

Ko e Fuakava Motu'á

Ko e Tohi Lēsoni 'a e Faiako 'o e Kalasi Tokāteline 'o e Ongoongoleléi

Ko e Fuakava Motu'á

Ko e Tohi Lēsoni 'a e Faiako 'o e Kalasi Tokāteline 'o e Ongoongolelé

Pulusi 'e he
Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní
Sōleki Siti, 'Iutā

Ngaahi Fakamatalá mo e Ngaahi Fokotu'ú

'E hounga 'aupito ha'o ngaahi fakamatala mo ha ngaahi fokotu'ú fekau'aki mo e tohi lēsoni ko 'ení. Kātaki kae 'ave kinautolu ki he:

Curriculum Planning
50 East North Temple Street, Floor 24
Salt Lake City, UT 84150-3200
USA
E-mail: cur-development@ldschurch.org

Kātaki kae 'omi ai ho hingoá, tu'asilá, uōtí mo e siteikí. Fakapapau'i 'okú ke fakahā mai ai 'a e hingoa 'o e tohi lēsoni. Pea 'omi foki mo ho'o ngaahi fakamatalá mo e ngaahi fokotu'ú ki he ngaahi mālohinga 'o e tohi pea mo e ngaahi tafa'aki 'e lava ke toe fakalelei'í.

Takafí: *Ko Hono Foaki 'e 'Ana 'a 'Ene Tama ko Samuelá kia 'Īlai, tā 'e Robert T. Barret.*

© 1996, 2001 'e he Intellectual Reserve, Inc.
Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē.
Paaki 'i he 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká

Fakangofua 'i he lea faka-Pilitāniá: 1/01
Fakangofua ke liliú: 1/01
Liliu 'o e *Old Testament Gospel Doctrine Teacher's Manual*
Tongan

Fakahokohoko ‘o e Tohi

Fika ‘o e Lēsoni mo e Tefitó	Pēsí
Ko e Ngaahi Tokoni Ma’á e Faiakó	v
1 “Ko ‘Eku Ngāué ‘Eni mo Hoku Nāunaú” (Mōsese 1)	1
2 “Na’e Fili Koe ‘i he Te’eki Ai ke Fanau’i Koé” (Ēpalahame 3; Mōsese 4:1-4)	6
3 Ko e Fakatupú (Mōsese 1:27-42; 2-3)	10
4 “He ko e Me’a ‘i He’eku Faiangahalá Kuo Faka’ā ai Hoku Matá” (Mōsese 4; 5:1-15; 6:48-62)	14
5 “Kapau Te ke Failelei, ‘e Tali Koe” (Mōsese 5-7)	20
6 “Na’e Fa’u ‘e Noa. . . ‘a e Vaká ke Fakamo’ui ai Hono Falé” (Mōsese 8:19-30; Sēnesi 6-9; 11:1-9)	27
7 Ko e Fuakava Faka-Ēpalahamé (Ēpalahame 1:1-4; 2:1-11; Sēnesi 12:1-8; 17:1-9)	32
8 Ko e Mo’ui Anga-Mā’oni’oni ‘i ha Maama Faiangahalá (Sēnesi 13-14; 18-19)	37
9 “E Tokonaki ‘e he ‘Otuá Ma’ana ha Lami” (Ēpalahame 1; Sēnesi 15-17; 21-22)	42
10 Ko e Ngaahi Tāpuaki ‘o e ‘Uluaki Fānaú; Mali ‘i he Fuakavá (Sēnesi 24-2)	47
11 “E fēfē ‘Eku Fai ‘a e Hala Lahí Ni?” (Sēnesi 34; 37-39)	54
12 “Monū’ia ‘i he Fonua ‘o Hoku Tauteá” (Sēnesi 40-45)	60
13 Ko e Nofo Pōpulá, Laka-Atú pea mo e Hiki Fonongá (‘Ekesōtosi 1-3; 5-6; 11-14)	65
14 “Te mou ‘Iate Au ko ha Koloa Lelei Taha” (‘Ekesōtosi 15-20; 32-34)	72
15 “Sio ki he ‘Otuá pea Mo’ui” (Nōmipa 11-14; 21:1-9)	79
16 “E ‘Ikai Te u Fa’a Fakakehe’i ‘a e Folofola ‘a [e ‘Eikí]” (Nōmipa 22-24; 31:1-16)	85
17 “Vakai Telia Na’á Ke Fakangalo’i” (Teutalōnome 6; 8; 11; 32)	90
18 “Ke ke Mālohi mo ke Loto-to’a” (Sōsiua 1-6; 23-24)	96
19 Ko e Pule ‘a e Kau Fakamāú (Fakamaau 2; 4; 6-7; 13-16)	102
20 “He ‘Oku ‘Ilo ‘e he Kakai Kotoa pē. . . Ko e Fefine Anga-lelei Koe” (Lute; 1 Samuela 1)	108
21 ‘E Fakahīhiki’i ‘e he ‘Otuá ‘A kinautolu ‘oku Faka’apa’apa Kiate Iá (1 Samuela 2-3; 8)	113
22 “‘Oku ‘Afio’i ‘e [he ‘Eikí] ‘a e Lotó” (1 Samuela 9-11; 13; 15-17)	119

23	“Ke ‘Iate Kitaua Ma‘u ai pē ‘a [e ‘Eikí] ‘o Ta‘e ngata” (1 Samuela 18-20; 23-24)	127
24	“Ke ke Fakatupu ‘Iate Au ha Loto Ma‘a” (2 Samuela 11-12; Saame 51)	132
25	“Ke Fakamālō ki [he ‘Eikí] ‘a e Me‘a Kotoa pē ‘oku Mānavá” (Ngaahi Sāmé)	140
26	Ko e Tu‘i ko Solomoné: Ko ha Tangata na‘e Poto, mo Toe Vale pē (1 Ngaahi Tu‘i 3:5-11)	147
27	Ko e Ivi Tākiekina ‘oku Ma‘u ‘e he Kau Taki Anga-koví mo e Kau Taki Anga-mā‘oni‘oní (1 Ngaahi Tu‘i 12-14; 2 Fakamatala Me‘a Hokohoko 17:20)	153
28	“Pea hili ‘a e Afí na‘e ‘i ai ha Kihí‘i Le‘o Mālie” (1 Ngaahi Tu‘i 17-19)	160
29	“Na‘á ne To‘o Hake. . . ‘a e Pulupulu ‘o ‘Ilaisiaá” (2 Ngaahi Tu‘i 2; 5-6)	166
30	“Ha‘u ki he Fale ‘o [e ‘Eikí]” (2 Fakamatala Me‘a Hokohoko 29-30; 32; 34)	171
31	“‘Oku Monū‘ia ‘a e Tangata Ko Ia ‘Okú ne Ma‘u ‘a e Potó” (Lea Fakatātā mo e Tangata Malangá)	179
32	“‘Oku ou ‘Ilo ‘oku Mo‘ui ‘a Hoku Huhu‘í (Siope 1-2; 13; 19; 27;42)	186
33	Ko hono Fakamafola ‘o e Ongongoleléi ki he Māmaní (Siona 1-4; Maika 2: 4-7)	192
34	“Pea Te u Fakama‘u Koe Kiate Au ‘o Lauikuonga” (Hosea 1-3; 11; 13-14)	197
35	‘Oku Fakahā ‘e he ‘Otuá ‘a ‘Ene Ngaahi Me‘a Liló ki he ‘Ene Kau Palōfitá (‘Āmosi 3; 7-9; Sioli 2-3)	202
36	“E Hoko ‘a e Nāunau ‘o Saioné Ko e Hūfanga‘anga” (‘Īsaia 1-6)	208
37	“Kuó ke Fai Ha Ngaahi Me‘a Fakafo” (‘Īsaia 22; 24-26; 28-30)	213
38	“ ‘Oku ‘Ikai mo ha Fakamo‘ui ka Ko Au Pē” (‘Īsaia 40-49)	218
39	“Hono ‘Ikai Faka‘ofa‘ofa ‘i he Ngaahi Mo‘ungá” (‘Īsaia 50-53)	223
40	“Fakalahi ‘a e [Ngaahi Ngata‘anga] ‘o ho Fale Fehikitakí” (‘Īsaia 54-56; 63-65)	227
41	“He Vakai, Kuó u Ngaohi Koe he ‘Ahó ni ko e. . . Pou Ukamea” (Selemaia 1-2; 15; 20; 26; 36-38)	232
42	“Te u Tohi Ia ‘i Honau Lotó” (Selemaia 16; 23; 29; 31)	237
43	Ko e Kau Tauhi-sipi ‘o ‘Isilelí (‘Isikeli 18; 34; 37)	241
44	“Ko e Me‘a Kotoa pē ‘Oku Mo‘ui mo Ngāue ‘i he Potu Kotoa pē ‘E A‘u Ki Ai ‘a e Vaitafé” (‘Isikeli 43-44; 47)	248
45	“Kapau Te u Mate Ai, Te u Mate Ai” (Taniela 1; 3; 6; ‘Ēseta 3-5; 7-8)	253
46	“Ha Pule‘anga, ‘a ia ‘e ‘Ikai ‘Auhá ‘o Lauikuonga” (Taniela 2)	259
47	“Ke Tau Tu‘u Hake Pea Langa” (‘Ēsela 1-8; Nehemaia 1-2; 4; 6; 8)	264
48	“‘A e ‘Aho Lahi mo Fakamanavahē ‘o [e ‘Eikí]” (Sākalai 10-14; Malakai) 270	270

Ko e Ngaahi Tokoni ma'á e Faiakó

Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikeli: "'Oku ou faka'amu ange 'e au he 'ikai ke hoko pē [‘a hono ako 'o e folofolá] ko ha fatongia ia kiate kimoutolu ke fakahoko, ka ko ha me'a ia 'e fakafiefia kiate kimoutolu ke fai; he 'e tokoni'i kimoutolu 'e ho'omou ako 'a e folofolá mo fakatupu ha 'ofa lahi ki he 'Otuá. 'Oku ou tala'ofa atu kiate kimoutolu ko e taimi te mou lau ai 'a e folofolá, 'e fakamaama 'a homou 'atamaí pea fakaake mo homou ngaahi laumālié"' (Ko e Maama 'iate Kimoutolú," Tūhulu, Siulai 1995, 122).

'Okú ke ma'u ha faingamālie 'i ho'o hoko ko e faiako 'o e Tokāteline 'o e Ongoongoleléi ke ke tokoni'i e kau mēmipa 'i ho'o kalasí ke nau ako ke manako 'i he Fuakava Motu'á pea ke nau ma'u 'a e fakamaama ko ia na'e tala'ofa 'aki 'e Palesiteni Hingikeli. 'I ho'o ako'i 'ení, te ke lava 'o muimui ai ki he sīpinga 'a e Fakamo'uí, 'a ia na'á ne 'ofa 'i he folofolá peá ne faka'aonga'i kinautolu ke ako'i 'aki 'a 'ene kau ākongá.

Hili e toetu'u 'a Sīsuú, na'á ne faka'aonga'i 'a e folofolá 'i hano ako'i 'o ha ongo ākongá 'i ha ngaahi fo'i mo'oni pau. Na'e fononga ha ākongá ko Kaliopasi mo ha ākongá 'e taha 'i he hala ki 'Emeasí mo na talanoa pē ki he me'a na'á na toki fanongo ai 'o kau ki hono 'ave 'o e sino 'o Sīsuú mei he fonualotó. Pea 'i he'ena ō mai ko 'ení, na'e hā'ele mai 'a Sīsū 'o nau fononga fakataha ka na'e 'ikai ke na 'ilo'i ia. Na'á ne fehu'i ange pe ko e hā na'á na talanoa ki aí mo e 'uhinga 'okú na mamahi aí; na'á na fakamatala ange leva kiate ia 'a hono Tutuki 'o Sīsuú pea mo 'ene toetu'ú. 'I he fanongo 'a Sīsū ki hení, na'á ne "fakamatala [leva] kiate kinaua mei he tohí 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku kau kiate iá" (Luke 24:27).

Na'e kole 'a Kaliopasi mo hono kaungā fonongá ki he Fakamo'uí ke ne nofo mu'a mo kinaua, pea 'i he'enua nofo hifo ke ma'u me'atokoní, na'á na 'ilo'i ai tā ko e 'Eiki Toetu'ú. Na'e puli leva ia mei hona 'aó, peá na fepehē'aki, "'Ikai na'e vela hota lotó 'iate kitaua, 'i he'ene talanoa mai 'i he halá kiate kitauá, mo 'ene fakahā 'a e tohí kiate kitauá?" (Luke 24:32).

Ko e ngaahi potu folofola na'e tupu mei ai e vela 'a e lotu 'o e ongo ākongá ko e ngaahi tohi ia 'e nima 'i he kamata'anga pē 'o e Fuakava Motu'á 'a ia na'e hiki 'e Mōsese mo e kau palofitá—'a e folofola ko ia 'oku tau ui ko e Fuakava Motu'á. 'I ho'o ako'i ko ia 'a e ngaahi mo'oni toputapu tatau ko 'ení, 'e fakamo'oni'i 'e he Laumālie Ma'oni'oní ki ho'o kalasí 'oku nau mo'oni kotoa 'o hangē pē ko 'ene fakamo'oni'i ko ia kia Kaliopasi mo hono kaungāfonongá.

'Oku totonu ke hanga 'e hono ako 'o e Fuakava Motu'á 'o fakamālohia 'a e ngaahi fakamo'oni 'a e kalasí ki he Fakamo'uí pea nau fakatukupaa'i ai 'enua mo'uí ke nau mo'ui'aki 'a 'ene ongoongoleléi. 'I hono tatakí 'e he Laumālié 'a e kalasí 'i he'enua ako 'o e folofolá, 'oku totonu leva ke nau lava 'o fakamo'oni fakataha mo Siope 'o pehē, "'Oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a hoku Huhu'í, pea 'e tu'u ia 'i māmani 'i he 'aho fakamuí" (Siope 19:25).

Faiako 'aki 'a e Laumālié

'I ho'ō teuteu atu ko ia ke ako'i 'a e kalasi Tokāteline 'o e Ongoongoleléi, 'oku mahu'inga 'aupito ke ke fekumi ke ma'u 'a e ue'i mo e fakahinohino 'a e Laumālie 'o e 'Eikí. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'o pehē, "Pea 'e foaki 'a e Laumālié kiate kimoutolu 'i he lotu 'o e tuí; pea kapau 'e 'ikai te mou ma'u 'a e Laumālié, 'oua te mou faiako" (T&F 42:14). Manatu'i ko e Laumālie Ma'oni'oní 'oku faiako 'i ho'ō kalasí.

Ko e founga ke ma'u ai 'a e Laumālié ko e lotu, 'aukai, ako faka'aho 'a e folofolá, pea mo talangofua ki he ngaahi fekaú. Lotu 'i he lolotonga ho'ō teuteu ki he kalasí ke tokoni'i koe 'e he Laumālié ke mahino atu 'a e folofolá mo e ngaahi fie-ma'u 'a e kalasí. 'E toe lava pē foki ke tokoni'i koe 'e he Laumālié ke ke palani ha ngaahi founga mahinongofua ke mou alea'i ai mo e kalasí 'a e folofolá mo faka'-aonga'i ia ki he'etau mo'ui he taimi ní (1 Nifai 19:23). 'I hono tokoni'i koe 'e he Laumālié, te ke hoko ai ko ha me'angāue 'aonga 'i he to'ukupu 'o e 'Eikí 'i hono ako'i 'a 'ene folofolá ki he'ene fānaú.

'Oku 'oatu 'i lalo ha ngaahi fokotu'u 'i he founga ke fakaafe'i mai 'aki 'a e Laumālié ki ho'ō kalasí:

1. Fakaafe'i ha mēmipa 'o e kalasí ke ne fakahoko ha lotu 'i he kamata'anga mo e 'osi 'a e kalasí. 'I he lolotonga 'o e taimi kalasí, lotu pē 'i ho lotó ke tatakoe 'e he Laumālié, mo teuteu'i e loto 'o e kalasí ke nau tali 'a e ngaahi mo'oni 'oku ako'i, pea ke ne fakamo'oni'i mo ue'i 'a honau lotó.
2. Ngāue'aki 'a e ngaahi folofolá (vakai ki he, "Nofu Taha pē ki he Folofolá" 'a ia 'oku 'oatu 'i laló).
3. Fai ha'ō fakamo'oni 'i he taimi kotoa pē 'oku ue'i ai koe 'e he Laumālie Ma'oni'oní ke ke fai pehē, kae 'oua 'e toki fai pē 'i he faka'osinga 'o e lēsoní. Fakamo'oni ki he Fakamo'uí. Fakaafe'i ma'u pē ha kau mēmipa 'o e kalasí ke fai 'enau ngaahi fakamo'oní.
4. Faka'aonga'i 'a e ngaahi himí, ngaahi hiva 'a e Palaimelí, mo ha ngaahi hiva toputapu kehe ke teuteu'i 'aki e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau ongo'i 'a e Laumālié.
5. Fakahā 'a ho'ō 'ofa ki he kalasí, kakai kehé, Tamai Hēvaní pea mo Sīsū Kalaisí.
6. Fakamatala'i ki he kalasí 'a ho'ō ngaahi fakakaukaú, ngaahi ongo 'okú ke ma'ú, pea mo ha ngaahi me'a kuó ke a'usia, 'a ia 'oku felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'i he lēsoní. Fakaafe'i e kalasí ke nau fai mo e me'a tatau. 'E toe lava pē foki ke fakamatala 'e he kalasí ki ha'anau faka'aonga'i pe ako'i 'a e me'a ko ia na'e alea'i 'i he ngaahi lēsoni ki mu'á.

Nofu Taha pē 'i he Folofolá

'Oku fu'u fie ma'u ke fai hano ako fakamātoato 'o e folofolá 'i he fa'a lotu ko e teuteu ki he kalasi Tokāteline 'o e Ongoongoleléi. Na'e tuku mai 'e he 'Eikí ha fekau, "'Oua 'e feinga ke malanga'aki 'a 'eku leá, kae fuofua feinga ke ma'u 'eku leá." Pea 'i ho'ō ma'u ko ia 'a 'ene leá 'i ho'ō ako 'a e folofolá, 'oku tala'ofa mai 'e he 'Eikí 'e "toki vete ho 'eleló; pea kapau te ke loto ki ai, te ke ma'u leva 'a hoku Laumālié, pea mo 'eku leá, 'io, 'a e mālohi 'o e 'Otuá ke fakaloto'i 'a e kakaí ke tui" (T&F 11:21).

Ko e tohi lēsoni ko 'ení ko ha me'angāue ia ke tokoni'i 'aki koe 'i ho'o ako'i 'a e folofolá. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau ha'u ma'u pē mo 'enua ngaahi folofolá ki he kalasí 'i he uike kotoa pē.

Tuku ke nofo taha pē 'a e ngaahi fealelea'aki 'oku fai he lolotonga 'o e taimi kalasí 'i he folofolá. Ngāue'aki ho'o fakakaukau lelei tahá 'i ho'o faka'aonga'i ko ia 'o e ngaahi fakamatala kehe 'oku 'ikai mei he folofolá. 'Oku totonu ke ako'i 'a e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fekumi ke ma'u 'a e 'iló mo e ue'i fakalaumālié mei he ngaahi tohi folofolá pea mo e ngaahi lea ko ia 'a e kau palōfita 'o e ngaahi 'aho ní.

'Oku totonu ke 'oange ki he mēmipa taki taha 'o e kalasí ha tatau 'o e *Tohi Fakahinohino Ako 'a e Mēmipa 'o e Kalasí 'i he Fuakava Motu'á* (34592 900). 'Oku 'omi 'i he ki'i tohi ko 'ení ha ngaahi fakamatala fakanounou mo ha ngaahi fehu'i ke tokoni'i 'aki e kau mēmipa 'o e kalasí ke mahino kiate kinautolu 'a e folofolá, mo nau fifili ki he founga 'oku fekau'aki ai 'a e folofolá mo kinautolú, pea teuteu'i ai kinautolu ki ha fealelea'aki 'e fai 'i he kalasí. Poupou'i e ngaahi mātu'á ke nau faka'aonga'i 'a e fakahinohino ko 'ení 'i he'enua ako fakafāmilī 'o e folofolá.

Fokotu'utu'u 'o e Lēsoní

Kuo fa'u 'a e tohi lēsoni ko 'ení ma'á e to'utupú mo e kakai lalahi 'i he ngaahi kalasi 'a e Tokāteline 'o e Ongongoleléi pea ke faka'aonga'i ia 'i he ta'u 'e fā kotoa pē. Na'e fa'ufa'u pē 'a e ngaahi lēsoní ia ke lahi ange 'a e ngaahi fakamatala 'oku 'i aí, 'i he me'a ko ia te ke lava ke ako'i 'i he fo'i kalasi 'e tahá. Fekumi ki he Laumālie 'o e 'Eikí 'i he taimi te ke fili ai 'a e ngaahi fakamatala mei he folofolá, ngaahi fehu'í, mo e ngaahi 'ekitiviti ko ia 'e 'aonga taha ki he kau mēmipa 'o e kalasí.

'Oku ma'u 'a e ngaahi kongá ko 'ení 'i he lēsoní taki taha:

1. *Taumu'á*. 'Oku 'oatu 'e he taumu'á ha fo'i tefito'i fakakaukau ke ke nofo-taha pē ai he lolotonga ho'o teuteu'i mo ho'o ako'i 'a e lēsoní.
2. *Teuteú*. 'Oku fakamatala'i fakanounou 'e he kongá 'uluaki 'o e teuteú ha ngaahi fakamatala mei he folofolá 'i he lēsoni 'oku 'oatu. 'Oku fokotu'u atu 'i ha ngaahi lēsoni 'e níhi ha ngaahi laukonga kehe ke fai 'a ia te ke toe ma'u ai ha mahino 'oku lahi angé. 'Oku toe 'oatu pē foki 'i he kongá ko 'ení 'i ha ngaahi lēsoni lahi, ha ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e ngaahi teuteu ke faí, 'o hangē ko e ngaahi nāunau ko ia te ke fie ma'u ke ke ha'u mo ia ki he kalasí.
3. *Ekitiviti ke takiaki'i 'aki e tokangá*: 'Oku 'i he kongá ko 'ení ha fanga ki'i 'ekitiviti faingofua, founga faka'aonga'i 'o ha fa'ahinga me'a ke ako'i 'aki e lēsoní, pe ko ha ngaahi fehu'i ke tokoni'i 'aki 'a e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau teuteu atu ke ako, mo kau 'i he lēsoní, pea ke nau ongo'i 'a e ue'i 'a e Laumālié. 'E tatau ai pē pe te ke faka'aonga'i 'a e 'ekitiviti 'oku 'oatu 'i he lēsoní ke takiaki'i 'aki e tokangá pe ko ha 'ekitiviti pē ia 'a'au, ka 'oku mahu'inga 'aupito ke ke ma'u e tokanga 'a e kalasí 'i he kamata'anga pē 'o e lēsoní. 'Oku totonu ke nounou pē 'a e ki'i 'ekitiviti ko 'ení.
4. *Alea'i 'o e folofolá mo hono fakahokó*: Ko e kongá lahi taha 'eni 'o e lēsoní. Lau mo ako 'a e ngaahi fakamatala mei he folofolá 'i he fa'a lotu koe'uhí ke ke lava 'o ako'i mo mou alea'i lelei ia. Faka'aonga'i e ngaahi fokotu'u 'i he "Ngaahi Tokoni ki Hono Ako'i 'o e Folofolá" ('i laló) ke kehekehe 'a e ngaahi founga 'okú ke faiako 'akí mo ke kei pukepuke 'aki 'a e tokanga 'a e kalasí.

5. *Faka'osi*: 'E tokoni'i koe 'e he kongā ko 'enī ke ke fakamatala'i fakanounou e lēsonī mo fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasī ke nau mo'ui 'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia kuo mou 'osi lau ki aī. Te ne toe fakamanatu'i atu foki kia koe ke ke fai 'a ho'o fakamo'onī. Fakapapau'i 'oku 'i ai ha taimi fe'unga ke faka'osi ai e lēsonī.
6. *Ngaahi fakakaukau ke fakalahi ki hono ako'i 'o e lēsonī*: 'Oku 'i he kongā ko 'enī ha ngaahi mo'oni 'oku fakalahi mai ki he ngaahi fakamatala mei he folofolá, filio'i 'o e ngaahi founa fakafaiakó, ngaahi 'ekitiviti, pea mo ha ngaahi fokotu'u kehe pē ke tānaki mai ki he lēsonī. Mahalo pē te ke fie faka'aonga'i ha nī'ihi 'o e ngaahi fakakaukau ko 'enī ke hoko ko ha kongā 'o e lēsonī.

**Ngaahi Tokoni ki
hono Ako'i 'o e
Folofolá**

Faka'aonga'i 'a e ngaahi fokotu'u ko 'enī ke lelei mo toe kehekehe ange ai hono founa ako'i 'o e ngaahi fakamatala mei he folofolá:

1. Tokoni'i e kalasī ke mahino kiate kinautolu 'a e me'a 'oku ako'i mai 'e he folofolá 'o fekau'aki mo Sīsū Kalaisī, ko e Sihova ia 'o e Fuakava Motu'á, 'a ia ne kikite'i 'i he Fuakava Motu'á 'a hono 'alo'í, 'ene ngāue 'i he māmaní, 'ene hā'ele 'anga-ua maí, pea mo 'ene pule 'i he nofotu'i he ta'u 'e tahaafé.
2. Kole ki he kalasī ke nau fakakaukau ki ha ngaahi founa pau 'e lava ke faka'aonga'i ai 'i he'enau mo'uí ha potu folofola pea nau fakamatala'i ia.
3. Fakalahi atu 'aki ki he tokātelinē ha'o fakamamafa'i 'a e ngaahi talanoa ko ia 'i he Fuakava Motu'á, kae fakatautautefito ki he ngaahi talanoa 'oku kau ki he tuí, mo ke fakapapau'i 'oku mahino 'a e ngaahi talanoa ko iá ki he kalasī, 'osi ia pea mou alea'i leva ha ngaahi founa ke nau faka'aonga'i ai ia 'i he'enau mo'uí.
4. Tuku ke kumi 'e he kalasī ha ngaahi fo'i lea, ngaahi sētesi, pe ngaahi fo'i fakakaukau 'oku tu'o lahi 'ene hā 'i ha potu folofolá pe 'oku 'i ai hanau 'uhinga makehe kiate kinautolu.
5. Hiki he palakipoé ha ngaahi sētesi, ngaahi fo'i lea mahu'inga, pe ngaahi fehu'i 'oku fekau'aki mo ha fakamatala mei he folofolá. 'Osi iá peá ke lau pe fakanounou'i e fakamatala ko iá. 'I he fanongo pē 'a e kalasī ki he ngaahi sētesi, ngaahi fo'i lea mahu'ingá, pe tali ki ha ngaahi fehu'i, ki'i taimi si'i ai ka mou alea'i 'a e ngaahi me'a ko iá.
6. 'Oku toutou faka'aonga'i 'i he Tohi 'a Molomoná 'a e ngaahi lea ko 'enī, "pea ko ia, 'oku hā mai" ke kamata 'aki hano fakamatala fakanounou'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni kuo ako'i maí. Ko 'ene 'osi pē ha'omou alea'i ha potu folofola, kole ange leva ki he kalasī ke nau faka'osi mai ha sētesi 'oku kamata peheni, "pea ko ia, 'oku hā mai" ke fakamatala'i 'aki 'a e tefito'i mo'oni 'o e ongoongo-lelei ne 'osi ako'í.
7. Mou kumi mo alea'i 'a e ngaahi faka'ilonga 'oku faka'aonga'i 'i hono kotoa 'o e Fuakava Motu'á. Hangē ko 'enī, 'oku 'uhinga 'a e ta'ahine mo e Tangata ta'ané ki 'Isileli mo e Fakamo'uí.

8. Fakatokanga'i 'a e founga 'oku fakafehoanaki ai 'a e kakaí pe ngaahi me'a ko ia 'oku hā 'i he folofolá. Hangē ko 'ení, te mou lava ke fakafehoanaki 'a Keini mo 'Ēpeli pea mo 'Inoke (Mōsese 5–7); Tevita mo Patisepa (2 Samuela 11); Siosefa 'o 'Isipité pea mo e mali 'o Potifaá (Sēnesi 39:7–13); pe ko e palōfita ko 'Ilaisiaá mo e tu'i anga-kovi ko 'Ēhapí (1 Ngaahi Tu'i 16:29–33; 17–19).
9. Mou fakafaiva'i 'aki hano tuku ke lau 'e ha kau mēmipa 'o e kalasí ha ngaahi lea 'a e kakai kehekehe 'oku hā 'i he folofolá.
10. Vahevahe 'a e kalasí ki ha kulupu 'e ua pe ko ha fanga kí'i kulupu tokosí'i ange. Hili ha'amou toe fakamanatu 'a e fakamatala mei he folofolá, fekau leva 'a e kulupú taki taha ke nau hiki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku ako'i mai 'i he fakamatala ko iá. 'Osi iá pea tuku leva ke tautaufetongi 'a e ngaahi kulupú 'i hono alea'i mo e kalasí 'a e founga 'e lava ke faka'aonga'i ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení 'i he'enu mo'uí.
11. Fakaafe'i ha kau mēmipa 'o e kalasí ke nau omi mo ha penivahevahe ke faka'ilonga'i 'aki 'a e ngaahi veesi mahu'ingá 'i he lolotonga ho'omou alea'i.

Fakalotolahi'i 'a e Fealēlea'aki he Kalasí

'Oku totonu ke 'oua na'á fu'u lahi ho'o fakamatalá ka ke tokoni'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau kau hono alea'i 'o e folofolá. 'I he taimi ko ē 'oku kau mai ai 'a e kalasí, 'oku nau toe ako lahi ange ai ki he folofolá pea toe mahino lelei ange foki kiate kinautolu 'a e founga ke nau faka'aonga'i ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi 'i he'enu mo'uí. Fekumi ke ke ma'u 'a e fakahinohino 'a e Laumālié 'i he taimi 'okú ke fili ai e ngaahi fehu'i ke ke ngāue'akí, anga hono fokotu'utu'u e ngaahi fehu'i, pea mo e founga ke ke hoko atu 'aki mei he ngaahi fehu'i ko iá. 'Oku totonu ke fakatefito 'a e ngaahi fealēlea'aki fakakalasí 'i he ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'okú ne tokoni'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau ha'u kia Kalaisi mo mo'ui taau mo 'ene kau ākongá. Kapau 'oku 'ikai ke a'usia 'e ho'omou ngaahi fealēlea'akí 'a e ngaahi taumu'a ko 'ení, toe fulihi e founga 'oku fakahoko'akí.

'Oku 'oatu 'a e ngaahi fakamo'oni fakafolofolá ke tokoni'i koe mo e kau mēmipa 'o e kalasí ke mou 'ilo'i 'a e ngaahi talí ki he lahi taha 'o e ngaahi fehu'i 'i he folofolá. 'E ma'u e ngaahi tali ki ha ngaahi fehu'i 'e ní'ihí mei he ngaahi me'a na'e hoko tonu pe a'usia 'e he kau mēmipa 'o e kalasí.

'Oku 'ikai mahu'inga ke 'osiki kotoa 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi naunau 'oku 'oatu 'i he lēsoní ka 'oku mahu'inga ke tokoni'i e kalasí ke mahino lelei ange kiate kinautolu 'a e folofolá pea ke nau fakatukupaa'i kinautolu ke nau mo'ui 'o taau mo e kau ākongá 'a Kalaisí. Kapau 'oku ako 'a e kalasí mei ha fa'ahinga fealēlea'aki 'oku lelei hono fakahokó, pea 'oku fa'a'aonga ma'u pē ke tuku ke hokohoko atu pē 'a e fealēlea'akí ia 'i ha'o feinga ke fakamatala'i kotoa 'a e me'a 'oku 'oatu 'i he lēsoní.

Ngāue'aki 'a e ngaahi fakahinohino ko 'ení ki hono fakalotolahi'i e kalasí ke nau kau mai 'i hono alea'i 'o e lēsoní:

1. Fai ha fehu'i pea 'oange ki he kalasí ha fakamo'oni fakafolofola ke nau lava 'o ma'u mei ai 'a e talí.

2. Fai ha ngaahi fehu'i 'e fakakaukau ke fai hano alea'í, kae 'ikai ko e ngaahi fehu'i 'oku tali 'io pe 'ikai. Meimei ko e ngaahi fehu'i 'oku lelei taha ki hono fakalotolahi'i e kalasí ke nau kau mai 'i hono alea'í, 'a e ngaahi fehu'i ko ia 'oku kamata'aki 'a e ko e hā hono uhingá, 'oku anga fēfē, ko e hā, ko e fē taimi, mo e ko e fē 'a e feitu'u.
3. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi ongo 'oku nau ma'u mei he'enau ako ki he folofolá. Fakalotolahi'i foki kinautolu ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a na'e hoko ki he'enau mo'uí 'a ia 'oku faka'onga'i ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mei he folofolá. Fai ha lea 'oku fakatupu loto māfaná ki he ngaahi fakamatala 'oku nau faí.
4. Ongongofua ki he ngaahi fiema'u fakatāutaha 'a e kalasí. Neongo 'a e totonu ke fakalotolahi'i kotoa 'a e kalasí ke nau kau 'i he ngaahi fealēlea'aki fakakalasí, ka 'e 'i ai pē ha ní'ihia te nau ki'i momou ke tali. Mahalo pē na'á fie ma'u ke ke toki talanoa koe mo kinautolu 'i ha taimi kehe ke ke 'ilo'i 'a 'enau ngaahi ongo fekau'aki mo e laukonga le'olahí pe ko 'enau kau mai he fealēlea'aki. 'Oua te ke ui ha taha 'i he kalasí ne tali fehu'i kapau 'oku mā.
5. Fakalotolahi'i ke nau teuteu mai ki he kalasí 'aki 'enau lau mo ako 'a e fakamatala fakafolofola 'oku 'i he *Tohi Fakahinohino Ako 'a e Mēmipa 'o e Kalasí 'i he Fuakava Motu'á* (34592 900). 'E toe fakamāfana'i kinautolu ki he ngaahi fealēlea'aki 'oku faí kapau te nau mateuteu. Fokotu'u ange ki he kalasí ke nau talanoa mo honau ngaahi fāmilí ki he ngaahi fakamatala fakafolofolá mo e lēsoní.

“Ko ‘Eku Ngāue ‘Eni mo Hoku Nāunaú”

Lēsoni

1

Mōsese 1

Taumu‘á

Ke tokoni‘i e kalasí ke mahino kiate kinautolu ko e (1) fānau kitautolu ‘a e ‘Otuá, (2) te tau lava pē ke matu‘uaki ‘a e ngaahi ‘ahi‘ahi ‘a Sētané, pea ko hono (3) ko e ngāue ia mo e nāunau ‘o e ‘Otuá ke fakahoko ‘a ‘etau mo‘ui ta‘e-fa‘a-maté mo e mo‘ui ta‘engatá.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení mei he Mata‘itofe Mahu‘ingá:
  - a. Mōsese 1:1–11. Na‘e mamata ‘a Mōsese ki he ‘Otuá pea ‘okú ne fefolofolai mo ia ko e mata ki he mata. Na‘e ‘ilo‘i heni ‘e Mōsese ko e foha ia ‘o e ‘Otuá ‘i he tatau ‘o e ‘Alo Tofu pē ‘e Taha ‘o e Tamaí na‘e Fakatupú. Fakatokanga‘i ange: Na‘e totonu ke mahino ki he kalasí ko Sihova na‘e hā kia Mōsesé, kae ‘ikai ko e Tamai Hēvaní. Ko Sihová ko Sīsū Kalaisi ia ‘i he‘ene kei ‘i he maama fakalau-mālié pea ko e ‘Otua Ia ‘o e Fuakava Motu‘á. ‘Okú na taha pē mo ‘ene Tamaí ‘i he taumu‘a pea ‘okú ne fakafofonga‘i ia ‘i he mālohi mo e mafai. Ko ‘ene ngaahi folofolá ‘oku ‘a e Tamaí ia, pea ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni‘ihi ‘okú ne lea ‘o pehē ko e Tamaí pē ia ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘ia Mōsese 1:6.
  - e. Mōsese 1:12–23. Na‘e ha‘u ‘a Sētane kia Mōsese; pea kapusi ia ‘e Mōsese.
  - f. Mōsese 1:24–39. Na‘e toe hā mai ‘a e ‘Otuá ‘o ako‘i ‘Ene ngāué mo Hono nāunaú.
2. Ako ‘a e lēsoní mo ke fakakaukau‘i ‘a e founga te ke ako‘i ‘aki ‘a e ngaahi fakamatala mei he folofolá. Koe‘uhí ‘e fu‘u faingata‘a ke fai ‘a e fo‘i fehu‘i kotoa pē pe fakamatala‘i ‘a e me‘a kotoa pē ‘i he lēsoní, fili ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi fehu‘i pē ko ia ‘e fe‘unga taha mo e ngaahi fiema‘u ‘a e kalasí. Mahalo pē te ke fie liliu ha ngaahi fehu‘i ‘e ni‘ihi ke fe‘unga mo e kalasí.
3. ‘Omi ha tatau ‘o e *Tohi Fakahinohino Ako ‘a e Mēmipa ‘o e Kalasí‘i he Fuakava Motu‘á* (34592 900) ke takitaha ho‘o kalasí. (Na‘e totonu ke ‘osi ‘ota mai ‘e he uooti ia ‘a e ngaahi tohi fakahinohino ko ‘ení fakataha pē mo e ngaahi tohi lēsoni ke faka‘aonga‘i he ta‘ú; ‘oku totonu ke ‘ave ‘e ha taha ‘o e kau pīsopelikí ‘a e fanga kí‘i tohi fakahinohino ko ‘ení ki he kau palesitenisí ‘o e Lautohi Faka-Sāpaté.)
4. Kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitiviti hono uá ke takiaki‘i ‘aki e tokangá, ‘omai ha kí‘i tangai pepa pe ko ha tangai tupenu ‘o fa‘o ai ha fanga kí‘i me‘a ‘oku fak-a‘aonga‘i faka‘ahó ‘o hangē ko ha fo‘i maka, helu, pea mo ha penivahevahe.

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

Talateu ki he Fuakava Motu‘á

Ko e Fuakava Motu‘á ko ha fakamatala ia ki he ngaahi fengāue‘aki ‘a e ‘Otuá mo Hono kakai ‘i he fuakavá talu mei hono Fakatupu ‘o e māmaní ‘o a‘u mai ki ha ngaahi ta‘u ‘e laungeau sí‘i pē ki mu‘a pea toki ‘alo‘i mai ‘a e Fakamo‘uí. ‘Okú ‘omi ‘e he Fuakava Motu‘á ha ngaahi fakatātā mālohi ‘o e tuí pea mo e tala-ngofuá. ‘Okú ne toe fakahā mai foki mo e ngaahi nunu‘a ‘oku hoko mei he

fakangalo'i, talangata'a, pe ko e fakafetau ki he 'Otuá. 'Oku fakamo'oni 'e he ngaahi kikité 'oku hā ai hono 'alo'i mai 'o e Mīsaia, mo 'ene feilaulau huhu'i, 'ene hā'ele'anga ua maí, pea mo e nofotu'i.

'I he lēsoni ko 'ení, 'oku tānaki ki he Fuakava Motu'á 'a e tohi 'a Mōsese mo 'Epalahamé mei he Mata'itofe Mahu'ingá. 'Oku 'omi 'e he ongo tohi ko 'ení ha ngaahi fakalahi mo ha ngaahi fakamaama mahu'inga ki he ní'ihī 'o e ngaahi fakamatala 'oku 'i he tohi 'a Sēnesí. 'Oku to'o 'a e tohi 'a Mōsesé mei he Liliu 'o e Tohi Tapú na'e fai 'e Siosefa Sāmitá. Ko e tohi 'a 'Epalahamé ko ha liliu ia na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mei ha ngaahi tohi faka-'Isipite na'e hiki 'i ha kili'imanu.

'Ekitivitī ke Takiaki'i
'Aki e Tokangá

Te ke lava 'o faka'aonga'i ha taha 'o e ngaahi 'ekitivitī ko 'ení (pē ko ha 'ekitivitī pē 'a'au) ke kamata'aki e lēsoní. Fili ha 'ekitivitī 'e 'aonga taha ki he kalasí.

1. Kole ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau vakai ki he tohi 'a Mōsese 1:6, 20–22, mo e 39 ke 'ilo'i 'a e ngaahi fo'i mo'oni mahu'inga 'oku fakahā mai aí. 'E kehekehe pē 'a e ngaahi talí. Fakamatala'i ange 'e meimei fakatefito pē 'a e lēsoni ko 'ení ki he ngaahi fo'i mo'oni ko ia 'e tolu 'oku hiki 'i lalo he "Taumu'á" 'i he peesi 1 'o e Lēsoni 1.
2. Fili ha toko ua 'i he kalasi pea 'oange kiate kināua ha ki'i tangai kuo 'osi fa'o ai ha fanga ki'i me'a 'oku tau anga-maheni faka'aho mo iá (vakai, "Teuteú" 'i he peesi 1). Tala ange ki he toko ua ko 'ení te na fai ha ki'i fo'i faiva, kae 'oua na'á ke fakahinohino'i pe fakamatala'i ange 'a e taumu'a 'o e fo'i va'ingá. Kole ange ke na fakaava hake 'a e ki'i tangai pea kamata 'a e fo'i va'ingá. Te na 'amanaki mai kināua ke 'ilo mei he ngaahi me'a 'i he loto tangai 'a e taumu'a 'o e va'ingá. He 'ikai te na 'ilo mei aí. Ka te na fifili ai pe ko e hā koā e me'a 'oku fie ma'u ke na faí.

Fakamahino kiate kinautolu kuo pau ke tau 'ilo'i 'a e 'uhinga pe taumu'a 'o ha fo'i va'inga kae toki mahino ia kiate kinautolu. 'Oku pehē pē kiate kinautolu 'a e pau ke mahino e 'uhinga pe taumu'a 'o 'etau mo'uí kae toki mahino 'a 'etau mo'uí. 'Oku tokoni'i kinautolu 'e Mōsese:1 ke mahino 'a e me'a ko 'ení 'aki 'ene tali 'a e ngaahi fehu'i mahu'inga ko 'ení 'e tolu:

Ko hai kinautolu?

Te tau ikuna'i fēfē 'a e mālohi 'o Sētané?

Ko e hā e ngāue mo e nāunau 'o e 'Otuá?

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i 'a e founga 'e faka'aonga'a'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia 'oku felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni faka-folofolá. Tufotufa atu 'a e *Tohi Fakahinohino Ako 'a e Mēmipa 'o e Kalasí 'i he Fuakava Motu'á* (34592 900) 'i hono taimi totonu lolotonga hono fai 'o e lēsoní pea fakalotolahi'i 'a e kalasí ke nau faka'aonga'i ia ke tokoni 'i he'enua ako faka-fo'ituitui mo fakafāmilī 'o e folofolá.

1. Na'e akonaki 'a e 'Otuá 'o pehē ko Mōsesé ko e foha ia 'o e 'Otuá

Ako'i mo alea'i 'a Mōsese 1:1–11.

- Ko e hā ha me'a ne ako 'e Mōsese kau ki he 'Otuá 'i he me'a na'e hokó 'a ia 'oku hā 'ia Mōsese 1:1–7? Ko e hā e me'a na'e ako 'e Mōsese 'o 'ilo'i kau kiate iá? (Mahalo pē te ke fie ma'u ke fakatokanga'i 'e he kalasí pe na'e tu'o fiha 'a e toutou ui 'e he 'Otuá 'a Mōsese 'i he ngaahi veesi ko 'ení "ko hoku foha".)

- ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e pehē ko ia na’e fakatupu ‘a Mōsese “‘i he tatau” ‘o e Fakamo’uí? (Mōsese 1:6). Ko e hā ha faikehekehe ‘e hoko ki he’etau mo’uí ‘i he’etau ‘ilo’i ko ia ko e fānau kitautolu ‘a e ‘Otuá, pea na’e fakatupu kitautolu ‘i he tatau ‘o hono ‘Aló?

Na’e akonaki ‘a ‘Eletā Taleni H. ‘Oakesi ‘o pehē: “Ki’i fakakaukau ange ki he mālohi ‘o e fo’i fakakaukau ko ia ‘oku ako’i ‘i he’etau hiva manakoa ko ia ko e, ‘Fānau Au ‘a e ‘Otuá. . . .Ko e tali ‘eni ki he taha ‘o e ngaahi fehu’i lahi taha ‘o e mo’uí, “Ko hai au?” Ko e fānau au ‘a e ‘Otuá pea ‘oku ‘i ai hoku laine fakalaumālie hangatonu ki he ongo matu’a fakahēvaní. Ko e mo’oni ko ia ‘oku ‘i ai ha’atau matu’a fakahēvaní ‘okú ne hanga ‘o fakama’ala’ala mai ‘a e me’a te tau lava ‘o a’usia ‘i he ta’engatá. Ko e fo’i fakakaukau mālohi ko iá ‘okú ne hanga ‘o ‘omai ha ivi lahi ‘a ia te ne lava ke ta’ofi kitautolu ‘i ha’atau lotosi’i. ‘E lava ke fakamālohia kitautolu fakatāutaha ke tau fai ‘a e ngaahi fili ‘oku totonú mo fekumi foki ki he ngaahi lelei ‘oku ‘iate kitautolú. Mou hanga mu’a ‘o fakahū ki he fakakaukau ‘a ha toko taha. . . .’a e fo’i fakakaukau mālohi ko ia ko e fānau ia ‘a e ‘Otuá pea kuo foaki kiate ia ‘a e faka’apa’apa’i-kitá mo ha founa ke ne lava’i ai ‘a e ngaahi palopalema ‘o e mo’uí” (“Ko e Ngaahi Fakakaukau ‘oku Mālohi Fau” *Tūhulu* ‘o Sānuali 1996, peesi 30).

- ‘I hono toutou ui ‘e he ‘Otuá ‘a Mōsese ko “hoku fohá” mo ‘ene fakahā ange ko ia na’e fakatupu ia “‘i he tatau ‘o hoku ‘Alo pē Taha na’e fakatupú,” na’á ne ‘oange ai kia Mōsese ‘a e loto falala pea mahino ai kiate ia ‘a hono mahu’ingá. ‘E tokoni’i fēfē kitautolu ko e ngaahi mātu’á ‘i he’etau muimui ki he fo’i tefito’i mo’oni ko ‘ení? Te ne lava fēfē ke fakamālohia ‘etau nofo malí? Te ne lava fēfē ke fakamālohia ‘a e ngaahi vā fakakaume’á?

Fokotu’u ange ‘oku totonu ke tau muimui ki he sīpinga na’e tā ‘e he ‘Eikí pea tau lea’aki pē ‘a e ngaahi me’a ‘e tokoni ki he ni’ihi kehé ke nau ‘ilo’i ai ko e fānau kinautolu ‘a e ‘Otuá pea ‘oku ‘i ai ‘a honau ngeia pea mo honau mahu’ingá lolotonga ‘oku tau mo’ui ‘i he māmani ko ‘ení ‘oku fonu ‘i he fakaanga pea mo e ngaahi lea ‘oku fai ke tuku hifo ‘aki ha ni’ihi kehe ki lalo.

- ‘Oku fakamamafa’i mai ‘i he Mōsese 1:1–7 ‘a e mahu’ingá ‘o Mōsesé pea mo e mālohi ko ia na’á ne ma’u ke ne a’usia ‘a e ngaahi me’a ‘o e ta’engatá. Ka neongo ‘eni, ‘i he mavahe atu ko ia ‘a Mōsese mei he ‘ao ‘o e ‘Otuá, na’á ne lea ‘o pehē, “Ko eni, ko e tupu ‘i he me’á ni ‘oku ou ‘ilo ai ko e me’a noa pē ‘a e tangatá” (Mōsese 1:10). Ko e hā e me’a ‘oku fakatou mo’oni ai ‘a e ongo fakakaukau ko ‘ení? (‘Oku ‘ikai pē hano ngata’anga ‘o e poto mo e mālohi ange ‘a e ‘Otuá ‘i he tangata mo e fefine matelié. ‘Oku ‘ikai ke tau lava ke fai ha me’a ta’e te ne kau ai. Ka neongo ia, ‘oku tau ma’u ‘a e mālohi ke tau hoko ‘o tatau mo ia he ko ‘ene fānau kitautolu.)

2. Na’e ha’u ‘a Sētane kia Mōsese; na’e kapusi ia ‘e Mōsese

Ako’i mo alea’i ‘a Mōsese 1:12–23.

- Ko e hā e tu’utu’uni ‘a Sētane kia Mōsese ‘i he’ene ha’u ki aí? (Vakai, Mōsese 1:12.) Ko e hā hono ‘uhinga na’e ui ai ‘e Sētane ‘a Mōsese ko e “foha ‘o e tangatá”? (He na’e fie ma’u ‘e Sētane ke tui ‘a Mōsese ‘oku ‘ikai ko e foha ia ‘o e ‘Otuá.) Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku feinga ai ‘a Sētane ke ‘oua te tau tui ko e fānau kitautolu ‘a e ‘Otuá? ‘Okú ne feinga fēfē ke fai ‘ení?
- Ko e hā e tali ‘a Mōsese ‘i hono ui ia ‘e Sētane ko e “foha ‘o e tangatá”? (Vakai, Mōsese 1:13.) ‘E tokoni’i fēfē kitautolu ha’atau ma’u ha fakamo’oni

mālohi ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kitautolu 'o e 'Otuá, ke tau lava 'o matu'uaki 'a e 'ahi'ahí?

- Na'e tu'ó fiha hono fakahā ange 'e Mōsese kia Sētane ke ne 'alú? (Vakai, Mōsese 1:16,18, 20 mo e 21.) Ko e hā e me'a 'okú ne ako'i mai kiate kitautolu 'o fekau'aki mo hono matu'uaki 'o e ngaahi feinga ko ia 'a Sētane ke 'ahi'ahi'i kitautolú?
- Ko e mālohi mei fē na'e matu'uaki'aki 'e Mōsese 'a e ngaahi 'ahi'ahi 'a Sētané? (Vakai, Mōsese 1:18, 20–21.) Na'e fakamavahe'i fēfee'i 'e Mōsese 'a Sētane mei ai? 'E lava fēfē 'e he lotú 'o tokoni'i kitautolu ke tau matu'uaki 'a e 'ahi'ahí? Ko e hā mo ha toe me'a te tau lava 'o fai ke ma'u mei ai 'a e mālohi ko 'ení?

3. Na'e toe hā mai 'a e 'Otuá 'o akonaki 'aki 'Ene ngāué mo Hono nāunaú.

Ako'i mo alea'i 'a Mōsese 1:24–39.

- 'I he mavahe 'a Sētané, na'e toe mamata 'a Mōsese ki he nāunau 'o e 'Otuá pea na'e toe fakamamata ia 'i ha me'a-hā-mai ki he māmaní mo e kakai 'oku 'i ai (Mōsese 1:24–28). Ko e hā e ongo fehu'i na'e fai 'e Mōsese 'i he taimi na'e fakamamata ai ia ki he me'a-hā-mai ni? (Vakai, Mōsese 1:30.) Ko e hā e ngaahi tali ki ai 'a e 'Otuá? (Vakai, Mōsese 1:31–32,39.)
- Neongo na'e fakatupu 'e he 'Otuá 'a e ngaahi māmá mo e kakai ta'efa'alauá, ka na'á ne fakahā ange kia Mōsese 'okú ne 'osi 'afio'i kotoa kinautolu (Mōsese 1:35). Na'e anga fēfē ha'o ongo'i 'i ha taimi 'oku 'afio'i lelei koe 'e he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi pea 'okú na 'ofa 'iate koe? ('E lelei kapau te ke fie fai ha'o fakamo'oni ki ha taimi na'á ke ongo'i ai 'a 'ena 'ofá mo 'ena tokanga mai kiate koé.)
- Ko e ngāue mo e nāunau 'o e 'Otuá ko hono "fakahoko 'a e mo'ui ta'e fa'amaté mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá" (Mōsese 1:39). Ko e hā e mo'ui ta'e fa'amate? Ko hai te ne ma'u 'a e mo'ui ta'e fa'amaté? Ko e hā e mo'ui ta'engata? Ko hai te ne ma'u 'a e mo'ui ta'engatá?

Na'e pehē 'e 'Eletā Sēmisi E. Fausi: 'Oku mahino pē 'a e kehekehe 'o e mo'ui ta'e fa'amaté, pe ko e mo'ui ko ia 'o a'u ki he ta'e ngatá, pea mo e mo'ui ta'engatá, 'a ia ko e mo'ui ia 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá. 'Oku ma'u 'e he toko taha kotoa pē 'a e mo'ui ta'e fa'amaté 'o fakafou ia 'i he 'alo'ofa 'a Sīsū Kalaisí. . . 'o tatau ai pē pe 'okú ne anga-mā'oni'oni pe ta'e mā'oni'oni, anga-tonu pē faiangahala. Ka neongo ia, ko e mo'ui ta'engatá, ko e me'a'ofa mahu'inga taha ia 'i he ngaahi me'a'ofa kotoa pē 'a e 'Otuá" (T&F 14:7). Fakatatau mo e folofola 'a e 'Eikí, 'oku tau ma'u 'a e me'a'ofa mahu'inga ko 'ení "kapau te mou tauhi 'eku ngaahi fekaú pea kātaki 'o a'u ki he ngata'anga.' Kapau te tau kātaki 'o a'u ki he ngata-'angá, 'oku 'omai 'a e tala'ofa ko 'ení, 'te ke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá' (T&F 14:7.)" ('i he Conference Report, Oct. 1988, 14; pē *Ensign*, Nov. 1988, 12).

- Ko e hā hono mahu'inga ke tau 'ilo'i 'a e ngāue mo e nāunau 'o e 'Otuá? Ko e hā ha ngaahi founga pau te tau lava ke tokoni ai kiate ia 'i he ngāue mahu'inga ko 'ení?

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli: "'Oku tau 'i hení ke tokoni ki he'e-tau Tamai Hēvaní 'i he'ene ngāué pea mo hono nāunaú, 'ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e maté mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá' (Mōsese 1:39). 'Oku mahu'inga tatau pē 'a e fatongia 'okú ke fuá mo e fatongiá 'oku ou fuá. 'Oku 'ikai ha

fatongia ia ‘i he siasi ko ‘eni ‘e pehē ‘oku si’isi’i pe ‘oku ‘ikai ke fu’u mahu-‘inga. ‘I he’etau feinga ke fakahoko ‘a hotau ngaahi fatongiá, ‘oku ‘i ai ‘etau kaunga kotoa ki hono tokoni’i e mo’ui ‘a e ni’ihi kehé. He kuo folofola mai ‘a e ‘Eikí kiate kitautolu fakatāutaha ‘o fekau’aki mo hotau ngaahi fatongia taki taha ‘o pehē: . . .’Pea ‘i he fai ‘a e ngaahi me’á ni, te ke fai ‘a e ngāue ‘aonga taha ki ho fa’ahingá pea langa’i hake ‘a e nāunau ‘o ia ‘a ia ko ho ‘Eikí’ (T&F 81:4)” Ko e Ngāue ‘Eni ‘a e ‘Eikí,” *Tūhulu*, Siulai 1995, palakalafi 16–17 mei he ngata’anga; vakai foki, T&F 5–6).

Faka’osí

‘Oku ako’i mai ‘e he tohi ‘a Mōsese 1 ‘a e tokāteline ma’ongo’onga ko ia ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine kitautolu ‘o e ‘Otuá. Fakaafe’i ‘a e kalasí ke nau fakakaukau ange ki he mahu’inga ‘o e fo’i mo’oni ko ‘ení. Fai ha’o fakamo’oni ‘oku ‘afio’i ‘e he’etau Tamai Hēvaní mo ne ‘ofa ‘iate kitautolu taki taha. Fakalotolahi’i e kalasí ke nau fakahā ki honau ngaahi fāmílí ‘a e ngaahi ongo ‘oku nau ma’u fekau’aki mo e me’a ne nau ako mei he Mōsese 1.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako’i ‘o e Lēsoní

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founa fai ‘o e lēsoni ‘oku fokotu’u atú. Te ke fie faka’aonga’i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. “Na’e tuku pē ‘a Mōsese ke ne toko taha” (Mōsese 1:9)

- ‘Oku ‘i ai pē taimi ‘oku tuku “toko taha ai pē” [kitautolu] ‘o hangē ko ia na’e hoko kia Mōsesé–ko e ngaahi taimi ko iá ‘oku ‘ikai ke tau fu’u ongo’i ‘oku mālohi ‘a e Laumālié ‘iate kitautolu pe lahi ai e ngaahi ‘ahi’ahí. Ko e hā ha me’a te tau lava ke ako mei he Mōsese 1 ‘a ia te ne tokoni’i kitautolu ke tau ‘ilo’i e me’a ke fai ‘i he ngaahi taimi pehení? (‘E lava pē ke kau ‘eni he ngaahi tali ‘e ‘oatú: ‘Oku ‘ikai pehē ‘oku hoko mai ‘a e ngaahi faingata’a pehení ko e tupu mei ha fa’ahinga me’a hala na’a tau fai; ‘oku ‘ikai ke lí’aki ‘aupito kitautolu ‘e he ‘Otuá ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he veesi 15; ‘oku fa’a lahi foki ‘etau ma’u ha mālohinga ‘i he taimi ‘oku tau fetaulaki ai mo e ngaahi ‘ahi’ahí, ui ki he ‘Otuá, mo fakatupulaki ‘etau tuí.)

2. Ko e fānau kotoa kitautolu ‘a e ‘Otuá

- Na’e ma’u ‘e Mōsese ‘a e me’a-hā-mai ‘oku hiki ‘ia Mōsese 1 ki mu’a ia peá ne toki taki ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí ke nau mavahe mei ‘Isipité. Na’e tokoni’i fēfē ia ‘e he me’a-hā-mai ko ‘ení ‘ene tataki atu ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí, kae fakatautefito ki he taimi na’á ne fa’a ongo’i loto-sí’i ai tupu mei he fa’a angatu’u mo e ta’e tui ‘a e kakaí? ‘E tokoni’i fēfē ha faiako pe ko ha takimu’a ‘e he’ene ‘ilo’i ko ia ko e fānau kotoa pē kitautolu ‘a e ‘Otuá? ‘E lava fēfē ke tokoni’i kitautolu ‘e he’etau ma’u ‘a e ‘ilo ko ‘ení ‘i he anga hotau ngaahi vā mo e kau mēmipa ‘o hotau fāmílí, hotau ngaahi kaungāme’á, pea mo e ni’ihi kehé?

3. Ko e Tohi tapú ‘i hono Liliu ‘e Siosefa Sāmitá

- Mahalo pē te ke fie hulu’i ‘a e “The Power of the Joseph Smith Translation” ‘o ka ‘e ma’u ‘a e *Old Testament Video Presentations* (53224), ‘a ia ‘oku miniti pē ‘e nima, ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní. Fakamanatu ki he kalasí ‘oku to’o ‘a e Tohi ‘a Mōsesé mei he Tohi tapu na’e Liliu ‘e Siosefa Sāmitá.

“Na’e Fili Koe ‘i he Te’eki Ai ke Fanau’i Koé”

‘Ēpalahame 3; Mōsese 4:1–4

Taumu’á

Ke tokoni’i e kalasí ke mahino ‘a e tokāteline ‘o e tomu’a fakanofu ki ha lakangá, pea mo honau fatongia ke tokoni ‘i hono langa hake ‘o e pule’anga ‘o e ‘Otuá mo ‘omi ‘a e ngaahi laumālié kia Kalaisí.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení mei he Mata’itofe Mahu’ingá mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.
  - a. ‘Ēpalahame 3:11–12, 22–23; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:53–57. Na’e fefolofolai ‘a ‘Ēpalahame mo e ‘Eiki ko e mata ki he mata ‘o ne ‘ilo’i ai na’e tomu’a fakanofu pē ‘a e ngaahi laumālie na’e “ngali ‘eiki mo lahi” ‘i he maama fakalaumālié ki honau ngaahi misiona ‘i he māmaní (‘Ēpalahame 3:11–12, 22–23). Na’e toe ‘ilo lahi ange ‘e Palesiteni Siosefa F. Sāmita ‘o kau ki he “toko lahi na’e ngali ‘eiki mo lahi” ‘i ha me’a-hā-mai na’á ne mamata ai ki he ‘a’ahi ‘a e Fakamo’uí ki he maama tatali’anga ‘o e ngaahi laumālié ki mu’a peá ne toetu’ú (T&F 138:53–57).
  - e. ‘Ēpalahame 3:24–28; Mōsese 4:1–4. Na’e fakahā kia ‘Ēpalahame mo Mōsese ‘i ha me’a-hā-mai, na’e fili pē ‘a Sīsū Kalaisi ia ‘i he Fakataha Lahi ‘i he Langí ke ne hoko ko hotau Fakamo’ui, pea na’á tau fili ke tau muimui kiate ia. Na’e toe fakahā foki kiate kinaua na’e kapusi mei he langí ‘a Lusifā (Sētane) mo e ngaahi laumālie na’e muimui ‘iate iá.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: ‘Īsaia 14:12–15; Fakahā 12:7–9; ‘Alamā 13:3–5; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:36–39; pea mo hono toenga ‘o ‘Ēpalahame 3 mo e Tokāteline Mo e Ngaahi Fuakava 138.

Fokotu’u ki he Founa Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá Te ke lava ‘o faka’aonga’i ha taha ‘o e ngaahi ‘ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitiviti pē ‘a’au) ke kamata’aki e lēsoní. Fili ‘a e ‘ekitiviti ‘e ‘aonga taha ki he kalasí.

1. Fakamahino ange kiate kinautolu ‘oku toe mahu’ingamālie ange kiate kitautolu ‘a e folofolá ‘i he taimi ‘oku tau faka’aonga’i ai ‘a ‘ene ngaahi akonakí ‘i he’etau ngaahi mo’uí. Ka ke fai iá, kuo pau ke tau fuofua fokotu’u ‘a kitautolu ‘i he tu’unga na’e ‘i ai e kau palōfita ‘i mu’a pea mo kinautolu na’e muimui kiate kinautolú. Ka neongo ia ‘oku fakahā mai ‘ia ‘Ēpalahame 3:22–28 ‘oku ‘ikai fie ma’u ke tau fokotu’u ‘a kitautolu ‘i he tu’unga ‘o ha toko taha kehe koe’uhí he ‘oku fakamatala ‘a e ngaahi veesi ia ko ‘ení ki he ngaahi me’a mahu’inga na’e hoko ‘a ia na’á tau kau aí. Na’e hoko ‘a e ngaahi me’a ko ‘ení lolotonga ‘a ‘etau ‘i he maama fakalaumālié.
2. Tohi’i ha fo’i laine motumotu ‘e 13 ‘i he palakipoé ke ne fakafofonga’i ‘a e ngaahi mata’itohi ko ia ‘i he tomu’a fakanofu. Fakamatala’i ange ko e ongo fo’i lea ‘i he fo’i laine ko ‘ení, ‘okú na fakafofonga’i atu ha me’a na’e hoko ‘i he maama fakalaumālié.

‘Oange ki he kalasí ha faingamālie ke nau mate’i tu’o 13 atu ai ‘a e ngaahi mata’i-tohi ki he ongo fo’i leá. Ko ‘enau mate’i atu pē ha mata’itohi ‘o tonu peá ke hiki ia ‘i he fo’i laine ‘oku totonu ke tu’u aí. Kapau te nau mate’i atu ha mata’itohi ‘oku ‘ikai ke kau ‘i he ongo fo’i leá pea ke tohi’i ia ‘i ha feitu’u kehe pē ‘i he palakipoé ke ‘oua na’a toe fai hano mate’i tu’o ua atu.

Hili hono fakafonu ‘e he kalasí ‘a hono kotoa ‘o e ngaahi fo’i lainé pe ko ‘enau mate’i atu ‘a e ongo fo’i leá, tokoni’i leva kinautolu ke nau ‘ilo’i ‘a hona ‘uhingá. (Ko e tomu’a fakanofó ko hono hanga ia ‘e he ‘Otuá ‘o fakanofó ‘i he maama fakalaumālié ‘a ‘ene fānau fakalaumālie’ ke nau fakahoko ha ngaahi misiona pau lolotonga ‘enau mo’ui ‘i he māmaní.) Fakamatala’i ange ko e lēsoni ‘eni fekau’aki mo e maama fakalaumālié, ‘a e taimi na’e tomu’a fakanofó ai ha ngaahi laumālie ke nau fakahoko ha ngaahi me’a mahu’inga ma’á e Tamai Hēvaní.

Alea’i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó

Mou alea’i ‘a e anga ‘enau fakahoko e ngaahi potu folofola ko ‘eni ‘i he’enau mo’ui faka’ahó lolotonga pē ho’o ako’i iá. Fakalotolahi’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. Na’e ako ‘a ‘Ēpalahame ‘o ne ‘ilo’i na’e tomu’a fakanofó pē ‘a e ngaahi laumālie lahi ia ‘i he maama fakalaumālié ki honau ngaahi misiona ‘i he māmaní.

Ako’i mo alea’i ‘a ‘Ēpalahame 3:11–12, 22–23, pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:53–57.

- ‘I he me’a-hā-mai ‘oku hiki ‘ia ‘Ēpalahame 3, na’e fakahā ange ai ‘e he ‘Eiki kia ‘Ēpalahame ‘a e Fakataha Lahi na’e fai ‘i he Langí ki mu’a pea toki fakatupu ‘a e māmaní. (Fakatokanga’i ange kuo ‘osi fakamahino mai ‘e he kau palōfita ‘o e ngaahi ‘aho kimui ní ko e Fakataha Lahi ‘i he Langí ko ha ngaahi fakataha’anga na’e fai hokohoko kae ‘ikai ko ha fo’i fakataha’anga pē ‘e taha.) Ko hai na’e ‘i he fakataha’anga ko ‘ení? (Ko e Tamai Hēvaní pea mo ‘ene fānau fakalaumālié). Ko e hā e me’a ‘oku tau ako ‘o kau ki he fakataha’anga ko ‘ení mei he tohi ‘a ‘Ēpalahame 3:22–23?
- Ko hai ‘a e “tokolahi na’e ngali ‘eiki mo lahi” ‘a ia ‘oku fakamatala ki ai ‘ia ‘Ēpalahame 3:22–23? (Ko e kau palōfita mo e kau takimu’a kehe ‘o e Siasí.) Fakamatala’i ange na’e mamata ‘a Palesiteni Siosefa F. Sāmita ‘i he 1918 ki he ní’ihi ‘o e “tokolahi na’e ngali ‘eiki mo lahi” ko ‘ení ‘i ha me’a-ha-mai fekau’aki mo e maama fakalaumālié. Ko hai na’e mamata ki ai ‘a Palesiteni Sāmitá? (Vakai, T&F 138:53; vakai foki ki he fika ua ‘o e ngaahi fakakaukau fakalahi ki hono ako’i ‘o e lēsoní.)
- ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e pehē na’e “fili (‘a ‘Ēpalahame) ‘i he te’eki ai ke fanau’i ia”? (Vakai, ‘Ēpalahame 3:23. Na’e tomu’a fakanofó pē ia ke ne hoko ko e palōfita.) ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e tomu’a fakanofó? (Vakai ki hono faka’uhingá ‘i he ‘ekitivití hono 2 ke takiaki’i ‘aki e tokangá.) Ko e hā e me’a na’e tomu’a fakanofó e kakai na’e lave ki ai ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:53 ke nau fakahokó? (Vakai, T&F 138:53-56).
- Na’e hanga nai ‘e he tomu’a fakanofó ko ‘ení ‘o fakapapau’i mai ‘e hoko ‘a ‘Ēpalahame, Siosefa Sāmita, mo e ní’ihi kehé ko ha kau palōfita? Ko e hā e fekau’aki ‘a e tomu’a fakanofó pea mo e tau’atāina ke filí? (Neongo na’e tomu’a fakanofó ha taha ki ha fa’ahinga uiu’i, ka ‘oku kei fakafalala pē ‘a hono

ma'u 'o e uiui'i ko ia ki he mo'ui taau mo fe'unga 'a e toko taha ko 'eni pea mo 'ene loto fiemalie ke tali 'a e uiui'i.)

- Na'e 'ikai ngata pe hono tomu'a fakanofa 'o e kau palofita ki honau ngaahi uiui'i, ka na'e hanga foki 'e he 'Otu'a 'o tomu'a fakanofa "mo ha ni'ihiki kehe tokolahi" ke tokoni ki hono langa hake hono pule'anga 'i ha ngaahi founga kehekehe. Ko e ha nai e me'a na'e tomu'a fakanofa kitautolu ke tau fakahoko? (Vakai, T&F 138:56.)

Na'e akonaki 'a Palesitani 'Eselā Tafi Penisoni 'o pehē:

"Kuo tuku fakatatali kimoutolu 'e he 'Otu'a ke mou toki ha'u 'i he ngaahi 'aho faka'osi ki mu'a pea toki ha'e'ele 'anga-ua mai 'a e 'Eiki. 'E hē atu ha ni'ihiki; ka 'e kei tu'u ma'u pē 'a e pule'anga ia 'o e 'Otu'a ke talitali 'a e toe ha'e'ele mai 'a ia 'oku 'ulu ki ai—ko Sīsū Kalaisi. Neongo 'e fakatatau 'a e faiangahala 'a hotau kuonga ki he ngaahi 'aho 'o No'a, 'a ē na'e fakama'a ai 'e he 'Eiki 'a e funga 'o e fonua 'aki 'a e lomaki, ka 'e 'i ai ha fu'u faikehekehe lahi 'e hoko heni. Ko hono fakahaofi mai 'e he 'Otu'a ha ni'ihiki 'o 'Ene fanau mālohi tahā ki he 'aho faka'osi, ke nau pukepuke 'a e pule'anga 'i he ikuna. . .

". . . 'Oua na'a ke ma'u hala 'eni—ko kimoutolu ko ha to'u tangata ia kuo 'osi faka'ilonga'i. Kuo te'eki ai ha taimi 'e lahi ange 'a e me'a 'oku fie ma'u mei he kakai anga-tonu 'i ha ki'i vaha'a taimi si'isi'i 'o hangē ko ia 'oku fie ma'u meiate kitautolu" (*The Teachings of Ezra Taft Benson* [1991],104–5).

- 'E anga fefe ha'atau fakapapau'i 'oku tau fakahoko 'a hotau ngaahi uiui'i na'e tomu'a fakanofa kitautolu ki ai? ('E lava ke kau he ngaahi tali 'a e mo'ui'aki 'a e ongoongolelei, lau 'a hotau ngaahi tapuaki fakapeteliaki, mo 'etau fekumi ke ma'u ha fakaha fakafaituitui. Fakamanatu ange ki he kalasi kuo pau ke tau loto fiemalie mo mo'ui taau kae toki lava ke tau fakahoko 'a e ngaahi uiui'i ko 'eni. Vakai foki, T&F 58:27–28.)

2. Na'e fili 'a Sīsū Kalaisi 'i he Fakataha Lahi 'i he Langi ke ne hoko ko hotau Fakamo'ui; na'a tau fili ke muimui kiate ia. Na'e kapusi mei he langi 'a Lusifa (Setane) mo e ngaahi laumalie na'e muimui 'iate ia.

Ako'i mo alea'i 'a 'Epalahame 3:24–28 pea mo Mōsese 4:1–4.

- Fakamatala'i ange na'e fakaha 'e he Tamai Hēvanī 'i he Fakataha Lahi 'i he Langi 'a 'ene palani ki he fakamo'ui pea mo fili ha Fakamo'ui mo'otautolu. Ko hai 'a e ongo laumalie na'a na loto ke hoko ko hotau Fakamo'ui? (Vakai, 'Epalahame 3:27; Mōsese 4:1–2.) Na'e fefe 'a e faikehekehe 'o 'ena ongo fokotu'u? (Na'e fie ma'u 'e Sīsū ia ke ne muimui ki he palani 'a e Tamai Hēvanī pea kei ma'u pē 'e he Tamai Hēvanī 'a e lāngilangi. Na'e fie muimui pē 'a Lusifa ia ki he'ene palani pē 'a'ana pea ke ne ma'u foki mo'ona 'a e lāngilangi.) Ko e ha hono 'uhinga na'e fili ai 'e he Tamai Hēvanī 'a Sīsū Kalaisi ke ne hoko ko hotau Huhu'i? (Vakai, Mōsese 4:2–3.)
- Ko hai na'a tau fili ke tau muimui ki ai 'i he Fakataha Lahi 'i he Langi? 'Oku tau 'ilo'i fefe na'a tau fili ke tau muimui 'ia Sīsū Kalaisi? (Na'e fanau'i mai kitautolu ki he māmanī ke tau ma'u 'a e sino fakamateli.)
- Ko e ha hono 'uhinga 'o e mu'aki tu'unga mo e tu'unga hono ua 'o hangē ko 'ene ha 'ia 'Epalahame 3:26? ('Oku 'uhinga 'a e mu'aki tu'unga ki he maama fakalaumaliē pea 'uhinga 'a e tu'unga hono ua ki he'etau mo'ui 'i he māmanī. Na'a tau tauhi ki hotau mu'aki tu'unga 'aki 'etau fili ke tau muimui 'ia Sīsū

Kalaisi kae 'ikai kia Lusifā.) Ko e hā 'a e tāpuaki na'á tau taki taha ma'u koe'uhí ko 'etau tauhi ki hotau mu'aki tu'ungá? (Ko e faingamālie ke fanau'i mai ai kitautolu ki he māmaní.) Ko e hā e tāpuaki te tau ma'u kapau te tau tauhi ki hotau tu'unga hono uá? (Vakai, 'Ēpalahame 3:26.) Te tau lava fēfē 'o tauhi ki hotau tu'unga hono uá?

- Ko e hā e me'a na'e hoko kia Lusifā (Sētane) mo kinautolu na'e muimui 'iate iá? (Na'e kapusi kinautolu mei he langí pea 'ikai ke 'oange hanau faingamālie ke nau ma'u ha sino. Vakai kia Mōsese 4:3; 'Ēpalahame 3:28; Fakahā 12:7–9; T&F 29:36–37.)
- Ko e hā e me'a 'a Sētane mo hono kau muimui 'oku fai he taimi ní? ('Oku nau kei feinga pē ke faka'auha 'a 'etau tau'atāina ke filí. 'Oku nau 'i he māmaní he 'ahó ni ko ha ngaahi laumālie 'uli 'o 'ahi'ahi'i kitautolu ke tau faiangahala. Vakai, Mōsese 4:4.) Ko e hā ha ngaahi founa 'oku feinga ai 'a Sētane pea mo hono kau muimui ke nau fakangatangata pe faka'auha 'a 'etau tau'atāina ke filí? Ko e hā e me'a te tau ala fai ke tau 'ilo'i ai 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'oku nau faí pea mo matu'uaki kinautolu?
- 'Oku tokoni'i fēfē koe 'e ho'o 'ilo'i na'á ke muimui 'ia Sīsū Kalaisi 'i he Fakataha Lahi 'i he Langí? Fakalotolahi'i e kalasí ke nau kei hokohoko atu ai pē 'i hono fai 'o e ngaahi fili totonú ke nau muimui 'ia Kalaisi 'o hangē ko ia na'á nau fai 'i he maama fakalaumālié.

Faka'osí

Fai ha'o fakamo'oni kia Sīsū Kalaisi mo 'ene ngāue na'e tomu'a fakanofa ia ki ai ke ne hoko ko hotau Fakamo'uí. Fakahā 'a ho'o falala 'e lava pē 'e he kalasí ke fakahoko 'a e ngaahi misiona na'e tomu'a fakanofa kinautolu ke nau faí ke tokoni ki hono langa 'o e pule'anga 'o e 'Otuá.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i 'o e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatata ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoni 'oku fokotu'u atú. Te ke fie faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. "Pea te tau 'ahi'ahi'i kinautolu 'i he me'á ni"

- 'Oku fakamahino'i mai 'ia 'Ēpalahame 3:24–25 'a e taha 'o e ngaahi 'uhinga na'e fakatupu ai 'e Sīsū Kalaisi 'a e māmani 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e Tamai Hēvaní. Ko e hā hono 'uhinga na'e fakatupu ai 'a e māmani? 'Oku tokoni'i fēfē koe 'e ho'o 'ilo'i ko ia na'á ke fili ke ke ha'u ki he māmaní neongo na'á ke 'ilo'i pē 'e 'ahi'ahi'i koe heni?

2. "Ko e kau tu'u-ki-mu'á mo e kau mālohi faú"

- 'I ha mata-me'a-hā-mai 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'oku ha 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138, na'á ne toe mamata ai ki ha ní'hi 'o e "kau tu'u-ki-mu'á mo e kau mālohi faú" 'a ia na'á nau mo'ui 'i he māmaní ki mu'a pea 'alo'i mai 'a Kalaisí. Ko hai na'e mamata ki ai 'a Palesiteni Sāmitá? (Vakai, T&F 138:38–49.) Te ke fie hiki 'a e ngaahi hingoa ko 'eni 'i he palakipoé. Fakamahino'i ange ki he kalasí te nau toki ako 'o kau ki he tokolahi 'o e fa'a-hinga ko 'ení 'i he Lautohi Faka-Sāpate he ta'u ka hoko maí.)

Mōsese 1:27–42; 2–3

Taumu’a Ke tokoni’i e kalasí ke nau ongo’i loto-hounga’ia ‘i hono fakatupu ‘e he ‘Otuá ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ma’atautolu pea na’e fakatupu foki kitautolu ‘i hono tataú.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘eni mei he Mata’itofe Mahu’ingá:
    - a. Mōsese 1:27–42. Na’e mamata ‘a Mōsese ‘i ha me’a-hā-mai ki he ngaahi fakatupu ‘a e ‘Otuá pea ‘oku fekau’i ia ke ne hiki ha fakamatala ‘o hono fakatupu ‘o e māmaní.
    - e. Mōsese 2:1–25; 3:1–14. Na’e ako ‘e Mōsese ‘o ne ‘ilo’i ko e ‘Otuá na’á ne fakatupu ‘a e me’a kotoa pē.
    - f. Mōsese 2:26–31; 3:7, 15–25. Na’e ako ‘e Mōsese ‘o ne ‘ilo’i ‘oku fakatupu ‘a e tangatá mo e fefiné ‘i he tataú ‘o e ‘Otuá.
  2. Ngaahi folofola kehe ke laú: ‘Ēpalahame 4–5; Sēnesi 1–2.
  3. Kapau te ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitiviti hono uá ke tākiaki’i ‘aki e tokangá pea ke ha’u mo ha tou va’inga pe sioka.
  4. ‘E fie ma’u ke ke faka’aonga’i ha ni’ihi ‘o e ngaahi filimi ko ‘ení ko ha kongá ‘o e lēsoní ‘o kapau ‘e ma’u:
    - a. Ko e kongá ‘o e *Old Testament Video Presentations* (53224) ‘oku miniti pē ‘e tolu hono lōloá pea ‘oku ui ko e “In The Image of God.”
    - e. Fakatātā Ko e Fakatupú-Ko e Ngaahi Me’a Mo’uí (62483 900; Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleléi 100).
-

Fokotu’u ki he Founa Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá Te ke lava ‘o faka’aonga’i ha taha ‘o e ngaahi ‘ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitiviti pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní. Fili ‘a e ‘ekitiviti ‘e ‘aonga taha ki he kalasí.

1. Kole ki he kalasí ke nau fakakaukau ange ki he lahi ‘o ha fakamatala te nau fai ‘o kapau na’á nau feinga ke tali ha taha ‘o e ngaahi fehu’i ko ‘ení ma’á ha ki’i tamasi’i ‘oku te’eki ai hū ki he lautohi pule’angá: ‘Oku lava fēfē ke tētē ‘a e vakapuná ‘i he ‘eá? ‘Oku anga fēfē e ngāue ‘a ha seti televisoné? ‘Oku anga fēfē e tupu ‘a e ‘akaú? Ko e tokolahi te nau fakakaukau’i ‘a e mahino ko ia ‘oku ma’u ‘e he ki’i tamasi’i ‘oku te’eki hū ki he lautohi ‘o tau fai pē ha ngaahi fakamatala fakakongokonga lalahi, kae toki ‘oange ki he ki’i tamasi’i hono fakaikiiki ‘i ha’ane matu’otu’a ange.
  - ‘Oku fai tataú fēfē ‘a e ngaahi fakatātā ko ‘ení mo e ngaahi fakahā ‘a e ‘Eiki fekau’aki mo hono Fakatupu ‘o e māmaní? (Kuo fakahā mai pē ‘e he ‘Eiki ‘a e kongá ko ia ‘o e mo’oni ta’engata ‘oku lava ke mahino ki he fakakaukau ‘a e tangatá pea mo ia ‘oku fie ma’u ke tau ‘ilo’i ka tau ma’u ai ‘a hotau fakamo’uí.)

‘E alea’i ‘i he lēsoni ko ‘ení ‘a e ngaahi mo’oni kuo ‘osi fakahā mai ‘e he ‘Eikí ‘o fekau’aki mo hono Fakatupu ‘o e māmaní.

2. Kole ki ha taha ‘i he kalasí ke ne ngaohi ha ki’i manu ‘aki ‘a e tou va’ingá pe tā ‘aki ha sioka ‘i he palakipoé (fai ‘eni ‘i he miniti ‘e taha pe ua). Hili iá pea mou alea’i leva, neongo te tau lava ‘o fa’u ha tatau ‘o ha fa’ahinga me’a ka ko e ‘Otuá pē taha te ne lava ‘o foaki ‘a e mo’uí. ‘E alea’i he lēsoni ko ‘ení ‘a e mana lahi ko ia ‘o hono fakatupu ‘e he ‘Otuá ‘a e māmaní pea mo e me’a kotoa pē ‘oku ‘i aí.

Alea’i ‘o e Folofola
mo hono Fakahoko

‘I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ‘a e founa ‘e faka’aonga’i ai ia ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i ‘e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia, ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. Na’e mamata ‘a Mōsese ‘i ha me’a-hā-mai ki he ngaahi fakatupu ‘a e ‘Otuá.

Ako’i mo alea’i ‘a Mōsese 1:27–42.

- Ko hai na’á ne hiki ‘a e fakamatala ‘ia Sēnesi ‘o fekau’aki mo hono Fakatupu ‘o e māmaní? (Vakai, Mōsese 1:40; 2:1.) Ko e hā hono ‘uhinga na’e hiki ai ‘e Mōsese ‘a e fakamatala ko ‘ení? (Vakai, Mōsese 1:40–41.) Ko e hā e me’a ‘oku lava ke tau ako meia Mōsese 1:27 ‘o fekau’aki mo e mālohi ‘o e ‘Otuá? Ko e hā e me’a te tau lava ke ako fekau’aki mo e ‘ofa ‘a e ‘Otuá ki he’ene fānaú?
- Ko e hā ‘a e faikehekehe ‘o e ngaahi fakamatala ‘oku ‘i he tohi ‘a Sēnesi, Mōsese, mo ‘Epalahamé ‘o fekau’aki mo hono Fakatupu ‘o e māmaní? (Na’e mamata ‘a ‘Ēpalahame mo Mōsese ‘i ha me’a-hā-mai ki hono fakatupu ‘o e māmaní pea na tohi hiki leva ‘a e ngaahi me’a ko ia na’á na mamata aí. ‘Oku toki ‘i ai pē ha ki’i me’a iiki ‘okú na kehekehe ai. Ko e fakamatala ko ia ‘ia Sēnesí, na’e fuofua hiki ia ‘e Mōsese, ka kuo mole mei ai hano ngaahi kongá ‘o ‘ikai ke fu’u kakato. ‘Oku toki ‘omi ‘a hono kakató ‘i he tohi ‘a Mōsesé.)

2. Na’e ako ‘a Mōsese ‘o ne ‘ilo’i na’e fakatupu ‘e he ‘Otuá ‘a e me’a kotoa pē.

Ako’i mo alea’i ‘a Mōsese 2:1–25; 3:1–14.

- Ko hai na’á ne fakatupu ‘a e māmaní? (Vakai, Mōsese 1:32; 2:1; vakai foki, Sione 1:1–3, 14; Hepelū 1:1–2; Mōsaia 3:8; T&F 14:9.) Ko e hā ‘oku mahu’inga ai ke tau ‘ilo’i ‘a e Toko taha na’á ne Fakatupu ‘a e māmaní?
- Ko e hā ha me’a kuo fakahā mai ‘e he ‘Otuá ‘o fekau’aki mo hono Fakatupu ai ‘a e māmaní? (Vakai, Mōsese 1:39; ‘Ēpalahame 3:24–25; vakai foki, 1 Nīfai 17:36; 2 Nīfai 2:11–15. Ko e taumu’a ‘o hono fakatupu ‘o e māmaní ke ‘i ai ha feitu’u ke ha’u ki ai ‘a e fānau fakalaumālie ‘a e Tamai Hēvaní ‘o ma’u ha sino pea ‘ahi’ahi’i mo sivi’i ai kinautolu pe te nau kei talangofua kiate Ia lolotonga ‘enau mama’o mei hono ‘aó. Ko kinautolu ‘e faitotonú te nau ma’u ‘a e mo’ui ta’engatá. Te ke fie fakamahino heni neongo ‘oku hā ‘i he tohi ‘a Sēnesí ‘a e fakamatala ki hono fakatupu ‘o e māmaní ka ko e ngaahi taumu’a mo hono mahu’inga ‘o e Fakatupú ‘oku fakamatala’i pē ia ‘i he fakahā ‘o e ngaahi ‘aho kimui ní.)
- Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku teuteu’i ai kinautolu ‘e he mo’ui ‘i he māmaní ke tau ma’u ‘a e mo’ui ta’engatá? (Mahalo ‘e peheni ‘a e ngaahi talí: ‘Oku tau

ma'u 'a e ngaahi sino fakamatelié, tau ako ke faka'aonga'i 'a 'etau tau'atāina ke filí, ma'u 'a e 'iló, ma'u mo hatau ngaahi fāmílí, ma'u 'a e ngaahi ouaú, pea tau fakahoko mo ha ngaahi fuakavá.)

- Ko e hā e folofola 'a e 'Otuá hili e Fakatupú? (Vakai, Mōsese 2:4, 10, 12, 18, 21, 25, 31; 3:2. 'I he ki'i fakamatala nounou ko ia ki hono Fakatupu 'o e māmaní, na'e tu'ou valu 'a e folofola 'a e 'Otuá 'o pehē kuo lelei 'a 'ene ngāué.) Ko e hā ha me'a 'okú ke faka'ofa'ofa'ia taha ai 'i he ngaahi fakatupu 'a e 'Otuá? Ko e hā nai hono 'uhinga 'e lelei ai kiate kitautolu ke tau toe fakatoka-nga'i fakalelei ange 'a e faka'ofa'ofa 'o e fakatupú 'i he 'aho taki taha?
- Na'e fakatupu nai 'a e māmaní mei he hala'atā? (Vakai, 'Ēpalahame 3:24; 4:1.)
Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá: "Na'e ma'u 'a e fo'i lea fakatupú mei he fo'i lea [faka-Hepēlu] ko e *baurau* pea 'oku 'ikai 'uhinga ia na'e fakatupu mei he hala'atā; 'oku 'uhinga ia ki hono fokotu'utu'ú; 'o tatau pē mo hano fokotu'utu'u 'e ha tangata ha ngaahi me'a 'o fo'u'aki ha vaka. Ko ia ai 'oku tau pehē leva na'e 'i ai pē ha ngaahi me'a ke fokotu'utu'u 'e he 'Otuá 'o fa'u 'a e māmaní mei he ngaahi me'a kuo te'eki ai ke fakatahataha'i" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 350–51).
- Ko e hā ha'o ongo ki he fakamatala e Fakatupu 'o e māmaní 'o fekau'aki mo e Tamai Hēvaní pea mo Sīsū Kalaisi? 'Oku fakamo'oni'i fēfē 'e he ngaahi me'a kuo fakatupú ki he 'Otuá? (Vakai, Mōsese 6:63; 'Alamā 30:44.) Te tau lava fēfē ke fakahā 'etau hounga'ia 'i he me'a'ofa ko ia 'o e Fakatupú?

3. Na'e ako 'e Mōsese 'o 'ilo'i 'na'e fakatupu 'a e tangatá mo e fefiné 'i he tatau 'o e 'Otuá.'

Ako'i mo alea'i 'a Mōsese 2:26–31; 3:7, 15–25.

- 'Oku fakatupu kitautolu 'i he tatau 'o hai? (Vakai, Mōsese 2:26–27.)
Na'e pehē 'e he Kau Palesitenisi 'Uluaki: "Ko e kakai tangata mo fefine kotoa pē 'oku nau 'i he tatau 'o e Tamai mo e Fa'e 'a e māmaní hono kotoa, pea ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kinautolu 'o e 'Otua" ("The Origin of Man," *Improvement Era*, Nov. 1909, 78).
- 'E lava fēfē ke tāpuekina 'etau mo'u'i 'e he'etau 'ilo'i ko ia na'e fakatupu kitautolu 'i he tatau 'o e 'Otuá? 'E kaunga fēfē ia ki he anga hotau ngaahi vā mo e kakai kehé?
- Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he ngaahi lea 'a 'Inoké 'ia Mōsese 7:30 'o kau ki he tokanga mai 'a e 'Otuá kiate kitautolu fakafo'ituitui? Ko e hā ha me'a 'oku nau ako'i mai kiate kitautolu 'o kau ki he'etau Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi?
- 'Oku mou pehē ko e hā e 'uhinga 'a e 'Eikí 'i he'ene pehē ke tau pule ki he ngaahi me'a kotoa pē kuó ne fakatupu 'i he māmaní? (Vakai, Mōsese 2:26. 'Oku fie ma'u ke tau faka'apa'apa ki he māmaní mo tokanga'i e ngaahi me'a ko ia kuo fakatupu 'e he 'Otuá.) 'E lava fēfē ke tau fakahoko ke toe lelei ange 'a hotau fatongia ki hono pule'i 'o e ngaahi me'a kuo fakatupú?

**Fakakaukau ke
Fakalahi ki hono
Ako'i 'o e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e fakamatala ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoni 'oku fokotu'u atú. Te ke lava 'o faka'aonga'i ia ke hoko ko e kongā pē 'o e lēsoní.

Ko e Lōloa Hono Fakatupu 'o e Māmaní

'Oku 'ikai ke 'ilo'i 'a e lōloa ia 'o e taimi na'e fie ma'u ke fakatupu ai 'a e māmaní. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'a e fo'i lea ia ko e 'aho 'i he fakamatala he folofolá ki he Fakatupú ki he vaha'ataimi ko e houa 'e 24. He 'oku lava pē ke liliu 'a e fo'i lea faka-Hepēlu ko eni ko e *yom* ke 'uhinga ki he "'aho," "taimi," pe "vaha'ataimi." Na'e pehē 'e he 'Aposetolo ko Pitá "ko e 'aho 'e tahá 'oku tatau ki he 'Eikí mo e ta'u 'e afe" (2 Pita 3:8; vakai foki, 'Ēpalahame 3:4).

“He ko e Me’a ‘i He’eku Faiangahalá Kuo Faka’ā ai Hoku Matá”

Mōsese 4; 5:1–15; 6:48–62

Taumu’á

Ke tokoni’i e kalasí ke mahino kiate kinautolu ko e Hingá ko e kongá pē ia ‘o e palani ‘a e Tamai Hēvaní ma’atautolú.

Teuteú

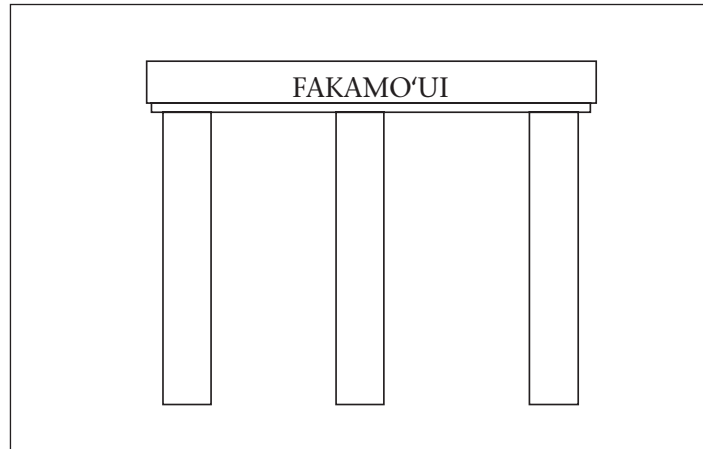
1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. Mōsese 4; 5:10–11; 6:48–49, 55–56. Na’e ha’u ‘a Sētane ki he Ngoue ko ‘Itení ‘o feinga ke lohiaki’i ‘a ‘Ivi. Na’e kai ‘e ‘Ivi mo ‘Ātama ‘a e fua ‘o e ‘akau ‘o e ‘ilo ‘o e lelei mo e koví (4:5–12). Tupu mei he hinga ‘a ‘Ātama mo ‘Ivί, na’e kapusi ai kinua ki tu’a mei he ngoué (4:13–31). Na’e toki fiefia ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ki mui ‘i he ngaahi tāpuaki ‘o e Hingá (5:10–11). Na’e akonaki ‘a ‘Inoke ‘o kau ki he ngaahi nunu’a ‘o e Hingá (6:48–49, 55–56).
  - e. Mōsese 5:14–15; 6:50–54, 57–62. Koe’uhí ko e Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí, na’e fakahaofi ai ‘a e tangatá mei he mate fakamatelié ‘o fakafou ‘i he Toetu’ú pea ‘e lava ke fakahaofi kinautolu mei he mate fakalaumālié ‘e he tuí, fakatomalá, papitaisó, foaki ‘o e Laumālie Ma’oni’oni, pea mo e tala-ngofua ki he ngaahi fekaú.
  - f. Mōsese 5:1–9, 12. Na’e kamata ‘a e mo’ui fakamatelie ‘a ‘Ātama mo ‘Ivί. Na’e ‘i ai ‘ena fānau pea ‘okú na akonaki’i kinautolu ‘i he ngaahi mo’oni ko ia na’á na ‘iló (5:1–4, 12). Na’e fai ‘e ‘Ātama ha ngaahi feilaulau ko e fakataipe ‘o e feilaulau ‘a e ‘Alo pē Taha na’e Fakatupú (5:5–9).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Sēnesi 2–3; 1 Kolinitō 15:20–22; 2 Nīfai 2:5–30; 2 Nīfai 9:3–10; Hilamani 14:15–18; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:15–19; 29:34–44; Tefito ‘o e Tui Hono 2.
3. Te ke lava ‘o kole ki ha taha he kalasí ke ne teuteu mai ke fakamatala’i fakanounou ‘a e Hinga ‘a ‘Ātama mo ‘Ivί (Mōsese 4:6–31) pea mo ha toko taha ke ne teuteu mai ke fakamatala’i fakanounou ‘a e ngaahi feilaulau ‘a ‘Ātamá (Mōsese 5:5–9).
4. Kapau ‘e ma’u ‘a e ongo nāunau tokoni ko ‘ení peá ke faka’aonga’i kinua ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní:
  - a. Ko e kongá ‘o e *Old Testament Video Presentations* (53224) ko e “The Fall” ‘oku miniti ‘e ono hono lōlōá.
  - e. Ko e fakatātā ‘o ‘Ātama mo ‘Ivί (62461 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongolelé* 101).

Fokotu’u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá Te ke lava ‘o faka’aonga’i ‘a e ‘ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha ‘ekitiviti pē ‘a’au) ke kamata’aki e lēsoní.

Tā 'i he palakipoé 'a e fakatātā he peesi Ko 'ení. Fakahā ange ki he kalasí na'e pehē 'e 'Eletā Pūlusi R. Makongikī 'oku malava 'a hotau fakamo'uí koe'uhí ko ha "ngaahi me'a faka-'Otua 'e tolu na'e hoko—'a ia ko e ngaahi pou ia 'e tolu 'o e ta'engatá" (*A New Witness for the Articles of Faith* [1985], 81). Hili iá pea ke fai ange 'a e fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā ha ní'ihí 'o e ngaahi me'a na'e hoko 'a ia 'oku mātu'aki mahu'inga ke hoko ko e "ngaahi pou 'o e ta'engata" kae lava 'o ma'u ai 'a e fakamo'uí? (Na'e pehē 'e "Eletā Makongikī ko e ngaahi fu'u pou ko 'ení ko e Fakatupú, Hingá, mo e Fakaleleí, pea ko e konga kotoa kinautolu 'o e palani 'o e fakamo'uí 'a e 'Otuá ma'átautolú. Hiki 'a e ngaahi fo'i lea ko e *Fakatupu*, *Hinga*, pea mo e *Fakalelei* 'i he ngaahi fu'u pou ko ia 'e tolu kuó ke 'osi tā 'i he palakipoé.)

Fakamatala'i ange 'oku tokoni'i kitautolu 'e he lēsoni ko 'ení ke mahino 'a e 'aonga ko ia ke hoko 'a e Hingá ko e konga 'o e palani 'a e Tamai Hēvaní ke faka-hoko 'a 'etau mo'ui ta'e fa'amaté mo e mo'ui ta'engatá (Mōsese 1:39).

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i 'a e founga 'e faka'aonga'i ai ia 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i 'a e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia, 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi mo'oni fakafolofolá.

1. Ko e Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī mo hono ngaahi nunu'a kiate kinauá mo kitautolú

Ako'i mo alea'i 'a Mōsese 4; 5:10–11; 6:48–49, 55–56.

Na'e fekau'i 'e he 'Otuá kia 'Ātama mo 'Ivī 'i he Ngoue ko 'Itení ke na "fanafanau, mo fakatokolahi, mo fakafonu 'a e māmaní" (Mōsese 2:28). Na'á ne toe fekau'i foki kinaua ke 'oua na'á na kai mei he fua 'o e fu'u 'akau 'o e 'ilo 'o e leleí mo e koví (Mōsese 3:17). Kapau na'e 'ikai ke na kai mei he fua kuo 'osi fakatapu'i, na'á na mei nofo ai pē 'i he ngoué 'o 'ikai ke na mate. Peá ne 'ikai foki ke na mei malava kinaua ai 'o talangofua ki he fekau ko ia ke na fanafanaú (Mōsese 5:11; 2 Nīfai 2:23). Na'e foaki kiate kinaua 'e he Tamai Hēvaní ke na fili tau'atāina pē 'i he ongo fekaú ni 'e ua.

Mou ki'i fakamanatu sí'i mei he Mōsese 4:6–31 'a e fakamatala kau ki he Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī, pe ko ha'o tomu'a' vahe'i ki mu'a ha taha ke ne fai ia.

- Ko e hā e nunu'a 'o e Hingá kia 'Ātama mo 'Ivī—pea kiate kitautolú? (Vakai, Mōsese 4:22–29; 5:10–11; 6:48–49, 55–56; 2 Nīfai 2:22–23; 9:6; Sēnesi

3:16–23.) Te ke lava ‘o hiki ha ni’ihi ‘o e ngaahi me’a na’e hokó ‘i he palaki-poé. Fakamahino ange na’e toe fakahā mai ‘a e ngaahi mo’oni ko ‘eni kau ki he Hingá ‘o fakafou mai ‘i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea ‘oku ‘ikai ke loko ‘ilo ‘a māmani ia ki ai.

- a. Na’e ma’u ‘e ‘Ātama mo ‘Ivi ha fānau, ‘a ia na’á tau lava ke ha’u ai ki he māmaní ‘o ma’u ‘a e sino fakamatelié (Mōsese 5:11; 6:48; 2 Nīfai 2:23, 25).
- e. ‘Oku tau a’usia ‘a e mate fakatu’asinó, pe ko e mavahe ‘a e sino fakamatelié mei he laumālié (Mōsese 4:25; 6:48; 2 Nīfai 9:6).
- f. ‘Oku tau a’usia ‘a e mate fakalaumālié, pe ko e mavahe mei he ‘ao ‘o e ‘Otuá (Mōsese 4:29; 6:49; 2 Nīfai 9:6).
- h. ‘Oku tau kaungāmamahi ‘i he mamahi mo e mala’ia (Mōsese 6:48; Sēnesi 3:16–17).
- i. ‘Oku malava ke tau faiangahala (Mōsese 6:49, 55; mo e 2 Nīfai 22–23).
- k. ‘Oku fakamala’ia’i e kekelé, pea ‘oku fie ma’u leva ai ke tau ngāue (Mōsese 4:23–25; Sēnesi 3:17–19).
- l. ‘Oku lava ke tau ako ke ‘ilo’i e lelei mo e koví (Mōsese 4:28; 6:55–56; 2 Nīfai 2:23; Sēnesi 3:22).
- m. ‘Oku lava ke tau ma’u ‘a e fiefiá ‘i he mo’ui fakamatelié (Mōsese 5:10; 2 Nīfai 2:23, 25).
- n. ‘Oku lava ke tau ‘ilo’i ‘a e fiefiá ‘i hotau huhu’í (Mōsese 5:11).
- ng. Te tau lava ‘o ma’u ‘a e mo’ui ta’engatá (Mōsese 5:11).

Lolotonga ho’omou alea’i ‘a e ngaahi me’a ko ‘eni na’e hoko ko e tupu mei he Hingá, hanga ‘o fakamamafa’i ‘a e founa ‘oku ‘aonga ai ‘a e Hingá ki te kitautolú. ‘Oku fakamahino’i lelei mai ‘e he fakahā ‘o e ngaahi ‘aho kimui ní na’e ‘osi fakataumu’a mai pē ‘e he Tamai Hēvaní ia ki mu’a pea toki fai ‘a e Fakatupú ke hoko ‘a ‘etau mo’ui ‘i he māmaní ko e taimi ke sivi’i mo ‘ahi’ahi’i ai kitautolu koe’uhí ke tau hoko ‘o toe tatau ange mo ia (‘Ēpalahame 3:24–26). ‘I he’ene peheé, na’e fie ma’u leva ke tau ma’u ‘a e sinó, ako ke tau fili ki he lelei pe ko e koví, pea na’e malava pē ‘eni ko e tupu mei he Hingá.

- ‘E tokoni’i fēfē kitautolu he’etau ma’u e mahino ‘oku totonú ‘o kau ki he Hingá lolotonga e mo’uí ni?
- Ko e hā ‘oku mahu’inga ai ke mahino na’e tomu’a ‘afio’i pē ‘e he ‘Otuá ia ‘e hoko ‘a e Hingá pea ko e konga mahu’inga ia ‘o ‘ene palani ki hono fakamo’ui kitautolú?
- Na’e ‘amanaki ‘e Sētane ko ‘ene ‘ai ko ia ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ke na kai ‘a e fua tapú ‘e fehālaaki ai ‘a e palani ‘a e ‘Otuá (Mōsese 4:6). Ko e hā ‘oku ako’i mai ‘e he fakamatala kau ki he Hingá ‘o fekau’aki mo e malava ko ia ‘e Sētane ke ne ta’ofi ‘a e ngaahi taumu’a ‘a e ‘Otuá? (T&F 3:1–2).

2. ‘Oku fakahaofi kitautolu ‘e he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí mei he mate fakatu’asinó mo e mate fakalaumālié.

Ako’i mo alea’i ‘a Mōsese 5:14–15; 6:50–54, 57–62

Na’e ‘omi ‘e he Hinga ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ‘a e mate fakatu’asinó mo e fakalaumālié ki he māmaní. Ko e mate fakatu’asinó ko e mavahe ia ‘a e laumālié mei he sinó ‘i he taimi ‘oku tau mate aí. Ko e mate fakalaumālié leva ko e mavahe ia mei he ‘ao ‘o e ‘Otuá, pea na’e hoko ‘eni ‘i he taimi na’e kapusi ai ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi mei he ngoué. Fakamatala’i ange ‘e ‘ikai ke tau ikuna’i ‘a e maté ‘iate kitautolu pē. ‘I

he'ene peheé, na'e fekau'í mai leva 'e he Tamai Hēvaní 'a hono 'Alo Tofu pē Taha na'e Fakatupú ke huhu'í kitautolu mei he maté 'o fakafou 'eni 'i he feilaulau fakalelei na'á ne fakahokó ('Alamā 22:14).

- Ko e taimi ko ē 'oku akonaki ai 'a e kau palōfitá 'o fekau'aki mo e Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī, 'oku nau fa'a akonaki ai pē foki 'o kau ki he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí (Mōsese 5:10–15; 6:48–62; 2 Nifai 9:6–10). Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke ako'í fakataha pē 'a e Fakalelei mo e Hingá? (Na'e tupu mei he Hingá 'a e lava ke fakahoko 'a e Fakalelei 'i he palani 'a e 'Otuá ki hotau fakamo'uí. Ko hono ako'í fakataha ko ia 'o e Fakalelei mo e Hingá 'oku tokoni ia ke mahino kiate kitautolu 'a e founa 'oku huhu'í ai kitautolu mei he mate fakatu'asinó mo e mate fakalaumālié.)

Na'e pehē 'e Palesiteni 'Eselā Tafi Penisoni: "Kuo pau ke kamata 'a e palani 'o e huhu'í mei he talanoa 'o e hinga 'a 'Ātamá. 'I he ngaahi lea 'a Molonáí 'okú ne pehē 'e ia, 'Na'e fou 'ia 'Ātama 'a e hinga 'a e tangatá. Pea koe'uhí ko e hinga 'a e tangatá, na'e 'alo'í mai ai 'a Sīsū Kalaisi, . . . pea na'e hoko 'a e huhu'í 'o e tangatá 'ia Sīsū Kalaisi' (Molomona 9:12). 'Okú tatau pē 'a e 'ikai ke fu'u fie ma'u 'e he tangatá 'a e me'akaí kae 'oua pē kuó ne fiekaí, mo e 'ikai ko ia ke ne fie ma'u 'a e fakamo'uí 'a Kalaisí kae 'oua pē kuó ne 'ilo'í 'a e 'uhinga 'okú ne fie ma'u ai 'a Kalaisí. 'Okú 'ikai ha taha ia te ne 'ilo'í papau 'a e 'uhinga 'okú ne fie ma'u ai 'a Kalaisí kae 'oua leva pē kuo mahino kiate ia peá ne tali 'a e akonaki fekau'aki mo e Hingá pea mo hono olá ki he fa'ahinga 'o e tangatá" (*Tūhulu*, Siulai 1987, palakalafi 32–34).

- 'Okú fakahaofi fēfē kitautolu mei he mate fakatu'asinó? (Vakai, 1 Kolinitō 15:20–22; 2 Nifai 2:8; 9:6. Te tau toetu'u koe'uhí pē ko e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí.)
- 'E fakahaofi fēfē kitautolu mei he mate fakalaumālié? (Vakai, Mōsese 5:14–15; 6:50–52, 59; Hilamani 14:15–18; mo e T&F 19:15–19. Koe'uhí ko e Fakalelei, 'e lava ke tau ma'a, fe'unga mo taau ai ke nofo fakataha mo e 'Otuá 'o fakafou 'eni 'i he tui kia Sīsū Kalaisí, fakatomalá, papitaisó, me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, mo e talangofua ki he ngaahi fekau.)

Na'e fiefia 'a Sēkope, ko ha palōfita 'i he Tohi 'a Molomoná, 'i he lava ko ia ke fakahoko 'a e huhu'í mei he maté 'o fakafou mai 'i he feilaulau fakalelei 'a e Fakamo'uí (2 Nifai 9:10). 'E lelei kapau 'e lau 'a e potu folofola ko 'eni pea ke fai ha'o fakamo'oni mo ha'o fakamatala ki he ni'ihí 'o e ngaahi me'a 'okú ke ongo'í fekau'aki mo e ngaahi tāpuaki 'oku tau ma'u koe'uhí ko e Fakalelei. Fakaafe'i e kalasí ke nau fai e me'a tatau.

3. Na'e kamata 'e 'Ātama mo 'Ivī 'ena mo'ui he māmaní, fanafanau, mo ako'í kiate kinautolu 'a e ongoongolelei, pea na hū mo talangofua ki he 'Otuá.

Ako'í mo alea'í 'a Mōsese 5:1–9, 12.

- Ko e hā e me'a na'e fai 'e 'Ātama mo 'Ivī hili hono kapusi kinua mei he Ngoue ko 'Itení? (Vakai, Mōsese 5:1–5, 12.) Ko e hā ha ngaahi founa na'e tatau ai 'a e mo'ui 'a 'Ātama mo 'Ivī mo 'etau mo'ui he ngaahi 'aho ní? Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako meia Mōsese 5:1–9, 12 'o kau ki he ngaahi 'uhinga 'oku tau mo'ui ai 'i he māmaní?

- Toe fakamanatu ‘a e fakamatata ‘ia Mōsese 5:5–9, pe fai ‘e ha taha he kalasí ne ‘osi vahe’i ke ne fakahokó. Ko e hā e fekau na’e tuku ‘e he ‘Eikí kia ‘Ātamá? (Vakai, Mōsese 5:5.) Ko e hā hono ‘uhinga na’e fai ai ‘e ‘Ātama ‘a e ngaahi feilaulaú lolotonga iá na’e ‘ikai ke ne ‘ilo’i e ‘uhinga na’á ne fai ai iá? (Vakai, Mōsese 5:6.)

Na’e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, “Ko e me’a kotoa pē ‘oku finangalo ‘a e ‘Otuá ke tau fakahokó ko ha me’a totonu ia, . . . neongo te tau toki lava ke mamata ki hono ‘uhingá hili hono fakahokó” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 256).

- Ko e hā hono mahu’inga ke tau talangofua ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí neongo ‘oku ‘ikai ke mahino kotoa kiate kitautolu hono ‘uhingá? Na’e anga fēfē nai hano tāpuekina koe ‘e ha’o tauhi ha fekau ‘a ia na’e ‘ikai ke fu’u mahino lelei kiate koe hono ‘uhingá?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘o e ngaahi feilaulau na’e fakahoko ‘e ‘Ātamá? (Vakai, Mōsese 5:7–9. Ko e fakataipe pe ko e fakatātā ia ‘o e feilaulau ko ia ‘e fakahoko’aki ‘e he Tamai Hēvaní ‘a hono ‘Alo pē Taha na’e Fakatupú. Na’e hanga ‘e hono fakahoko ‘o e ngaahi feilaulau pehení ‘o fakamanatu kia ‘Ātama mo hono hakó ‘e lava ke huhu’i ‘a e kakai mo’ui kotoa pē mei he Hingá ‘o fakafou ‘i he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí.) Ko e hā ha ngaahi me’a kuo tuku mai ko e fakamanatu kiate kitautolu ‘a e tokāteline pe akonaki ko ‘ení? Te tau fakahā fēfē ‘a ‘etau hounga’ia ‘i he Hingá mo e Fakalelei na’e fakahokó?

Faka’osí

Mou toe lau ‘a e fakamo’oni na’e fai ‘e ‘Ivi ki he ngaahi tāpuaki ‘o e Hingá (Mōsese 5:11). Fakahā ho’o fakamālō koe’uhí ko e ngaahi me’a ko ia na’e fakahoko ‘e ‘Ātama mo ‘Ivί, ‘a e Hingá, pea mo e Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako’i ‘o e Lēsoní

‘Oku fakalahi mai ‘e he ngaahi fakamatata ko ‘ení ki he founga ako’i ‘o e lēsoni ‘oku fokotu’u atú. Te ke lava ‘o faka’aonga’i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. Na’e ‘ikai ko ha faiangahala ‘a hono kai ‘o e fua ‘o e ‘akaú

Lau ‘a e fakamatata ko ‘ení meia ‘Eletā Taleni H. ‘Oakesí ke tokoni ki hono fakamatata’i na’e ‘ikai ko ha faiangahala ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ‘a ‘ena kai ‘a e fua na’e fakatapu’i:

“Ko ‘Ivi na’á ne ‘uluaki maumau’i ‘a e ngaahi fono ‘o e Ngoue ko ‘Itení ‘o lava ai ke fakahoko ‘a e ngaahi tu’unga fakamatelié. Neongo ko e maumau fono ‘a e me’a na’á ne fakahokó, ka ‘i he’ene fekau’aki mo e ta’engatá, ko ha ngāue nāunau’ia ia na’e ‘aonga ke fakahoko ke fakaava ai ‘a e matapā ki he mo’ui ta’engatá. Na’e fakahā ‘e ‘Ātama ‘a e fakakaukau fakapotopoto na’á ne ma’ú ‘aki ‘ene fai ‘a e me’a tatau pē mo ia na’e fai ‘e ‘Ivί. . . .

“. . . ‘Oku tau fiefia ‘i he me’a na’e fai ‘e ‘Ivί mo tau fakalāngilangi’i ia ‘i he’ene fakapotopotó mo ‘ene loto-to’a ‘i he me’a mahu’inga ko ‘eni na’e hokó, ‘a e Hingá. . . . Na’e pehē ‘e ‘Eletā Siosefa Filitingi Sāmita: “‘Oku te’eki ai lea ‘o pehē ko e faiangahala ‘a e me’a ko ‘eni na’e fai ‘e ‘Ivί ‘o hoko ai ‘a e hingá, pe te u

tukuaki'i 'a 'Ātama 'o pehē na'e faiangahala. . .Ko e maumau fono pē 'eni ia kae 'ikai ko e faiangahala'. . .

“Oku fakamanatu'i mai 'e he faikehekehe ko 'eni 'i he *faiangahalá* mo e *maumau fonó* 'a hono fakalea ko ia 'o e Tefito 'o e Tui hono 2: “Oku mau tui 'e tautea'i 'a e kakai koe'uhí ko 'enau *angahala* 'anautolu pē kae 'ikai koe'uhí ko e (*maumau fono*) 'a 'Ātamá” (toe fakamamafa'i). 'Okú ne toe fakaongo mai 'a e faikehekehe tatau pē 'i he laó. 'Oku lau ko e hia 'a e ngaahi angafai 'e ní'ihí 'o hangē ko e fakapoó koe'uhí he ko e ngaahi me'a ia 'oku mātu'aki hala 'aupito pē ke faka-hoko. Pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'e ní'ihí, hangē ko e faka'uli ta'e laiseni, 'oku ui kinautolu ko e hia koe'uhí pē he 'oku tapui fakalao hono faí. 'I hono fakafaikehekehe'i ko ia 'o e ngaahi me'a ko 'ení, 'oku 'ikai leva ke hoko 'a e me'a ia na'e fai 'o tupu ai 'a e Hingá ko ha faiangahala-hala 'aupito ia-ka ko e maumau fono pē, ko e me'a hala ia koe'uhí he na'e fakalao hono tapu'í. 'Oku 'ikai ke fa'a faka'aonga'i ma'u pē 'a e ngaahi lea ko 'ení ke faka'uhinga'i 'aki ha fa'ahinga me'a 'oku kehe, ka 'oku mahu'ingamālie 'a e fakafaikehekehe'i ko 'ení 'i he'ene fekau'aki mo e Hingá” (“Ko e Palani Lahi 'o e fiefia'i”, *Tūhulu*, Sānuali 1994, palakalafi 14–16.)

2. Ko hono faikehekehe 'o e ngaahi *nunu'a* pea mo e *tupu'anga* 'o e Hingá

'Oku afuhia kotoa 'a e hako 'o 'Ātama mo 'Ivί 'i he ngaahi *nunu'a* 'o e Hingá, 'a ia 'oku kau fakatou'osi ai 'a e mate fakatu'asinó mo e mate fakalaumālié, kae 'ikai ko e *tupu'anga* 'o e Hingá. 'Oku ako'i kitautolu 'e he tefito 'o e tui hono uá 'e “tautea'i 'a e kakai koe'uhí ko 'enau *angahala* 'anautolu pē kae 'ikai koe'uhí ko e maumau fono 'a 'Ātamá.” Vakai foki, Molonai 8:5–23.

3. “Te ke holi ki ho malí”

Mahalo 'e tokoni 'a e ngaahi fakamatala hoko haké ke mahino ki he kalasí 'a e folofola ko ia 'a e 'Eikí kia 'Ivί 'i he'ene pehē, “Te ke holi ki ho malí, pea te ne pule kiate koe” (Mōsese 4:22).

Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: “Oku 'i ai 'eku fehu'i fekau'aki mo e fo'i lea ko e *pule'i*. 'Okú ne 'omi 'e ia ha fakakaukau hala. Te u sai'ia ange au ke u faka'aonga'i 'a e fo'i lea ko e *tokanga'i* he ko e me'a ia 'okú ne faí. Ko e tangata anga-mā'oni'oni 'okú ne tokanga'i 'e ia hono malí mo hono fāmilí” (“The Blessings and Responsibilities of Womanhood,” *Ensign*, Mar. 1976, 72).

Na'e pehē 'e “Eletā M. Lāsolo Pālāti: “Kuo fakahā 'e he 'Otuá 'o fakafou mai 'i he'ene kau palōfitá 'oku totonu ke ma'u 'e he kakai tangatá 'a e lakanga fakataula'eikí, mo nau hoko ko e ngaahi tamai, pea ke nau tataki mo tokanga'i 'a honau ngaahi fāmilí 'i he anga-tonu mo e anga-mā'oni'oni 'aki 'a e anga-vaivaí, 'ofa haohaoá mo ta'e mālualoi 'o hangē ko hono tataki 'e he Fakamo'uí 'a e Siasí (vakai, 'Efeso 5:23)” (“Equality through Diversity,” *Ensign*, Nov. 1993, 90).

Taumu‘á

Ke tokoni‘i e kalasí ke mahino kiate kinautolu ko hono fai ‘o e ngaahi fili ke muimui ‘ia Sīsū Kalaisí, ‘oku fakatau ia ki he tau‘atāina, fiefiá, pea mo e mo‘ui ta‘engatá, ka ko e ngaahi fili ko ia ke muimui ‘ia Sētane, ‘oku iku ia ki he mamahí mo e pōpulá.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘eni mei he Mata‘itofe Mahu‘ingá:
  - a. Mōsese 5:16–41. Na‘e ‘ofa lahi ange ‘a Keini kia Sētane ‘i he ‘Otuá pea ‘okú ne talangofua ki hono fekau‘i ia ‘e Sētane ke ne ‘oatu ha feilaulau ki he ‘Eikí (5:16–19). Na‘e ‘ikai tali ‘e he ‘Eikí ‘a e feilaulau ‘a Keini pea ne fekau kia Keini ke ne fakatomala (5:20–25). Na‘e fuakava ‘a Keini mo Sētane pea ‘okú ne fakapoongi ‘a ‘Epeli (5:26–33). Na‘e fakamala‘ia‘i ‘e he ‘Eikí ‘a Keini pea na‘e kapusi ia mei he ‘ao ‘o e ‘Eikí (5:34–41).
  - e. Mōsese 6:26–63. Na‘e ui ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Inoke, ko e mokopuna fā ia ‘o ‘Ātamá, ke ne malanga ‘aki ‘a e fakatomalá ki he kakaí (6:26–36). Na‘e talangofua ‘a ‘Inoke ki he fekau ‘a e ‘Eikí pea na‘á ne akonaki ki he kakaí (6:37–63).
  - f. Mōsese 7:13, 17–21, 23–47, 68–69. ‘I he lahi fau ‘o e tui ‘a ‘Inoké, na‘e hola ‘a e ngaahi mo‘ungá, liliu ‘a e ngaahi vaitafe mei honau ngaahi tafe‘angá, pea na‘e fu‘u ilifia ai ‘a e ngaahi pule‘angá kotoa pē (7:13, 17). Na‘e tangi ‘a e ‘Eikí mo ‘Inoke koe‘uhí ko e faiangahala ‘a e kakai ‘o e māmaní (7:23–47). Na‘e loto taha mo fakakaukau taha pē ‘a e kakai ‘i he kolo ‘o ‘Inoké mo e ‘Eikí, pea na‘e hiki ‘a e koló kotoa ‘o ‘ave ki he langí (7:18–21, 68–69).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Mōsese 5:42–55; 6:10–23; 7:14–16, 59–64; 2 Nīfai 2:25–27; Sēnesi 4:1–16.

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i Te ke lava ‘o faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha ‘ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata‘aki e lēsoní.

Ki mu‘a pea kamata ‘a e kalasí, hanga ‘o hiki ‘i he palakipoé ‘a e ngaahi lea ‘i he ongo seti ko ‘ení ‘e ua ke na tu‘u fakataha pē:

Seti 1	Seti 2
“Ko hai ‘a e ‘Eikí ke u ‘ilo‘i ia?”	“Ko hoku ‘Otuá Ia, pea mo homou ‘Otuá”
“‘Oku ou tau‘atāina”.	“Ko e hā ‘oku mou fealēlea‘aki ai ‘a kimoutolu ‘o fakafisinga‘i ‘a e ‘Otuá ‘o e langí?”
“Ko e tauhi koā au ‘o hoku tokouá?”	“Ko hoku kāinga ‘a kimoutolu”.

Fakahā ange ki he kalasí ko e ngaahi lea ko ia ‘oku ha ‘i he ongo lisi ko ‘ení na’e fai ia ‘e ha ongo tangatá. Te nau ako ‘o kau ki ai ‘i he lēsoní. Fehu‘i ange ki he kalasí pe ko e hā ‘e me‘a te nau lava ke tala fekau‘aki mo e ongo tangata ko ‘ení mei he seti taki taha ‘oku hā ai ‘ena ngaahi leá. (‘E fiema‘u ke fakakulupu ‘a e kalasí ke nau alea‘i ai ‘a e ngaahi lea ko ‘ení. Ka ‘osi ‘a e fealelea‘aki ‘a e ngaahi kulupú ‘i ha miniti ‘e nima pe ono, fekau leva ha taha mei he kulupu taki taha ke ne fakamatala fakanounou‘i ‘enau talí ke fanongo ki ai e toenga ‘o e kalasí.)

Ka hili hono fai ‘eni ‘e he kalasí, fakamatala‘i ange ko e ngaahi lea ko ia ‘i he seti ‘uluakí na’e fai ia ‘e Keini, ‘a ia na‘á ne fili ke muimui ‘ia Sētane. Ko e ngaahi lea ‘i he seti hono uá ko e ngaahi lea ia ‘a ‘Inoke, ‘a ia na‘á ne fili ke muimui ‘i he ‘Eikí. ‘Oku fakahā mai pē ‘e he ngaahi lea ‘a e tangata taki taha ‘a ‘ene tō‘onga ‘ulungaanga ki he ‘Otuá.

Alea‘i e Folofolá mo
Hono Fakahokó

‘I ho‘o ako‘i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea‘i ‘a e founga ke faka‘aonga‘i ia ‘i he mo‘ui faka‘ahó. Fakalotolahí‘i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me‘a ne nau a‘usia, ‘a ia ne felāve‘i mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni fakafolofolá.

1. Na’e fuakava ‘a Keini mo Sētane, na‘á ne fakapoongi ‘a ‘Ēpeli, pea na’e fakamala‘ia‘i ia ‘e he ‘Eikí.

Ako‘i mo alea‘i ‘a Mōsese 5:16–41.

- Na’e faka‘amu ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ‘e muimui ‘a hona foha ko Keini ‘i he ‘Eikí ‘o hangē ko kinauá. Ka na’e “‘ikai ke tokanga” ‘a Keini ia ki he‘ene ongo mātu‘á mo e ‘Eikí peá ne fehu‘i ai ‘o pehē, “Ko hai ‘a e ‘Eikí ke u ‘ilo‘i ia?” (Mōsese 5:16). Ko e hā e me‘a ‘oku fakahā mai ‘e he fehu‘i ko ‘ení ‘o fekau‘aki mo e fa‘ahinga ‘ulungaanga ‘o Keini ki he ‘Otuá? Ko e hā ha me‘a kuo pau ke tau fai ka tau ‘ilo‘i ai ‘a e ‘Otuá? (Vakai, ‘Alamā 22:17–18.)
- Ko e hā hono ‘uhinga na’e fai ai ‘e Keini ‘a e feilaulau ki he ‘Eikí? (:Vakai, Mōsese 5:18.) Ko e hā na’e feilaulau ‘aki ‘e Keini? (Vakai, Mōsese 5:19.) Ko e hā hono ‘uhinga na’e tali ai ‘e he ‘Eikí ‘a e feilaulau ‘a ‘Ēpelí kae ‘ikai ke ne tali ‘a e feilaulau ‘a Keini? (Vakai, Mōsese 5:5, 20–23. Na’e fekau ‘e he ‘Eikí kia ‘Ātama mo ‘Ivi mo ‘ena fānaú ke nau feilaulau ‘aki ‘a e veloaki ‘o ‘enau fanga manú. Na’e talangofua ki ai ‘a ‘Ēpeli, ka na’e fakafanongo ‘a Keini ia kia Sētane ‘o ne ‘oatu ‘a e fua ‘o e kelekelé ko ‘ene feilaulau ia.) Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke tau fai ‘a e ngaahi feilaulau ‘i he founga kuo fekau mai ‘e he ‘Eikí?

Na’e akonaki ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o pehē: “Na’e fai ‘e ‘Ēpeli ki he ‘Otuá ha feilaulau ‘a ia na‘á ne tali, ko e veloaki ‘o ‘ene fanga manú. Na’e feilaulau‘aki ‘e Keini ‘a e fua ‘o e kelekelé, pea na’e ‘ikai ke tali he na’e ‘ikai ke ne fai‘aki ia ‘a e tuí. . . .Ko hono lilingi ‘o e ta‘ata‘a ‘o e ‘Alo pē Taha na’e Fakatupú ke fakalelei ma‘á e tangatá. . .ko e palani ia ‘o e huhu‘í; . . .koe‘uhí na’e fai ‘a e feilaulau ‘o fakataipe ki ai pea ‘ilo‘i ai ‘e he tangatá ‘a e Feilaulau mahu‘inga ko ia kuo teuteu ‘e he ‘Otuá ke fakahokó; peá ka fai ha feilaulau ‘oku kehe ia mei ai, ‘oku ‘ikai ke fai ia ‘i he tui; . . .‘oku mahino heni na’e ‘ikai ke ma‘u ‘e Keini ‘a e tuí; pea ‘ilonga ia ‘oku ‘ikai fai ‘i he tuí, ko e angahala ia” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 58).

- Ko e hā e me‘a na’e fai ‘e Keini ‘i he taimi na’e ‘ikai tali ai ‘e he ‘Eikí ‘ene feilaulau mo fekau ke ne fakatomalá? (Vakai, Mōsese 5:21, 26.) Ko e hā nai hono

‘uhinga ‘oku fa’a faingata’a ai kiate kitautolu hono fekau’i mai ke tau fakatomalá? Te tau lava fēfē ke fakatupulaki ha holi lahi ange ke fakatomala?

- Hili hono fakapoongi ‘e Keini ‘a hono tokoua ko ‘Epelí, na’á ne pehē, “‘Oku ou tau’atāina” (Mōsese 5:33). ‘Oku mou pehē ko e hā e me’a na’e tui ‘a Keini kuó ne tau’atāina mei aí? ‘Oku anga fēfē hono fakasi’isi’i ‘e he’etau talangata’a ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá ‘a e tau’atāina ‘oku tau ma’ú? ‘Oku fakatupulaki fēfē ‘e he talangofuá ‘a ‘etau tau’atāiná?
- Ko e hā e tali ‘a Keini ‘i he taimi na’e fehu’i ai ‘e he ‘Eikí pe ‘oku ‘i fē ‘a ‘Ēpelí? (Vakai, Mōsese 5:34.) ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a ‘ete hoko ko e tauhi ‘o hoto tokouá? (Vakai, Sione 3:11,17–18.) Ko e hā e ngaahi founa te tau lava ‘o hoko ai ko e kau tauhi ‘o hotau ngaahi tuonga’ané mo e tuofāfiné?

Na’e pehē ‘e Písope Lōpeti L. Simisoni: “‘Oku tala atu ‘e māmani he ngaahi ‘ahó ni ke ke tukunoa’i pē ‘e koe ‘a ho kaume’á. ‘Oku ‘i ai pē ‘ene totonu ‘a’-ana ia ke ha’u mo ‘alu ‘i he’ene fa’itelihá. ‘Oku tala atu ‘e māmani ‘oku fakatupu ‘ita mo fakatupu loto hoha’a kapau te ke feinga’i ia ke ne ma’ulotu pe ma’u e fakataha ‘a e lakanga fakataula’eikí, pe ke ne tuku ha fa’ahinga ‘ulu-ngaanga kovi ‘okú ne fai; ka te u toe fakahoko atu pē ‘a e folofola ‘a e ‘Eikí: “Ko e tauhi koe ‘o ho tokouá, pea kapau kuó ke ului, ta ‘oku ‘i ai leva ho fatongia ke fakamālohia ‘a ho tokouá” (‘i he Conference Report, Oct. 1971, 114; pe *Ensign*, Dec. 1971, 103).

- Ko e hā e me’a na’e hoko kia Keini tupu mei he’ene fili ke muimui ‘ia Sētané kae ‘ikai ‘i he ‘Otuá? (Vakai, Mōsese 5:23–25, 36–41.) Na’e uesia fēfē ‘e he ngaahi fili ‘a Keini ‘a hono hakó pea mo ia pē? (Vakai, Mōsese 5:41–43, 49–52, 55.) ‘E uesia fēfē ‘e he ngaahi fili mā’oni’oni pe ta’e mā’oni’oni ‘oku tau faí ‘a e kau mēmipa ‘o hotau fāmilí?

2. Na’e malanga’aki ‘e ‘Inoke ‘a e fakatomalá ki he kakaí?

Ako’i mo alea’i ‘a Mōsese 6:26–63.

- Ko e hā e me’a na’e fai ‘e ‘Inoke ‘i hono ui ia ‘e he ‘Eikí ke ne malanga’aki e fakatomalá ki he kakaí? (Vakai, Mōsese 6:31.) Ko e hā e tala’ofa ‘a e ‘Eikí kia ‘Inoke kapau te ne ‘alu atu fai ‘a ia kuo fekau kiate iá? (Vakai, Mōsese 6:32–34.) Ko e hā e me’a te tau ako mei he talanoa kia ‘Inoké ‘o fekau’aki mo e anga hono fili ‘e he ‘Eikí ‘a ‘ene kau takimu’á? (Vakai foki, 1 Samuela 16:7.) Ko e hā e me’a te tau ako meia ‘Inoke ‘o fekau’aki mo e tauhi ki he ‘Eikí neongo ‘etau ongo’i he ‘ikai ke tau lavá?
- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na’e ‘ita ai ‘a e kakaí ‘i he taimi na’e kamata ke malanga’i ai ‘e ‘Inoke ‘a e fakatomalá? (Vakai, Mōsese 6:37; vakai foki, 1 Nīfai 16:2; Mōsaia 13:7.) Ko e hā hono ‘uhinga na’á nau kei fakafanongo ai pē kiate ia neongo ‘enau ‘itá? (Vakai, Mōsese 6:38–39. ‘I he kamata-‘angá, na’a nau fie ‘ilo pē, kae hili iá na’á nau ‘ilo’i leva ko e tangata ia ‘a e ‘Otuá.) Te tau ma’u fēfē ha fakamo’oni ko e palōfita mo’uí ko e tangata ia ‘a e ‘Otuá? E tokoni’i fēfē kitautolu ‘e he fakamo’oni ko ‘ení ke tau muimui ‘i he palōfita neongo ‘oku ‘ikai ke fu’u manakoa ‘a ‘ene ngaahi akonakí?
- Ko e hā e ngaahi tokāteline ‘o e ongoongolelé na’e akonakí’aki ‘e ‘Inoke ‘i he’ene lea ko ia ki he kakaí ke nau fakatomalá? (Vakai, Mōsese 6:47–63. Kapau na’á mou ‘osi alea’i ‘a e ngaahi veesi ko ‘ení ‘i he lēsoni 4, tā ‘oku ‘ikai fie ma’u ia ke mou toe alea’i.)

- Kuo tuku mai ‘e he ‘Eikí “ke tau tau‘atāina ke fili ma‘á tautolu pē” (Mōsese 6:56.) ‘Oku ‘uhinga ‘eni ki he hā? (‘Oku tau ma‘u ‘a e mālohi ke fai ‘etau filí.) Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ‘a e tau‘atāina ke filí ‘i he palani ‘a e ‘Otuá ki hotau fakamo‘uí? (‘Oku tau fie ma‘u ke tau tau‘atāina ke fili ma‘á tautolu pē pea ‘oku ‘atautolu pē ‘a e ola ‘o ‘etau ngaahi filí.) Ko e hā ha ngaahi nunu‘a ‘o e fili ke muimui ‘ia Sētané? Ko e hā ha ngaahi nunu‘a ‘o e fili ke muimui ‘i he ‘Eikí? (Vakai, 2 Nīfai 2:25–27.)

3. Na‘e loto taha mo fakakaukau taha pē ‘a e kakai ‘i he kolo ‘o ‘Inoké mo e ‘Eikí, pea na‘e hiki ‘a e koló kotoa ‘o ‘ave ki he langí.

Ako‘i mo alea‘i ‘a Mōsese 7:13, 17–21, 23–47, 68–69.

- Ko e hā ha ngaahi mana na‘e fai ‘e he ‘Eikí ko e tupu mei he fu‘u tui lahi na‘e ma‘u ‘e ‘Inoké? (Vakai, Mōsese 7:13.) Ko e hā ha ngaahi mana ‘oku fakahoko ‘e he ‘Eikí ‘i he ngaahi ‘ahó ni ko e tupu mei he tui ‘a e kakaí?
- Na‘e tāpuekina fēfē ‘a e kakai na‘á nau fanongo ki he ngaahi lea ‘a ‘Inoké pea nau fakatomala mei he‘enau ngaahi angahalá? (Vakai, Mōsese 7:17–18.) Ko e hā hono ‘uhinga na‘e ui ai honau koló ko Saioné? (Vakai, Mōsese 7:18.) ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e “loto-tahá mo e fakakaukau tahá”? Ko e hā e me‘a te tau lava ‘o fai ke tau loto-taha mo fakakaukau-taha ai mo e ‘Eikí? ‘i hotau ngaahi fāmílí? ‘i he Siasí?
- Ko e hā e me‘a na‘e hoko kia ‘Inoke mo e kakai ‘o hono koló? (Vakai, Mōsese 7:19–21, 69.)
- ‘Oku pehē ‘ia Mōsese 7:28 na‘e mamata ‘a ‘Inoke ‘oku tutulu ‘a e ‘Eikí. Ko e hā hono ‘uhinga na‘e tutulu ai ‘a e ‘Eikí? Ko e hā hono ‘uhinga na‘e toe fehu‘ia ai ‘e ‘Inoke ‘a e tutulu ‘a e ‘Eikí? (Vakai, Mōsese 7:29–31.) Ko e hā e tali ‘a e ‘Eikí? (Vakai, Mōsese 7:32–33, 36–37.) Ko e hā e ongo ‘okú ke ma‘u ki he ‘Eikí ‘i ho‘o lau ‘a e ngaahi veesi ko ‘ení?
- Na‘e tangi foki mo ‘Inoke ‘i he‘ene mamata ki he faiangahala ‘a e kakaí (Mōsese 7:41, 44). Na‘e fakafiemālie‘i fēfee‘i ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Inoke? (Vakai, Mōsese 7:44–47.)

Te ke lava ‘o fakahā ki he kalasí ‘e lave ‘a e ngaahi lēsoni ‘i he kaha‘ú ki hono fokotu‘u ‘o Saione ‘i he ngaahi ‘aho faka‘osí (kau ai ‘a Selūsalema Fo‘ou), ki he hā‘ele ‘anga-ua mai ‘a e Fakamo‘uí, pea mo ‘ene nofotu‘i ‘i he māmaní ‘a ia na‘e mamata ki ai ‘a ‘Inoke ‘i ha me‘a-ha-maí (Mōsese 7:62–65).

Faka‘osí

Fakamahino‘i ange na‘e fili ‘a Keini ia ke ne muimui ‘ia Sētané pea ne akonaki‘aki ‘ene ngaahi founga koví ki he‘ene fānaú mo hono kau muimuí. Na‘e tupu mei heni ‘a e tupu hake ‘a e ngaahi hako ‘o Keiní ‘i he faiangahalá, pea na‘e fakamala‘-ia‘i kinautolu ‘e he ‘Otuá koe‘uhí ko ‘enau anga-ta‘e-mā‘oni‘oní. Na‘e kehe ‘a ‘Inoke ia he na‘á ne fili ia ke muimui ‘i he ‘Eikí. Pea tupu mei he fili ‘a ‘Inoke ke ne talangofua mo ne akonaki‘aki e ongoongoleleí kiate kinautolu kotoa pē na‘e fie fanongó, na‘e hoko ‘o mā‘oni‘oni ‘a e koló kotoa pea na‘e ‘ave kinautolu mei māmani ke nau nofo fakataha mo e ‘Otuá.

Fakamo‘oni‘i ange ‘e tokoni‘i kitautolu ‘e he‘etau fili ke muimui ‘ia Sīsū Kalaisí ke tau toe ofi ange kiate ia pea te tau ma‘u ai ‘a e tau‘atāiná, fiefiá, mo e mo‘ui ta‘engatá.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono

Ako'i 'o e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoni 'oku fokotu'u atú. Te ke lava ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko hono tauhi 'o e ngaahi lekooti fakafāmilí

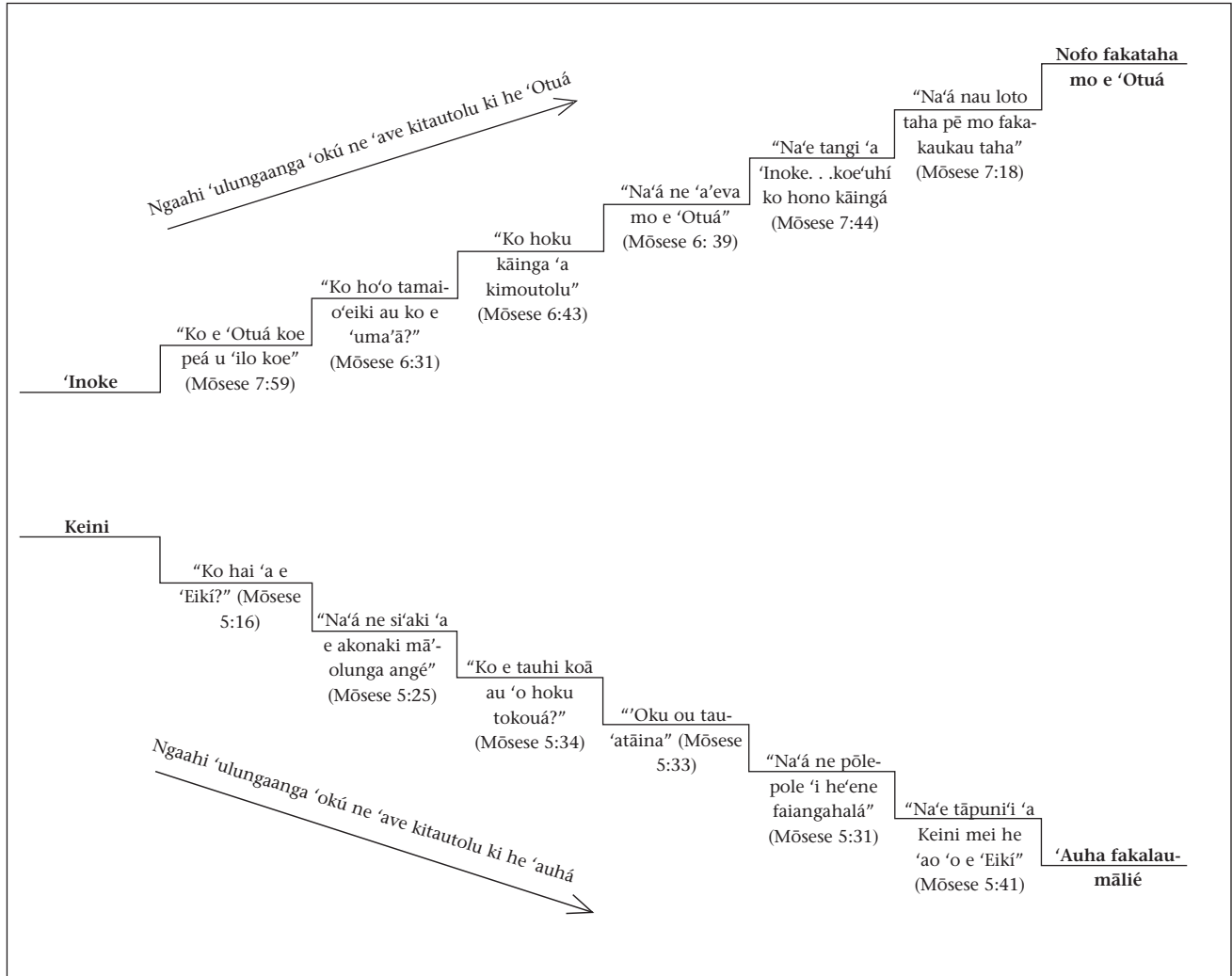
- Ko e hā hono 'uhinga na'e mahu'inga ai ke tauhi 'e 'Ātama mo 'Ivi mo hona hakó ha tohi manatu mo ha tohi-hohokó? (Vakai, Mōsese 6:5–8, 45–46.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau tauhi he ngaahi 'ahó ni 'a e ngaahi lekooti peheé? 'Oku tokoni'i fēfē koe 'e ha ngaahi tohi fakamatala kuo hiki ai 'a e hisitōlia 'o e mo'ui ho'o ngaahi kuí? 'E tokoni fēfē ha fakamatala kuo hiki fekau'aki mo ho'o mo'uí pea mo ho'o tuí ki he kau mēmipa 'o ho fāmilí?
- 'E lau fēfē 'a e folofolá ko ha ngaahi tohi fakamatala fakafāmilí? 'E lava fēfē 'e he ngaahi matu'á mo e kau faiakó 'o faka'aonga'i lelei 'a e folofolá ki hono ako'i 'o e fānaú?

2. Ko hono Fakafehoanaki 'o 'Inoke mo Keiní

Tā 'i he palakipoé ha ongo sitepu 'e ua, ko e taha 'oku hu'u ki 'olunga pea hu'u ki lalo 'a e taha (vakai ki he fakatātā 'i he peesi 25). Fakahingoa 'a e sitepu 'oku 'alu ki 'olungá ko e *Ngaahi 'ulungaanga 'okú ne taki kitautolu ki he 'Otuá*, pea tohi'i 'a e hingoa 'o 'Inoké 'i he sitepu 'uluakí. Fakahingoa leva 'a e sitepu 'oku hu'u ki laló ko e *Ngaahi 'ulungaanga 'okú ne taki kitautolu ki he 'auha*, pea tohi'i 'a e hingoa 'o Keiní 'i he sitepu 'uluakí.

Fekau e kalasí ke nau lau 'a e veesi 'uluaki 'oku 'oatu 'i he ngaahi sitepu 'a 'Inoké (Mōsese 7:59) mo e veesi 'uluaki 'oku 'oatu 'i he ngaahi sitepu 'a Keiní (Mōsese 5:16). Hili iá pea ke hiki leva ha ngaahi fo'i lea faka'ilonga 'i he ngaahi sitepu 'oku totonu ke tu'u ai 'i he palakipoé. Fai tatau pē ki he ngaahi sitepu 'oku toé. Ko 'ene 'osi pē hono lau kotoa 'o e ngaahi vēsí, fakahingoa leva 'a e sitepu faka'osi 'a 'Inoké ko e *Nofo fakataha mo e 'Otuá*, pea fakahingoa 'a e sitepu faka'osi 'a Keiní ko e *Auha fakalaumālie*. Mou alea'i 'a e founa na'e tokoni'i ai 'a 'Inoke 'e he'ene ngaahi leá ke ne tupulaki 'o toe ofi ange ki he 'Otuá, lolotonga iá 'oku 'ave 'a Keini 'e he'ene ngaahi leá mo e ngaahi me'a na'á ne faí ke ne toe ofi ange ai kia Sētane.

- Ko e hā e ngaahi founa te tau lava 'o muimui ai ki he sīpinga 'a 'Inoké mo tau tupulaki 'o toe ofi ange ai ki he 'Otuá?

3. “Pani ‘aki ho matá ‘a e ‘umeá. . .pea te ke mamata” (Mōsese 6:35)

Na’e ‘i ai ha taimi ‘e taha na’e faka’ā ai ‘e Sisū Kalaisi ‘a e mata ‘o ha tangata na’e kui ‘aki ‘ene pani’aki hono matá ‘a e ‘umeá (Sione 9:1–7). Na’e fekau foki mo ‘Inoke ke ne “pani ‘aki [hono] matá ‘a e ‘umeá peá ne fufulu ia” koe’uhí he na’e te’eki ai ke ne ma’u ha mālohi pe mahino fakalaumālie ‘oku lahi (Mōsese 6:35).

- Ko e hā e me’a na’e mamata ki ai ‘a ‘Inoke ‘i he’ene fai ‘ení? (Vakai, Mōsese 6:36). Ko e hā e me’a ‘oku ako’i mai kiate kitautolu ‘e he fakatātā ko ‘eni ‘o hono fufulu ‘o e ‘umeá mei he matá?
- Ko e hā e me’a te tau lava ‘o fai ke toe faka’ā ange ai ‘a hotau matá ki he ngaahi me’a ‘a e ‘Otuá? Te tau lava fēfē ke fakalelei’i ange ‘a ‘etau ako ‘o e folo-folá koe’uhí ka tau lava ke mamata ki he ngaahi koloa mahu’inga ‘oku ‘i aí?

4. Ko kinautolu ‘oku tau ‘ofa aí kuo nau hē atu

- Neongo na’e ako’i ‘e ‘Ātama mo ‘Ivi ‘a e ongoongoleléi ki he’ena fānaú (Mōsese 5:12), ka na’e fili pē ‘a Keini ia mo ha ni’ihi kehe ke nau mo’ui ta’e mā’oni’oni. Ko e hā e me’a te tau lava ‘o fai ke tokoni’i ‘aki kitautolu ke tau matu’uaki ‘a e mamahí ‘i he taimi ‘oku hē atu ai ‘a kinautolu ‘oku tau ‘ofa aí? Ko e hā te tau lava ‘o fai ke tokoni’i ‘aki ‘a e fa’ahinga ko ‘ení?

Na'e akonaki 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o pehē:

“'Oku ongo'i loto-mamahi 'e homou tokolahi koe'uhí ko e tafoki atu hamou foha pe 'ofefine, husepāniti pe uaifi, mei he anga-mā'oni'oni 'o faikovi. Ko 'eku pōpoakí kiate kimoutolu.

“'Oku fonu 'a ho'omou mo'uí 'i he mamahí mo e loto mamahí, pea mole atu mo e 'amanakí he taimi 'e ní'ihí. Te u fakahā atu 'a e founga 'e lava ke ma'u ai 'a e fakafiemālié mei he 'Eikí.

“ 'Uluakí, kuo pau ke mou 'ilo'i ha ongo tefito'i mo'oni lalahi 'e ua:

“1. Neongo 'oku lahi ha ngaahi me'a te mou lava 'o fai ke tokoni'i ai ha taha 'oku mou 'ofa ai mo ne fie ma'u tokoní, ka 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ia 'e ní'ihí kuo pau ke fakahoko pē ia 'e he 'Eikí.

“2. Ko e tahá, 'e 'ikai lava ke hoko ha laka ia ki mu'a ta'e kau ai hono faka'aonga'i totonu 'o e tau'atāina ke filí. 'Oua na'á mou feinga ke fakata'e'aonga'i 'a e tau'atāina ke filí. He 'ikai ke fai 'eni ia 'e he 'Eikí. 'Oku 'ikai ma'u ha tāpuaki ia 'i he talangofua 'oku fakamālohi'i pea faí (vakai, T&F 58:26–33).

“Te u fokotu'u atu ha founga 'e fitu te mou lava ke tokoni ai.

“'Uluakí, ko e 'ofa ta'e fakangatangatá. . . .Ko hono uá, 'oua na'á ke fakangofua 'a e faiangahalá, ka ke 'oatu ki he toko taha fai angahalá 'a e 'amanaki mo e poupou kotoa pē te ke lavá. . . .Ko hono tolú, ako'i 'a e mo'oni. . . .Ko hono faá, fakamolemole'i ma'u pē ia 'i he lahi taha 'e fie ma'ú. . . .Ko hono nimá, lotu mo falala 'e tali 'e he Tamai Hēvaní 'a ho'omou lotú. Ko e lotu fakamātoato 'a e tangata mā'oni'oni 'oku 'aonga lahi (Sēmisi 5:16). . .

“Ko hono onó, fakakaukau'i e palopalemá 'o fakafehoanaki ia ki he ngaahi me'a 'oku hoko 'i ho'omou mo'ui he taimi ní pea 'i he ta'e ngatá. . . .Ko 'ene 'osi kotoa ko ia 'o e ngaahi me'a 'oku mou lava ke faí tuku hono toe ki he to'ukupu 'o e 'Eikí pea 'oua na'á mou toe tokanga ki ai. 'Oua na'á mou ongo'i halaia ko e 'ikai ke mou lava 'o fai ha me'a 'oku toe lahi angé. 'Oua 'e fakamoleki noa homou iví 'i he hoha'a 'oku 'ikai hano 'aongá. . . .Te mou ma'u pē 'a e ngaahi ongo 'i hono taimi totonu pea te mou 'ilo'i ai 'a e founga ke mou fakahoko ai ha toe tokoni. 'I ho'omou vakai pehē atu ki he palopalemá, te mou ongo'i 'a e nonga mo e fiefia 'oku toe lahi angé, pea he 'ikai ke mou tuku ke tuenoa 'a kinautolu 'oku nau fie ma'u ho'omou tokoní, pea 'e toe lahi ange foki 'a e tokoni te mou lava ke fakahokó . . .

“*Ko e fokotu'u faka'osí. . . 'Oua 'aupito na'á tuku ho'omou feinga ke tokoni'i ha taha 'oku mou 'ofa ai, 'oua 'aupito!*” (i he Conference Report, Apr. 1988, 68–71; pē *Ensign*, My 1988, 60–61).

“Na’e Fa’u ‘e Noa. . . .’a e Vaká ke Fakamo’ui ai Hono Falé”

Lēsoni
6

Mōsese 8:19–30; Sēnesi 6–9; 11:1–9

Taumu’á Ke tokoni’i e kalasí ke nau ma’u ha holi ke mo’ui taau mo faka’ehi’ehi mei he ngaahi kovi ‘o e māmaní.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. Mōsese 8:19–30; Sēnesi 6:5–22; 7:1–10. Na’e malanga ‘aki ‘e Noa ‘a e ongo-ongoleleí ka na’e ‘ikai fie fanongo ki ai ‘a e kakaí (Mōsese 8:19–25). Na’e folofola ‘a e ‘Eikí te ne faka’auha ‘a e kakano kotoa pē mei he funga ‘o e māmaní koe’uhí ko e faiangahala ‘a e kakaí (Mōsese 8:26–30; Sēnesi 6:5–13). Na’e fekau ‘e he ‘Eikí kia Noa ke ne fa’u ha vaka (‘a’ake) peá ne tuku ki ai ‘a hono fāmilí mo ha fanga manu mo’ui ‘o tautau toko ua mei he fa’ahinga (Sēnesi 6:14–22; 7:1–10).
  - e. Sēnesi 7:11–24; 8; 9:8–17. Na’e ‘uha ‘i ha ‘aho ‘e 40 mo ha pō ‘e 40 (7:11–12). Na’e mate ‘a e kakaí mo e fanga manu kotoa pē na’e ‘ikai ‘i he vaká, pea ‘ufi’-ufi ‘e he ngaahi vai ‘a e funga ‘o e māmaní ‘i ha ‘aho ‘e 150 (7:13–24). ‘I he maha atu ‘a e vai, na’e hū leva ki tu’a ‘a Noa, mo hono fāmilí, mo e fanga manú, mei he vaká (8:1–19), pea ‘oatu ai ‘e Noa ha feilaulau ki he ‘Eikí (8:20–22). Na’e fai ‘e he ‘Eikí ha fuakava mo Noa pea ne ‘ai e ūmatá ko ha faka’ilonga ‘o e fuakava ko iá (9:8–17; fakatokanga’i ange ‘oku pehē ‘i he Tohi Tapu na’e liliu ‘e Siosefa Sāmitá ko e fuakavá ni na’e fai ia ‘i he vaha’a ‘o e ‘Otuá pea mo Noa, kae ‘ikai ko e ‘Otuá mo e ngaahi me’a mo’uí).
  - f. Sēnesi 11:1–9. Hili ha ngaahi to’u tangata si’i mei he lōmakí, na’e toe feinga ‘a e kakaí ke nau langa ha taua mā’olunga ke a’u ki he langí (‘a e taua ‘o Pēpelí). Na’e veteveteki ‘e he ‘Eikí ‘enau leá ke ‘oua na’a nau toe femahino-‘aki peá ne fakamovetevete ‘a kinautolu ‘i he funga ‘o e māmaní.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Hepelū 11:7; Mōsese 7:32–36.
3. Te ke lava ‘o faka’aonga’i ha ni’ihi ‘o e ngaahi nāunau tokoni ko ‘ení ko ha kongá ‘o e lēsoní ‘o kapau ‘e ma’u:
  - a. Ngaahi fakatātā, Ko hono Fo’u ‘o e ‘A’aké (62053 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleleí* 102); Ko Noa mo e ‘A’aké mo e Fanga Manú (62305 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleleí* 103); pea mo e Ko e Fakatupú—Ko e Ngaahi Me’a Mo’uí (62483 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleleí* 100).

Fokotu’u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá Te ke lava ‘o faka’aonga’i ha taha ‘o e ngaahi ‘ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitiviti pē ‘a’au) ke kamata’aki e lēsoní. Fili ha ‘ekitiviti ‘e ‘aonga taha ki he kalasí.

1. Kapau ‘oku lahi fe’unga ho loki akó peá ke kole ki ha ni’ihi ‘i he kalasi ke nau tu’u laine ‘o hanga mai ki he toenga ‘o e kalasí, ‘o fakamafao ki tafa’aki

honau nimá pea ‘ai ke fetaulaki honau ngaahi ‘ulu’ulu tuhú mo e ‘ulu’ulu-tuhu ‘o e toko taha hoko maí. Fakamatala’i ange ‘oku fakafuofua ‘e fe’unga mo e toko 85 ke tu’u faka’otu peheni kae toki lōloa tatau mo e lahi ‘o e vaka na’e fa’u ‘e Noá.

2. Faka’ali’ali ‘a e saati ‘i he ngata’anga ‘o e lēsoní ke tokoni ki he kalasí ke nau lava ‘o fakakaukau atu ki he lahi ‘o e vaká pe ‘a’ake ‘o Noá ‘i hono fakafehoanaki ki he ngaahi vaka ‘oku nau anga maheni mo iá.

Alea’i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

‘I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founa ‘e lava ke faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi ne nau a’usia, ‘a ia ne fekau’aki mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. Na’e ‘ikai tali ‘e he kakaí ‘a e akonaki ‘a Noa ke nau fakatomalá; na’e fa’u ‘e Noa ‘a e vaká.

Ako’i mo alea’i ‘a e Mōsese 8:19–30 mo e Sēnesi 6:5–22; 7:1–10. (Kapau ‘oku ‘i ai ha fehu’i ‘a e kalasí fekau’aki mo e fanga manu ‘oku ma’á mo ia ‘oku ta’e ma’á pea mou vakai ki he Levitiko 11:1–31.)

- Na’e anga fēfē ‘a e māmaní ai ‘i he taimi na’e ui ai ‘e he ‘Eikí ‘a Noa ke ne malanga’i e ongoongoleléi? (Vakai, Mōsese 8:220–22.) Ko e hā ha me’a ‘okú ke sio ‘oku faitatau ai ‘a e kakai ‘i he kuonga ‘o Noá mo e kakai ‘i hotau ngaahi ‘aho ní? Na’e mei fēfē ha hao ‘a e kakai ‘i he kuonga ‘o Noá mei he faka’auhá? (Vakai, Mōsese 8:23–24.) ‘E tokoni’i fēfē kitautolu ‘e he’etau fakafanongo mo muimui ki he kau palōfitá ke tau faka’ehi’ehi ai mei he ‘auha fakalaumālié mo fakatu’asinó?
- Ko e hā hono ‘uhinga na’e fa’u ai ‘e Noa ‘a e ‘a’aké? (Vakai, Hepelū 11:7.) Kuo akonekina kitautolu taki taha ‘e he kau taki ‘o e Siasí ke tau “fa’u hatau ‘a’ake fakafo’ituitui” (W. Don Ladd, “Ngaohi Kiate Koe ha Vaka”, *Tūhulu*, Sānuāli 1995, palakalafi 13). Ko e hā e me’a te tau lava ‘o fai ke malu’i fakalaumālie ai kitautolu mo hotau ngaahi fāmīlí? Ko e fē ‘a e ngaahi fekau ‘okú ke ongo’i ‘oku mātu’aki mahu’inga ki hono malu’i kitautolu he ‘aho ní? (Te ke lava ‘o faka’aonga’i heni ‘a e ki’i tohi ko e “*Ki Hono Fakamālohia ‘o e To’u tupú* [34285 900] ‘i ho’omou fealēlea’akí.)
- Ko e hā e me’a te tau lava ‘o fai ke tau ki’i mateuteu fakatu’asino atu ai ki ha fa’ahinga fakatamaki pe fiema’u kehe ‘e hoko mai? (Vakai ki he ngaahi lea ‘oku ngāue’aki ‘i laló mo e ngaahi lea ‘a ‘Eletā L. Tomu Peuli ‘i he peesi 64.) Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fakatoloi ai ‘e hotau tokolahi ‘a hono fai ‘o e ngaahi teuteu ‘oku fie ma’ú? Te tau lava fēfē ‘o feinga ke tau toe mateuteu ange he taimi ní?

Na’e pehē ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni: “Ko e fakahā ko ia ‘oku tala mai ai ke tau tānaki mo tauhi ha me’akaí, ‘oku mahu’inga tatau pē ki he’etau uelofea fakatu’asinó ‘o hangē ko e fiema’u ko ia ‘a e kakaí ke nau heka ki he ‘a’aké ‘i he ngaahi ‘aho ‘o Noá” (Ki he Ngaahi Tamai ‘i ‘Isilelí” *Tūhulu*, Sānuāli 1988, palakalafi 17.

Na’e akonaki ‘a ‘Eletā W. Toni Leti ‘o pehē: “Ko e taimi ‘oku kamata tō mai ai ‘a e ‘uhá, kuo tōmui ke toe kamata hono fa’u ‘o e ‘a’aké. . . .’Oku fie ma’u. . . .ke tau fakafanongo ki he kau tangata lea ‘a e ‘Eikí. ‘Oku fie ma’u ke tau kei laka

atu ai pē ki mu'a 'i he loto nonga mo teuteu atu ki ha me'a 'e hoko mai. 'Oku 'ikai totonu ke 'oua te tau hoha'a pe manavahē, he kapau 'oku tau mateuteu fakalaumālie mo fakatu'asino, te tau hao pē kitautolu mo hotau ngaahi fāmilí 'i ha fa'ahinga lōmaki 'e hoko maí. He 'e tētē 'a hotau ngaahi vaká 'i he fukahi tahi 'o e tuí 'o kapau na'a tau ngāue māmālie mai 'i he'etau teuteu ko ia ki he kaha'ú" ("Ngaohi Kiate Koe ha Vaka" *Tūhulu*, Sānuali 1995, palakalafi 15.)

- Ko e hā ha ngaahi 'ulungaanga na'e hā meia Noa 'i he'ene fa'u e 'a'aké? ('E kau 'i he ngaahi talí 'a e tuí, talangofuá, mo e ngāue mālohí.) Te tau lava fēfē ke fakamālohia 'a e ngaahi 'ulungaanga ko 'ení 'iate kitautolu?

Na'e fakamatala 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o pehē ko e taimi na'e fa'u ai 'e Noa 'a e 'a'aké, "na'e 'ikai hā mai ha faka'ilonga ia 'o ngali ngali 'e tō mai ha 'uha pe ha lōmaki. . . .Na'e hā ngali vale nai 'a e ngaahi fakatokanga na'á ne faí. . . .Me'a ngali vale mo'oni ia ke fa'u ha vaka 'i he funga kelekele mōmoá lolotonga 'oku ulo lelei pē 'a e la'aá mo tatau pē 'a e mo'uí! Ka na'e 'osi e taimí. Na'e 'osi hono fa'u 'o e 'a'aké. Na'e tō mai 'a e lōmakí. Na'e melemo 'a kinautolu na'e angatu'u mo talangata'á. Na'e toki hoko mai 'a e mana 'o e 'a'aké hili hono fakahā 'o e tuí 'i hono fa'ú" (*Faith Precedes the Miracle* [1972], 5–6).

2. Na'e fakama'a 'e he 'Eikí 'a e māmaní 'aki 'a e lōmakí.

Ako'i mo alea'i 'a e Sēnesi 7:11–24; 8; pea mo e 9:8–17.

- Ko e hā e me'a na'e hoko 'i he tō mai 'a e lōmakí? (Vakai, Sēnesi 7:23.) Ko e hā e "ngaahi 'a'ake" 'oku tau ma'u he 'ahóo ni te nau lava 'o fakahaofi kitautolu mei he kovi 'okú ne 'ātakai'i kitautolú? (Te ke lava 'o hiki he palakipoé 'a e ngaahi talí mo fakaafe'i 'a e kalasí ke nau fakamatala ki ha founa ne tokoni ai 'a e ngaahi "'a'ake" ko 'ení ki hono malu'i kinautolú. 'E kau he ngaahi tali 'e fai atú 'a hotau ngaahi 'apí mo hotau ngaahi fāmilí, hotau ngaahi kaungā-me'á, ngaahi temipalé, kalasi ako fakalotú, ngaahi fakataha'anga 'a e Siasí, lotú, folofolá, mo e kau palōfita mo'uí.) Te tau tokoni'i fēfē 'a e ni'ihī kehé ke nau kumi hūfanga ki he ngaahi "'a'ake" ko 'ení?
- Hili e 'uhá, ko e hā e me'a na'e tuku ange atu ai 'e Noa 'a e lupé mei he 'a'aké? (Vakai, Sēnesi 8:8.) Ko e hā e me'a na'e hoko 'i he ongo fuofua taimi na'á ne tukuange atu ai 'a e lupé? (Vakai, Sēnesi 8:8–11.) Ko e hā e me'a na'e hoko 'i hono tu'o tolú? (Vakai, Sēnesi 8:12.)
- Ko e hā e 'uluaki me'a na'e fai 'e Noa 'i he'ene hū ki tu'a mei he 'a'aké? (Vakai, Sēnesi 8:20.) Te tau fakahā fēfē 'a 'etau fakamālō ki he 'Eikí 'i ha'ane tokoni'i kitautolu 'i he taimi faingata'á?
- Ko e hā e me'a na'e fokotu'u 'e he 'Otuá 'i he langí hili 'a e lōmakí? (Vakai, Sēnesi 9:13.) Ko e hā e me'a na'e pehē 'e he 'Otuá 'oku fakafongā'i 'e he ūmatá? (Vakai, Sēnesi 9:12–13, 16–17.) Ko e hā e fuakava na'e fai 'e he 'Otuá mo Noá? (Vakai, Sēnesi 9:8–11, 15.)

3. Na'e langa 'e he kakáí 'a e taua 'o Pēpelí

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 11:1–9.

- Ko e hā hono 'uhinga na'e fakakaukau ai 'a e hako 'o Noá ke nau langa ha tauá? (Vakai, Sēnesi 11:4.) 'Oku mou pehē ko e hā e me'a na'a nau fie ma'u ke fakahoko 'i he'enua "'ai ke ongoongoa honau hingoá"? Ko e hā hono faikehe-

kehe 'o hono 'ai ke ongoongoa 'a hotau hingoá pea mo 'etau 'ai kiate kitautolu 'a e huafa 'o Kalaisí? (Vakai, Mōsaia 18:8–10.)

- Ko e hā e me'a na'e hoko tupu mei he'enau feinga ko 'eni ke langa ha taua ke a'u ki he langí? (Vakai, Sēnesi 11:5–9.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ke tau lava ai 'o a'u ki he langí 'iate kitautolu pē pe 'i he ngaahi founa 'a e tangatá? Ko e hā ha ngaahi founa 'a e 'Eikí kuo tuku mai ke tau lava ai 'o a'u ai ki he langí?

Faka'osí

Fakamatala'i ange na'e tautea'i e kakai na'a nau langa 'a e taua 'o Pēpelí koe'uhí ko 'enau feinga ke a'u ki langí 'i he ngaahi founa fakaemāmaní. 'Oku fehanga-hangai ia mo e founa na'e faka'aonga'i 'e Noa mo hono fāmilí he na'e fakahaofi kinautolu ia mei he lōmakí koe'uhí ko 'enau mo'ui 'o fakatatau mo e ngaahi fekau 'a e 'Otuá.

Fakamo'oni ki he kalasí ko e founa pē te tau lava ke tau toe foki hake 'o nofo fakataha mo 'etau Tamai Hevaní-ko ha'atau fou 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Kuo pau ke tau mo'ui angatonu 'o hangē ko Noá, 'o tui kia Kalaisi, fakatomala mei he'etau ngaahi faiangahalá, ma'u 'a e ngaahi ouau topupapú, pea kātaki 'o a'u ki he ngata'angá 'i hono kotoa 'o 'etau mo'ui. Kapau te tau fai 'a e ngaahi me'á ni, te tau ikuna'i 'a e kovi pea lava ke tau toe foki hake ki he 'afio'-anga 'o e 'Otuá.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. Mahalo pē te ke fie faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

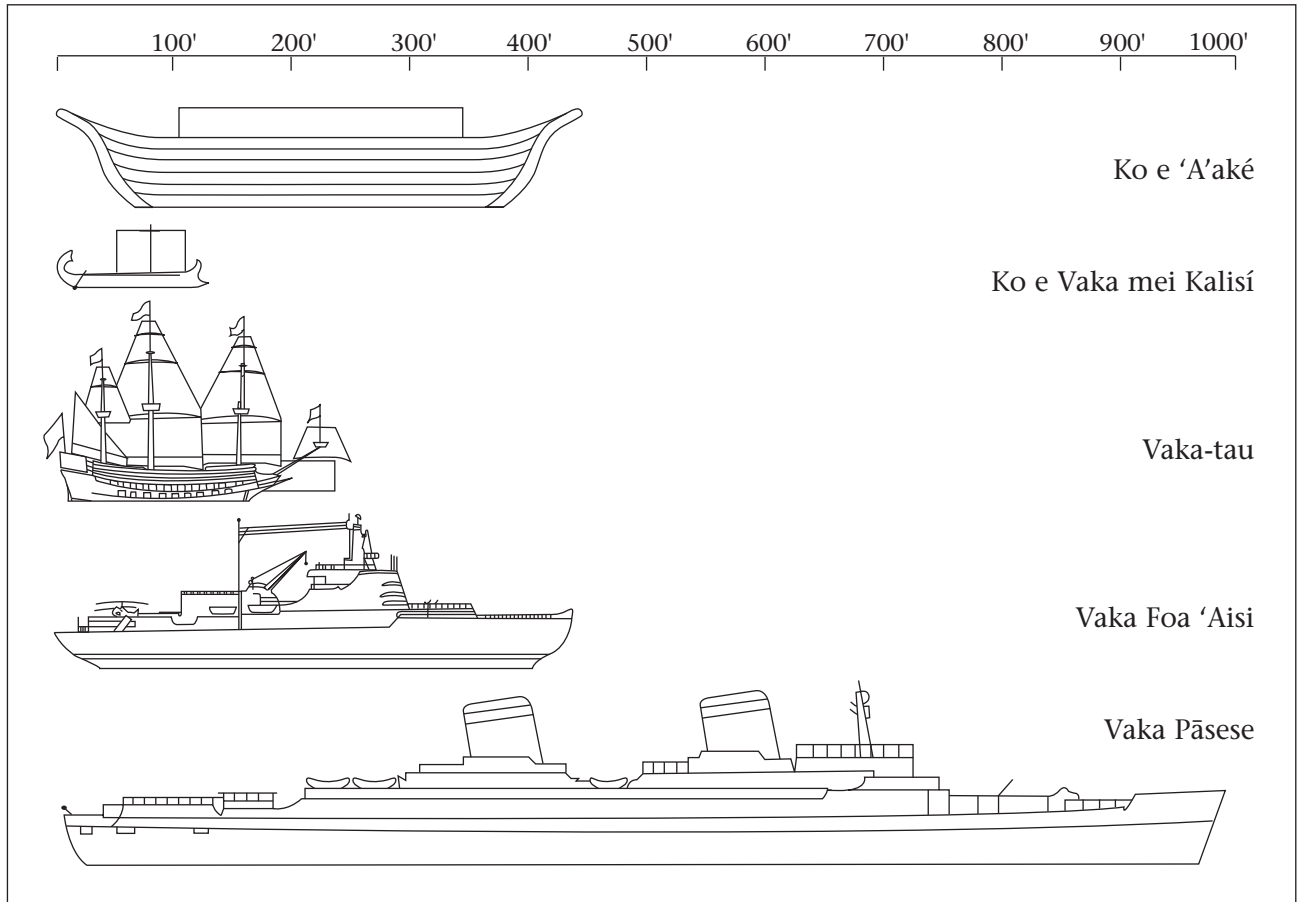
1. Na'e mamata 'a 'Īnoke 'i ha me'a-hā-mai ki he ngaahi 'aho 'o Noá.

Na'e mamata 'a 'Īnoke, ko e kui ua ia 'a Noá, 'i ha me'a-ha-mai ki he faiangahala 'a e to'u tangata 'o Noá pea mo e lōmaki 'e hoko aí (Mōsese 7:41–52). Na'e mamahi 'a 'Īnoke koe'uhí ko e faiangahala ko 'eni 'a e kakaí, peá ne kole ki he 'Eikí ke 'alo'ofa mu'a kia Noa mo 'ene fānaú. Na'e tala'ofa 'e he 'Eikí kia 'Īnoke he 'ikai ke ne toe faka'auha 'a māmani 'aki 'a e lōmakí (Mōsese 7:51). Na'e toe tala'ofa pē foki 'a e 'Eikí kia 'Īnoke 'e hoko 'a Noa ko hono hako, pea 'i he'ene peheé, 'e kei hokohoko atu ai pē e mo'ui 'a e hako 'o 'Īnoké 'i he funga 'o māmaní 'i ha 'osi ha lōmaki (Mōsese 7:52; 8:2, 6, 8–9). Na'e toe fakafou 'e he 'Eikí 'a e fuakava ko 'ení mo Noa 'i he hili 'a e lōmakí (Sēnesi 9:8–17; fakatoka-nga'i ange 'oku 'uhinga 'a e veesi 9 mo e 11 'i he Tohi Tapu na'e liliu 'e Siosefa Sāmitá ki he fuakava na'e fai 'e he 'Eikí mo 'Īnoké.

2. Na'e fakahaofi 'e he 'Eikí 'a e kakai mā'oni'oni

Na'e tatau pē hono fakahaofi 'e he 'Eikí 'a Noa mo hono fāmilí mei he lōmakí koe'uhí ko 'enau anga mā'oni'oni mo 'ene malu'i 'a e kakai mā'oni'oni 'i he taimi na'e langa ai 'a e taua 'o Pēpelí. Mou ki'i lau taimi nounou pē ki he talanoa 'o Sēleti mo hono tokouá 'o hangē ko 'ene hā 'i he tohi 'a 'Eta 1:1–5, 33–37, pea mo e 'uhinga na'e 'ikai veteveteki ai 'enau leá.

Ko hono Fakafehoanaki e Lalahi 'o ha Ngaahi Vaka Kehekehe (vakai ki he 'ekitiviti ke takiaki'i 'aki e tokangá)

‘Ēpalahame 1:1–4; 2:1–11; Sēnesi 12:1–8; 17:1–9

Taumu‘á

Ke tokoni‘i e kalasí ke mahino kiate kinautolu ‘a e ngaahi tāpuaki mo e ngaahi fatongia ‘oku ‘alu fakataha mo e fuakava faka-‘Ēpalahamé.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ‘Ēpalahame 1:1–4; 2:1–11; Sēnesi 12:1–8; 17:1–9. Na‘e feinga ‘a ‘Ēpalahame ke ne anga-mā‘oni‘oni mo mo‘ui taau mo fe‘unga ke ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘a e ‘Otuá. Na‘e fai ‘e he ‘Otuá ha fuakava mo ‘Ēpalahame, ‘o ne tala‘ofa ai ‘e tokolahi ‘a hono hakó pea te nau ma‘u ‘a e fonua ‘o e tala‘ofá, ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula‘eikí pea mo e ongo-ongoleleí.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Sēnesi 15; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:19–24, 29–32.
3. ‘E lelei kapau te ke fie faka‘aonga‘i ha ni‘ihi ‘o e ngaahi nāunau tokoni ko ‘ení ko ha kongá ‘o e lēsoní ‘o kapau ‘e ma‘u:
  - a. Fakatātā ‘o e ongo faifekaú (62611) mo e Temipale Tongá.

Fokotu‘u ki he Founa Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki‘i ‘aki e Tokangá

Mahalo pē te ke fie faka‘aonga‘i ‘a e “ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha‘o “ekitiviti pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

- Ko e hā ‘a e tāpuaki fakapēteliaké?

Na‘e pehē ‘e he Kau Palesitenisi ‘Uluaki: “Ko e tāpuaki fakapēteliaké ko hono fakahā mai ia, ‘i he ue‘i ‘a e Laumālié, ‘a e laine ‘o e hako ‘oku ha‘u mei ai e toko taha ‘oku ‘o‘ona ‘a e tāpuaki, ‘ene ngāue ‘e fakahoko ‘i he māmaní, fakataha mo e ngaahi tāpuaki, ngaahi fakatokanga, pea mo ha ngaahi akonaki ‘o fakatatau mo ia ‘e ue‘i ‘e he Laumālié ‘a e pēteliaké ke ne lea‘akí. . .Ko hono fakahoko ‘o e ngaahi tāpuaki kotoa ko ‘ení kuo tala‘ofa mai ‘akí ‘e fakafalala pē ia ki he tauhi faivelenga ki he ongoongolelei ‘o hotau ‘Eikí: (tohi ki he kau palesitini siteikí, 28 June 1957; ‘oku hā ‘i he tohi ‘a ‘Eletā Pulusi R. Makongikí ko e *Mormon Doctrine*, 2nd. ed. [1966], 558).

- Ko e toko fiha ‘iate kimoutolu kuo ma‘u homou ngaahi tāpuaki fakapēteliaké? ‘Oku ‘uhinga ki he hā hono fakahā mai ‘e he pēteliaké ‘i he tāpuaki fakapēteliaké ‘a e laine ‘oku tau ha‘u mei aí? (Ko e taimi ‘oku fakahā mai ai ‘e he pēteliaké ‘a e laine ‘oku tau ha‘u aí, ko ‘ene fakahā mai ia ko e hako kinautolu ‘o e palōfita ko ‘Ēpalahamé ‘o fou mai ‘ia ‘Ifalemi, Manase, pe ko ha toe taha pē ‘o e ngaahi hako ‘o ‘Ēpalahamé.)

Tala ange ‘oku fakamatala ‘a e lēsoni ko ‘ení ki ha ngaahi tāpuaki ‘e lava ke tau ma‘u pea mo hotau ngaahi fatongiá ‘i he‘etau hoko ko ia ko e hako ‘o ‘Ēpalahamé.

Alea'i 'o e Folofolá mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i 'a e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki he ngaahi me'a kuo nau a'usiá, 'a ia 'oku fekau'aki mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. 'Oku Fuakava 'a e 'Otuá mo 'Ēpalahame

Ako'i mo alea'i 'a 'Ēpalahame 1:1-4; 2:1-11; pea mo Sēnesi 12:1-8; 17:1-9.

- 'I he kei talavou 'a 'Ēpalahamé, na'a ne fie ma'u ke ne anga-mā'oni'oni pea ke ne mo'ui taau mo fe'unga ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'a e 'Otuá. Ko e hā e ngaahi tāpuaki na'e fie ma'u 'e 'Ēpalahamé, 'o hangē ko 'ene hā 'ia 'Ēpalahame 1:2-4?
- Na'e fakahinohino'i 'e he 'Otuá 'a 'Ēpalahame mo hono fāmīlī ke nau 'alu mei honau 'api 'i Uá ki ha fonua na'e ui ko Hālani ('Ēpalahame 2:1-4). Na'e lotu 'a 'Ēpalahame peá ne mamata ai ki ha me'a-hā-mai, 'a ia na'e fuakava ai 'a e 'Otuá te ne tāpuaki'i ia mo hono hakó. 'Oku ui 'eni ko e fuakava faka-Ēpalahamé. Ko e hā e ngaahi tāpuaki na'e tala'ofa ange 'aki 'e he 'Otuá kia 'Ēpalahame 'i he fuakava ko 'ení? (Vakai, 'Ēpalahame 2:6-11; Sēnesi 12:1-8; 17:1-9. Te ke lava 'o fakamahino ange na'e tatali 'a 'Ēpalahame 'i ha ngaahi ta'u lahi pea toki fakahoko 'a e ni'ihi 'o e ngaahi tala'ofa ko 'ení, pea 'oku kei lolotonga fakahoko kinautolu he 'ahó ni.)

'E tokoni'i koe 'e he saati hoko haké 'i hono fakamatala fakanounou'i 'o e ngaahi tāpuaki 'o e fuakava faka-'Ēpalahamé. 'E lelei pē kapau te ke fie hiki 'i he palakipoé 'a e sātī mo fakanounou'i 'a e ngaahi fakaleá kae 'atā ha kongā ke hiki'i ai 'a e "Ngaahi Fatongia" 'o hangē ko 'ene hā 'i he peesi 34.

Ko e Ngaahi Tāpuaki mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fuakava Faka-'Ēpalahamé			
Ngaahi Tāpuaki Fakaemāmani:	Ko ha fonua 'o e tala-'ofá ke nofo ai ('Ēpalahame 2:6, 19; Sēnesi 12:7; 17:8)	'E tokolahi hono hakó ('Ēpalahame 2:9-10; Sēnesi 12:2-3; 17:2, 4-6)	'E ma'u 'e hono hakó 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí mo e lakanga fakataula'eiki ('Ēpalahame 2:9-11; Sēnesi 17:7)
Ngaahi tāpuaki Ta'engatá:	Ko e pule'anga faka-silesitalé (T&F 88:17-20)	Mali ta'engatá mo e tupulaki ta'engatá (T&F 132:23-24)	Hākeaki'i mo e mo'ui ta'engatá (T&F 132:23-24)

2. Ko e kau 'ea hoko kinautolu ki he ngaahi tāpuaki mo e ngaahi fatongia 'o e fuakava faka-'Ēpalahamé.

Fakamatala'i ange ko e kāingalotu kotoa pē 'o e Siasí ko e hako kinautolu 'o 'Ēpalahame, 'a ia ko e pehē, ko hono hako kinautolu. Na'e pehē 'e 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmita: Ko e tokolahi lahi 'o kinautolu 'oku nau kau ki he Siasí, ko e ngaahi hako totonu pē 'a kinautolu 'o 'Ēpalahame 'o fou mai 'ia 'Ifalemi ko e foha 'o Siosefa. Ko kinautolu 'oku 'ikai ko e hako totonu 'o 'Ēpalahame mo 'Isilelí kuo pau ke nau hoko ko e hako totonu, 'a ia ko e hili pē honau papitaiso mo hilifakinimá, 'oku fakahoko leva kinautolu ki he fu'u 'akau pea 'oku 'i ai 'enau totonu ki he ngaahi me'a kotoa pē mo e ngaahi tāpuaki 'o e kau 'ea hokó. ("How One May Become of the House of Israel, *Improvement Era*, Oct. 1923, 1149).

- 'I he hoko 'a e kāingalotu 'o e Siasí ko e hako 'o 'Ēpalahamé, ko e kau 'ea hoko kinautolu ki he ngaahi tāpuaki mo e ngaahi fatongia 'o e fuakava faka-Ēpalahamé. 'Oku tau hoko fēfē ko e kau 'ea hoko ki he fuakava ko 'ení? (Ko e taimi 'oku tau papitaiso ai ki he Siasí, 'oku fakafo'ou leva mo kitautolu 'a e tala'ofa 'o e fakamo'ui 'o e fuakava faka-Ēpalahamé. Ko e taimi 'oku fakama'u ai kitautolu 'i he tempalé, 'oku fakafo'ou ai pē mo kitautolu 'a e tala'ofa 'o e hākeaki'i 'o e fuakava faka-Ēpalahamé. Kuo pau ke tau fakakakato 'a e ngaahi fatongia 'oku 'alu fakataha mo e fuakavá pea ke tau mo'ui taau.)

Na'e fakamatala 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki 'o pehē:

Na'e fuofua ma'u 'e 'Ēpalahame 'a e ongoongolelé 'i hono papitaiso iá ('a ia ko e fuakava ia 'o e fakamo'uí); hili iá na'e foaki kiate ia 'a e lakanga fakataula'eiki mā'olunga angé, peá ne fakahoko 'a e mali fakasilesitialé ('a ia ko e fuakava ia 'o e hākeaki'í), 'o fakapapau'i ai te ne a'usia 'a e tupulaki ta'engatá; pea faka'osi-aki 'ene ma'u ha tala'ofa 'e foaki kotoa ki hono hakó 'i he māmaní.

('Ēpalahame 2:6–11; T&F 132:29–50.) Na'e kau 'i he ngaahi tala'ofa ko 'eni 'a e 'Otuá kia 'Ēpalahamé 'a hono fakapapau'i 'e hā'ele mai 'a Kalaisi ki hono hakó, pea 'e ma'u 'e hono hakó 'a e ngaahi fonua fili 'o e tala'ofá ke hoko ko honau tofi'a 'o ta'e ngata. ('Ēpalahame 2; Sēnesi 17:22; 15–18; Kalētia 3.)

“I hono fakatahataha'i kotoa mai 'o e ngaahi tala'ofa ko 'ení, 'oku ui ia ko e fuakava faka-Ēpalahamé. Na'e toe fakafo'ou 'a e fuakava ko 'ení mo 'Aisake (Sēnesi 24:60; 26:1–4, 24) pea toe fakafo'ou mo Sēkope (Sēnesi 28; 35:9–13; 48:3–4.) 'Oku fakafo'ou 'a e ngaahi kongá ko ia 'o e fuakavá 'oku fekau'aki mo e hākeaki'i fakafo'ituituí pea mo e tupulaki ta'e ngatá 'i he taimi kotoa pē 'oku kau mai ai 'a e mēmipa taki taha 'o e fale 'o 'Isilelí ki he mali fakasilesitialé; pea 'i he fakahokohoko ko 'ení, 'oku ma'u ai 'e kinautolu kotoa pē 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ouaú ni 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē 'o 'Ēpalahame, 'Aisake, pea mo Sēkope (T&F 132, Loma 9:4; Kalētia 3:4) (*Mormon Doctrine*, 2nd ed. [1966], 13).

- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki te tau lava ke ma'u 'o fakafou 'i he fuakava faka-Ēpalahamé? (Te tau lava ke ma'u hono kotoa 'o e ngaahi tāpuaki ko ia na'e ma'u 'e 'Ēpalahamé, 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he saati 'i mu'a atú. 'Oku kau 'i he ngaahi tāpuaki ko 'ení 'a e ongoongolelé, lakanga fakataula'eiki, hākeaki'í, pea mo e ngaahi fetu'utaki fakafāmilí ta'engatá.)
- Ko e hā hotau ngaahi fatongiá 'i he'etau hoko ko e kau 'ea hoko 'o e fuakava faka-Ēpalahamé? (Vakai, 'Ēpalahame 2:9, 11; Sēnesi 18:19. 'Oku fie ma'u ke tau tokoni ki hono kotoa 'o e fānau 'a e 'Otuá, 'o tatau pe kiate kinautolu 'oku kei mo'uí pe pekiá, ke nau ma'u 'a hono kakato 'o e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelé. 'Oku fie ma'u foki ke tau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá.)

Kapau kuó ke 'osi tā 'a e saati he peesi 33 'i he palakipoé, 'ai leva ha kongá 'i he tafa'aki ki lalo 'o e sātí 'o ke hiki ai 'a hotau ngaahi fatongia ke faí 'o hangē ko 'ení:

Ngaahi Fatongiá	Tokoni'i hono kotoa e fānau 'a e 'Otuá ke nau ma'u kakato 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelé ('Ēpalahame 2:9, 11)	Talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá (Sēnesi 18:19)
-----------------	--	---

- Te tau lava fēfē ‘o tokoni’i ‘a e ni’ihi kehé ke nau tali ‘a e ongoongolelei? (‘Aki ‘etau ngāue fakafaifekau, fakahoko ‘o e ngaahi ouau fakatemipalé ma’anautolu kuo pekiá, pea hoko ko e sīpinga ‘o e mo’ui anga-mā’oni’oni. ‘E lelei kapau te ke fie faka’ali’ali heni ‘a e fakatātā ‘o e temipalé mo e ongo faifekau.)

Na’e pehē ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni, “Ko e fatongia ‘o e hako ‘o ‘Epalahamé, ‘a ia ko kitautolu ia, ke hoko ko e kau faifekau koe’uhí ke tau ‘ave ‘i hotau nimá ‘a e ngāué mo e Lakanga fakataula’eiki ko ení ki he ngaahi pule-‘anga kotoa pē (‘Ēpalahame 2:9)” “Ko e Tohi ‘a Molomoná mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá” *Tūhulu*, Siulai 1987, palakalafi 10 ‘o a’u ki he’ene ‘osi).

Na’e fai ‘e ‘Eletā Poiti K. Peekā ‘a e lea fakatātā ko ‘ení ke fakamamafa’i ‘aki ‘a hotau fatongia ki hono fakamafola atu ‘o e ongoongolelei ki he ni’ihi kehé:

Tau pehē ‘eni ne vahe’i mai ‘e he’etau pīsopé ke ta palani ha kaime’akai ‘a e uootí. ‘E hoko ‘eni ko ha ‘ekitivití lelei taha ‘a e uōtí talu hono fokotu’u pea ‘oua na’a tau tokanga kitautolu ki he lahi ‘o e fakamole ‘e faí. ‘Oku ta alea’i ha feitu’u fai’anga kaime’akai faka’ofo’ofa ‘aupito ke tau ō ki ai. Pea he ‘ikai ke toe ‘alu ange ki ai ha kakai kehe ka ko kitautolu pē.

Kuo hokosia ‘a e ‘aho ‘o e kaime’akai pea ‘oku lelei ‘a e me’a hono kotoa. Kuo ‘osi teuteu’i e ngaahi tēpilé pea ta’e hano tatau ‘o e me’akai aí. Ka ‘i he teu pē ke tāpuaki’i e me’akai, kuo afe mai ki he feitu’u ‘oku tau ‘i aí ha fu’u motokā motu’a ‘o mate hifo ai hono mīsiní. ‘Oku ha’u ha tangata ‘oku mata’i-loto-hoha’a ‘o huke’i hake ‘a e pōnetí pea ‘oku kohu hake ‘a e mīsiní. ‘Oku hū mai ki tu’a mei he kaá ha fanga ki’i fānau. ‘Oku to’o mai ‘e he fine’eikí ha ki’i puha ki ha tēpile ofi mai pe ai. ‘Okú ne to’o hake ha toenga me’akai ‘o hilifaki he tēpilé ma’a ‘ene fānau he ‘oku nau fiekaia. Ka ‘oku ‘ikai fe’unga ‘a e me’akai ia ma’anautolu.

Na’e fakatokanga’i mai ‘e ha ki’i ta’ahine ‘e taha ‘a ‘emau tēpilé. Na’á ne fusi hono ki’i tuonga’ané ke na ō mai ki he me’a na’a mau ‘i aí pea hū mai hona ongo ki’i fo’i ‘ulú ‘i hota vaha’á. Na’á ta ‘unu’unu ki he tafa’akí. Na’e pehē mai leva ‘e he ki’i ta’ahiné, “Sio atu ki hē; ‘oku ifo fēfē nai e me’a ko eé.”

Ko e hā te ta fai? Te ta fakasiosio kehe pē mei he kakai ko ‘ení pe ‘e tala ange ke nau fakalongolongo? Te tau fekau ke nau foki ki he’enau tēpilé pea ‘oange ma’anautolu ha kongā ‘o e me’akai ‘oku ‘ikai ke tau loko fie ma’ú? Pe te tau fakaafe’i kinautolu ke tau kai, ‘o nau nofo ‘i hotau vaha’á pea tau kai fakataha mo kinautolu, pea tau tokoni ki hono ngaahi ‘enau kaá mo ‘oange ha me’akai ke nau ‘oho-fononga’aki?

‘Oku fehu’i mai ‘e ‘Eletā Peekā ‘o pehē: “‘E toe ‘i ai nai ha fiefia lahi ange ka ‘i he’etau vakai ki he lahi ‘o e me’akai te tau ‘oatu ke kai ‘e he fānau fiekaia ko ‘ení? ‘e toe ‘i ai nai ha ongo ‘e fakafiēmālie ange ‘i ha’atau ta’ofi ‘a ‘etau fakafiefiá ka tau tokoni ki hono ngaahi ‘enau kaá? . . .

“. . .’Oku ‘i ai ‘ha kakai ‘i he funga ‘o e māmaní pea mo ha ni’ihi ‘oku nofo ofi mai pē kiate kitautolu–’a hotau ngaahi kaungā’apí, ngaahi kaume’á, mo ha ni’ihi hotau ngaahi fāmilí–’oku ‘ikai ke nau ma’u ha me’akai fakalaumālie fe’unga. Ko honau ni’ihi ‘oku nau mate ‘i he fiekaia! Kapau te tau tuku kotoa pē ‘e kitautolu ‘a e ngaahi me’á ni ma’atautolu pē, ‘oku hangē pē ia ko ‘etau kai mākona ‘atautolu kae sio pē ha fa’ahinga ‘oku nau fiekaia” (‘i he Conference Report, Apr. 1984, 59–61; pe *Ensign*, May 1984, 41–42).

- Ko e hā ha me‘a ‘oku ako‘i mai ‘e he talanoa fakatātā ko ‘ení ‘o fekau‘aki mo hotau fatongia ke tokoni‘i e ní‘ihi kehé ke nau ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e ongoongolelei? (Kuo tāpuekina kitautolu ‘aki ‘a e kakato ‘o e ongoongolelei, ‘a ia ko e fu‘u katoanga kai lahi taha ia kuo ‘iloa ‘i māmaní [T&F 58:8–12]. ‘Oku ‘amanaki mai ‘a e ‘Otuá ke tau vahevahe atu ‘a e ngaahi tāpuaki ko ‘ení mo e ní‘ihi kehé, ‘o tatau pē ki he kakai mo‘uí mo kinautolu kuo pekiá.)
- ‘Oku tatau fēfē hono fakahā mai ‘a e hako ‘oku tau ha‘u mei aí ‘i hotau tāpuaki fakapēteliaké mo ha uiui‘i ‘oku fai mai ke tau fakahoko ‘a hotau ngaahi fatongia ko e kau ‘ea hoko ki he fuakava faka-‘Ēpalahamé? (‘I he‘etau fakahā ko ia ko e hako kitautolu ‘o ‘Ēpalahamé, ‘oku toe fakamamafa‘i mai ai ‘e hotau ngaahi tāpuaki fakapēteliaké hotau ngaahi faingamālie ke ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e fuakava faka-‘Ēpalahamé mo e totonu ko ia ke tau fakahoko hotau ngaahi fatongiá)

Faka‘osi

Fai ho‘o fakamo‘oni ki he ngaahi tāpuaki ‘o e fuakava faka-‘Ēpalahamé. Fakalotolahi‘i e kalasí ke nau fakahoko honau ngaahi fatongiá ‘i he‘enau hoko ko ia ko e kau ‘ea hoko ki he fuakavá ni.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako‘i ‘o e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘a e fakamatala ko ‘ení ki he founa fai ‘o e lēsoní, ‘oku fokotu‘u atú. Te ke lava ‘o faka‘aonga‘i ia ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

Ko e tukupā ‘o e mo‘uí ‘i he māmaní

Fakamatala‘i ange na‘e ‘ātakai ‘a e kakai ‘Isileli ‘i mu‘á ‘e ha ngaahi pule‘anga lahi na‘e ‘ikai tui ‘Otuá ‘a honau kakaí. Na‘e kau ‘i he ngaahi pule‘anga ko iá ‘a e kakai ‘Aisiliá, kakai Papiloné, kakai ‘Isipité, pea mo ha kakai kehe pē.

- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na‘e tuku ai ‘e he ‘Eikí ‘a ‘ene kakai fuakavá ‘i he lotolotonga ‘o e ngaahi fonua ko ‘ení kae ‘ikai ‘i ha feitu‘u ‘e ‘ikai toe fakahoha‘asi ai kinautolu ‘e ha tahá? (Vakai, Teutalōnome 4:6–8. Na‘á ne fie ma‘u ke nau tā ha fa‘ifa‘itaki‘anga ki he kakai kehé pea ke nau fakahoko ‘a e fuakava faka-‘Ēpalahamé ke tāpuekina ai ‘a e ngaahi pule‘angá kotoa pē.)

Fakamatala‘i ange ‘oku hā ha ngaahi talanoa lahi ‘i he Fuakava Motu‘á ‘a e lava mo e ta‘e lava ‘e he kakai ‘a e ‘Eikí ke tauhi ‘a ‘enau ngaahi fuakavá mo tākiekina e ní‘ihi kehé ke nau anga-mā‘oni‘oní. Na‘e ma‘u ‘e ‘Ēpalahame, Siosefa, Taniela, ‘Ēseta, mo ha tokolahi kehe, ‘a e ivi ke tākiekina e kakaí ki he anga-mā‘oni‘oní, ka na‘e tuku ‘e Sāmisoni, ‘Ēhapi, fānau ‘a ‘Isileli na‘a nau hē holo ‘i he toafá, pea mo ha ní‘ihi kehe pē, ke taki hala‘i kinautolu ‘e māmani.

Kuo tuku kitautolu ‘e he ‘Eikí, ko ‘ene fānau ‘i he fuakavá he ngaahi ‘aho faka‘osí ni, ‘i he lotolotonga ‘o e māmaní ‘o hangē pē ko ia na‘á ne fai ki ‘Isileli motu‘á. Ko e tukupā leva kiate kitautolú ke tau tataki ‘a māmani ‘i he ngaahi hala ‘o e mā‘oni‘oní kae ‘oua na‘a tau tuku ‘a māmani ke ne tataki atu kitautolu ‘i he ngaahi hala ta‘e mā‘oni‘oní.

Ko e Mo'ui Anga-mā'oni'oni 'i ha Maama Faiangahala

Lēsoni
8

Sēnesi 13–14; 18–19

Taumu'á

Ke fakamālohia fakatāutaha e kalasí ke ne fakapapau'i 'okú ne piki ma'u ki he ngaahi tu'unga 'ulungaanga mā'oni'oni lolotonga 'a e taimi ko 'eni 'oku faka'au ke toe lahi ange ai 'a e faiangahalá.

Teuteú

1. Ako 'i he fa'a lotu 'a e ngaahi folofola ko 'eni. Fakatokanga'i ange: 'Oku fakamatala 'a Sēnesi 17:5 ki hono fetongi 'e he 'Eikí 'a e hingoa 'o 'Ēpalamé ki he 'Ēpalahamé. 'Oku faka'aonga'i 'a e 'Ēpalahamé 'i hono kotoa 'o e lēsoni ko 'eni.
  - a. Sēnesi 13. Hili ha nofo 'a 'Ēpalahame 'i 'Isipite 'i ha vaha'a taimi koe'uhí ko e hongē na'e tō 'i he fonua ko Kēnaní, na'á ne foki mai leva ki Kēnani mo hono fāmilí. Na'e nofo 'a 'Ēpalahame 'i Hepeloni, pea nofo hono 'ilamutu ko Loté 'o ofi pē ki Sōtoma.
  - e. Sēnesi 14:1–2,8–24. Na'e puke pōpula 'a Lote lolotonga e fetau'aki 'a e ngaahi tu'í pea fakahaofi ia 'e 'Ēpalahame (14:1–2,8–16). Na'e totongi 'e 'Ēpalahame 'ene vahehongofulú kia Melekisēteki peá ne fakafisi ke ne tali 'a e ngaahi koloa 'uli na'e ma'u he taú mei he tu'í 'o Sōtomá (14:17–24).
  - f. Sēnesi 18:16–33; 19:1–29. Na'e fakahā 'e he 'Eikí te ne faka'auha 'a Sōtoma mo Komola koe'uhí ko e faiangahala 'a e kakaí (18:16–22). Na'e kole 'a 'Ēpalahame ki he 'Eikí ke fakahaofi mu'a 'a e ngaahi koló 'o kapau te ne ma'u ha kakai anga-tonu ai (18:23–33). Na'e fekau kia Lote mo hono fāmilí ke nau mavahe mei Sōtoma (19:1–23); fakatokanga'i ange ko 'ene hā he Tohi Tapu na'e liliu 'e Siosefa Sāmitá, 'oku pehē 'ia Sēnesi 19:11–13 na'e 'ikai ke tuku atu 'e Lote 'a hono ongo 'ofefiné ki he kau tangata 'o Sōtomá; ka na'á ne feinga ke malu'i kinaua meiate kinautolu). Na'e faka'auha 'e he 'Eikí 'a Sōtoma mo Komola (19:24–29).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Sēnesi 12.
3. 'Omi ha nusipepa kimuí ni mai pē ki he kalasí 'o kapau te ke faka'aonga'i 'a e 'ekitivití ke tākiaki'i 'aki e tokangá.

Fokotu'u ki he Founga Fai 'o e Lēsoní

'Ekitivití ke Takiaki'i
'Aki e Tokangá

Te ke lava 'o faka'aonga'i 'a e 'ekitivití ko 'eni (pe ko ha 'ekitivití pē 'a'au) ke kamata'aki e lēsoní.

Faka'ali'ali ki he kalasí ha nusipepa mai pē kimuí ni. 'Oua te ke fu'u tokanga koe ki ha ngaahi ongoongo pau 'oku hā aí ka ke lave pē 'o kau ki hono 'ataakai'i kitautolu 'e he ngaahi mālohi 'oku ta'e mā'oni'oni. Fakamatala'i ange ko e lēsoni ko 'eni 'oku lau ia ki hono mahu'inga ke tau angatonu neongo hono 'ataakai'i kitautolu 'e he faiangahalá.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

'I ho'oko'aki e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a kuo nau a'usiá, 'a ia 'oku fekau'aki mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. Na'e nofo 'a 'Ēpalahame mo hono fāmilí 'i Hepeloni, kae nofo 'a Lote mo hono fāmilí 'o ofi pē ki Sōtoma.

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 13.

Te ke lava 'o fai ha ki'i fakamatala nounou pē 'o kau ki he ngaahi fefononga'aki holo 'a 'Ēpalahamé 'o a'u mai ki he taimi ko 'ení. Na'á ne tupu hake 'i Ua 'i Kalitia, pea na'e tataki ia 'e he 'Eikí ke ne 'alu 'o nofo 'i Hālani (Sēnesi 11:31; 'Ēpalahame 2:1–5). Na'e toe tataki ia ki mui 'e he 'Eikí mei Hālani ki he fonua ko Kēnaní peá ne tala'ofa ange 'o pehē, "Te u foaki 'a e fonuá ni ki ho hakó" (Sēnesi 12:7). Koe'uhí ko e hongē na'e tō 'i Kēnaní, na'e 'alu ai 'a 'Ēpalahame mo hono fāmilí ki 'Isipite (Sēnesi 12:10). 'Oku kamata'aki 'a e tohi Sēnesi 13 'a e foki mai 'a 'Ēpalahame mo hono fāmilí mei 'Isipite ki Kēnaní.

- Ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai lava ke nofo fakataha ai 'a 'Ēpalahame mo Lote mo hona ongo fāmilí 'i he taimi na'a nau foki mai ai mei 'Isipite ki Kēnaní? (Vakai, Sēnesi 13:5–7.) Ko e hā ha me'a 'oku tau ako 'o kau kia 'Ēpalahame mei he'ene ngaahi lea 'oku hā 'ia Sēnesi 13:8–9? Te tau lava fēfē 'o muimui kia 'Ēpalahame lolotonga 'oku tau fepaki mo e kau mēmipa 'o hotau ngaahi fāmilí pe ko e ni'ihī kehé?
- Na'e fili 'a Lote ke ne nofo 'i fē? (Vakai, Sēnesi 13:10–12.) Fakamahino ange na'e matu'aki fu'u faiangahala 'aupito 'a e kakai 'o Sōtomá (Sēnesi 13:13), ka na'e kei fili pē 'a Lote ia ke ne nofo ofi pē ai. Ko e hā e me'a na'e sai'ia ai 'a Lote 'i he potu fonua ofi ki Sōtomá? (Vakai, Sēnesi 13:10. Na'e "lahi 'a e va'i ai" pea faka'ofa'ofa.)
- Na'e 'uluaki nofo 'a Lote "i he ngaahi kolo 'o e tokaleleí" 'i tu'a pē 'i Sōtomá, ka na'á ne toe "fokotu'u hono fale fehikitakí ke hanga ki Sōtoma (Sēnesi 13:12). Pea ki mui a'i, na'á ne nofo ia 'i he kolo ko Sōtomá (Sēnesi 14:12). Ko e hā nai ha ngaahi me'a 'oku tau fa'a fai 'i he tafa'aki fakalaumālié 'oku tatau mo 'etau fokotu'u hotau ngaahi fale fehikitakí 'o hanga ki Sōtomá" ('Oku tau feohi mo e ngaahi me'a 'oku koví kae 'ikai ke tau fakamama'o meiate kinautolu, pe ko ko ha'atau fakangofua pē ke tau fai ha fanga ki'i fehālaaki iiki 'o 'ikai ke tau fakakaukau kinautolu 'e hoko ai ha ngaahi faiangahala 'oku toe lalahi angé.) Te tau lava fēfē ke liliu 'a hotau 'ulungaangá ki mu'a na'a hoko 'a e fanga ki'i palopalema pe angahala ikí ko ha ngaahi palopalema pe angahala lalahi?
- Na'e hangē tofu pē 'a e kakai 'o e Tu'i ko Penisimaní 'i he Tohi 'a Molomoná ko Loté. Na'a nau fokotu'u honau ngaahi fale fehikitakí 'o hanga ki ha feitu'u pau. Na'e hanga ki fē honau ngaahi fale fehikitakí? (Vakai, Mōsaia 2:6.) Te tau lava fēfē 'o 'ai ke lahi ange 'a e hanga 'a hotau ngaahi 'apí ki he temipalé kae 'ikai hanga ki he ngaahi feitu'u fakamāmaní?

2. Na'e fakahaofi 'e 'Ēpalahame 'a Lote, totongi 'ene vahehongofulú kia Melekisēteki, peá ne fakafisi ke tali 'a e ngaahi koloa 'uli na'e ma'u he tau mei he tu'i 'o Sōtomá.

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 14:1–2, 8–24.

- Lolotonga e nofo 'a Lote 'i Sōtomá, na'e fetau'aki 'a e ngaahi tu'i 'o ha ngaahi vahefonua lahi, kau ai 'a e ongo tu'i 'o Sōtoma mo Komolá 8–9). Ko e hā e me'a na'e hoko kia Lote lolotonga 'a e fetau'aki ko 'eni? (Vakai, Sēnesi 14:1–12.) Na'e tokoni'i fēfē 'e 'Ēpalahame 'a Lote hili hono taki pōpula iá? (Vakai, Sēnesi 14:13–16.)
- Ko hai na'e fetaulaki mo 'Ēpalahame hili 'ene fakahaofi 'a Loté? (Vakai, Sēnesi 14:17–18.) Ko hai 'a Melekisēteki? (Vakai, Sēnesi 14:18; vakai foki, T&F 107:1–2.) Ko e hā e me'a na'e 'oange 'e 'Ēpalahame kia Melekisēteki? (Vakai, Sēnesi 14:20.)
- Ko e hā hono 'uhinga na'e fakafisi ai 'a 'Ēpalahame ke ne tali ha fa'ahinga me'a, 'o a'u ki ha fo'i filo, mei he tu'i 'o Sōtoma? (Vakai, Sēnesi 14:21–24. Na'e 'ikai ke ne fie tali 'e ia ha me'a mei ha tu'i ta'e anga-tonu.) Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'e lau ko e "fo'i filo" 'o e ta'e anga-ma'á 'i māmani he 'ahó ni? Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'e lau ko e "fo'i filo" 'o e ta'e faitotonú? 'Oku anga fēfē 'etau fa'a hanga he taimi 'e ni'ihī 'o tukuange 'etau ngaahi tefito'i mo'oní ka tau tali ha ngaahi me'a 'oku ta'e mā'oní'oní 'i he ngaahi fakafiefia 'oku tau fekumi ki aí? Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke tau feinga ke 'oua na'a tau tuku ke hū mai ki he'etau mo'uí ha momo'i anga fakamāmani 'e tahá? (Vakai, 2 Nifai 28:20–21).
- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako kau ki he tauhi 'a 'Ēpalahame ki he 'Eikí, 'i he'etau fakafehoanaki atu 'a 'ene ngaahi tō'onga na'e fai kia Melekisēteki pea ki he tu'i 'o Sōtomá?

3. 'Oku faka'auha 'e he 'Eikí 'a Sōtoma mo Komola

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 18:16–33; 19:1–29.

- Na'e palani 'e he 'Eikí ke ne faka'auha 'a e ngaahi koló koe'uhí ko e faianga-hala 'a Sōtoma mo Komolá (Sēnesi 18:20–21). Ko e hā e me'a na'e kole 'e 'Ēpalahame ki he 'Eikí 'i he hili 'ene 'ilo'i 'a e palani ko 'eni? (Vakai, Sēnesi 18:23–32.) Ko e hā ha me'a 'oku tau ako mei he finangalo lelei ko ia 'a e 'Eikí ke ne fakahaofi 'a e ngaahi koló 'o kapau 'e ma'u ha kakai anga-tonu 'iate kinautolu?
- Ko e hā hono 'uhinga na'e fekau ai kia Lote ke ne 'alu mei Sōtomá? (Sēnesi 19:12–13, 15.) Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he ngaahi foha 'i he fono 'o Loté 'i he taimi na'á ne kole ai ke nau 'alu mei he koló? (Vakai, Sēnesi 19:14.) Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fa'a fakafisi ai ha kakai 'e ni'ihī ke nau mavahe mei he ngaahi me'a 'oku koví neongo 'oku nau 'ilo'i 'a hono fakatu'utāmaki?
- Ko e hā e fakahinohino na'e fai 'e he ongo 'āngeló 'i he taimi na'e mavahe atu ai 'a Lote mo hono fāmílí mei he koló? (Vakai, Sēnesi 19:17.) Fakamahino ange kuo 'osi fai mai pē 'e he Fakamo'uí 'a e fakahinohino tatau kiate kinautolu 'oku muimui 'iate iá (Luke 9:62; 17:29–32; T&F 133:14–15). Ko e hā 'oku fakafongai mai 'e he "sio ki muí"? (Ko 'etau ta'e fie tuku 'a e me'a ko ia 'oku kole mai ke tukú; ko e 'ikai ia ke loto'aki kakato ke muimui 'ia Kalaisí). 'Oku anga fēfē ha'atau fa'a "sio ki mui" he taimi 'e ni'ihī?

- Ko e hā ha me'a na'e hoko ki he mali 'o Loté 'i he'ene sio ki mui ki Sōtomá? (Vakai, Sēnesi 19:26.) Ko e hā ha me'a 'oku lava 'e he talanoa kia Loté 'o ako'i mai kiate kitautolu fekau'aki mo e fakatomalá? (Kapau 'oku tau fie ma'u ke tau fakatomala kuo pau ke tau liliu 'a hotau lotó mo hotau 'ulungāngá. 'Oku 'i ai ha taimi 'e ni'ihiki kuo pau ke tau fili 'e kitautolu ha 'ātakai fo'ou pea feohi mo ha kakai fo'ou kae toki lava 'eni.)
- Ko e hā ha me'a na'e mole meia Lote ko e tupu mei he'ene "fokotu'u hono fale fehikitaki 'o hanga ki Sōtomá"? Ko e hā ha me'a 'e lava pē ke mole meiate kitautolu 'o kapau te tau fokotu'u kitautolu 'i ha fa'ahinga tu'unga 'oku tau 'ilo'i 'e 'ahi'ahi ai kitautolú? 'Oku uesia fēfē kitautolu 'i he taimi oku tau tuku ai ke 'ataakai'i kitautolu 'e he ngaahi me'a 'oku koví neongo pē 'oku 'ikai ke tau kau tonu 'i ha fa'ahinga faiangahala?
- Ko e hā ha me'a 'oku fokotu'u mai 'e he Sēnesi 19:29 ko e 'uhinga ia hono fakahaofi 'o Lote 'i he taimi na'e faka'auha ai 'a Sōtoma mo Komolá? (Na'e manatu'i 'e he 'Eikí 'a e anga-mā'oni'oni 'a 'Ēpalahamé.) 'E lelei fēfē ki ha ni'ihiki kehe 'a hotau 'ulungaanga mā'oni'oni?

Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: "'Oku mātu'aki tatau 'aupito pē 'a e māmani 'oku tau mo'ui ai he 'aho ní mo ia 'i he ngaahi 'aho 'o e palōfita Nīfaí 'a ia na'á ne pehē:'. . .ka ne ta'e 'oua 'a e ngaahi lotu 'a e kau mā'oni- 'oni. . . 'e hoko kiate kimoutolu 'a e faka'auha 'aupitó. . . ' (Alamā 10:22.) Ko e mo'oni, 'oku tokolahi 'aupito pē ha kakai anga-tonu mo faivelenga ia 'oku nau tauhi ki he ngaahi fekaú hono kotoa pea 'oku ta'ofi 'e he'enua ngaahi tō'onga mo'uí mo 'enua ngaahi lotú hono faka'auha 'o e māmani" ('i he Conference Report, Apr. 1971, 7; pe *Ensign*, June 1971, 16).

Faka'osi

Fakamo'oni ki hono mahu'inga ke tau 'ata'atā mei he faiangahalá neongo 'oku 'ātakai kitautolu 'e he koví. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau feinga ke nau hoko ko ha ngaahi ivi tākiekina 'o e anga-mā'oni'oni kae 'oua na'a nau tuku ke ma'u 'e he ngaahi me'a 'o e māmani ha mālohi kiate kinautolu.

Te ke lava 'o faka'osi'aki 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālatí:

"'Oku tau fa'a lea'aki 'eni 'i he Siasí, 'Ke mou 'i māmani, kae 'oua na'a 'o māmani 'a kimoutolu.' Ko e taimi ko ē 'oku tau mamata ai he ngaahi polo-kalama televīsone 'oku fai ai 'a e kapekapé, ngaahi 'ulungaanga fakamālohí, 'oku me'a noa pē 'a e ta'e tui 'Otuá ia, 'oku tau faka'amu ange 'e kitautolu te tau lava ke tāpuni'i atu 'a māmani 'i ha fa'ahinga founa pea 'ave hotau ngaahi fāmilí ke mamao 'aupito mei he ngaahi me'a kotoa ko iá. . .

"Mahalo 'oku totonu pē ke tau fakamāvahevahe'i 'a e ongo lea ko ia na'á ku 'osi lave ki aí ko ha ongo akonaki kehekehe pē 'e ua. Ko e 'uluakí, 'Ke mou 'i māmani.' Kau 'i hono ngaahi me'a 'oku faí; 'ai ke mou 'ilo'i 'a e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he māmani. Feinga ke mou ma'u ha loto mahino mo ha kātaki pea fakahounga'i 'a e ngaahi 'ulungaanga fakafonua kehekehe 'oku 'i aí. Tokoni ki he anga 'o e nofó 'aki ho'o ngaue-'ofá mo ho'o kau ki ha fa'ahinga ngāue 'e fie ma'u. Ko hono uá leva, "'Oua na'a 'o māmani 'a kimoutolu.'" 'Oua na'a mou mui-mui he ngaahi hala 'oku 'ikai ke totonú, pe fetongi 'a homou ngaahi tu'unga 'ulungaanga lelei pe tali ha me'a 'oku 'ikai ke totonu. . .

“‘Oku fie ma’u ke lahi ange ‘a e lelei ‘oku tau fai ‘e kitautolu ko e kāingalotu ‘o e Siasí ‘i ha lelei ‘oku fai mai ma’atautolú. ‘Oku totonu ke tau ngāue ke ta’ofi e tupulaki ‘a e faiangahalá mo e koví kae ‘oua te tau nofo noa pē ta’e fai ha me’a ke ta’ofi’aki. ‘Oku fie ma’u kitautolu taki taha ke tau tokoni ki hono veteki ‘o e palōpalemá kae ‘oua te tau fakasiosio kehe pe fakamama’o mei ai” (‘i he Conference Report, Apr. 1989, 100–101; pe *Ensign*, May 1989, 80).

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako’i e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founa fai ‘o e lēsoni ‘oku fokotu’u atú. Te ke lava ‘o faka’aonga’i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. Ko e ngaahi faiangahala ‘a Sōtoma mo Komolá

Hangē ko ia ‘oku ‘omai ‘ia Sēnesi 19:4–11 pea mo e Tohi Tapu na’e liliu ‘e Siosefa Sāmitá ‘ia Sēnesi 19:9–15, ‘o pehē na’e mo’ua ‘a e kakai ‘o Sōtoma mo Komolá ‘i he ngaahi faiangahala fakasekisuálé. Neongo ko ha ngaahi faiangahala mamafa ‘eni, ka na’e ‘ikai ko e ngaahi faiangahala pē ko iá na’e tupu ai hono faka’auha ‘o e ongo koló. Fekau ha taha he kalasí ke ne lau le’olahi ‘a ‘Isikeli 16:49–50, pea mou alea’i leva mo e kalasí ‘a e ngaahi faiangahala kehe na’e mo’ua ai ‘a Sōtoma mo Komolá. Tokoni ki he kalasí ke mahino kiate kinautolu ‘e lava ke faka’auha kitautolu koe’uhí ko e fanga ki’i angahala íkí ‘o tatau pē mo e ngaahi angahala lalahí.

2. Ko e taki ‘i he fa’ifa’itaki’angá

Te ke lava ‘o hulu’i ‘a e “Leading by Exmple” ‘a ia ‘oku miniti ‘e fitu hono lōlōá, ko ha kongá ‘o e fo’i filimi vitiō ko ia ko e *Old Testament Video Presentations* (53224) ke fakatātaai ‘aki e founa ‘e taha ‘e lava ke hoko ai ‘a e kakai Siasí ko ha ivi tākiekina ki he lelei kae ‘ikai ke mālohi ‘a māmani ‘iate kinautolu. ‘Oku hā ‘i he kongá ko ‘ení ‘a e hanga ‘e ha fa’ifa’itaki’anga ‘o e anga-mā’oni’oni na’e hā mei ha finemui ‘e taha ‘o tokoni’i hano kaume’a ke ne ului mai ki he ongoongo-lelei ‘o Sīsū Kalaisí.

“‘E Tokonaki ‘e he ‘Otuá Ma‘ana ha Lami”

‘Ēpalahame 1; Sēnesi 15–17; 21–22

Taumu‘á

Ke tokoni‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke toe mahino lelei ange kiate kinautolu ‘a e feilaulau ‘a e Tamai Hēvaní ‘i he‘ene foaki ‘a hono ‘Aló, lolotonga ‘enau ako ‘o kau ki he loto fiemālie ‘a ‘Ēpalahame ke feilaulau‘aki ‘a ‘Aisaké.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení: Fakatokanga‘i ange: ‘Oku fakamatala ‘ia Sēnesi 17 ‘o kau ki he fetongi ‘e he ‘Eikí ‘a e hingoa ‘o ‘Ēpalamé ki he ‘Ēpalahamé, pea mo e hingoa ‘o Sēlaí ki he Selá (vakai ki he veesi 5, 15). ‘Oku faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ēpalahamé mo e Selá ‘i he lēsoni kotoa ko ‘ení.
  - a. ‘Ēpalahame 1:1,5–20. ‘I he kei talavou ‘a ‘Ēpalahamé, na‘e fakatanga‘i ia ‘e he kau taula‘eiki kākā ‘a Feló. Na‘a nau feinga ke feilaulau‘aki ia, ka ‘oku fakahaofi ia ‘e Sihova.
  - e. Sēnesi 15–17; 21. ‘I he konga ki mui ‘o e mo‘ui ‘a ‘Ēpalahamé, na‘á ne faka‘amu ke ‘i ai hano hako, pea na‘e tala‘ofa‘aki kiate ia ha hako (15:1–6). Na‘e foaki ‘e Sela ‘a Heka‘ā ko e mali kia ‘Ēpalahame; na‘e fanau‘i ‘e Heka‘ā ‘a ‘Isime‘eli (16:1–16. Na‘e toe folofola‘aki ‘e he ‘Otuá ‘a ‘ene fuakava mo ‘Ēpalahamé, ‘o ne tala‘ofa ange te ne hoko ia ko ha tamai ki ha ngaahi pule‘anga lahi (17:16–22.) Na‘e fanau‘i ‘e Sela ‘a ‘Aisake (21:1–12.)
  - f. Sēnesi 22. Na‘e fekau ‘e he ‘Otuá ‘a ‘Ēpalahame ke ne feilaulau ‘aki ‘a ‘Aisake (22:1–2). Na‘e teuteu ‘a ‘Ēpalahame ke feilaulau‘aki ‘a ‘Aisake ka na‘e ‘omai ‘e he ‘Otuá ha sipi tangata ke fai‘aki ‘a e feilaulau (22:3–19).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Hepelū 11:8–19; Sēmisi 2:21–23; Sēkope 4:5; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:34–36.
3. Kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitiviti‘i hono uá ke takiaki‘i ‘aki e tokangá, kole ‘i ha uike ‘e taha ki mu‘a pea toki fai e lēsoní, ki ha ní‘ihi he kalasí ke nau teuteu mai ke fakamatala ki ha taimi na‘e tāpuekina ai kinautolu koe‘uhí ko ‘enau loto fiemālie ke fakahoko ‘a e feilaulau.
4. ‘E lelei kapau te ke fie faka‘aonga‘i ha ní‘ihi ‘o e ngaahi nāunau tokoni ko ‘ení ko ha konga ‘o e lēsoní kapau ‘e ma‘u:
  - a. Fakatātā Ko hono Fakahaofi ‘o ‘Ēpalahame ‘e ha ‘Āngeló (62607 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleleí* 104) mo Hono ‘Ave ‘e ‘Ēpalahame ‘a ‘Aisake ke Feilaulau‘aki (62054 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleleí* 105).

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki‘i
‘aki e Tokangá

Te ke lava ‘o faka‘aonga‘i ha taha ‘o e ngaahi ‘ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha ‘ekitiviti pē ‘a‘au) ke kamata‘aki e lēsoní. Fili ha ‘ekitiviti ‘e ‘aonga taha ki he kalasí.

1. Kole ki he kalasí ke nau fakakaukau ange ki ha toko taha ‘oku nau ‘ofa lahi ai pe ko ha fa‘ahinga koloa ‘oku nau fu‘u mahu‘inga‘ia ai.

- Ko e hā ha’o ongo kapau ‘e kole atu ‘e he ‘Otuá ke ke foaki, pe feilaulau’aki, ‘a e toko taha ko ‘ení pe ko ho’o koloá? Ko e hā e me’a te ke fai?
2. Fakaafe’i ha ni’ihi he kalasí ke nau fakamatala ki ha taimi na’e tãpuekina ai kinautolu koe’uhí ko ‘enau loto fiemãlie ke fai ha feilaulau.

Hili hano fai ha taha ‘o e ongo ‘ekitiviti ko ‘ení, fakamatala’i ange na’e fekau ‘e he ‘Otuá kia ‘Ēpalahame ke ne feilaulau ‘aki hono foha ko ‘Aisaké ‘a ia na’á ne ‘ofa lahi aí. Neongo na’e ‘ikai ke fu’u fiema’u ke fakahoko ‘e ‘Ēpalahame ia ‘a e feilaulau ko ‘ení, ka ‘i he’ene loto fiemãlie ke fai e feilaulau “na’e lau ai kiate ia ko e mā’oni’oni” (T&F 132:36). Pea koe’uhí ko e mā’oni’oni ‘a ‘Ēpalahamé, na’e tãpuaki’i lahi ‘aupito ia mo hono hakó.

Alea’i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

‘I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founa ‘e faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki he ngaahi me’a kuo nau a’usíá ‘a ia ‘oku fekau’aki mo e ngaahi tefi-to’i mo’oni fakafolofolá.

1. Na’e meimei feilaulau’i ‘a ‘Ēpalahame ‘e he kau taula’eiki loi ‘a Feló

Ako’i mo alea’i ‘a ‘Ēpalahame 1:1, 5–20. ‘Oku fakatefito ‘a e kongá ‘o e lēsoni ko ‘ení ki he fekau ko ia ‘e he ‘Otuá kia ‘Ēpalahame ke ne feilaulau ‘aki ‘a ‘Aisaké. ‘Oku kamata ‘aki e lēsoni ha ki’i fakamatala nounou ki he me’a na’e hoko kia ‘Ēpalahame ‘i he’ene kei talavou, ‘a hono meimei feilaulau ‘aki ia ‘e he kau taula’eiki loi ‘a Feló, pea ‘oku ‘ai ‘ení ke tokoni ke mahino ki he kalasí ‘a hono mahuinga ‘o e fekau ko ‘ení pea mo hono lahi ‘o e tui ‘a ‘Ēpalahamé.

- Ko e hā ha ngaahi me’a na’e hoko ‘i Kalitia ‘i he taimi na’e nofo ai ‘a ‘Ēpalahamé? (Vakai, ‘Ēpalahame 1:1, 5–8.) Ko e hā e me’a na’e feinga ‘a e kau taula’eiki loi ‘a Feló ke fai kia ‘Ēpalahamé? (Vakai, ‘Ēpalahame 1:7, 12.) Na’e fakahaofi fēfē ‘a ‘Ēpalahame mei he kau taula’eiki loi ko ‘ení? (Vakai, ‘Ēpalahame 1:15–16, 20.)
- Na’e tokoni’i fēfē nai ‘a ‘Ēpalahame ‘e he me’a na’e fai kiate ia ‘e he kau taula’eiki loi ‘i he funga ‘esi feilaulau ke teuteu’i ia ki he ngaahi faingata’a ‘e hoko mai ‘i he kaha’ú? ‘E tokoni’i fēfē kinautolu ‘e he ngaahi faingata’a ‘oku tau fetaulaki mo iá ke tau mateuteu atu ki ha ngaahi faingata’a ‘e hoko mai ‘i he kaha’ú?

2. Na’e ma’u ha fãnau ‘a ‘Ēpalahame ‘ia Heka’ã mo Sela

Ako’i mo alea’i ‘a Sēnesi 15–17; 21.

- Ko e hā e tala’ofa ‘a e ‘Eiki kia ‘Ēpalahame ‘o fekau’aki mo e fãnau? (Vakai, Sēnesi 15:1–6.) Ko e hā nai hono ‘uhinga na’e foaki ange ai ‘e Sela ‘a Heka’ã ke hoko ko ha mali kia ‘Ēpalahame? (Vakai, Sēnesi 16:1–3; T&F 132:34–35.) Ko e hā e tala’ofa ‘a e ‘Eiki kia Heka’ã? (Vakai, Sēnesi 16:10–11.)
- Ko e hā ha me’a na’e fakahã ‘e he ‘Otuá kia ‘Ēpalahame ‘ia Sēnesi 17:15–16, 19, mo e 21? Ko e hā e tali ‘a ‘Ēpalahamé? (Vakai, Sēnesi 17:17. Fakatokanga’i ange ‘oku pehē ia ‘i he Tohi Tapú “na’e kata” ‘a ‘Ēpalahame ‘i he’ene fanongo ko ia ‘e fanau’i mai ‘e Sela ha tamá, lolotonga iá ko hono ‘uhinga ‘e taha ‘o e fo’i leá ‘i he lea faka-Hepeluú ko e “fiefia”. ‘Oku pehē ‘i he Tohi Tapu na’e liliu ‘e Siosefa Sãmitá “na’e fiefia” ‘a ‘Ēpalahame ‘i he’ene fanongo ki he tala ko ‘ení.)

- Ko e hā e me'a 'oku ako'i mai kiate kitautolu 'a hono fakahā ko ia 'e ma'u 'e 'Ēpalahame mo Sela ha fohá, 'o kau ki hono fakahoko 'e he 'Otuá 'a 'ene ngaahi tala'ofá? ('E fakahoko 'e he 'Otuá 'a 'ene ngaahi tala'ofá, neongo he 'ikai ke ne fa'a fai ia 'i he founga pe ko e taimi 'oku tau 'amanaki atu ki aí. Fakamahino ange na'e tatali 'a 'Ēpalahame mo ha tokolahi he folofolá 'i ha ngaahi ta'u lahi pea nau toki ma'u 'a e ngaahi tala'ofa ko ia na'e tala'ofa 'aki kiate kinautolú.)
- Na'e fēfē hono kehekehe 'o e ngaahi tala'ofa na'e fai 'e he 'Otuá 'o fekau'aki mo 'Aisaké mei he ngaahi tala'ofa na'á ne fai fekau'aki mo 'Isime'elí? (Vakai, Sēnesi 17:19–21.)

3. 'Oku fekau 'e he 'Otuá kia 'Ēpalahame ke ne feilaulau'aki 'a 'Aisake

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 22.

- Ko e hā hono 'uhinga na'e fekau ai 'e he 'Otuá 'a 'Ēpalahame ke ne feilaulau'aki 'a 'Aisaké? (Vakai, Sēnesi 22:1. Fakatokanga'i ange 'oku 'uhinga 'a e fo'i lea ko 'eni ko e 'ahi'ahí ki he sivi'i.) Ko e hā na'e hoko ai e fo'i sivi ko 'ení ko ha me'a faingata'a kia 'Ēpalahamé? (He na'e 'ikai ke ngata pē koe'uhí ko hono foha 'a 'Aisaké, ka na'e 'osi tala'ofa ange foki 'a e 'Otuá 'e kei hokohoko atu pē 'a e fuakava na'á ne fai mo 'Ēpalahamé 'o a'u kia 'Aisake pea hokohoko hifo ai pē ki hono ngaahi hakó [Sēnesi 17:19]. Ko e 'uhinga 'e taha na'e faingata'a aí he na'e meimei feilaulau'i foki 'a 'Ēpalahame, 'i he'ene kei talavou, 'e he kau taula'eiki loi 'a Feló ['Ēpalahame 1:1, 5-20].)
- Ko e hā e tali 'a 'Ēpalahame 'i hono fekau 'e he 'Eikí ke ne feilaulau'aki 'a 'Aisaké? (Vakai, Sēnesi 22:2–3.) Ko e hā e me'a te tau lava 'o ako meia 'Ēpalahame 'o fekau'aki mo e tuí pea mo e talangofuá? (Vakai, Hepelū 11:17–19; Sēmisi 2:21–23.)
- Ko e hā e tali 'a 'Aisake ki he me'a ko 'ení? (Vakai, Sēnesi 22:3–10. 'Oku ikai hā mai heni ha fakafepaki 'a 'Aisake ki hono teu feilaulau 'aki ia 'e 'Ēpalahamé.)
Na'e fakamatala 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o pehē: "'I he'ena a'u mai ki he feitu'u ke fai ai 'a e feilaulau, na'e langa 'e 'Ēpalahame ha 'esi feilaulau pea hili ki ai 'a e fefié. Pea toki pehē leva 'i he Tohi tapú: 'Pea na'e ha'i 'e 'Ēpalahame hono foha ko 'Aisaké, 'o ne hilifaki ia ki he fefie ki he founga 'esifeilaulau' (Sēnesi 22:9). Ko e hā nai ha fakakaukau 'a 'Aisake 'i hono fai 'e 'Ēpalahame 'a e me'a ngali kehe ko 'ení? 'Oku 'ikai fakahā mai 'e he Tohi Tapú ia na'á ne fute pe fakahā ha'ane ta'e loto ki ai. 'Oku lava pē ke tala mai 'e he fakalongolongo ko 'eni 'a 'Aisaké 'a 'ene falala ki he'ene tamaí mo 'ene talangofua kiate iá" (in Conference Report, Oct. 1992, 51; pe *Ensign*, Nov. 1992, 37).
- Ko e loto fiemālie ko ia 'a 'Ēpalahame ke feilaulau 'aki 'a hono fohá, ko ha fakataipe ia 'o e fiemālie 'a e Tamai Hēvaní ke feilaulau 'aki Hono 'Alo pē Taha na'e fakatupú (Sēkope 4:5; Sēnesi 22:8, 13). Ko e hā ha me'a 'oku faitatau ai 'a e ngaahi me'a na'e a'usia 'e 'Ēpalahamé mo ia na'e a'usia 'e he Tamai Hēvaní? Ko e hā hona faikehekehé?
- Ko e hā ha founga 'oku lava ke fakafehoanaki atu ai kitautolu kia 'Aisaké? Kapau 'oku fakafounga'i kitautolu 'e 'Aisake, ko hai leva 'oku fakafounga'i 'e he sipi tangata na'e 'efihia 'i he vaó? 'Oku tokoni'i fēfē koe 'a e fakafehoanaki ko 'ení ke toe mahino lelei ange ai e 'ofa 'a e Tamai Hēvaní kiate koé 'i he'ene feilaulau'i hono 'Aló?

Na'e pehē 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi: "'Oku hanga 'e he talanoa ko 'enī 'o. . .faka'ali'ali mai 'a e anga-lelei 'a e 'Otuá 'o ne fakahaofi a 'Aisake kae 'omi hano fetongi koe'uhí ke 'oua na'á ne mate. 'Oku tu'utu'uni ke tau mate, 'o hangē pē ko 'Aisaké, koe'uhí ko 'etau ngaahi faiangahalá. Ko 'ene 'osi ē 'a e 'amanakí, na'e tuku mai ai 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a e Lami 'a e 'Otuá, pea 'oku fakamo'ui kitautolu 'e he feilaulau na'á ne fai'" (i he Conference Report, Oct. 1992, 51; pe *Ensign*, Nov. 1992, 37).

- Ko e hā e me'a na'e fakamo'oni'i 'e 'Ēpalahame 'i he sivi ko 'enī? (Vakai, Sēnesi 22:11–12.) Fakaafe'i 'a e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a pehē na'e hoko 'o 'ahi'ahi'i pe sivi'i ai ha ni'ihí 'i he'enau fai-velengá, 'o tatau pē pe ko ha ngaahi me'a 'oku hā 'i he Tohi Tapú pe ko ha me'a na'e hoko tonu pē kiate kinautolu. Kole ange foki ke nau fakamatala ki he fiefia mo e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'i he fai-velengá neongo 'a e 'ahi'ahi ko 'enī.
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku pehē ai 'ia Sēnesi 22:16 ko 'Aisake pē taha 'a e foha 'o 'Ēpalahamé? (He ko 'Aisake 'a e foha 'e fakafou mai ai 'a e fuakavá. 'Oku toe fakamamafa'i mai foki ai hono fakatātā 'aki 'o 'Aisake ki hotau Fakamo'uí, ko e 'Alo pē Taha 'o e Tamaí na'e Fakatupú.) Ko e hā ha ngaahi tāpuaki na'e fakahā kia 'Ēpalahame te ne ma'u koe'uhí ko 'ene fai-velengá? (Vakai, Sēnesi 22:15–18.) Ko e hā e ngaahi tāpuaki 'oku tala'ofa mai 'aki kiate kitautolu 'o fakafou mai 'i he fuakava na'e fai 'e he 'Otuá mo 'Ēpalahamé? (Vakai foki ki he lēsoni 7). Ko e hā hotau ngaahi fatongiá 'i he'etau hoko ko ia ko ha 'ea hoko 'o e fuakava ko 'enī?

Faka'osí

Fakahā ho'o hounga'ia 'i he fa'ifa'itaki'anga 'o e tuí mo e talangofua na'e tā 'e 'Ēpalahamé. Fakamo'oni'i ko e loto fiemālie ko ia 'a 'Ēpalahame ke feilaulau 'aki 'a 'Aisaké, ko e fakataipe ia ki he loto fiemālie 'a e Tamai Hēvaní ke feilaulau 'aki 'a Hono 'Alo pē Taha na'e Fakatupú. Fakaafe'i e kalasí ke nau vahevahe atu 'a e ngaahi ongo 'oku nau ma'u 'o kau ki he Fakalelei pea mo e 'ofa lahi 'a e Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi 'iate kitautolú.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'enī ki he founga fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. Te ke lava 'o faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko e ako mei he ngaahi 'ahi'ahí

- Na'e pehē 'e Palesiteni Hiu B. Palauni, na'e fekau 'e he 'Otuá 'a 'Ēpalahame ke ne feilaulau 'aki 'a 'Aisake koe'uhí "he na'e fie ma'u ke ako 'e 'Ēpalahame ha me'a kau kiate ia" (i he Truman G. Madsen, *The Highest in Us* [1978], 49). Ko e hā ha me'a na'e ako 'e 'Ēpalahame 'o kau kiate ia mei he me'a ko 'eni na'e hokó? Ko e hā ha me'a kuo mou ako mei he ngaahi 'ahi'ahi 'oku fai kiate kimoutolú?
- Kuo fakahā mai 'e he 'Eikí kuo pau ke 'ahi'ahi'i kitautolu "'o hangē pē ko 'Ēpalahamé" (T&F 101:4). 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku 'aonga ke fai ai 'enī? (Vakai, T&F 101:5, 35–38; 122:5–7.) Ko e hā te tau lava ke fai he taimí ni ke teuteu'i ai kitautolu ki ha ngaahi feilaulau 'e kole mai 'e he 'Eikí ke tau fakahokó?

2. Ko hono langa hake ha vā 'oku mālohi mo e 'Otuá

'Oku fakamatala 'a 'Ēpalahame vahe 1 mo e 2 ki he anga 'o e vā 'o 'Ēpalahame mo 'ene tamaí pea mo e 'Otuá. Na'e hanga 'a e tamaí 'a 'Ēpalahame ki he 'Otuá 'i he taimi na'á ne faingata'a'ia ai 'ene mo'uí, pea ko e lelei pē 'a e me'a kotoá pea tafoki leva ia 'o lotu ki he 'Otuá tamapua. ('Ēpalahame 1:5, 30; 2:5). Ka ko 'Ēpalahame, na'á ne kumi ma'u pē ia ki he 'Otuá ('Ēpalahame 1:2, 4; 2:12).

- Te tau lava fēfē ke kumi ki he 'Otuá, mo tauhi ma'u pē 'a hotau vā mo Iá kae 'ikai ke toki fai pē he taimi 'oku tau fie ma'u ai 'ene tokoní? 'E founga fēfē ha'atau 'ai ke tatau ma'u pē 'etau tauhi ki he 'Otuá, ke tatau pē 'i he taimi 'o e nongá mo e fiemālié mo e taimi 'oku hoko mai ai 'a e ngaahi 'ahi'ahí?

Ko e Ngaahi Tāpuaki ‘o e ‘Uluaki Fānaú; Mali ‘i he Fuakavá

Lēsoni
10

Sēnesi 24–29

Taumu‘á Ke fakamālohia ‘i he loto ‘o e kau mēmipa ‘o e kalasí ha holi ke nau mo‘ui ‘o taau mo e ngaahi tāpuaki ‘o e ‘uluaki fānaú pea mo e ngaahi tāpuaki ‘o e mali ta‘engatá.

- Teuteú**
1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘eni:
    - a. Sēnesi 24. Na‘e fakamamafa‘i ‘e ‘Ēpalahame ‘a hono mahu‘inga ‘o e mali ‘i he fuakavá (mali ta‘engatá) ‘aki ‘ene fili mo‘o ‘Aisake hano uaifi ‘oku mo‘ui tāú.
    - e. Sēnesi 25:20–34. Na‘e ma‘u ‘e Lepeka ha fakahā ‘o kau ki hono ongo foha māhanga, ‘oku te‘eki ai fanau‘i maí (25:22–23). ‘I he lalahi hake ‘a e ongo foha ko ‘ení, na‘e fakatau ‘e ‘Isoa kia Sēkope ‘a ‘ene totonu ‘o e ‘uluaki fohá (25:29–34).
    - f. Sēnesi 26–29. Na‘e tala‘ofa kia ‘Aisake mo hono hakó ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e fuakava na‘e fai ‘e he ‘Otuá mo ‘Ēpalahamé (26:1–5). Na‘e mali ‘a ‘Isoa ki tu‘a ‘i he fuakavá pea na‘á ne fakaloto-mamahi‘i ‘ene mātu‘á (26:34–35). Na‘e tāpuaki‘i ‘e ‘Aisake ‘a Sēkope ke ne pule‘i ha ngaahi kakai mo ha ngaahi pule‘anga (27:1–46). Na‘e foaki ‘e ‘Aisake kia Sēkope ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e fuakava na‘e fai ‘e he ‘Otuá mo ‘Ēpalahamé pea ne fekau ia ke ne ‘alu ‘o kumi hano uaifi ‘oku mo‘ui tāú. Na‘e mali ‘a Sēkope mo Lia pea mo Lesieli ‘i he fuakavá (29:1–30).
  2. Kapau ‘okú ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití hono uá ke takiaki‘i ‘aki e tokangá; pea ke ha‘u mo ha ki‘i fo‘i poulu pe ko ha tangai pepa kuo fa‘o ai ha popikoane pe ko ha konga fua‘i‘akau.
  3. ‘E lelei ke ke fakakaukau‘i hano faka‘aonga‘i ‘o e fakakaukau fakalahi hono uá, “‘Oku kamata ‘aki pē e nofo mali totonú ‘a e teiti he founga totonú” kapau ‘okú ke ako‘i ha kau talavou pe ko ha kau tāutaha ta‘u sí.
  4. ‘E lelei kapau te ke fie faka‘aonga‘i e ngaahi nāunau tokoni ko ‘ení ko ha konga ‘o e lēsoní kapau ‘e ma‘u:
    - a. “Marriage in the Covenant” ‘a ia ko e konga ia ‘o e filimi vitiō ko e *Old Testament Video Presentations* (53224) ‘oku fe‘unga mo e miniti ‘e fā hono lōlōá.
    - e. Fakatātā ‘o Lepeka ‘i he Vaitupú (62160).

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá Te ke lava ‘o faka‘aonga‘i ha taha ‘o e ngaahi ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha ‘ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata‘aki e lēsoní. Fili ha ‘ekitivití ‘e ‘aonga taha ki he kalasí.

1. Faka‘ali‘ali e fo‘i poulu pe tangai pepa ‘oku fa‘o ai ‘a e popikoané pe konga fua‘i‘akau pea ke fai ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘ení ki he kalasí:

- Kapau ‘e fie ma’u ke ke fili he taimí ni ‘i he poulu popikoané (pe kongā fua’i’akaú) pe ko e tala’ofa ‘oku tala atu ai te ke ma’u ha popikoane lahi ‘aupito (pe fua’i’akaú) ‘amui ange kapau te ke tō, tauhi pea ke toki toli ‘a e koané (pe fua’i’akaú), ko e fē me’a te ke fili ki aí? Ko e hā hono ‘uhingá?

Fakamatala’i ange ‘oku tau fa’a fai ha ngaahi fili ‘i ha ngaahi me’a ‘oku faingofua pē ‘etau ma’u he taimi ní pe ‘i ha ngaahi me’a kuo pau ke tau ngāue’i pea tau tatali ke toki ma’u ‘amui ange. ‘Oku tau fa’a fili kitautolu he taimi ‘e ní’ihi ki he ngaahi me’a ko ia ‘oku tau fiefia pe fiemālie hono ma’u he taimi pē ko iá, neongo ‘e lahi ange e tāpuaki ia ‘e ma’u mei he fili ko ia ke tau ngāue mo tau tatali ki aí. ‘Oku ‘ikai ko ha fili mahu’inga ‘a ‘etau fili ko ia ke tau ma’u ‘a e popikoané (pe fua’i’akaú) he taimí ni pe ko ‘amui angé. Ka neongo ia, ‘oku ‘i ai mo ha ngaahi fili kehe ke tau fai ‘i he mo’uí ni—hangē ko ‘etau fili pe ko hai te tau mali mo iá pea mo e feitu’u ke tau mali aí—‘a ia kapau te tau fili ke fakahōhō’ia’i hotau lotō he taimí ni, he ‘ikai ke tau lava ‘e kitautolu ‘o ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘oku nāunau’ia mo tolongá.

2. Fai e fehu’i ko ‘ení ki he kalasí:

- Kuo ‘i ai ha taimi na’á ke fakamoleki ai ha pa’anga ke ma’u mai ha fa’ahinga me’a pea ke toki ‘ilo ‘e koe ki mui na’e maumau’i ho’o pa’anga he me’a ko iá?

Fakaafe’i ha ní’ihi mei he kalasí ke nau fakamatala ki ha taimi na’a nau fakamoleki ai ha fu’u pa’anga lahi ke fakatau mai ‘aki ha me’a na’a nau pehē ‘oku nau fu’u fie ma’u (‘e lelei kapau te ke fie fakamatala mo koe ki ha fa’ahinga me’a pehē na’e hoko kiate koe).

Tala ange ‘oku lava pē ke hoko ha me’a peheni fakalaumālie. ‘I he’etau fai ha ngaahi fili ‘oku ta’e mā’oni’oni, ‘oku tau fakafetongi’i ai ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e ta’engatá mo ha ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke fu’u mahu’inga. Ka ‘o kapau te tau mo’ui anga-mā’oni’oni, te tau lava ke ma’u hono kotoa ‘a e ngaahi tāpuaki ko ia kuo teuteu’i ‘e he Tamai Hēvaní ma’atautolú.

Alea’i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó

‘I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founga ‘e faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ko ia kuo nau a’usiá, ‘a ia ‘oku fekau’aki mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. ‘Oku fakamamafa’i ‘e ‘Ēpalahame ‘a hono mahu’inga ‘o e mali ‘i he fuakavá (mali ta’engatá).

Ako’i mo alea’i ‘a Sēnesi 24. ‘I ho’omou alea’i ko ia ‘a hono mahu’inga ‘o e mali ta’engatá, ‘a’apa ki he ngaahi ongo ‘e ma’u ‘e kinautolu he kalasí ‘oku te’eki ai ke nau mali pe ko ‘enau mātu’á ‘i he temipalé.

- Ko e hā nai hono ‘uhinga na’e fu’u hoha’a ai ‘a ‘Ēpalahame ke mali ‘a ‘Aisake mo ha fefine mei hono kāingá kae ‘ikai mei he kau fefine Kēnaní, ‘a e fonua ko ē na’e nofo ai ‘a ‘Ēpalahame mo ‘Aisaké? (Na’e fie ma’u ‘e ‘Ēpalahame ke mali a ‘Aisake mo ha taha na’á na tui tatau koe’uhí kae lava ke ne mali ‘i he fuakavá. Na’e ‘aonga ke fai ‘eni koe’uhí kae lava ke foaki ki he ngaahi hako ‘o ‘Ēpalahame ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e fuakavá na’e fai ‘e he ‘Otuá mo ‘Ēpalahamé.) Ko e hā ‘oku mahu’inga ai ke tau mali ‘i he fuakavá? (Kapau ‘e fie ma’u, pea ke fakamatala’i ange ki he kalasí ‘oku ngāue’aki pē he ‘ahó ni ‘a e mali ‘i he fuakavá, mali ta’engatá, pea mo e mali temipalé, ‘a ia oku nau ‘uhinga tatau pe.)

- Ko e hā hono fuoloa e hoko 'a e mali 'i he fuakavá ko ha fekau 'a e 'Otuá? (Ko ha ouau ta'engata ia kuo tu'utu'uni 'e he 'Eikí 'i he kuonga kotoa pē talu mei he taimi na'e 'i he māmaní ai 'a e kakato 'o e ongoongoleléi. Ko 'Ātama mo 'Ivi 'a e fuofua ongo me'a 'i he funga 'o e māmaní ke na fakahoko 'a e ouau ko 'ení.)
- Na'e fekau atu 'e 'Ēpalahame 'a 'ene tamaio'eikí ke 'alu 'o kumi ha mali 'o 'Aisake (Sēnesi 24:4). Ko e hā e 'ulungaanga 'okú ke fakatokanga'i fekau'aki mo e tamaio'eiki 'a 'Ēpalahamé? (Vakai, Sēnesi 24. 'E kehekehe pē 'a e ngaahi talí ka 'e kau pē ai ko ha tangata falala'anga ia, mateaki, fa'a lotu, mo fai-velenga. Neongo 'a e fu'u fononga mama'o na'á ne faí, na'e 'ikai pē ke ne nofo hifo ke ma'u me'atokoni kae 'oua kuo lava 'a e me'a na'e fekau 'e 'Ēpalahame ke 'alu 'o faí. Pea na'e 'ikai foki ke ne fie nofo ia he kátoanga fakafiefia 'aho 'e 10 na'e teu ke faí ka na'á ne loto ke fei mo 'ave 'a Lepeka ke na foki kia 'Ēpalahame.) Ko e hā ha me'a te tau lava ke ako mei he tamaio'eiki 'a 'Ēpalahamé ke tokoni kiate kitautolu ke toe lelei ange ai 'etau fua 'a e ngaahi fatongia kuo tuku mai 'e he 'Eikí kiate kitautolú?
- Na'e lava fēfē 'e he tamaio'eiki 'a 'Ēpalahamé ke ne tala 'e hoko 'a Lepeka ko ha uaifi lelei kia 'Aisake? (Vakai, Sēnesi 24:15–20, 58. Ko e fefine anga'ofa 'a Lepeka pea na'á ne fie tokoni ki he kakai kehé, 'o hangē ko ia na'e hā 'i he'ene 'utu 'a e vai ma'á e tamaio'eiki 'a 'Ēpalahamé mo 'ene fanga kāmeli. 'E lelei ke ke fakahā ki he kalasí 'oku lava pē ke inu 'e he kāmeli ha kālani vai 'e 30 (lita 'e 114) 'i he 'aho, pea ko e 'utu vai lahi mo'oni ia na'e fai 'e Lepeka ke inu 'a e fanga kāmeli 'e toko 10 ke nau fiú. Na'e toe loto fiemālie pē foki 'a Lepeka ke tuku hono fāmili kae 'alu 'o mali mo 'Aisake, pea mahalo na'e tupu 'eni mei he lahi 'o 'ene tuí mo 'ene 'ilo'i ko e finangalo ia 'o e 'Eikí ke ne mali mo 'Aisaké.)
- Ko e hā ha ngaahi 'ulungaanga-lelei 'okú ke loto ke ma'u 'e hao husepāniti pe uaifi? Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku mahu'inga ange ai 'a e ngaahi 'ulungaanga fakalaumālié 'i he me'a fakaesino 'oku hā mai ki tu'á? Ko e hā ha ngaahi 'ulu-ngaanga-lelei 'oku totonu ke tau fakatupulaki fakatāutaha 'iate kitautolu ke tau hoko ai ko ha husepāniti pe uaifi lelei ('o tatau pē pe kuo tau 'osi mali pe 'ikai)?
- Ko e fe taimi 'oku totonu ke teuteu ai ha taha ki he mali ta'engatá? Ko e hā ha ní'ihī 'o e ngaahi me'a 'e lava ke fakahoko 'e he fānaú mo e kau talavou ke nau teuteu atu ai ki he mali ta'engatá? 'E lava fēfē ke tokoní'i 'e he ngaahi mātu'á mo e kakai lalahi kehé 'a e fānaú mo e kau talavou ke nau mali 'i he temipalé?

Na'e pehē 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā: "Tau palani, ako'i mo fakakolekole mu'a 'etau fānaú ke nau mali 'i he fale 'o e 'Eikí. Tau hanga mu'a 'o toe fakamamafa'i, ke tō-mamafa ange ia 'i ha toe taimi 'i mu'a, 'oku mahu'inga 'a e feitu'u 'okú ke mali aí pea mo e mafai ko ia 'oku fakahoko 'aki koe ko e husepāniti mo e uaifi" ("Muimui 'i he 'Alo 'o e 'Otua", *Tūhulu*, Sānuāli 1995, palakalafi 8.)

2. Na'e fakatau 'e 'Īsoa 'a 'ene totonu 'o e 'uluaki fohá kia Sēkope.

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 25:20–34.

- Ko e hā ha fakahā na'e ma'u 'e Lepeka 'o kau ki hono ongo foha māhangá, 'i he te'eki ai ke fanau'i kinauá? (Vakai, Sēnesi 25:22–23.) Ko e hā 'oku ngali fai-kehe ai 'a e fakahā ko ia na'e pehē ai 'e he 'Eikí "'e tauhi 'e he 'uluakí 'a e

kimuí”? (He ko e totonu ‘a e ‘uluaki fohá na’e tukufakaholo ia mei he tamaí ki he foha lahi tahá. Ko e totonu ko ‘eni ‘o e ‘uluaki fohá ‘oku ma’u ai ‘e he foha lahi tahá ‘a hono ‘inasi fakafāmilí ‘o liunga ua, pea te ne pule’i ‘a e fāmilí mo ne tokanga’i ‘a ‘ene fa’eé mo hono tuofāfiné ‘i he taimi ‘e pekia ai ‘ene tamaí. Na’e ‘uhinga ‘a e folofola ko ia ‘a e ‘Eikí ‘i he fakahā kia Lepeka “‘e tauhi ‘e he ‘uluakí ‘a e kimuí” ‘e ma’u ‘e he foha sí’i ia ‘a e totonu ‘o e ‘uluaki fohá pea ‘e hoko ‘a hono hakó ko e kakai ‘o e fuakavá.)

- Ko e hā ha ongo na’e ma’u ‘e ‘Īsoa, ko e foha lahí, ki he’ene totonu ‘o e ‘uluaki fohá, ‘i he fuakava na’e fai ‘e he’ene kuí mo e ‘Eikí? (Vakai, Sēnesi 25:29–34. ‘Oku hā mai ‘i he loto fiemālie pē ‘a ‘Isoa ia ke foaki ‘ene totonu ‘o e ‘uluaki fohá ke fakamākona’i ‘aki ‘ene fiekaia, ‘a e ‘ikai ke ne fu’u fakamahu’inga’i iá.)
- ‘I he’etau kau ki he Siasí, ‘oku ‘i ai ‘etau totonu fakalaumālie ‘o e ‘uluaki fohá (fānau) taki taha mei he’etau ongo mātu’a fakalangí. Ko e hā ha ngaahi tāpuaki ‘oku ‘i he totonu ko ‘eni ‘o e ‘uluaki fānau? (Mahalo ‘e kau ‘i he ngaahi talí ‘a e lakanga fakataula’eikí, ngaahi tāpuaki ‘o e tempalé, ngaahi ouaú, fakahaá, pea mo e mālohi ke ma’u ha hākeaki’i.)
- ‘Oku uesia fēfē ‘e he feitu’u ‘oku tau mali aí, ‘a ‘etau lava ko ia ke ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e ‘uluaki fānau? (‘Oku tau kau ki he kongā ko ia ‘o e fuakava na’e fai ‘e he ‘Otuá mo ‘Ēpalahamé ‘a ia ‘oku fekau’aki mo e hākeaki’i mo e tupulaki ta’engata ‘i he’etau fakahoko mo tauhi ‘a e ngaahi fuakava ‘o e ‘eni-taumeni ‘i he tempalé pea mo e mali ta’engata.)
- ‘Oku fakahā fēfē ‘e he’etau ngaahi leá mo e ngaahi me’a ‘oku tau faí ‘etau hanga ‘o fakamahu’inga’i ‘etau totonu ‘o e ‘uluaki fānau? ‘E fakahoko fēfē’i nai ‘e ha ní’ihi ‘o kitautolu ha fehālaaki tatau mo ia na’e fakahoko ‘e ‘Isoá, ‘o tau fili kitautolu ki he ngaahi me’a ko ia ‘okú ne ‘omi ‘a e fiefiá mo e fiemālie ‘i he taimi pē ko iá kae ‘ikai ko e ngaahi me’a ‘oku ta’e ngata ‘a honau mahu’ingá?
- Na’e fili ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Aisake ke ne hoko ko e ‘ea hoko ki he fuakavá, kae ‘ikai ko hono ta’okete ko ‘Isime’elí (Kalētia 4:22–23), na’e fili ‘a Sēkope kae ‘ikai ko hono ta’okete ko ‘Isoá, ‘a Siosefa kae ‘ikai ko hono ta’okete ko Lūpení (1 Fakamatala Me’a Hokohoko 5:1–2), pea mo ‘Ifalemi kae ‘ikai ko hono ta’okete ko Manasé (Sēnesi 48:17–20). Ko e hā ‘oku fakahā mai heni ‘o fekau’aki mo e founga ke tau hoko ai ‘o taau mo fe’unga ke ma’u ‘a e ngaahi uiui’i mo e ngaahi tāpuaki ‘a e ‘Otuá?

3. Na’e mali ‘a Sēkope mo Lia pea mo Lesieli ‘i he fuakavá, pea na’e hoko-hoko atu ai pē ‘iate ia ‘a e fuakava ‘a e ‘Otuá mo ‘Ēpalahamé.

Ako’i mo alea’i ‘a Sēnesi 26–29.

- Ko e hā ‘oku fakahā mai ‘e he founga fili mali ‘a ‘Isoá ‘o kau ki he ngaahi me’a ‘oku mahu’inga kiate iá? (Vakai, Sēnesi 26:34–35; 28:6–9.) Ko e hā ‘oku tau ako ‘o kau kia Sēkope ‘i he’ene fāifeinga ko ia ke ne mali ‘i he fuakavá? (Vakai, Sēnesi 28:1–5; 29:1–28. Ko ha me’a ‘e taha te tau lava ‘o akó, ko hono fu’u mahu’inga kia Sēkope ke ne mali ‘i he fuakavá. Na’á ne fononga ki ha feitu’u mama’o ke kumi ha fefine anga-tonu ke na mali. Na’á ne ngāue leva kia Lēpani ‘i ha ta’u ‘e fitu peá ne toki mali mo Lesieli, peá ne kei ngāue pē ki ai ‘i he hili iá.) Te tau fakaha’i fēfē ‘oku mahu’inga kiate kitautolu ‘a e mali ‘i he fuakavá?

Na’e talanoa ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ‘o kau ki ha ki’i fāmilí na’a nau kau mai ki he Siasí ‘i ‘Aositelelia, hili iá na’a nau fakatau atu ‘enau koloá kotoa

pē koe'uhí ke nau lava 'o 'alu atu ki Nu'usila 'o fakama'u ai honau fāmilí. Na'e pehē 'e he tamai 'o e fāmilí ko 'ení: "Na'e 'ikai ke mau ma'u ha pa'anga fe'unga ke mau ō mai [ki he temipalé]. Ko e fanga ki'i koloa fakaemāmani pē na'a mau ma'ú ko ha motu'i kā motu'a, nāunau fale, pea mo 'emau 'ū me'a ngaohi kaí. Na'á ku pehē ange ki hoku fāmilí," *Kuo pau* ke tau 'alu. Kapau 'e 'omi 'e he 'Eikí ha ivi mālohi kiate au, te u lava pē 'o ngāue ke toe ma'u ha motokā, nāunau fale mo ha 'ū me'a ngaohi kai, ka 'o kapau 'e mole meiate au 'a kinautolú ni hoku ngaahi 'ofa'angá, ko e toki toko taha masiva mo'oni au, 'i he mo'uí ni pea 'i he ta'engatá foki" (*Be Thou an Example* [1981], 138).

- Ko e hā ha me'a kuo pau ke fai 'e ha ongo me'á hili 'ena mali 'i he temipalé ke fakapapau'i kuó na 'osi fakahoko mo'oni e mali ta'engatá? 'E lava fēfē 'e ha husepāniti mo ha uaifi 'o tauhi 'ena nofo malí ke laka ki mu'a hona vaá kae lava 'o fakahoko 'a e ngaahi fuakava mo e ngaahi tāpuaki na'e tala'ofa 'aki kiate kinaua 'i he temipalé? (Te ke lava 'o fakaafe'i ha ní'ihí 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha fa'ahinga me'a 'oku fai 'e honau malí pe mātu'á ke 'omi 'aki 'a e laumālie 'o e silesitiale ki he'enau nofo malí.)

Faka'osi

Hanga 'o fakamamafa'i 'a hono mahu'inga 'o e mali 'i he fuakavá mo e mo'ui taau ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e 'uluaki fānaú. Fakatukupaa'i 'a e kalasí ke nau fai ha ngaahi fili fakapotopoto pea 'oua na'a nau fakafetongi 'aki e ngaahi tāpuaki 'a e fiefia mo e fiemālie 'oku fakataimí.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko ení ki he founga fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. Te ke lava 'o faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Na'e fili a Lepeka ke hoko ko ha uaifi kia 'Aisake

Hiki 'a e ngaahi lea ko 'ení 'oku to'o meia Sēnesi 24 'i ha ngaahi lau'i pepa mavahevahe pea tufa ke taki taha pe taki ua 'a e kalasí. Fekau e kalasí ke nau ngāue'aki 'enau ngaahi folofolá ke nau 'ilo'i ai pe ko hai na'á ne fai 'a e ngaahi leá pea ko e veesi fihá 'oku hā ai 'a e lea ko iá. Ko 'ene 'osi pē ngāue ki ai 'a e kalasí, mou alea'i leva 'a e ngaahi leá mo e veesi 'oku nau hā aí. Hanga 'o fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e mali 'i he fuakavá, 'a e tui mo e mo'ui mateaki 'a e tamaio'eiki 'a 'Ēpalahamé, pea mo e ngaahi 'ulungaanga lelei ko ia na'e ma'u 'e Lepeká 'o ne hoko ai ko ha hoa ta'engata lelei kuo fili.

- "'Oua na'á ke fili ha 'unoho ki hoku fohá 'i he ngaahi 'ofefine 'o e kakai Kēnaní."
- "Te ke 'alu ki hoku fonuá, ki hoku kāingá, mo ke fili mai ha 'unoho ki hoku fohá."
- "Ko [e 'Eiki] ko e 'Otua 'o e langí. . . .te ne fekau 'ene 'āngeló ke mu'omu'a 'iate koe."
- "Pea te u 'ilo ai kuó ke fakahā 'a e 'ofa ki he'eku 'eiki."
- "Te u 'utu ki ho'o fanga kāmeli foki ke 'oua ke nau fiu."
- "Ko e 'ofefine au 'o Petueli ko e tama 'a Milika, 'a ia na'á ne fā'ele'i kia Nēhoa."

- l. "'Oku monū'ia 'a [e 'Eiki] ko e 'Otuá, kuó [ne] tataki au ki he fale 'o e kāinga 'o 'eku 'eikí."
- m. "Pea kapau te ne pehē mai kiate au, Inu koe, pea te u 'utu ha vai ki ho'ó fanga kāmeli fokí, 'ofa ko e fefine ko iá kuo fili 'e [he 'Eikí] ki he foha 'o 'eku 'eikí."
- n. "Pea ko eni, kapau te mou fai 'ofa mo totonu, ki he'eku 'eikí, tala mai, pea ka 'ikai, tala mai."
- ng. "Vakai, 'oku 'i ho 'aó 'a Lepeka, to'o ia, pea 'alu, pea ke hoko ia ko e 'unoho ki he foha 'o ho'ó 'eikí, 'o hangē ko e folofola 'a [e 'Eikí]."
- o. "Te u 'alu."
- p. "Ko homau tuofefine koe, 'ofa ke ke hoko koe ko e fa'ē 'o e ngaahi toko afe ta'efa'alauá."

Ngaahi talí: a-Ēpalahame (v.3); e-Ēpalahame (v. 4); f-Ēpalahame (v. 7); h-tam-ai'o'eiki (v. 14); i-Lepeka (v. 19); k-Lepeka (v. 24); l-tamaio'eiki (v. 27); m-tamai-o'eiki (v. 44); n-tamaio'eiki (v. 49); ng-Lepani mo Petueli (v. 51); o-Lepeka (v. 58); p-famili 'o Lepeka (v. 60).

2. "'Oku kamata 'aki pē 'a e nofo mali totonú 'a e teiti 'i he founga totonú"

- Na'e fakahinohino'i fakatou'osi 'a 'Aisake mo Sēkope 'e he'ena ongo tamaí ke na mali mo ha kakai fefine 'oku nau tui tataú. Na'e fakamamahi'i 'e 'Isoa 'ene ongo mātu'á 'i he'ene mali mo ha kakai fefine na'e 'ikai ke nau tui ki he 'Otua 'o 'Ēpalahamé. Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke te mali mo ha taha 'okú te tui tatau mo iá?

Ko ha akonaki 'eni na'e fai mai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: "Na'e tala ange 'e Paula ki he kakai Kolinitoó, "Oua na'a mou ta'e kau fakataha. . . . Mahalo na'e loto 'a Paulá ke nau 'ilo'i ko e ngaahi faikehekehe 'i he tui fakalotú ko ha ngaahi tefito'i faikehekehe ia. Ko e ngaahi faikehekehe 'i he tui fakalotú 'oku tupu mei ai 'a e fepakipakí 'i ha ngaahi tafa'aki 'oku toe lahi angé. 'Oku hoko ha fepakipakí 'i he taimi 'oku mateaki'i ai 'a e Siasí mo e ngaahi me'a fakafāmilí. 'Oku fa'a mo'ui mamahi 'a e fānaú. Mahalo 'e 'atamai lelei tatau pē ha toko taha ta'e Siasi, ako lelei, talavou pe hoihoifua, pea mo 'ulungaanga lelei foki, ka 'o kapau 'e 'ikai ke na tui tatau, 'oku hanga mai ha palopalema ia mei mu'a ki he nofo mali ko iá. 'Oku 'i ai ha nofo mali 'e ní'ihí 'oku 'ikai ke hoko ai 'eni, ka ko e lahi tahá 'oku fakaiku pē ia ki he mamahi" (*Ko e Mana 'o e Fakamolemole* [1969], 264).

- Ko e hā ha me'a te ke lava 'o fai ke tokoni ki ho'ó fakapapau'i ko e toko taha te mo malí ko ha toko taha ia te mo fakahoko 'a e mali ta'engatá? 'E lava fēfē ho ngaahi mahení mo ho ngaahi kaume'a he taimi ní 'o uesia 'a e toenga ho'ó mo'uí 'o a'u ki 'itāniti?

Na'e toe hoko atu pē 'a Palesiteni Kimipolo 'o pehē: "'Oku mahino lelei ko e mali totonú 'oku kamata 'aki ia 'a e teiti he founga totonú. 'Oku lahi 'a e fa'a mali pē 'a ha taha ia mo ha toko taha 'okú na fa'a. . . .feohi. Ko ia, ko ha fakatokanga 'eni 'oku fai mo ha fakamamafa lahi. 'Oua na'a 'ahi'ahi ke teiti mo ha toko taha 'oku 'ikai ke Siasi, pe ko ha taha Siasi pē ka 'oku 'ikai ke ne ako pea 'ikai ke tui. 'E pehē mai 'e ha ta'ahine, 'He 'ikai te u mali au mo e toko taha ko 'ení. 'Oku 'ikai ke ma fakamātoato kimaua.' Ka 'oku 'ikai totonu ke 'ahi'ahi'i 'eni na'a 'iloange pē kuo 'ofa ia 'i ha taha 'e 'ikai te ne teitei talí 'a e ongo-ongolelé. Ko e mo'oni, 'oku 'i ai ha ki'i tokosi'i kuo nau papitaiso mai ki he

Siasí hili ha'anau mali mai ki ai. . . .Ko e ki'i tokosi'i pē ia 'oku nau ma'u 'a e tāpuaki. . . .Ka ko e tokolahia na'e 'ikai pē ke nau kau mai kinautolu ki he Siasí pea. . . .ko e lahi 'o e ngaahi nofo mali ko iá kuo hoko ai e fepakipaki, mo e mamahí pea iku ai pē 'o vete" (Ko e Mana 'o e Fakamolemole, 266).

3. 'Oku foaki 'e he 'Otuá 'a e fakahaá ki he kakai fefiné mo e kakai tangatá fakatou'osi

Meimei ko e lahi taha 'o e ngaahi fakamatala fakafolofola fekau'aki mo e fakahaá, 'oku fakamatala ia ki he ngaahi fetu'utaki 'a e 'Otuá mo e kau taki 'o e lakanga fakataula'eikí, 'a ia ko e kakai tangatá. Ka neongo ia, 'oku hā 'i he tohi Sēnesi 25:22–23 'a e fakamatala ki he fakahā na'e foaki 'e he 'Otuá ki ha fefine.

Ko e lea 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikī 'o kau ki he lotu na'e fai 'e Lepeká: "Fēfē ke u to'o mai 'a e toko taha ko ení ko hotau kāinga pē, 'a Lepeka, ko e fakatātā 'o ha me'a 'e lava ke fai 'e he'ene fānau fefiné 'i he Siasí he 'aho ní? Ko e taimi na'e faingata'a'ia ai 'a Lepeká pea ne fie ma'u ha fakahinohino faka-'Otuá, na'á ne fakahā ia ki he 'Eikí, pea na'á ne folofola kia Lepeka. 'Oku tuku mai 'e he 'Eikí ha fakahā ki he kakai fefine 'oku nau lotu kiate ia 'i he tuí" ('i he Conference Report, Konifelenisi Faka'elia 'a Tahití, 1976, 16).

- 'E lava fēfē 'e he kakai tangata mo fafiné 'o teuteu'i kinautolu ke nau tali ha fakahā fakafo'ituitui?

4. Ko e misi 'a Sēkope ki he tu'unga na'e fokotu'u 'o tau ki langí

- Lolotonga 'a e fononga atu 'a Sēkope mei Kēnani ki he fonua 'o hono kāingá ke kumi hano mali mo hao mei he 'ita 'a 'Isoá, na'á ne tu'u hifo he pō 'e taha 'o ki'i mālōlō pea na'á ne misi (Sēnesi 28:10–19). Ko e hā na'e mamata ki ai 'a Sēkope 'i he'ene misí? Ko e hā e ngaahi tāpuaki na'e tala'ofa ange 'e he 'Eikí kiate iá? (Vakai, Sēnesi 28:12–15. Ko e ngaahi tāpuaki 'eni 'o e fuakavá na'e fai 'e he 'Otuá mo 'Ēpalahame, pea na'e toe fakafo'ou ia mo Sēkope 'i he misi ko 'ení; vakai foki ki he lēsoni 7.) Ko e hā ha me'a 'oku fakafofonga'i mai 'e he tu'ungá?

Na'e pehē 'e 'Eletā Melioni G. Lominei kau ki he misi ko 'ení: "Na'e toki 'il-o'i 'e Sēkope ko e ngaahi fuakava ko ia na'á ne fai mo e 'Eikí. . . .ko e ngaahi kaka'anga ia 'o e tu'ungá, 'a ia kuo pau ke ne kaka ai kae lava ke ne ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ne tala'ofa 'aki kiate iá—'a e ngaahi tāpuaki te ne lava ke hū atu ai ki he langí 'o nofo fakataha mo e 'Eikí" ("Temples—The Gates to Heaven," *Ensign*, Mar. 1971, 16).

Taumu‘á

Ke tokoni‘i e kalasí ke nau (1) ako ki ha founa te nau fengāue‘aki fakataha ai ki he lelei, pea (2) ke fakamālohia ‘enau tukupā ke talangofua ki he tu‘unga angama‘a kuo fokotu‘u ‘e he ‘Eiki.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení:
  - a. Sēnesi 37. Na‘e fehi‘a hono ngaahi ta‘oketé ki a Siosefa, ‘a e foha fika hongofulu mā taha ‘o Sēkopé, pea ‘oku nau fakatau pōpula atu ia.
  - e. Sēnesi 39. ‘Oku tupulaki ‘a Siosefa lolotonga hono tuku pōpulá ka ‘oku tukuaki‘i ia ki he hia fekau‘aki mo e angama‘á pea ‘oku ‘ave ia ki he fale fakapōpulá (39:1–20). Na‘e tuku ‘e he tauhi ‘o e fale fakapōpulá ki a Siosefa ke ne tokanga‘i ‘a e kau pōpula kotoa na‘e ‘i aí (39:21–23).
  - f. Sēnesi 34:1– 12; 35:22; 38:1–30. Na‘e hoko ha ngaahi nunu‘a kovi ki he fāmili ‘o Sēkopé ‘i he angahala fekau‘aki mo e angama‘á—ki a Taina, ko hono ‘ofefiné (34:1–12); Lūpeni, ko hono foha lahi tahá (35:22); pea mo Siuta, ko e taha ‘o hono ngaahi fohá (38:1–30).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Sēnesi 34:13–31.
3. ‘E lelei kapau te ke fie faka‘aonga‘i ha ní‘ihi ‘o e ngaahi nāunau tokoni ko ‘ení ko ha konga ‘o e lēsoní ‘o kapau ‘e ma‘u:
  - a. Fakatātā Ko Hono Fakatau Atu ‘o Siosefa ‘e Hono Fanga Tokouá (62525 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongolelei* 109) pea mo e Ko hono Teke‘i ‘e Siosefa ‘a e Fakatauele ‘a e Uaifi ‘o Potifaá (62548 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongolelei* 110).

Fokotu‘u ki he Founa Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitivití pē ‘Aki e Tokangá ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Kole ange ki he kalasí ke nau tala atu ha ní‘ihi ‘o e ngaahi hele‘uhilá, polokalama televísoné, ngaahi tohí, pe ngaahi makasini ‘oku lolotonga manakoa taha ‘i homou feitu‘ú.

- Ko e hā e tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me‘a manakoa ko ‘ení ‘i he‘ene fekau‘aki mo e angama‘á? Ko e hā hono kehekehe ‘o e ngaahi tu‘unga ‘oku ‘i ai e ngaahi me‘a ko ‘ení mei he ngaahi tu‘unga ‘ulungaanga ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Eiki ‘o hangē ko ia ‘oku akonaki mai ‘aki ‘e he folofolá mo e kau taki ‘o e Siasí?

Fakamatala'i ange 'oku kehekehe pē 'a e 'ulungaanga ia 'o e kakai 'o māmaní fekau'aki mo e anga-ma'á mei he ngaahi tu'unga mā'olunga 'o e 'ulungaanga ma'a ko ia kuo 'osi fokotu'u 'e he 'Eikí. 'Oku lava pē ke feliliuaki 'a e ngaahi tu'unga 'ulungaanga 'oku ngāue'aki 'e māmaní, ka 'oku tatau ma'u pē 'a e ngaahi tu'unga 'ulungaanga 'a e 'Eikí.

'Oku fakamatala 'a e lēsoni ko 'ení ki he ngaahi me'a na'e hoko ki ha tangata na'á ne muimui ki he ngaahi tu'unga 'ulungaanga 'a e 'Eikí fekau'aki mo e anga-ma'á pea mo ha kau tangata kehe na'e 'ikai ke nau fai pehē. 'Oku toe fakamatala pē foki 'a e lēsoni ko 'ení 'o fekau'aki mo e ngaahi ola 'oku ma'u mei he'ete muimui pe ta'e muimui ki he tu'unga 'ulungaanga kuo fokotu'u 'e he 'Eikí.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. Na'e fakatau atu 'a Siosefa 'e hono ngaahi ta'oketé ke 'ave pōpula

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 37.

Na'e mali a Sēkope mo Lia pea mo Lesieli, ko e ongo 'ofefine 'o Lēpani, ko e tuonga'ane 'o 'ene fa'eé, peá ne toe mali foki mo hona ongo fefine tauhí, ko Silipa mo Pila. Na'e fanau'i 'e he ngaahi mali 'o Sēkope ha ngaahi foha 'e toko hongofulu mā ua 'o nau hoko ko e kamata'anga 'o e ngaahi ha'a 'e hongofulu mā ua 'o 'Isilelí (na'e fetongi 'e he 'Eikí 'a e hingoa 'o Sēkopé ki he 'Isilelí; vakai, Sēnesi 32:28). Ko e foha hono hongofulu mā taha 'o Sēkopé ko Siosefa; ka koe'uhí ko Siosefa ko e foha lahi taha ia 'o Sēkope mo Lesieli, na'á ne ma'u 'e ia 'a e totonu 'o e 'uluaki fohá 'i he taimi na'e mole ai ia meia Lūpení, ko e foha lahi taha 'o Sēkope mo Liá, koe'uhí ko 'ene anga ta'e mā'oni'oni (1 Fakamatala Me'a Hokohoko 5:1–2).

- Ko e hā e me'a na'e meheka ai 'a e ngaahi tokoua 'o Siosefá kiate iá? (Vakai, Sēnesi 37:3–8). Ko e hā ho'o me'a 'oku fai 'i he taimi 'oku fakatupu lotomamahi atu ai ha mēmipa 'o ho fāmilí kiate koe pe 'e ngaohi-lelei'i ange kinautolu ia 'ia koe? Te tau ikuna'i fēfē 'a e ongo'i loto meheka pe 'ita kiate kinautolu 'i hotau fāmilí pe ngaahi kaungā-me'á?
- Na'e tali fēfē 'e Siosefa 'a e kole 'a 'ene tamai ke 'alu ki Sikemi 'o vakai hono ngaahi tokouá? (Vakai, Sēnesi 37:13–14. Fakatokanga'i ange na'e fe'unga e mama'o 'o Sikemí mo ha maile 'e 45 (kilomita 'e 72). Ko e hā e me'a 'oku tau lava 'o ako mei he fakamatala ko 'ení 'o kau ki a Siosefá? (Totonu ke kau he ngaahi talí, na'á ne talangofua ki he'ene tamai 'o ne vilitaki pē ke fakahoko e me'a na'e kole ange 'ene tamai ke ne fai.)
- Ko e hā e me'a na'e alea'i fakafufū 'e he ngaahi ta'okete 'o Siosefá ke nau fai kiate ia 'i ha'ane a'u atu ki he feitu'u na'e fafanga ai 'a e fanga sipí? (Vakai, Sēnesi 37:12–18.) Ko e hā na'e kehe ai e ngaahi 'uhinga 'a Lūpení ke fakahaofi e mo'ui 'a Siosefá mei he ngaahi 'uhinga 'a Siutá? (Vakai, Sēnesi 37:21–22, 26–27.) Ko e hā e me'a na'e iku 'o fai 'e he ngaahi tokoua 'o Siosefá kiate iá kae 'ikai ke nau tāmata'i iá? (Vakai, Sēnesi 37:28, 31–33.)

2. Na'e fakafisi 'a Siosefa ke ne "fai hala ki he 'Otuá"

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 39.

- Na'e tāpuekina fēfē 'e he 'Eikí 'a Siosefa hili hono fakatau pōpula atu iá? (Vakai, Sēnesi 39:1–4.) Ko e hā hono 'uhinga na'e falala pehē ai 'a Potifā, ko e matāpule koloa'ia 'a Feló, ki a Siosefa ko ha tangata pōpulá? (Vakai, Sēnesi 39:5–6.)
- Ko e hā na'e fai 'e Siosefa 'i he taimi na'e feinga ai 'a e mali 'o Potifaá ke 'ahi'ahi'i ia ke ne fai halá? (Vakai, Sēnesi 39:11–12. Fakamamafa'i ange na'e mavahe fakavavevave 'a Siosefa mei ai.) Te tau lava fēfē 'o muimui ki he me'a na'e fai 'e Siosefá 'i he taimi 'oku 'ahi'ahi'i ai kitautolú?
- Ko e hā nai ha fa'ahinga kumi 'uhinga na'e mei fai 'e Siosefa 'o kapau na'á ne loto ke ne fakavaivai ki he ngaahi feinga 'a e mali 'o Potifaá? Ko e hā ha fa'ahinga kumi 'uhinga 'oku fai 'e ha kakai he ngaahi 'ahó ni 'i he'enu feinga ke fakatonuhia'i 'a 'enu maumau'i 'a e 'ulungaanga ma'á? Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ke totonu ai 'a e ngaahi kumi tonuhia ko 'ení?
- Na'e tautea'i fēfē 'a Siosefa koe'uhí ko 'ene 'ulungaanga-ma'a 'i he taimi na'e feinga atu ai 'a e mali 'o Potifaá kiate iá? (Vakai, Sēnesi 39:12–20. Na'e fakangata 'ene hoko ko ha tangata le'o ki he koloa 'i he fale 'o Potifaá ka ne hoko 'eni ko ha tangata pōpula.) Ko e hā e me'a 'oku fai 'e ha kakai 'e ni'ihi he māmaní he ngaahi 'ahó ni kiate kinautolu 'oku 'ulungaanga-ma'á? ('E kehekehe pē 'a e ngaahi talí. 'Oku 'i ai ha taimi 'e ni'ihi 'oku lumoluma'i 'a e kakai 'ulungaanga ma'á, 'ikai tali 'e ha ni'ihi ke nau feohi, ka ko e taimi lahi 'oku faka'apa'apa'ia'i kinautolu ia.) Te ke lava ke mou alea'i 'oku fehanga'angai 'a e to'u tupu 'o e ngaahi 'aho ní mo e feinga 'a māmani ke 'ulungaanga ta'e ma'a 'a e kakaí, pea ki ha founga 'e lava ai 'e he to'utupú 'o matu'uaki 'a e me'á ni.
- 'Oku fakamamafa'i 'i he Tohi Tapú na'e 'ia Siosefa 'a e 'Eikí lolotonga 'ene 'i he fale fakapōpulá (Sēnesi 39:21–23). Ko e hā e me'a 'oku fakahā mai heni 'o kau ki a Siosefá? (Na'á ne kei tui mālohi pē 'o 'ikai ke ne fakafehu'ia pe tukuaki'i e 'Otuá koe'uhí ko hono tuku pōpula ia 'i he'ene 'ulungaanga ma'á.) Ko e hā e me'a te tau lava ke ako meia Siosefa 'o kau ki hono liliu 'o e ngaahi me'a kovi 'oku hoko mai kiate kitautolú ke hoko ko ha ngaahi me'a lelei? ('E lelei kapau te ke lau 'a Loma 8:28 lolotonga ho'omou fealēlea'aki ko 'ení.)

Na'e fakamatala 'e 'Eletā Hatimani Lekitoa ko e Si'i 'o pehē: "'Oku hā mai heni ko ha 'ulungaanga faka-'Otuá pē 'a 'ete lava ko ia ke liliu 'a e me'a kotoa pē 'o hoko ko ha me'a lelei. Hangē ko ia 'oku malava 'e he'etau Tamai Hēvaní ke faí. Neongo 'a e kovi fēfē fau ha me'a, 'oku hoko pē ia ko ha ikuna ki he 'Eikí. Neongo ko ha tangata pōpula 'a Siosefa, pea na'e 'ikai totonu ia ke pehē, ka na'á ne faitotonu pē ki he 'Eikí 'o kei hokohoko atu pē mo 'ene tauhi e ngaahi fekaú, peá ne liliu 'a e ngaahi me'a fakamātatu'a na'e fai kiate ia ke hoko ko e me'a na'e lelei. He 'ikai lava ke fo'i 'a e fa'ahinga kakai pehení ia" ('i he Conference Report, Oct. 1972; or *Ensign*, Jan. 1973, 130).

3. Na'e fai 'e Sīkemi, Lūpeni, mo Siuta ha ngaahi faiangahala mamafa fekau-aki mo e 'ulungaanga ma'á.

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 34:1–12; 35:22; pea mo e 38:1–30. 'Oua na'á fu'u lōloa ha'omou alea'i e ngaahi faiangahala 'a e kau tangatá ni; faka'aonga'i pē 'enu faiangahalá ke fakafehoanaki ki he faitotonu 'a Siosefá.

- Fakamahino ange na'e 'ikai ke loto-to'a tatau kotoa 'a e fāmili 'o Siosefá mo hono ngaahi mahení 'o hangē ko iá 'i he taimi na'á nau fehangaangai ai mo ha 'ahi'ahi. Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Sikemi, Lūpeni, pea mo Siuta 'i he taimi na'á nau fehangaangai ai mo e 'ahi'ahi 'i he tafa'aki fakasekisuálé?
- Fakatokanga'i ange 'a e lea 'ia Sēnesi 34:3, 'okú ne fakamatala'i 'a e ongo na'e ma'u 'e Sikemi ki a Tainá: "Pea pīkitai hono laumālié ki a Taina. . . .pea 'ofa ia ki he ta'ahiné." Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke tatau ai 'a e fakamatala ko 'ení mo e ngaahi me'a na'e fai 'e Sikemi? (Kapau na'e 'ofa mo'oni 'a Sikemi 'ia Taina, na'e 'ikai ke ne fakahala'i ia. Tokoni'i e kalasí ke mahino kiate kinautolu 'oku fa'fa ngāue'aki 'e ha kakai 'a e 'uhinga ko 'ení, "'Okú ma fe'ofa'aki" ke fakatonuhia'i 'aki 'a e anga-'uli 'oku nau faí, ka ko e kakai ko ia 'oku mo'oni 'enau fe'ofa'akí, he 'ikai pē ke nau 'ai 'e kinautolu ha taha ke ne ongo'i halaia pe mamahi koe'uhí pē ke fakafiemālie'i 'a e ngaahi holi 'o e sinó. Ko e ngaahi 'ulungaanga ko ia 'okú ne 'ai ke faingata'a hono fai 'o e lotú, ngaohi 'a e kakai ke nau ta'e fe'unga ke hū ki he tempalé, pe maumau'i 'a e nofo fakafāmilí, 'oku 'ikai ke tupu ia mei he 'ofa.)
- 'I he taimi na'e tāpuaki'i taki taha ai 'e Sēkope hono ngaahi fohá, ki mu'a pea ne pekiá, na'á ne lau ki he faiangahala 'a Lūpeni mo ne pehē ko Lūpeni 'oku "ngaueue 'o hangē ko e vai" (Sēnesi 49:3-4). 'Okú mo'oni fēfē 'a e fakafehoanaki ko 'ení? Ko e hā e me'a na'e tala ange 'e Sēkope ki a Lūpeni 'e hoko ko e tupu mei he'ene "ngaueue 'o hangē ko e vai"?
- Fakafehoanaki 'a e totongi na'e fai 'e Siosefa koe'uhí ko 'ene 'ulungaanga-ma'á mo e totongi na'e fai 'e Lūpeni ki he'ene 'ulungaanga ta'e ma'á. Ko e hā e me'a na'e mole meia Lūpeni ko e tupu mei he'ene 'ulungaanga ta'e ma'á? (Vakai, 1 Fakamatala Me'a Hokohoko 5:1-2.) Ko e hā e ngaahi nunu'a fakalaumālie mo fakatu'asino 'o e angahala fakasekisuálé he ngaahi 'ahó ni? Ko e hā 'oku mātu'aki fakamahu'inga'i ai 'e he 'Eikí 'a e 'ulungaanga ma'á?
- Kuo toutou akonaki 'aki 'e he kau taki 'o e Siasí ko e tau'atāina mo'oni 'oku ma'u ia 'i he talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá. 'Okú tau 'ilo'i fēfē 'eni 'i he mo'ui 'a Siosefá? Na'e founa fēfē e si'i ange 'a e tau'atāina 'a Sīkemi, Lūpeni, mo Siutá ko e tupu mei he'enau talangata'á? 'E ngaohi fēfē kitautolu 'e he'etau fili ke tauhi 'a e ngaahi fekaú ke toe lahi ange 'etau tau'atāiná? (Vakai, Sione 8:31-36.)

Faka'osí

Fakamo'oni'i ange 'e fengāue'aki 'a 'etau ngaahi me'a kotoa pē ki he lelei 'o kapau 'e tokoni mai 'a e 'Eikí. Toe fakamo'oni'i foki mo e mahu'inga ke te ngāue mo fakakaukau ma'a. Fakatukupaa'i e kalasí ke nau hanga 'o vakai'i 'a e ngaahi hele'uhilá, ngaahi tohi makasiní, mo e ngaahi nāunau kehé pea faka'aonga'i pē 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku hā mai ai 'a e tu'unga 'ulungaanga ma'a 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau fai ha tukupā ke talangofua ki he fono 'o e anga-ma'á 'o hangē ko ia na'e fai 'e Siosefá.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono**

Ako'i 'o e Lēsoní

'Okú fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko Pēteli–ko e fale ‘o e ‘Otuá

- Lolotonga ‘a e fononga mai ‘a Sēkope mei Kēnani ke ‘alu ki he fonua ‘o hono kāingá, na‘á ne nofo hifo ‘o mālōlō he pō ko iá peá ne misi na‘e ‘i ai ha tu‘unga na‘e fokotu‘u pē ‘o tau ki he langí (Sēnesi, 28:10–19; vakai ki he faka-kaukau fakalahi hono faá ‘i he lēsoni 10.) Na‘e ui ‘e Sēkope ‘a e feitu‘u ko ‘ení ko *Pēteli*, ko hono ‘uhingá ko e “fale ‘o e ‘Otuá” (Sēnesi 28:19;.) Ko e fē ha feitu‘u ‘oku hingoa tatau mo ia he ‘ahó ni? (Ko e temipalé, he ‘oku ui ia ko e fale ‘o e ‘Eikí.)

Na‘e pehē ‘e ‘Eletā Melioni G. Lomeni, “‘Oku hangē ‘a e ngaahi temipalé kiate kitautolu ko Pēteli ki a Sēkopé” (“Temples-The Gates to Heaven,” *Ensign*, Mar. 1971, 16).

- ‘Oku hā ‘ia Sēnesi 35:1–5 na‘e fakafoki ‘e Sēkope ‘a hono fāmilí ki he feitu‘u toputapu ko ‘ení. Ko e hā e me‘a na‘e kole ange ‘e Sēkope ke fai ‘e hono fāmilí ke nau mateuteu ke foki ki Pēteli, ko e “fale ‘o e ‘Otuá”? (Vakai, Sēnesi 35:2.) ‘Oku fakafehoanaki fēfē ‘a e ngaahi me‘a ní ki he ngaahi teuteu ‘oku tau fai ka tau hū ki he fale ‘o e ‘Eikí? Ko e hā e ngaahi “‘otua kehe” ‘oku ‘iate kitautolú?

Na‘e pehē ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo:

“Kuo tāpuaki‘i kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘aki ha tupulaki ‘oku ‘ikai hano tatau mo ha toe taimi ‘i he kuohilí. ‘Oku lelei ‘a e ngaahi ma‘u‘anga tokoni kotoa kuo tuku ki hotau nimá, pea ‘aonga foki ki he‘etau ngāue ‘oku fai ‘i he māmaní. Ka ‘oku ou manavasi‘i he ko hotau tokolahi kuo nau ma‘u ‘o fu‘u hulu ‘a e ngaahi koloa ‘o e māmaní, hangē ko e fanga sipí, fanga pulú, ngaahi konga kekekelé ‘o nau kamata ke hū ki he ngaahi me‘á ni ko e ngaahi ‘otua loi, pea ‘oku ma‘u ‘e he ngaahi me‘á ni ha mālohi kiate kitautolu. ‘Oku hulu ange koā ‘a e ngaahi koloa peheni ‘oku tau ma‘ú ‘i he me‘a ko ia ‘e lava ‘e he‘etau tuí ke matu‘uakí? . . .

“Neongo ‘a ‘etau fiefia ‘o pehē ko ha kakai kitautolu ‘oku tau laka mo e kuongá, mo tau fa‘a hehema ke pehē ‘oku ‘i ai ‘etau ‘ilo ki he ngaahi me‘a ‘o e māmaní ‘a ia kuo te‘eki ma‘u ia ‘e ha kakai ‘i ha toe taimi he kuohilí–neongo ‘a e ngaahi me‘á ni, ko hono mo‘oní, ko ha toki kakai tauhi tamapua kitautolu, pea ‘oku ‘ikai hōifua ki ai ‘a e ‘Eikí” (“The False Gods We Worship,” *Ensign*, June 1976, 4, 6).

- ‘E fēfē ha‘atau “tukuange [‘etau] ngaahi ‘otua kehé. . .pea tau ma‘a” ka tau fe‘unga ke hū ki he temipalé? (Vakai, Sēnesi 35:2; Saame 24:3–4; 2 Kolinitō 7:1; Molonai 10:30, 32.)

2. ‘Oku toe fetaulaki ‘a Sēkope mo ‘Īsoa

- ‘I he toe foki atu ‘a Sēkope ki he fonua ko Kēnani, na‘á ne ‘ilo‘i te ne toe fetaulaki mo hono tokoua ko ‘Īsoá (Sēnesi 32:3–23; 33:1–17). Ko e hā e me‘a na‘e ilifia ai ‘a Sēkope ke toe fetaulaki mo ‘Īsoa? (Vakai, Sēnesi 32:11.) Na‘e mateuteu fēfē ‘a Sēkope ke fe‘iloaki mo ‘Īsoá? (Vakai, Sēnesi 32:13–20.) Ko e hā e me‘a na‘e fai ‘e ‘Isoa ki a Sēkope ‘i he taimi na‘á na toe fe‘iloaki ai? (Vakai, Sēnesi 33:4, 8–11.) Ko e hā e me‘a te tau lava ‘o ako meia Sēkope mo ‘Īsoa kau ki hono veteki ‘o e ngaahi vā-kovi fakafāmilí?

3. Ko e Kau Sinifu 'i he taimi 'o e Fuakava Motu'á

'I he Sēnesi 35:22, 'oku fakamatala ai ki a Pila, ko ha taha 'o e kau fefine tauhi 'o Lesielí, 'o pehē ko ha sinifu 'a Sēkope. 'Oku 'omi 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikī 'a e fakamatala ko 'ení 'o fekau'aki mo hono faka'aonga'i 'o e fo'i lea ko e *sinifú* 'i he Fuakava Motu'á:

“Talu mei he kamata'anga 'o e fetu'utaki 'a e 'Otuá mo hono kakaí, kau ai 'a kinautolu 'o e fale 'o 'Isilelí, mo e hoko pē 'a e kau sinifú ko ha ngaahi uaifi fakalao ki honau ngaahi husepānití 'i he fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí. . . 'I he kuonga mu'á, na'e lau pē kinautolu ko ha *ngaahi uaifi fika ua*, 'a ia ko ha ngaahi uaifi na'e 'ikai ke nau ma'u ha tu'unga mo ha ngaahi totonu tatau mo ia na'e ma'u 'e he ngaahi uaifi na'e 'ikai ke ui ko e kau sinifú, 'o fakatatau mo e fakakalakalasi fakatu'unga na'e ngāue'aki 'i he taimi ko iá” (*Mormon Doctrine*, 2nd ed. [1966], 154).

Taumu‘á

Ke tokoni‘i e kalasí ke mahino kiate kinautolu kapau te tau faitotonu mo tala-ngofua, ‘e fakatapui ‘e he ‘Otuá hotau ngaahi mamahí ke ‘aonga kiate kinautolu.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
    - a. Sēnesi 40–41. Na‘e tonu hono faka‘uhinga‘i ‘e Siosefa e ngaahi misi ‘a e ongo tamaio‘eiki ‘a Feló lolotonga ‘ene ‘i he fale fakapōpulá. Hili iá na‘á ne faka‘uhinga‘i e ongo misi ‘a Feló ‘o kau ki he fanga pulú mo e koané. ‘Oku fokotu‘u ‘a Siosefa ko ha pule ki ‘Isipite kotoa, ‘o hoko hake ki a Felo pea ‘okú ne teuteu‘i e kakaí ki he hongē na‘e hanga mei mu‘á.
    - e. Sēnesi 42–45. ‘Oku tu‘o ua hono fekau‘i atu ‘e Sēkope ‘a hono ngaahi fohá ke fakatau ha me‘akai mei ‘Isipite. ‘Oku fakahā ‘e Siosefa ia ki hono ngaahi ta‘oketé pea ‘okú ne fakamolemole‘i kinautolu, ‘o nau fiefia fakataha.
  2. Ngaahi folofola kehe ke laú: 2 Nifai 2:2; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:8–11; 122:5–9.
  3. ‘E fie ma‘u ke ke kole ki ha taha ‘i he kalasí ke ne teuteu mai ke fakamatala‘i fakanounou ‘a Sēnesi 42–43.
-

**Fokotu‘u ki he
Founa Fai ‘o
e Lēsoní**

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Kole ki he kalasí ke nau fakakaukau-loto ‘o pehē kuo nau mate pea kuo nau hū atu ‘ení ki he maama tatali‘anga ‘o e ngaahi laumālié mo nau toe manatu ki he ngaahi me‘a kotoa pē na‘á nau fai ‘i he māmaní. Tala ange te ke fai ha fo‘i fehu‘i ‘e fā ke tokoni kiate kinautolu ‘i he‘enau fakakaukau ki he founa na‘e fakafō-tunga ‘aki ‘enau mo‘uí ‘i he taimi ‘o e faingata‘á. Hili ha‘o fai ‘a e ngaahi fehu‘i ‘e faá, tuku ki he kalasí ke fai ha‘anau fakamatala kau ki ha fehu‘i pē ‘oku nau fie lea lave ki aí.

- Ko e hā ha ní‘ihi ‘o e ngaahi ‘ahi‘ahi na‘á ke fetaulaki mo ia ‘i he māmaní?
- Ko e hā ha ngaahi lēsoni na‘á ke ako mei he ngaahi ‘ahi‘ahi ‘o e mo‘uí?
- Kapau na‘e lava ke toe kamata fo‘ou ho‘o mo‘uí mei he kamata‘angá, ko e hā ha me‘a te ke liliu ‘i he founa ‘okú ke tali ‘aki hono ‘ahi‘ahi‘i koé?
- Na‘e mei lava fēfē ke toe lelei ange ho‘o faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi me‘a na‘e hoko kiate koe ‘i he mo‘ui ní?

Fakahā ange ko e lēsoni ko ‘ení ‘oku kau ki a Siosefa, ko e foha ‘o Sēkopé, ki he‘ene fai-velengá mo ‘ene talangofuá ‘o a‘u pē ki he taimi ne lahi ai ‘a e ngaahi ‘ahi‘ahí.

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia, 'a ia 'oku felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofola.

1. Na'e faka'uhinga'i 'e Siosefa ha misi 'a e tangata tauhi lahi, tangata ta'o maá, pea mo Felo. Na'e fokotu'u 'e Felo 'a Siosefa ko e pule ki hono kotoa 'o 'Isipite.

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 40–41

Tuku ke fakamanatu 'e he kalasí 'a e lēsoni kuo 'osí 'aki 'enau tala atu ha ni'ihi 'o e ngaahi 'ahi'ahi na'e fepaki mo Siosefa 'i he kongá ki mu'a 'o 'ene mo'uí (Sēnesi 37:39). 'E lelei ke ke hiki e ngaahi tali 'a e kalasí 'i he palakipoé. 'E kau e ngaahi me'a ko 'ení 'i he talí:

- a. Na'e fehi'anekina'i ia 'e hono ngaahi ta'oketé (Sēnesi 37:4).
  - e. Na'e alēlea hono ngaahi ta'oketé ke nau tamate'i ia, ka na'á nau iku fakatau pōpula pē ia (Sēnesi 37:18–28).
  - f. Hili 'ene fakafisi ke fai koví, na'á nau hanga 'o fakahū pōpula ta'e totonu ia (Sēnesi 39:20).
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Siosefa 'i he hoko ange 'a e ngaahi 'ahi'ahi? Na'e tāpuekina fēfē 'e he 'Eikí 'a Siosefa 'i he'ene anga-tonú neongo e ngaahi taimi 'o e 'ahi'ahi?
  - Na'e fakahū atu 'a e tangata tauhi lahi mo e tangata ta'o mā 'a Feló 'o nofo fakataha mo Siosefa 'i fale fakapōpulá, pea na'á na taki taha ha misi 'a ia na'e 'ikai ke mahino kiate kinaua hona 'uhingá. Ko e hā ha me'a na'e kole ange 'e Siosefa ki he tangata tauhi lahi ke fai ma'ana hili 'ene faka'uhinga'i 'ene misí? (Vakai, Sēnesi 40:14–15.) Ko e hā e me'a na'e hoko he taimi na'e faka'atā ai 'a e tangata tauhi lahi mei he fale fakapōpulá? (Vakai, Sēnesi 40:21, 23.) Ko e hā hono 'uhinga na'e hoko ai 'eni ko ha toe 'ahi'ahi 'e taha ki a Siosefá? (Vakai, Sēnesi 41:1, 14. Na'á ne toe nofo pē he fale fakapōpulá 'i ha ta'u kehe 'e ua.)
  - Ko e hā hono 'uhinga na'e faifai pea tuku ange ai 'a Siosefa mei he fale fakapōpulá? (Vakai, Sēnesi 41:1, 8–15.) Ko e hā e tali 'a Siosefa 'i he taimi na'e fakahā ange ai 'e Felo kuó ne fanongo ai 'oku lava 'e Siosefa 'o faka'uhinga'i 'a e ngaahi misí? (Vakai, Sēnesi 41:16.) Te tau fakahaa'i fēfē ki he 'Eikí 'a e founa totonu 'oku tau faka'aonga'i 'aki hotau ngaahi talēnití mo e ngaahi me'a-foaki 'oku tau ma'ú? (Te tau lava 'o faka'aonga'i kinautolu ke fakalāngilangi'i 'aki e 'Otuá mo tāpuekina e mo'ui 'a e ni'ihi kehé, kae 'ikai ko hono fakalāngilangi'i pē 'o kinautolú.)
  - Ko e hā e misi 'a Feló? (Vakai, Sēnesi 41:1–7; 17–24.) Ko e hā hono faka'uhinga 'o e misi 'a Feló? (Vakai, Sēnesi 41:25–32.) Ko e hā e me'a na'e fokotu'u ange 'e Siosefa ki a Felo ke ne fai hili 'ene faka'uhinga'i e misí? (Vakai, Sēnesi 41:33–36; vakai foki ki he fakakaukau fakalahi hono uá.) Na'e tali fēfē 'e Felo 'a e fokotu'u 'a Siosefa ke nau teuteu ki he hongé? (Vakai, Sēnesi 41:37–43.)

2. 'Oku fakahā 'e Siosefa ia ki hono ngaahi ta'oketé pea 'okú ne fakamole-mole'i kinautolu

Ako'i mo alea'i 'a Sēnesi 42–45. 'E lelei ke fakamatala'i fakanounou 'e ha toko taha kuó ke 'osi vahe ki ai 'a Sēnesi 42–43.

- Ko e hā hono ‘uhinga na’e ‘uluaki ha’u ai ‘a e ngaahi ta’okete ‘o Siosefá ki ‘Isipité? (Vakai, Sēnesi 42:1–3.) Ko e hā hono ‘uhinga na’á nau toe foki tu’o ua mai ai ki ‘Isipité? (Vakai, Sēnesi 42:33–34; 43:2.) Ko e hā hono ‘uhinga na’e ‘ikai loto ai ‘a Sēkope ke tuku ‘a Penisimani ke ‘alu ki ‘Isipite mo hono ngaahi ta’oketé? (Vakai, Sēnesi 42:36, 38.) Ko e hā hono ‘uhinga na’e faifai ai pea ne loto ke nau ō ai mo Penisimani? (Vakai, Sēnesi 43:3–5, 11–14.)
- Na’e ongo’i ‘e Sēkope ‘e toe mole atu mo hono foha ‘e tahá ‘i he taimi na’á ne tuku ai ‘a Penisimani ki ‘alu ki ‘Isipite mo hono ngaahi ta’oketé (Sēnesi 42:36). Na’e liliu fēfē ‘e he ‘Eikí ‘a e ‘ahi’ahi ki a Sēkopé ko ha tāpuaki ki aí?
- ‘I he kei sí’i ‘a Siosefá, na’á ne misi ‘o tomu’a fakahā mai pē ai ‘e punou ‘a hono ngaahi ta’oketé kiate ia (Sēnesi 37:5–11.) Na’e fakahoko fēfē ‘a e misi ko ‘ení? (Vakai, Sēnesi 42:6; 43:26–28.) Na’e anga fēfē ‘a e hoko ‘o e misi ko ‘ení, ko ha tāpuaki, hili ia ‘a e fakakaukau hono ngaahi ta’oketé ko ha ‘ahi’ahi lahi kiate kinautolu?
- Hili ha ta’u ‘e uofulu tupu mei he’enu fakatau pōpula atu ‘a Siosefa ki ‘Isipite, na’a nau kei ongo’i halaia pē koe’uhí ko e me’a na’á nau faí (Sēnesi 42:21.) ‘E lava fēfē ke hoko ‘a e ongo’i halaia ko ha mālohi ke ne ue’i ‘a ‘etau mo’uí ke fai lelei? ‘E fēfē ha’ane hoko ko ha mālohi ke ne fakatupu ‘a e kovi? ‘Oku fetongi fēfē ‘e he fakatomala kakató ‘a e ongo’i loto halaiá? (Vakai, ‘Īnosi 1:4–6.)
- Na’e fakamahino fēfē ‘e he ta’okete ‘o Siosefa ko Siutá kuó ne hoko ko ha tangata lelei ange talu mei he taimi na’á ne mamata fakamuimui taha ai kiate iá? (Vakai, Sēnesi 44:18; 30–34. Fakamanatu’i ange ki he kalasí ko Siuta na’e ‘a’ana ‘a e fakakaukau ke fakatau pōpula atu ‘a Siosefá.)
- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na’e hoha’a ai e loto ‘o e ngaahi ta’okete ‘o Siosefa ‘i he taimi na’á ne fakahā ange ai ia kiate kinautolú? (Vakai, Sēnesi 45:1–3.) Na’e fakahaa’i fēfē ‘e Siosefa kuó ne fakamolemole’i hono ngaahi ta’oketé? (Vakai, Sēnesi 45:4–11, 14–15.) ‘Oku mou pehē na’e tokoni fēfē ‘a hono fakamolemole’i ‘e Siosefa hono ngaahi ta’oketé ke langaki fakalaumālie kinautolu?
- Ko e hā e me’a ‘oku fakahā mai ‘e māmani ke tau fai ‘i he taimi kuo fai ai ‘e ha taha ha ngāue hala kiate kitautolu ‘o hangē ko ia na’e fai ‘e he ngaahi ta’okete ‘o Siosefá kiate iá? Ko e hā e me’a ‘oku tala mai ‘e he ‘Eikí ke tau faí? (Vakai, T&F 64:8–11.) Kuo tāpuekina fēfē nai koe ‘i ha’o fai lelei ki ha ni’ihi na’á nau ngaohi-kovia koé? ‘E lava fēfē ke tau toe fa’a fakamolemole angé?
- Na’e hoko fēfē ‘a e tuku pōpula ‘o Siosefa ‘i ‘Isipité, ‘a ia ko ha ‘ahi’ahi ‘eni kiate ia, ko ha tāpuaki kiate ia, hono fāmilí, pea mo ‘Isipite hono kotoa? (Vakai, Sēnesi 45:4–8.) Te tau lava fēfē ‘o muimui ‘i he sīpinga na’e tā ‘e Siosefá ‘i he taimi ‘oku hoko mai ai kiate kitautolu e ngaahi faingata’á mo e ngaahi ‘ahi’ahí?
- ‘I he Fuakava Fo’ou, na’e fakahā ai ‘e he ‘Aposetolo ko Paulá ki he kakai Lomá “‘oku fengāue’aki fakataha ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ke lelei ai ‘a kinautolu ‘oku ‘ofa ki he ‘Otuá” (Loma 8:28). Kuo hoko fēfē nai ‘eni ‘i ho’o mo’uí? Fakaafe’i kotoa e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a na’e hoko kiate kinautolu ‘a ia na’e ‘i ai ha fa’ahinga me’a na’e tomu’a hā mai ‘oku kovi ka ne toki hoko ia ki mui ko ha tāpuaki.

Faka'osí

Fakamanatu'í ange ki he kalasí na'e kei faitotonu pē 'a Siosefa neongo 'a e lahi hono 'ahi'ahi'í. Na'e a'u pē ki he'ene fakamolemole'í hono ngaahi ta'oketé ko 'enau fakatau atu ia ki 'Isipité. Na'e tāpuekina lahi 'aupito 'a Siosefa koe'uhí ko 'ene anga-mā'oni'oni. Fakamo'oni ki he kalasí kapau te tau mo'ui anga-tonú, e tāpuaki'í kitautolu 'e he 'Otuá 'aki 'ene fakahoko ke fengāue'aki fakataha 'a e ngaahi me'a kotoa pē ke lelei ma'atautolu.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'í 'o e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founga fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'í ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

Ko Siosefa tu'u-ki-mu'a 'o e ngaahi 'aho kimui ní

'I he Tohi Tapu na'e Liliu 'e Siosefa Sāmitá, 'ia Sēnesi 50:24–38 ha ngaahi kikite na'e fai 'e Siosefa 'o kau ki he taha 'o hono ngaahi hakó 'a ia 'e hoko ko ha "tangata kikite mahu'inga". Na'e toe lea 'aki pē 'e he palōfita 'i he Tohi 'a Molomoná, ko Lihai, 'a e ngaahi kikite ko 'ení 'i he 2 Nīfai 3:5–15. Ko e hako 'oku 'uhinga ki ai 'i he ngaahi kikite ko 'ení ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

Mou alea'í ha founga na'e fakahoko ai 'a e ngaahi kikite ko 'eni 'a Siosefa 'o 'Isipité 'i he mo'ui 'a Siosefa Sāmitá:

- a. 'E fokotu'u ha toko taha 'i he hako 'o Siosefá ko ha "tangata kikite mahu'inga" (Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Sēnesi 50:26; 2 Nīfai 3:6).
- e. 'E faka'apa'apa'í 'a e tangata kikite mahu'inga ko 'ení 'e he ngaahi hako kehe 'o Siosefá (Liliu 'a Siosefa Sāmita, Sēnesi 50:27; 2 Nīfai 3:7).
- f. Te ne akonekina kinautolu 'i he ngaahi fuakava na'e fakahoko 'e he 'Otuá mo 'enau ngaahi kuí (Liliu 'a Siosefa Sāmita, Sēnesi 50:28; 2 Nīfai 3:7).
- h. Te ne talangofua ki he 'Otuá (Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Sēnesi 50:28; 2 Nīfai 3:8).
- i. Te ne hoko ko ha palōfita 'iloa 'o hangē ko Mōsesé (Liliu 'a Siosefa Sāmita, Sēnesi 50:29; 2 Nīfai 3:9).
- k. Te ne hoko ko ha toko taha ke fakafou mai ai ha folofola fo'ou (Tohi 'a Molomoná) pea 'e fepoupou'aki mo fengāue'aki ia mo e folofola 'oku tau lolotonga ma'ú (Tohi tapú) (Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Sēnesi 50:30–31; 2 Nīfai 3:11–12).
- l. Neongo te ne vaivai, ka 'e ngaohi ia 'e he 'Eikí ke ne hoko 'o mālohi (Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Sēnesi 50:32; 2 Nīfai 3:13).
- m. 'E fakatou ui ia mo 'ene tamaí ko Siosefa (Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Sēnesi 50:33; 2 Nīfai 3:15).

2. Ko e teuteu ki he hongé

- Na'e fale'í 'e Siosefa 'a Felo ke faka'aonga'í 'a e ngaahi ta'u mahu 'e fitú ke teuteu ai 'a 'Isipite ki he ngaahi ta'u hongé 'e fitu ka hoko mai aí (Sēnesi 41:29–30, 34–36). Ko e hā ha fale'í 'oku fai mai 'e he kau taki 'o e Siasí kiate kitautolu 'o fekau'aki mo e mateuteu ki he ngaahi taimi 'o e hongé pe ko ha toe faingata'a kehé?

Na'e akonaki 'e 'Eletā L. Tomu Peuli 'o pehē:

“Hangē ‘oku mahu‘inga ke teuteu‘i fakalaumālie kitautolú, ‘oku pehē pē mo e fiema‘u ke tau teuteu‘i ‘a e ngaahi me‘a fakatu‘asinó. . . .Kuo ta‘u lahi hono fakahinohino‘i kitautolu ke tau muimui ‘i he ngaahi me‘a ko ‘ení ‘e fā ‘i he‘e-tau teuteu ki ha fa‘ahinga me‘a ‘e hoko he kaha‘ú.

“Uluakí, ma‘u ha tu‘unga fakaako fe‘unga. Ako ha fa‘ahinga taukei pe pōto‘i ngāue ‘e lava ke ma‘u ai ha‘o ngāue pau mo tu‘uma‘ú koe‘uhi ke lava ‘o ma‘u ha pa‘anga fe‘unga ke fakalato ‘aki ho‘o ngaahi fiema‘ú mo e ngaahi fiema‘u ‘a ho fāmilí. . . .

“Ko hono uá, mo‘ui pē ‘o fakatatau mo e pa‘anga ‘okú ke ma‘ú, pea fakahū ha pa‘anga ki ha ‘aho ‘e hoko mai ai ha faingata‘a. Kamata leva ke ke muimui ‘i ha palani ke patiseti‘i ‘a e me‘a kuo tāpuaki‘i ‘aki koe ‘e he ‘Eikí. To‘o ma‘u pē ha pa‘anga ‘o talifaki ki ha ngaahi fiema‘u ‘a e fāmilí ‘i he kaha‘ú ‘o hangē ko ho‘o to‘o ma‘u pē ‘a ho‘o vahehongofulú. . . .

“Ko hono tolú, ‘oua ‘e fakamo‘ua. Ko e ngaahi mo‘ua ko ia ‘oku fie ma‘u ke faí, ‘oku totonu ke toki fakahoko pē ia hili hano lotua mo fakakaukau‘i fakalelei ia, pea ‘i he hili ha‘o ma‘u ‘a e fale‘i lelei taha te ke lava ke ma‘ú. ‘Oku fie ma‘u ke tau mapule‘i kitautolu ke tau lava pē ‘o mo‘ui fakatatau mo e me‘a te tau lava ke totongí. . . .

“Ko hono faá leva, tokonaki mo tauhi ha me‘akai mo ha ngaahi me‘a ‘e ‘aonga ki he mo‘uí [‘o kapau ‘oku fakangofua ‘e he ngaahi lao ‘o e fonuá ‘a e tauhi me‘a pehení]. Tokonaki ha vala mo fakahū ha pa‘anga ‘i he pangikeé ‘i ha founa fakapotopoto ke tokoni ‘i he ngaahi taimi ‘e hoko ai ha fakatamakí. ‘Oku ou manatu‘i lelei kuo lau ta‘u ‘a hono ako‘i kitautolu ke tau teuteu ki he kaha‘ú pea ke tau tñaki ‘o fakatolonga ha me‘akai mo ha ngaahi me‘a kehe ke fe‘unga mo ha ta‘u ‘e taha. Mahalo kuo ‘ikai ke tau toe tokanga kotoa kitautolu ki he fale‘i ko ‘ení ko e tupu mei he ngaahi ta‘u lahi kuo tau mahu aí. ‘Oku ou tui au kuo ‘osi e taimi ia ke tau ta‘e tokanga ai ki he fale‘i ko ‘ení. ‘I he‘etau vakai atu ki he ngaahi me‘a ‘oku hoko ‘i māmani he ngaahi ‘aho ní, kuo pau ke tau fakakaukau‘i fakamātoato ‘e kitautolu ke fai ‘a e teuteu ko ‘ení” “Kapau ‘Oku Mou Mateuteu, ‘E ‘Ikai ke Mou Manavahē,” *Tūhulu*, Sānuali 1996, 43).

- Lolotonga ‘a e taimi ‘o e hongé, “na‘e ha‘u ‘a e fonua kotoa pē ki ‘Isipite ki a Siosefa” ke fakatau me‘akai, he ko ‘Isipite pē ‘a e fonua na‘e teuteu ki he hongé (Sēnesi 41:54–57). ‘Oku tau ma‘u fēfē ha faingamālie ke tau tokoni‘i e kakai kehé ‘i he taimi ‘oku tau mateuteu aí?

3. Ko e ngaahi foha ‘o Siosefá

- Hili hono fokotu‘u ‘e Felo ‘a Siosefa ke pule ki ‘Isipite, na‘e mali ‘a Siosefa mo ha fefine ko ‘Āsena, pea na‘e ‘i ai hona ongo foha ‘e toko ua (Sēnesi 41:45, 50). Ko e hā ‘a e hingoa na‘e fakahingoa ‘aki ‘e Siosefa mo ‘Āsena hona ongo fohá? (Vakai, Sēnesi 41:51–52.) Ko e hā hono ‘uhinga na‘e fe‘unga ai pe ‘a e ongo hingoa ko ‘ení mo e ongo foha ‘o Siosefa? (‘E lelei ke ke fakahā ange ki he kalasí ‘oku ‘uhinga ‘a e *Manasé* ki he “fakangalo‘i” pea ko e *Ifalemí* ko e “fua lahi”).

Ko e Nofo Pōpulá, Laka-Atú pea mo e Hiki Fonongá

Lēsoni
13

‘Ekesōtosi 1–3; 5–6; 11–14

Taumu‘á

Ke fakalotolahi‘i e kalasí ke nau (1) falala ‘oku fakahoko ‘e he ‘Eikí ‘a ‘ene ngaahi tala‘ofá, (2) fakatupulaki ‘a ‘enau hounga‘ia ‘i he feilaulau fakalelei ‘a e Fakamo‘uí, pea (3) ‘ai ke toe mahu‘ingamālie ange ‘a e sākalamēnití ‘i he‘enau mo‘uí.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:

- a. ‘Ekesōtosi 1–3. Na‘e fakangāue pōpula‘i ‘e he kakai ‘Isipité ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí (1:1–14). Na‘e tu‘utu‘uni ‘e Felo ke tamate‘i ‘a e pēpē tangata kotoa pē ‘oku fanau‘i mai ki he kakai ‘Isilelí (1:15–22). Na‘e fanau‘i ‘a Mōsese pea ‘oku tauhi mo ‘ohake ia ‘e he ‘ofefine ‘o Feló (2:1–10). Na‘e tamate‘i ‘e Mōsese ha tangata ‘Isipite pea ‘okú ne hola ki Mitiane ‘o mali ai mo Sípola (2:11–22). Na‘e hā ‘a e ‘Eikí ki a Mōsese ‘i ha ‘ulu‘akau na‘e vela ‘o ne fekau‘i ia ke ne fakatau‘atāina‘i ‘a ‘Isileli mei he nofo pōpulá (3:1–22; Fakatokanga‘i ange: ‘oku liliu ‘a e “‘āngelo ‘a [e ‘Eikí]” ‘i he ‘Ekesōtosi 3:2 ki he “‘ao ‘o [e ‘Eikí]” ‘i he Liliu ‘a Siosefa Sāmitá).
- e. ‘Ekesōtosi 5–6. Na‘e kole ‘a Siosefa mo ‘Ēlone ki a Felo ke fakatau‘atāina‘i ‘a ‘Isileli, ka na‘e ‘ikai ke tali ‘e Felo ‘o ne toe fakalahi mai e kavenga ‘a e kakai (5:1–23). Na‘e tala‘ofa ‘a e ‘Eikí te ne fakahoko ‘a e fuakava na‘á ne fai mo ‘Ēpalahamé (6:1–8). (Fakatokanga‘i ange: ‘Oku fakamatala ‘a e Vahe 7–10 ki he toutou ‘alu ‘a Mōsese ‘o kole ki a Felo ke fakatau‘atāina‘i ‘a ‘Isilelí. Na‘e kei fakafisi pē ‘a Felo neongo ‘a e ngaahi faka‘ilongá, ngaahi me‘a fakaofó, pea mo e ngaahi me‘a fakamamahi na‘e hokó. ‘I he Tohi Tapu na‘e liliu ‘e Siosefa Sāmitá, ‘i he ngaahi vahe ko ‘ení, ‘oku fetongi ‘a e fakaleá ‘o pehē, “na‘e fakafefeka ‘e [he ‘Eikí] ‘a e loto ‘o Feló” ki he “Na‘e fakafefeka ‘e Felo ‘a hono lotó.”)
- f. ‘Ekesōtosi 11–13. Na‘e tala‘ofa ‘a e ‘Eikí te ne tuku mai ha mahaki faka‘auha ki ‘Isipite pea ‘e mate ‘a e ‘uluaki fānau ‘i he ‘api kotoa pē (11:1–10). Na‘e fakahinohino‘i ‘e he ‘Eikí ‘a Mōsese ko e teuteu atu ki he Laka Atú, ‘a ia ‘e fakahaofi ai ‘a ‘Isileli mei he faka‘auha ko ‘ení (12:1–20). Na‘e mate ‘a e ‘uluaki fānau kotoa pē ‘i ‘Isipité (12:29–30). Na‘e fakahā ‘e Felo ki a Mōsese ke ‘ave ‘a hono kakai mei ‘Isipite pea na‘e mavahe ‘a e kakai ‘Isilelí (12:31–42). Na‘e fakahā ‘e Mōsese ki he fānau ‘a ‘Isilelí ke nau tauhi ki he kātoanga ‘o e mā ta‘e fakalēvaní ‘i he kaha‘ú ko e fakamanatu ‘o hono fakatau‘atāina‘i kinautolú (13:1–16). Na‘e hā‘ele ‘a e ‘Eikí ‘i mu‘a he fononga ‘a e kakai ‘Isilelí ko ha pou ‘ao ‘i he ‘ahó, pea ‘i he taimi po‘ulí ko ha pou afi (13:17–22). (Fakatokanga‘i ange ‘oku fa‘a fetongitongi pē hono ngāue‘aki ‘o e “Kātoanga ‘o e Laka-atú” pea mo e “Kātoanga ‘o e Mā Ta‘e Fakalēvaní”; ko e Laka Atú ko e ‘uluaki ‘aho ia ‘o e Kātoanga ‘o e Mā Ta‘e Fakalēvaní.)
- h. ‘Ekesōtosi 14. Na‘e tuli mui atu ‘a Felo mo ‘ene kau taú ‘i he fānau ‘a ‘Isilelí (14:1–9). Na‘e manavahē ‘a e kakai, peá ne kole tokoni ‘a Mōsese ki he ‘Eikí (14:10–18). Na‘e fakahaofi ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí mei he kau taú pea na‘a nau kolosi he Tahī Kulokulá ‘i he kekekele mōmoá. Na‘e tuli kinautolu ‘e he kau tangata ‘a Feló ‘o nau melema (14:19–31).

2. Ngaahi folofola kehe ke laú: ‘Ekesōtosi 4:7–10; 15.
3. Kole ki ha taha ‘i he kalasí ke teuteu mai ke ne fakamatala‘i fakakātoa nounou pē ‘a ‘Ekesōtosi 1 mo e 2.
4. Teuteu‘i mai ha ongo kaati fo‘i lea ko e *Laka-atú* mo e *Sākalamēnití*.
5. ‘E lelei pē kapau te ke fie faka‘aonga‘i ha ni‘ihi ‘o e ngaahi nāunau tokoni ko ‘ení ko ha kongá ‘o e lēsoní kapau ‘e ma‘u:
  - a. “Animal Sacrifice and the Atonement” ko e kongá ‘o e filimi vitiō ko e *Old Testament Video Presentations (53224)* ‘oku miniti ‘e hiva hono lōloá.
  - e. Fakatātā *Ko Sīsū ko e Kalaisí (62572 900; Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongolelei 240)*; Ko Mōsese ‘i he Potu ‘Akau‘i he Ve‘e Vaitafé (62063 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongolelei 106)*; Ko Mōsese mo e ‘Ulu‘akau Velá (62239 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongolelei 107)*; pea mo e Kolosi ‘i he Tahī Kulokulá (62100).

Fokotu‘u ki he Founa Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá Te ke lava ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitiviti pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fehu‘i ange ki he kalasí pe kuo ‘osi fakahaofi tu‘o taha kinautolu mei ha fa‘ahinga faingata‘a na‘e hokó. Fakaafe‘i ha toko taha pe toko ua ke na fakamatala nounou ki ha me‘a pehē na‘e hoko kiate kinaua, pe ko ha‘o fakamatala ‘a‘au ki ha me‘a na‘e hoko kiate koe. Fehu‘i ange ki he toko ua na‘á na fakamatalá pe ko e hā ha fa‘ahinga ongo na‘á na ma‘u ki he kakai na‘á nau fakahaofi kinaua.

Tala ange ko e lēsoni ko ‘ení ‘oku kau ki ha taha ‘o e founa fakahaofi fakafo taha kuo hokó, ‘a hono fakatau‘atāina‘i ‘o e fānau ‘a ‘Isilelí mei he mahaki faka‘auhá mo e nofo pōpula ki he kakai ‘o ‘Isipité. Tala ange foki ‘oku lahi ha ngaahi founa ‘oku fakafongá‘i ai ‘e he fakahaofi ko ‘ení ha feinga fakahaofi ‘e taha ‘oku toe fu‘u mahu‘inga ange, ‘a hono fakatau‘atāina‘i kitautolu mei he faiangahalá mo e maté ‘o fakafou mai ‘i he feilaulau fakalelei na‘e fai ‘e he Fakamo‘uí.

Alea‘i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó

‘I ho‘o ako‘i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea‘i ha founa ‘e faka‘aonga‘i ia ‘i he mo‘ui faka‘ahó. Fakalotolahí‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me‘a ne nau a‘usia, ‘a ia ne felāve‘i mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni fakafolofolá

Hili e hiki ‘a Sēkope mo hono fāmili ki ‘Isipité, na‘e nofo ai ‘a e kakai ‘Isileli ‘o fe‘unga mo ha ta‘u ‘e 430. Na‘e tu‘u hake ‘a Felo ‘o e kuonga ko iá ‘o fakapōpula‘i kinautolu pea ‘oange ha ngaahi kavenga mamafa ke nau fua. Pea hangē ko ia na‘e kikite‘i ‘e Siosefá, na‘e fokotu‘u hake ‘e he ‘Eikí ‘a Mōsese ke ne fakatau‘atāina‘i e fānau ‘a ‘Isilelí (2 Nīfai 3:10).

1. Na‘e ui ‘e he ‘Eikí ‘a Mōsese ke fakatau‘atāina‘i ‘a ‘Isileli mei he nofo pōpulá.

Fekau ki he toko taha na‘e vahe ki aí ke ne fakamatala‘i fakanounou pē ‘a ‘Ekesōtosi 1 mo e 2; hili iá pea ke ako‘i pea mou alea‘i ‘a ‘Ekesōtosi 3.

- Na'e anga fēfē hono ui 'e he 'Eikí 'a Mōsese ke ne fakatau'atāina'i 'a 'Isileli mei he nofo pōpūlá? (Vakai, 'Ekesōtosi 3:1–4.) Ko e hā e me'a na'e fakahā ange 'e he 'Eikí ki a Mōsese lolotonga 'ene folofola ange ki aí? (Vakai, 'Ekesōtosi 3:5–10.) Ko e hā e me'a te tau lava ke 'ilo 'o kau ki he 'Eikí mei hono ui ko 'eni 'o Mōsesé? ('E lava ke kau 'eni he ngaahi tali 'e 'oatú, 'oku 'afio'i 'e he 'Eikí 'a hono kakái, 'okú ne manava'ofa kiate kinautolu, 'okú ne fie ma'u ke tāpuaki'i kinautolu, pea 'okú ne tauhi 'ene ngaahi tala'ofa 'oku fai kiate kinautolú.)
- Fakaafe'i e kalasí ke nau fakakaukau loto angé 'o pehē ko e fānau 'Isilelí kinautolu pea 'oku nau nofo 'i 'Isipite. Ko e to'u tangata lahi hono akonekina kinautolu ko e kakái 'a e Otuá 'i he fuakava pea te ne fakahoko 'a e ngaahi tala'ofa na'á ne fai ki a 'Ēpalahamé. Ka 'oku lolotonga ngaohi-kovi'i kinautolu mo nau kei nofo pōpūla pē. Ko e hā ha me'a 'oku tau lava 'o ako mei heni te ne tokoni'i kitautolu 'i he taimi 'oku tau fetaulaki ai mo ha faingata'á? ('Oku 'ikai puli ki he 'Otuá hotau ngaahi faingata'a'ia hangē ko ia na'á ne folofola 'aki 'i he'ene ui 'a Mōsesé pea iku pē 'o fakatau'atāina'i 'a 'Isilelí. Ka 'oku 'ikai ke ne fa'a hanga 'o fakahaofi kitautolu mei he ngaahi faingata'á 'i he taimi pē ko iá. Tatau ai pe pe ko e hā hono fuoloa hotau 'ahi'ahi'i 'oku kei totonu ke tau lotu hokohoko pē kiate ia mo tau falala 'okú ne 'ofa 'iate kitautolu pea 'e lelei 'a e me'a hono kotoa 'o kapau te tau talangofua kiate ia. (Vakai, T&F 90:24; 98:3; Mōsaia 24:14–15.) Kuo 'i ai ha taimi kuo fakafiemālie'i ai koe 'e he 'Eikí lolotonga ha ngaahi taimi faingata'a?
- Ko e hā ha lea 'a Mōsese 'i he taimi na'e ui ai ia 'e he 'Eikí ke ne 'alu 'o fakatau'atāina'i 'a 'Isilelí? (Vakai, 'Ekesōtosi 3:11;4:1, 10.) Ko e hā na'e ongo'i ta'e fe'unga ai 'a Mōsesé? Ko e hā ha fakafiemālie na'e 'oange 'e he 'Eikí kiate iá? (Vakai, 'Ekesōtosi 3:12; 4:11–12.) Ko e hā ha ongo 'okú ke ma'u 'i he taimi 'oku 'i ai ha ui mei he 'Eikí? Ko e hā hono 'uhinga 'oku fa'a sai ai he taimi 'e ní'hi ke te ongo'i 'a 'ete ta'e fe'ungá? Kuo tokoni'i fēfē nai koe 'e he 'Eikí 'i ha ngaahi uiui'i na'á ke ongo'i 'okú ke ta'e fe'unga?
- Ko e hā ha fa'ahinga feilaulau 'a Mōsese he'ene tali hono ui ia ke ne tataki hono kakái? (Vakai, Hepelū 11:24–26.) Ko e hā ha'atau fa'ahinga feilaulau 'e fai he'etau tali 'a e ngaahi uiui'i ke ngāue ma'á e 'Eikí? Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke tau loto fiemālie ke feilaulau ma'á e 'Eikí?

2. 'Oku tuku mai 'e he 'Eikí ha ngaahi me'a fakamamahi ki 'Isipite

Ako'i mo alea'i 'a 'Ekesōtosi 5–6. 'E lelei kapau te ke fakamatala'i fakanounou kātoa 'a 'Ekesōtosi 7–10, 'o ke fakamatala'i ai na'e tu'o lahi e 'alu 'a Mōsese 'o kole ki a Felo ke fakatau'atāina'i 'a 'Isilelí. Na'e fakafisi 'a Felo ke ne fai 'eni neongo 'a e ngaahi faka'ilongá, ngaahi me'a fakaofó, mo e ngaahi me'a fakamamahi na'e hokó. 'Oku totonu ke 'oua na'á ne fakamoleki 'a e taimi kalasí 'i hono toe fakamanatu'i tahataha 'a e ngaahi faka'ilongá, ngaahi me'a fakaofó, pea mo e ngaahi me'a fakamamahi na'e hokó.

- Ko e hā e tali 'a Felo 'i he fuofua taimi na'e kole ai 'a Mōsese mo 'Ēlone ke tukuange 'a e fānau 'a 'Isilelí? (Vakai, 'Ekesōtosi 5:1–9.) Na'e fēfē 'a e fānau 'a 'Isilelí 'i he hoko ange 'a e faingata'a ko 'ení kiate kinautolú? (Vakai, 'Ekesōtosi 5:15–21). Ko e hā na'e fai 'e Mōsesé? (Vakai, 'Ekesōtosi 5:22–23.) Ko e hā 'oku tau lava ke ako mei he fakamatala ko 'ení? (Ko e me'a 'e taha te tau lava ke ako ke kātaki 'i he taimi 'o e faingata'á. 'E fakahoko 'e he 'Eikí 'ene ngaahi tala'ofá neongo he 'ikai ke ne fakahoko ia 'i he taimi pe ko e founga 'oku tau 'amanaki atu 'e hoko aí.)

- 'I he hili hono toe fakalahi 'e Felo 'a e kavenga 'a e kakai 'Isilelí, na'e toe fakahā 'e he 'Eikí 'a 'ene ngaahi tala'ofá ki a Mōsese. Ko e hā 'a e ngaahi tala'ofa ko 'ení? (Vakai, 'Ekesōtosi 6:4–8.) Ko e hā e tali 'a e fānau 'a 'Isilelí ki hono toe fakamanatu'i ange 'e Mōsese 'a e ngaahi tala'ofa ko 'ení kiate kinautolú? (Vakai, 'Ekesōtosi 6:9.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ke kei fakafanongo ai hotau ní'ihiki ki he kau palōfitá mo tui ki he ngaahi tala'ofa 'a e 'Eikí, 'i he taimi 'oku hoko mai ai 'a e ngaahi 'ahi'ahí? 'E anga fēfē ha'atau kei ma'u 'a e tui ki he 'Otuá lolotonga e taimi faingata'á?
- Ko e hā e tali 'a Mōsese 'i he folofola tu'o ua ange 'a e 'Eikí ke 'alu 'o kole ki a Felo ke fakatau'atāina'i 'a 'Isilelí? (Vakai, 'Ekesōtosi 6:10–12.) Fakamahino ange 'oku 'i ai pē foki ha taimi 'e ní'ihiki 'oku tau ongo'i veiveiua ke fai 'a e me'a 'oku kole mai 'e he 'Eikí koe'uhí pē ko ha'atau manavahē pe ko ha'atau pehē 'e 'ikai lava e me'a ko iá. Kuo tokoni'i fēfē nai koe 'e he 'Eikí 'i ha taimi na'á ke ongo'i veiveiua ai pe manavahē?

3. 'Oku fakahinohino'i 'e he 'Eikí 'a Mōsese 'i hono teuteu 'o e Laka-atú.

Ako'i mo alea'i 'a 'Ekesōtosi 11–13

- Ko e hā e taumu'a 'o e 'uluaki Laka-atú? (Vakai, 'Ekesōtosi 12:12–13, 22–23.) Ko e hā hono 'uhinga na'e fiema'u ai 'e he 'Eikí ke kei hokohoko atu 'e 'Isileli 'a e Kātoanga 'o e Laka-atú 'i he ngaahi ta'u hoko mai? (Vakai, 'Ekesōtosi 12:24–27, 42; 13:1–10)
- Fakamatala'i ange na'e 'ikai ngata pē 'i hono fai ke fakamanatu ki 'Isileli kuo fakahaofi kinautolu 'e he 'Otuá mei he mahaki faka'auhá mo fakatau'atāina'i kinautolu mei he kau 'Isipité, ka na'e toe hoko foki ia ko e fakataipe 'o ha me'a mahu'inga 'e hoko 'i he kaha'ú. Ko e hā e me'a ko 'ení? (Ko e feilaulau fakalelei 'a Sīsū Kalaisi, ko e Lami 'a e 'Otuá, 'a ia 'okú ne fakatau'atāina'i kitautolu mei he angahalá mo e maté. Vakai, 1 Kolinitō 5:7.) Na'e fakataipe fēfē 'e he Laka-atú 'a e Fakalelei?

Te ke lava ke faka'alí'ali 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'oku faitatau ai 'a e Laka-atú mo e feilaulau fakalelei 'a Sīsū Kalaisi:

- a. Na'e pau ke faka'aonga'i 'e he fānau 'a 'Isilelí 'a e fuofua 'uhiki ko ha lami tangata ta'e hano mele 'i he Laka-atú ('Ekesōtosi 12:5). Ko e Fakamo'uí ko e 'uluaki fānau ia ko e 'Alo 'o e 'Otuá, ko e Lami 'a e 'Otuá na'e 'ikai hano 'ila pe mele (1 Pita 1:19).
- e. Na'e pau ke afuhi'aki 'e he fānau 'a 'Isilelí 'a e toto 'o e lamí 'i he 'akau fakalavá 'i honau ngaahi matapaá ke fakahaofi 'enau 'uluaki fānau mei he maté ('Ekesōtosi 12:7, 22–23). 'Oku hanga 'e he ta'ata'a 'o e Fakamo'uí, 'a ia na'á ne lilingi 'i Ketisemani mo e funga kolosí, 'o fakama'a 'a e kakai fai-velengá mo fakamo'uí kinautolu mei he mate fakalaumālié (Mōsaia 4:2).
- f. Na'e pau ke kai 'e he fānau 'a 'Isilelí 'a e mā ta'e fakalēvaní ('Ekesōtosi 12:8, 15–20). Na'e lau 'a e lēvaní pe ko e 'isitē he kuonga fuoloá ko ha faka'ilonga ia 'o e 'auhá he na'e vave 'ene koví mo 'ene tu'unga-fulufuluá. . . He ko hono kai ko ia 'e he kakai 'Isilelí 'a e mā ta'e fakalēvaní, 'okú ne fakahā mai 'e ia 'oku nau kai ha mā 'oku 'ikai ke 'auha pe 'uli, 'a e Mā 'o e Mo'uí, 'a ia ko Sīsū Kalaisi (vakai, Sione 6:35)" *Old Testament Student Manual: Genesis-2 Samuel* [1981], 119). 'Oku fakahā mai 'e hono to'o 'o e lēvaní 'a e fakatomalá, pe ko hono to'o atu 'o e angahalá mei ha mo'ui 'a ha taha.

h. Na'e pau ke kai fakavavevave 'e he fānau 'a 'Isilelí 'a e me'akai 'o e Laka-atú ('Ekesōtosi 12::11). Hangē ko e kau 'Isilelí, 'oku fie ma'u ke tau tali fiefia pea 'i he taimi pē ko iá 'a hono fakatau'atāina'i kitautolu 'e he Fakamo'uí.

- 'I he 'Ohomohe Faka'osí, na'e fakahoko ai 'e he Fakamo'uí 'a e sākalamēnití ko hono fetongi 'o e Laka-atú (Mātiu 26:19, 26–28). Faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e Fakamo'uí, pea fakapipiki 'a e kaati fo'i lea ko e *Laka-atú* 'i he tafa'aki to'ohemá pea kaati fo'i lea ko e *sākalamēnití* 'i he tafa'aki to'omata'ú. Ko e hā ha ngaahi founa 'oku faitatau ai 'a e Laka-atú mo e sākalamēnití? (Vakai, 'Ekesōtosi 12:14; 13:9–10; T&F 20:75–79.)

Na'e akonaki 'a 'Eletā Hauati W. Hanitā 'o pehē ko e me'akai 'i he Laka-atú, 'a ia 'oku 'iloa he taimí ni ko e 'Ohomohe Faka'osí, ko e mā mo e uainé kae 'ikai ko e kakano'i manu mo e lou'akau kona, [na'e hoko] 'a e sino mo e ta'ata'a 'o e lamí, ko ha ongo faka'ilonga ke kai mo inu 'i he loto 'apasia mo manatu kiate ia 'o ta'e ngata.

"Na'e fokotu'u 'e he Fakamo'uí 'a e ouau ko ia 'oku 'iloa he taimí ni ko e sākalamēnití 'o e 'Ohomohe 'a e 'Eikí, 'i ha founa faingofua mo molumalu. Hili e mamahi 'a Sīsū 'i Ketisemaní, feilaulau na'á ne fakahoko 'i Kalevalé, pea mo 'ene toetu'u mei he fonualoto na'e tu'u 'i he loto ngoué, na'á ne hanga 'o fakakakato 'a e fono motu'á ka ne kamata ha kuonga fo'ou 'a ia 'oku makatu'unga 'i ha mahino 'oku toe mā'olunga mo mā'oní'oni ange 'o kau ki he fono 'o e feilaulaú. 'Oku 'ikai leva toe fie ma'u ke feilaulau 'aki 'e he tangatá ha veloaki mei he'enu tākanga sipí koe'uhí he kuo hā'ele mai 'a e 'Uluaki Fānau 'a e 'Otuá 'o foaki 'ene mo'uí ko ha feilaulau ta'e fakangatangata mo ta'engata" ('i he Conference Report, Apr. 1985, 22; or *Ensign*, May 1985, 19).

- Na'e pehē 'e 'Eletā Hauati W. Hanitā na'e tatau pe 'a e hoko 'a e Laka-atú ko ha fuakava mo e malu'i ki 'Isileli motu'a mo e hoko 'a e sākalamēnití ko ha "fuakava fo'ou 'o e malu'í" ma'atautolu ('i he Conference Report, Apr. 1974, 24; or *Ensign*, May 1974, 18). 'Oku hoko fēfē 'a e sākalamēnití ko ha fuakava 'o e malu'í ma'atautolú? ('Oku fakamanatu mai 'e he sākalamēnití 'a e feilaulau fakalelei na'e fai 'e he Fakamo'uí, 'a ia 'okú ne 'omi ha malu'í ta'engata 'aki 'ene fakatau'atāina'i kitautolu mei he ngaahi ha'i 'o e angahalá mo e maté. 'Oku toe tokoni foki 'a e ngaahi fuakava 'oku tau fakafou 'i he'etau ma'u 'a e sākalamēnití ke tau ma'u ha malu'í ta'engata.)

Na'e fehu'i 'e 'Eletā Sefilí R. Hōlani 'o pehē:

"Oku tau vakai nai ki he [sākalamēnití] ko 'etau katoanga ia 'o e Laka Atú, pe ko ha fakamanatu ia *hotau* malu'í, fakatau'atāina'i pea mo hotau huhu'í?

"Oku totonu leva ke tau fakamātoato'i 'a e ouau ko eni 'o hono fakamanatua 'o 'etau hao mei he 'āngelo 'o e fakapo'ulí 'o laka hake ia 'i ha toe taimi. 'Oku totonu ke hoko ia ko ha mōmeniti ongo, mo 'apasia, pea mo fakalaulauloto lahi taha. 'Oku totonu ke ne hanga 'o fakatupulaki ha ngaahi fakakaukau mo ha ngaahi ongo'i fakalaumālie." ("Mou Fai 'Eni ko e Fakamanatu Kiate Au" Tūhulu, Sānuali 1996, palakalafi 11 mo e 12.)

- Na'e fakamamafa'i 'e he 'Eikí 'i he ngaahi fakahinohino na'á ne fai fekau'aki mo e Laka Atú, 'a e fiema'u ko ia ke hanga 'e he ngaahi mātu'á 'o ako'i 'a hono mahu'ingá ki he'enu fānau ('Ekesōtosi 12:26–27; 13:8, 14). Ko e hā na'e mahu'inga ai ke fai 'e he ngaahi mātu'a 'o 'Isilelí 'a e me'a ko 'ení?

‘Oku fēfē ‘a e fekau‘aki ‘a e me‘á ni mo kitautolu he ‘ahó ni? (‘Oku totonu ke tau ako‘i ki he‘etau fānaú ‘a hono mahu‘inga ‘o e sākalamēnití mo e ngaahi ouau kehe ‘oku nau fakamanatu‘i mai kiate kitautolu ‘a e kau e to‘ukupu ‘o e ‘Eikí ‘i hono fakatau‘atāina‘i kitautolu mei he angahalá mo e maté, ‘o hangē ko ‘Isileli motu‘á.)

4. ‘Oku laka atu ‘a e fānaú ‘a ‘Isilelí ‘i he Tahī Kulokulá

Ako‘i mo alea‘i ‘a ‘Ekesōtosi 14.

- Hili hono tuku ange ‘e Felo ‘a e fānaú ‘a ‘Isilelí ke nau mavahe mei ‘Isipité, na‘e toe tafoki hono lotó peá ne fekau atu ‘ene kau tau ke tuli mui ‘iate kinautolu (‘Ekesōtosi 14:5–9). Ko e hā ha me‘a na‘e fai ‘e he fānaú ‘a ‘Isilelí ‘i he‘enau mamata mai ki he ‘alu atu ‘a e kau tau? (Vakai, ‘Ekesōtosi 14:10–12.) Ko e hā na‘e tala ange ‘e Mōsese ki he fānaú ‘a ‘Isilelí ‘i he kamata ke momou ‘enau tuí? (Vakai, ‘Ekesōtosi 14:13–14.) Te tau lava fēfē ke fakatupulaki ha tui ‘oku mālohi fe‘ungá ke pukepuke ‘aki kitautolu ‘i he taimi ‘oku tau manavahē ai?
- Na‘e fakahaofi fēfē ‘e he ‘Eikí ‘a e fānaú ‘a ‘Isilelí mei he kau tau ‘a ‘Isipité? (Vakai, ‘Ekesōtosi 14:21–31.) ‘E lava fēfē ‘e he talanoa ko ení ke tokoni‘i kitautolu ‘i he taimi ‘oku hoko mai ai ‘a e ‘ahi‘ahí?

Faka‘osí

Fai ha‘o fakamo‘oni ‘e fakahoko ‘e he ‘Eikí ‘a ‘ene ngaahi tala‘ofa na‘e fai kiate kitautolú ‘o hangē pē ko ‘ene fakahoko ‘ene ngaahi tala‘ofa te ne fakatau‘atāina‘i ‘a e kakai ‘Isilelí mei he nofo pōpulá. Fakalotolahi‘i e kalasí ke nau fakatupulaki ‘enau hounga‘iá ‘i he feilaulau fakalelei na‘e fai ‘e he Fakamo‘uí pea ke nau ma‘u ‘a e sākalamēnití ‘i he mo‘ui taau mo e fa‘a fakakaukau, mo tauhi ‘a e ngaahi fua-kava ko ia te “nau manatu ma‘u ai pē kiate iá” (T&F 20:77).

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako‘i ‘o e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founga fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu‘u atú. ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. ‘Oku fakatātaa‘i loi ‘e Sētane ‘a e mālohi ‘o e ‘Otuá

- Ko e hā e me‘a na‘e fai ‘e Felo ‘i hono faka‘ali‘ali ange ‘e Mōsese mo ‘Ēlone ‘a e ngaahi faka‘ilonga ‘o e mālohi ‘o e ‘Otuá? (Vakai, ‘Ekesōtosi 7:8–12, 17–22.) Ko e hā ha‘atau ‘ilo ki a Sētane mei he ngaahi veesi ko ‘ení?
- Ko e hā ha ní‘ihi ‘o e ngaahi founga ‘oku hanga ai ‘e Sētane ‘o fakatātaa‘i loi ‘a e mālohi mo e ngaahi tāpuaki mei he ‘Otuá he ngaahi ‘ahó ni? Ko e hā ha ngaahi me‘a-foaki kuo foaki mai ‘e he ‘Eikí ke tokoni‘i kitautolu ke tau lava ‘o tala ‘a e lelei mei he koví? Te tau lava fēfē ke fakatupulaki ‘a ‘etau malava ko ia ke ‘ilo‘i e faikehekehe ‘o e me‘a ‘oku lelei mei he koví?

2. Ko e ngaahi tautea fakamamahí

- Ko e hā hono ‘uhinga na‘e tuku atu ai ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi tautea fakamamahí ki Isipité? (Vakai, ‘Ekesōtosi 7:5, 17; 8:10; 9:14, 29; 10:2; 14:4.) Ko e hā na‘e fai ‘e Felo he hoko mai ‘a e ngaahi tauteá? (Hangē ko ‘ení, vakai,

‘Ekesōtosi 8:8, 15, 25, 28, 32.) Ko e hā hono ‘uhinga na’e ‘ikai hoko ai ha me’a ki he fānau ‘a ‘Isilelí mei he ngaahi tautea fakamamahi ko ‘ení? (Vakai, ‘Ekesōtosi 9:4–6, 23–26 10:22–23; 11:4–7.)

3. Ko e Laka-atú

‘I ho’o ako’i e founa ‘oku hanga ai ‘e he Laka-Atú ‘o fakafofonga’i e Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí, ‘e lelei ke ke ‘omai e ngaahi me’a ko ‘ení ke fakatātaa’i ‘aki e ngaahi faka’ilonga ‘o e Laka-Atú:

- a. Fakatātā ‘o ha ki’i lami pea mo ha matapā.
- e. Keke vai, mā-pakupaku, pe manioke tama (ke nau fakafofonga’i ‘a e mā ta’e fakalēvaní).
- f. Lau’i lētisi motu’a (ke fakafofonga’i ‘a e lou’akau koná)
- h. Hoa’i sū pe hoa’i senitolo (na’e tui pē ‘e he kakai ‘Isilelí ‘a honau suú he taimi kaí, ko ha faka’ilonga ‘o ‘enau mavahe fakavavevave mei ‘Isipité).

4. “Na’e papitaiso kotoa . . . ‘i he ‘ao pea ‘i he tahi” (1 Fakamatala Me’a Hokohoko 10:2).

‘E lelei kapau te ke lau ‘a 1 Kolinitō 10:1–4, ‘a ia ‘oku akonaki ai ‘a Paula ‘o pehē na’e papitaiso ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí ‘i he ‘aó pea ‘i he tahi. Ko hono fakamatala’i ‘eni ‘e ‘Eletā Pulusi R. Makongikī ‘a e ‘uhinga ‘o e lau ko ‘ení, “‘Oku pehē [‘e Paula] ‘oku tatau pē ‘a e laka atu ‘a ‘Isileli ‘i he Tahi Kulokulá, ‘a ia ko ‘enau hola ia mei he ngaahi tō’onga fakaemāmaní ‘a ‘Isipité, mo e fou atu ‘a honau ngaahi hakó, ‘a e kakai Kalisitiané, ‘i he papitaisó ke si’aki ‘a e ngaahi holi ‘o e kakanó mo mo’ui’aki ‘a e tō’onga mo’ui faka-‘Otuá” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 3 vols. [1966–73], 2:355).

Taumu‘á

Ke fakalotolahi‘i e kalasí ke nau ma‘u e vai mo e mā fakalaumālie ‘a e ‘Eikí, pou-pou‘i ‘ene kau taki kuo filí, pea talangofua ki he‘ene ngaahi fekaú koe‘uhí ke ne ngaohi kinautolu ko ha “pule‘anga mā‘oni‘oni” (‘Ekesōtosi 19:6).

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. ‘Ekesōtosi 15:22–27; 16:1–31; 17:1–7. Na‘e lāunga ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí he na‘á nau fieinua mo fiekaia, pea na‘e foaki mai ‘e he ‘Eikí ha vai, mana, mo ha fanga kueilí.
  - e. ‘Ekesōtosi 17:8–13; 18:13–26. Na‘e ha‘u ‘a ‘Amaleki ke tau mo ‘Isileli. Na‘e mālohi ‘a ‘Isileli ‘i he hiki ki ‘olunga ‘a e nima ‘o Mōsesé, ka na‘e mālohi ‘a ‘Amaleki ‘i he hela ‘a Mōsesé ‘o tuku hono himá ki lalo. Na‘e pukepuke hake ‘e ‘Ēlone mo Hua ‘a e nima ‘o Mōsesé pea na‘e ‘ikuna‘i ‘e ‘Isileli ‘a e taú. (17:8–13). Na‘e muimui ‘a Mōsesé ki he akonaki ‘a Setelō ke fili ha kau fakamaau pea foaki kiate kinautolu ‘a e mafaí (18:13–26).
  - f. ‘Ekesōtosi 19–20. Na‘e fe‘iloaki ‘a e ‘Eikí mo Mōsesé ‘i he Mo‘unga ko Sainai pea na‘á ne foaki ki a Mōsesé ‘a e Fekau ‘e Hongofulú.
  - h. ‘Ekesōtosi 32–34. ‘Oku ma‘u mai ‘e Mōsesé ha ongo maka kuo tohi ai ‘a e ngaahi fakahinohino mei he ‘Eikí ka ‘i he‘ene foki hifo mei Sainai ‘o mamata ki he hū ‘a e kakaí ki he pulu koulá, na‘á ne haveki ‘a e ongo maká ni (31:18; 32:1–24). Na‘e ‘ave ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi ouau ‘o e Lakanga Taula‘eiki Faka-melekisētekí mei ‘Isileli kae foaki kiate kinautolu ha fono ‘oku sí‘i angé, ko e fono ‘a Mōsesé (Liliu ‘a Siosefa Sāmita, ‘Ekesōtosi 34:1–2). Na‘e tā ‘e Mōsesé ha ongo maka fo‘ou ‘e ua ke fetongi‘aki ‘a e ongo maka na‘á ne maumau‘í, ka na‘e ‘hiki ‘i he ongo maka fo‘ou ha “ngaahi lea ‘o e fuakava ta‘engata ‘o e lakanga taula‘eiki mā‘oni‘oni” (‘Ekesōtosi 34:1–5; Liliu ‘a Siosefa Sāmita, Teutalōnome 10:2).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Saame 78; 1 Kolinitō 10:1–11; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:19–27.
3. ‘Omi ki he kalasí ha ‘ū tohi pe ko ha ‘ū me‘a pē ‘oku mamafá kapau ‘okú ke ngāue‘aki ‘a e founga ako‘i ‘o e lēsoní ‘i he peesi 74 –75.
4. Te ke lava ke hulu‘i ‘a e “Modern Idolatry” ko ha kongá ‘o e filimi vitiō ko e *Old Testament Video Presentations* (53224) ‘oku miniti ‘e fitu hono lōloá ‘o kapau ‘e ma‘u.

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá Te ke lava ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitiviti pe ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

- Tau pehē pe kuo pau ke ke fai ha fononga ki ha feitu‘u maomaonganoa ‘a ia kuo te‘eki ai ke ke ‘alu ki ai pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano mape. ‘E anga fēfē ha‘o teuteu atu ki he fononga ko ‘ení? (‘E kehekehe pē ‘a e ngaahi talí, ka ko e teuteu ‘aonga ‘e taha ka faí ko hono kumi mai ha toko taha fai fakahinohino.)
- Ko e hā ha ngaahi me‘a ‘okú ke fie ma‘u ke ma‘u ‘e he toko taha ko ia te ne tataki koe ‘i ha feitu‘u maomaonganoá? (‘E kehekehe pē ‘a e ngaahi talí, ka ‘oku totonu ke ‘ilo‘i ‘e he toko taha ko ‘ení ‘a e feitu‘u ‘oku fai ki ai e fonongá pea alafalala‘anga foki.)
- Ko hai ‘a e toko taha na‘á ne tataki ‘a Mōsese pea mo e fānau ‘a ‘Isilelí hili ‘enau mavahe mei ‘Isipite ki he (toafa) maomaonganoá? (Ko e ‘Eikí.)

Fakamahino ange ‘oku lava ke ako‘i kitautolu ‘e he ngaahi me‘a na‘e hoko ki he kakai ‘Isilelí ‘i he toafá lolotonga ‘etau fononga ‘i he mo‘ui ní. Ko ha lēsoni mahú‘inga ‘e taha ‘oku tau ako mei ai, ko ‘etau lava ‘o falala ‘e tataki mo fakahinohino kitautolu ‘e he ‘Otuá ‘o hangē ko ‘ene fai ma‘á e kakai ‘Isilelí.

Alea‘i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

‘I ho‘o ako‘i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea‘i ha founga ‘e faka‘aonga‘i ai kinautolu ‘i he mo‘ui faka‘ahó. Fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me‘a ne nau a‘usia ‘a ia ‘oku felāve‘i mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni fakafolofolá. Koe‘uhí ‘e faingata‘a ke fai kotoa e ngaahi fehu‘i mo fakamatala‘i e me‘a kotoa pē ‘i he lēsoní, ‘oku totonu ke ke fa‘a lotu mo ke filifili fakalelei ‘a e ngaahi me‘a ‘e ‘aonga taha ki he kalasí.

1. ‘Oku foaki mai ‘e he ‘Eikí ha vai, mana, mo ha fanga kueili ma‘á e fānau ‘a ‘Isilelí.

Ako‘i mo alea‘i ‘a ‘Ekesōtosi 15:22–27; 16:1–31; pea mo e 17:1–7.

‘I he fakalaka atu ‘a e kakai ‘Isilelí ‘i he Tahí Kulokulá ki he kauvai ‘e tahá, na‘e fekau ‘e he ‘Eikí ‘a Mōsese ke ne taki kinautolu ki he fonua ‘o e tala‘ofá. Ka na‘e ‘uluaki sivi‘i ‘e he ‘Eikí ‘a e tui ‘a e kakai ‘Isilelí ‘i he toafá. Na‘e tokolahi ha kakai na‘e ta‘e tui, ‘o ‘ikai ke nau kole tokoni kiate ia ka nau lāunga. Ka neongo ‘eni, na‘e foaki mai ‘e he ‘Eikí ha vai ‘i he‘enau fieinuá mo ha fanga kueili ‘i he‘enau fiekaia.

- Ko e hā ha ngaahi palopalema na‘e fehanganagai mo e kakai ‘Isilelí ‘i he tohi ‘Ekesōtosi 15:22–24 pea mo e 17:1–3? Ko e hā na‘e fai ‘e Mōsese ‘i he taimi na‘e lāunga ai ‘a e kakaí kiate iá? (Vakai, ‘Ekesōtosi 15:25; 17:4. Na‘á ne kole ha tokoni mei he ‘Eikí.) Ko e hā e me‘a ‘oku lava ke tau ako mei he me‘a na‘e fai ‘e Mōsesé? Na‘e tali fēfē ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi lotu ‘a Mōsese ‘o kole tokoní? (Vakai, ‘Ekesōtosi 15:25–26; 17:5–7.)
- Na‘e ‘oange ‘e he ‘Eikí ha vai fakatu‘asino mo fakalaumālie ma‘á e fānau ‘Isilelí. Na‘e ha‘u ‘a e vai fakatu‘asinó mei he maka na‘e taa‘i ‘e Mōsesé; na‘e ha‘u ‘a e “vai fakalaumālie” mei he “Maka fakalaumālié, ‘a ia ko Kalaisi (1 Kolinitō 10:4) Ko e hā e vai fakalaumālie ‘oku tafe meia Kalaisí? (Vakai, 1 Nīfai 11:25.) Te tau inu fēfē ‘a e vai ko iá? Ko e hā ha tala‘ofa ma‘anautolu ‘oku nau inu mei he vai ko iá? (Vakai, Sione 4:14; T&F 63:23.)
- Ko e hā ha ngaahi palopalema na‘e fehanganagai mo e kakai ‘Isilelí ‘i he tohi ‘Ekesōtosi 16:2–3? Ko e hā na‘e fai ki ai ‘e he ‘Eikí? (Vakai, ‘Ekesōtosi 16:4, 11–15.) Ko e hā mo ha toe ngaahi ‘uhinga kehe na‘e foaki mai ai ‘a e maná tuku kehe hono fakataumu‘a mai ke fakamākona aki e fiekaia ‘a e kakaí?

- a. 'E fakahā mai ai ki he 'Eikí pe 'e talangofua hono kakaí kiate ia ('Ekesōtosi 16:4, 16–31).
- e. Te ne fakamanatu faka'aho ki he kakaí 'a e mālohi mo e 'ofa 'oku ma'u 'e he 'Otuá ('Ekesōtosi 16:12).
- f. 'E ako'i ai ki he kakaí 'e 'ikai ke nau mo'ui "'i he maá pē, ka 'i he me'a kotoa pē 'oku ha'u mei he fofonga 'o [e 'Eikí]" (Teutalōnome 8:3).
- h. Te ne ngaohi e kakaí ke nau loto mā'ulalo pea tokoni'i kinautolu ke nau ma'u 'a honau fakamo'uí (Teutalōnome 8:16).
- 'Oku mou pehē na'e tokoni'i fēfē 'a e kakaí 'i hono foaki mai e maná ke nau taki taha fakahoko 'aki 'a e ngaahi taumu'a ko 'ení? 'Oku fakahoko fēfē 'e he 'Eikí 'i he'etau ngaahi mo'uí 'a e ngaahi taumu'a taki taha ko 'ení?
  - 'Oku fakafofonga'i fēfē 'e he maná 'a Kalaisi? (Vakai, Sione 6:35.) 'Oku kehekehe fēfē 'a e mā 'o e mo'ui 'a Kalaisí mei he maná? (Vakai, Sione 6:48–51.) 'Oku tau lava fēfē ke kai faka'aho 'a e mā 'o e mo'ui 'a Kalaisí?
  - Na'e fie ma'u ke tānaki 'e he kakai 'Isilelí 'a e maná 'i he 'aho kotoa pē ke mālohi ai honau sinó. Te tau fakafehoanaki fēfē 'eni ki he me'a kuo pau ke tau faí ke tau ma'u ai ha mālohinga fakalaumālié? ('Oku hangē pē 'etau fiema'u faka'aho e me'akai ke mālohi ai hotau sino mo 'etau fiema'u faka'aho 'a e me'akai ke mālohi ai hotau laumālié. 'Oua na'á tau pehē 'e kitautolu 'e ma'u ha me'akai ke fafanga 'aki hotau laumālié 'o kapau 'oku tau ako e folofolá kae toki tātātaha pē ha'atau lotu.)
  - Ko e hā ha me'a na'e fa'a hoko 'i hono tuku 'e he kakai 'Isilelí 'a e maná 'o a'u ki he 'aho 'e tahá? (Vakai, 'Ekesōtosi 16:19–20.) Ko e hā e me'a na'e hoko 'i he'enua tuku 'a e maná 'i he 'aho 'e taha ko e teuteu ki he 'aho Sāpaté? (Vakai, 'Ekesōtosi 16:22–25). Te tau faka'aonga'i fēfē 'a e fo'i tefito'i mo'oni ko 'ení ki he'etau teuteu fakauike 'oku fai ki he 'aho Sāpaté?
  - Ko e hā ha me'a na'e mei hoko ki he kakai 'Isilelí 'o kapau na'á nau feinga ke nau fononga he toafá ta'e kau ai e tokoni 'a e 'Eikí? Ko e hā ha me'a 'e hoko kiate kitautolu 'o kapau te tau feinga ke tau fononga 'i he mo'uí ni ta'e kau ai e tokoni 'a e 'Eikí?

2. Na'e pukepuke hake 'e 'Ēlone mo Hua 'a e ongo nima 'o Mōsesé koe'uhí kae mālohi 'a 'Isilelí 'i he tau mo 'Amalekí. Na'e muimui 'a Mōsesé ki he fale'i 'a Seteloó ke ne fili ha kau fakamaau peá ne tuku 'a e mafaí kiate kinautolu.

Ako'i mo alea'i 'a 'Ekesōtosi 17:8–13 pea mo e 18:13–26. Fakamahino ange 'oku fakatou ako'i mai 'e he ongo fakamatala ko 'ení kiate kitautolu 'a hono mahu'inga ke poupou'i e kau taki 'o e Siasí.

- Na'e lau ta'u 'a e fetau'aki 'a e kakai 'Amalekí mo e kakai 'Isilelí 'o kamata pē mei he taimi 'o Mōsesé. Hangē ko hono fakamatala'i 'ia 'Ekesōtosi 17:8–13, na'e lava fēfē 'e he kakai 'Isilelí 'o ikuna'i 'a e kakai 'Amalekí? (Na'e ikuna 'e he kakai 'Isilelí 'a e taú he taimi na'e pukepuke hake ai 'e 'Ēlone mo Hua ki 'olunga 'a e ongo nima 'o Mōsesé.) Ko e hā ha fa'ahinga feingatau fakalaumālie 'oku tau fai 'i he 'ahó ni? 'Oku tokoni'i fēfē kitautolu 'e he'etau poupou'i e palōfitá ke tau ikuna 'a e ngaahi feinga tau ko 'ení?

Na'e pehē 'e Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni: "'Oku ou manatu ki he hiki hake ko ia 'e Mōsesé hono ongo nimá 'i he funga mo'ungá pea mālohi 'a e kau tau

‘a ‘Isilelí. ‘I he hiki hono ongo nimá, na’e mālohi ‘a ‘Isileli, ka ko ‘ene hela’ia pē ‘o tuku hifo ki lalo hono ongo nimá, na’e mālohi leva ‘a e filí. Ko ia na’e tu’u ai pē ‘a ‘Ēlone mo Hua ‘o poupou’i hake hono nimá, ko e toko taha ki hono to’omata’ú, mo e taha ki hono to’ohemá pea na’e ikuna ‘a ‘Isileli (‘Ekesōtosi 17:12). ‘E pehē pē ha’atau ikuna ‘i ha’atau pukepuke hake ki ‘olunga ‘a e ongo nima ‘o ha tamaio’eiki ‘a e ‘Eikí kuo paní” (‘i he Conference Report, Apr. 19986, 98; pe *Ensign*, May 1986, 77).

- Ko e hā ha me’a na’e hoha’a ki ai ‘a Setelō ‘i he’ene vakai atu ki he ha’u ‘a e kakaí ki a Mōsesé ‘i he ‘aho kotoa mo e taimi efiáfí? (Vakai, ‘Ekesōtosi 18:13–18.) Ko e hā e me’a na’e akonaki ‘aki ‘e Setelō ki a Mōsesese ke ne faí? (Vakai, ‘Ekesōtosi 18:19–23.)
- Ko e hā ha ngaahi fatongia ‘o e palōfitá, ‘oku fakamatala ki ai ‘a ‘Ekesōtosi 18:16–20?

Kapau ‘e fie ma’u, fekau e kalasí ke nau kumi ha ngaahi fatongia ‘i he ngaahi veesi ko ‘ení, hili iá pea ke hiki ‘a e ngaahi talí ‘i he palakipoé. ‘E lelei kapau te ke faka’aonga’i mo e founa ko ‘ení ke fakamahino ‘aki ki he kalasí ha fo’i taumu’a: Fekau ha taha he kalasí ke ne fakamafao hake hono ongo nimá ki mu’a. Ko ‘ene ma’u pē ha fo’i fatongia ‘e taha mei he ngaahi veesi folofolá pea ke hili ha tohi pe ha fa’ahinga me’a pē ‘oku mamafa ‘i hono nimá. Pea ko e taimi kotoa pē ‘oku ma’u hake ai ha fo’i fatongia peá ke hilifaki hifo mo ha toe tohi pe me’a mamafa ‘i hono nimá.

a. Hoko ko ha fakamaau ki he kakaí (‘Ekesōtosi 18:16.)

e. Fakafofonga’i e kakaí ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá (‘Ekesōtosi 18:19).

f. “Ekinaki ‘a e ngaahi tu’utu’uni mo e ngaahi fonó” (‘Ekesōtosi 18:20).

h. “Fakahā kiate kinautolu ‘a e hala ‘oku totonu ke nau fou aí” (‘Ekesōtosi 18:20).

i. “[Fakahā] kiate kinautolu. . . .’a e ngāue ke nau faí” (‘Ekesōtosi 18:20).

- Te tau lava fēfē ke hiki hake ‘a e ongo nima ‘o hotau palōfitá mo ‘etau kau ‘apostoló mo fakama’ama’a ‘a e ngaahi kavenga ‘oku nau fuá? (Vakai T&F 21:4–5; 107; 22. Ko e taimi pē ‘oku fai atu ai ha tali ‘e he kalasí, to’o ha ni’ihi ‘o e ngaahi tohi pe ngaahi me’a mamafá mei he nima ‘o e toko taha ko ia ‘okú ne to’oto’ó.)
- Te tau lava fēfē ke poupou’i ‘a hotau kau taki fakalotofonua he Siasí? (Mahalo ‘e kau he ngaahi tali ‘e ‘oatú ‘a e lea lelei kau kiate kinautolú, ngāue faivelenga ‘i hotau ngaahi fatongia he Siasí, hoko ko ha kau faiako faka’api mo ha kau fefine ‘a’ahi lelei.)
- Kuo tāpuekina fēfē nai koe ‘e ho’o poupou’i e kau taki ‘o e Siasí? (‘E lava pē ke ke faka’aonga’i ‘i ho’omou fealēlea’aki ko ‘ení ‘a e T&F 21:6.)

3. ‘Oku fe’iloaki ‘a e ‘Eikí mo Mōsesese ‘i he Mo’unga ko Saináí pea ‘okú ne foaki mai ki ‘Isileli ‘a e Fekau ‘e Hongofulú.

Ako’i mo alea’i ‘a ‘Ekesōtosi 19–20.

‘I he lava pē ‘a e māhina ‘e tolu ‘o e a’u atu ‘a e kakai ‘Isilelí ki he toafá, na’e finangalo ‘a e ‘Eikí ke fokotu’u leva ha’ane fuakava mo kinautolu (‘Ekesōtosi 19:5–6). Na’á ne fakahā ‘a e Fekau ‘e Hongofulú ki a Mōsesese ko ha kongá ‘o e fuakava ko ‘ení.

- Ko e hā ha tala’ofa ‘a e ‘Eikí ki he fānau ‘a ‘Isilelí, lolotonga ‘enau ‘apitanga ‘i he Mo’unga ko Sainái, ‘o kapau te nau talangofua? (Vakai, ‘Ekesōtosi 19:3–6. Te ne ngaohi kinautolu ke nau hoko ko ha “koloa lelei taha. . . .ko e pule’anga ‘o e kau taula’eikí, mo e kakai mā’oni’oni.”) Ko e hā hono ‘uhinga ‘o e ngaahi tala’ofa ko ‘ení? ‘Oku hoko fēfē ‘a e ngaahi tala’ofa ko ‘ení kiate kitautolu he ngaahi ‘ahó ni?
- ‘Oku ‘uhinga ‘a e ngaahi tala’ofa ko ‘ení ‘e hoko ‘a ‘Isileli ko e kakai fuakava ‘a e ‘Otuá, ‘oku ‘ofeina lahi hake kinautolu ‘i he kakai kotoa pē pea kuo fili ‘a kinautolu ke nau ‘oatu ‘a e lakanga fakataula’eikí mo e ongoongolelé ki he kakai kotoa pē (vakai foki, Teutalōnome 7:6; 14:1–2; 1 Pita 2:9).
- Ko e hā ha me’a na’e fie ma’u ‘e he ‘Eikí ke a’usia ‘e hono kakai ‘i he Mo’unga ko Sainái? (Vakai, ‘Ekesōtosi 19:9, 11, 16–17; T&F 884:23.) Ko e hā ha me’a na’e fie ma’u ‘e he ‘Eikí ke fakahoko ‘e hono kakai ki mu’a pea nau toki fe’iloaki mo iá? (Vakai, ‘Ekesōtosi 19:10, 14.)
  - Ko e Mo’unga ko Sainái ko ha potu toputapu ia na’e fie ma’u ‘e he ‘Eikí ke ne folofola mei ai mo ne fakahā ai ia ki hono kakai. Ko e hā nai ha ngaahi potu toputapu kuó ne fokotu’u ke tau lava mo kitautolu ‘o ma’u ai ha ngaahi tāpuaki tatau mo ení? (Ko e ngaahi temipalé: vakai, T&F 97:15–16; 109:12–13.) Fakaafe’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha founga kuo tokoni’i ai kinautolu ‘e he temipalé ke nau fanongo ki he le’o ‘o e ‘Eikí mo ongo’i ‘okú ne ‘i ai.
  - ‘Oku ako’i mai ‘e he ngaahi ‘uluaki fekau ‘e fā ‘ia ‘Ekesōtosi 20 ‘a e founga totonu ‘o e fetu’utaki ‘i hotau vā mo e ‘Otuá (‘Ekesōtosi 20:3–11. ‘Oku kaunga fēfē ‘a e fekau ko iá ke tau hū ki he ‘Eikí ‘o ‘oua na’á ma’u mo ha toe ‘otua kehe ‘i hono ‘aó ki he ‘ahó ni? Ko e hā nai ha ngaahi ‘otua loi ‘oku hū ki ai ha kakai ‘e ní’ihi he ‘ahó ni? (Vakai, 1 Samuela 15:23; ‘Efesō 5:5; T&F 1:15–16.)

Na’e pehē ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo:

“Oku kau ‘a e tauhi tamapuá ‘i he ngaahi hia fakalielia taha. . . .’E lava ke hā mai ‘i he ngaahi ‘ahó ni ha ngaahi me’a fakatātā pe ngaahi ‘otua loi ‘a ia ko e valá, ngaahi ‘apí, pisinisí, ngaahi mīsiní, me’alelé, ngaahi me’a fakafiefiá mo ha ngaahi me’a lahi kehe ‘a ia ‘okú ne tohoaki’i atu ‘a e kakai mei he ngaahi anga faka-‘Otuá. . . .

“’E lava ke hoko ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o sio pe ala ki aí ko ha ngaahi ‘Otuá mo’oni. ‘E lava ke hoko ‘a e ngaahi mata’itohí mo e ngaahi hingoa fakalāngilangí ko ha ngaahi ‘otua. . . .

“Oku tokolahi ha kakai ‘oku nau ‘uluaki langa honau falé mo teuteu’i mau pea fakatau mai mo ha’anau me’alele—pea nau toki fakatokanga’i leva ‘oku ‘ikai ke lava ‘o totongi totonu ‘a ‘enau vahehongofulú. Ko hai nai ‘oku nau lotu ki aí? ‘Oku ikai ko e ‘Eiki ia ‘o e langí mo māmani. . . .

“Oku ‘i ai ha tokolahi ‘oku nau pehē ‘e kinautolu ko e lelei taha ‘a ‘enau ‘alu ‘o tuli manú, toutaí, pe ‘alu ‘o mālōlō, kaime’akai mo ‘eve’eva ‘i he ‘osi ‘a e uiké. ‘Oku ‘i ai ha ní’ihi ia ‘oku nau ‘otua ‘aki ‘e kinautolu ‘a e ngaahi sipotí, hangē ko e kilikití, ‘akapulú, soká, pe tā pulú. . . .

“Pea ko e taha ‘o e ngaahi me’a fakatātā ‘oku lotu ki ai ‘a e tangatá ko e mafaí mo e ongoongó. . . .’Oku tatau tofu pē ‘a e mo’oni ‘a e ngaahi ‘otua ko ‘eni ‘o e mafaí, koloá mo e mālohí mo e pulu mui koula ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí ‘i he toafá” (Ko e Mana ‘o e Fakamolemole [1969], 42–43).

- Ko e hā ha ngaahi founga ‘oku fa’a takuanoa ai ‘e he kakai ‘a e huafa ‘o e ‘Otuá? Ko e hā ‘oku mahu’inga ai ke ‘oua na’á tau takuanoa ‘a hono huafá?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu’inga ai ke tau tauhi ‘a e ‘aho Sāpaté ke mā’oni’oni? (vakai, ‘Ekesōtosi 20:8; 31:16–17; ‘Īsaia 58:13–14; T&F 59:9–10.) Ko e hā ha founga ‘oku totonu ke tau fili ‘aki ha ngaahi ngāue ‘oku fe’unga ke fakahoko he ‘aho Sāpaté? Kuo tāpuekina fēfē nai koe ‘i ho’o tauhi ‘a e ‘aho ko ‘ení ke mā’oni’oni?
- Mou toe fakamanatu ‘a e ngaahi fekau ko ia ‘e ono ‘oku fekau’aki mo e anga hotau vā mo e kakai kehé (‘Ekesōtosi 20:12–17). ‘Oku fēfē hono hanga ‘e he’e-tau talangofua ki he ngaahi fekau ko ‘ení ‘o fakalelei’i ange ‘a hotau ngaahi vā mo e ni’ihi kehé? (‘E lelei kapau te ke lave heni ki he ngaahi fekau fakafo’ituituí, ‘o mou alea’i honau ‘uhingá ‘i ha taimi ‘e fe’unga ke fai aí.)

4. ‘Oku foaki mai ‘e he ‘Eiki ‘a e fono ‘a Mōsesé

Ako’i mo alea’i ‘a ‘Ekesōtosi 32–34.

‘I he fefolofolai ‘a e ‘Eiki mo Mōsesé ‘i he Mo’unga ko Sainaí, na’á ne fakahā kiate ia ha fono ‘a ia na’e kau ai ‘a e ngaahi ouau ‘o e Lakanga Taula’eiki Faka-melekisētekí (T&F 84:19–23). Na’e hā mai mei he ‘ulungaanga tauhi tamapua ‘o e kakai ‘Isilelí ‘oku te’eki ai ke nau fe’unga kinautolu ke mo’ui’aki ‘a hono kakato ‘o e ongoongolelei (‘Ekesōtosi 32:1–9; T&F 84:24). Na’e to’o ‘e he ‘Eiki ‘a e Lakanga Taula’eiki Faka-melekisētekí ‘o ‘ave meiate kinautolu koe’uhí he na’e vave ‘enau fakangalo’i iá, ka ne foaki kiate kinautolu ha fono ‘oku si’i angé—’a e fono ‘a Mōsesé (Liliu ‘a Siosefa Sāmita, ‘Ekesōtosi 34:1–2; T&F 84:25–27).

Na’e ‘ikai ke fetongi ‘e he fono ‘a Mōsesé ‘a e ngaahi fekaú, ngaahi fuakavá, pe ko e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelei. Ka “ko ha fono ia ‘o ha ngaahi ngāue mo ha ngaahi tu’utu’uni, ko ha fono na’e totonu ke nau fai pau ki ai ‘i he ‘aho ki he ‘aho, koe’uhí ke ue’i ma’u ai pē kinautolu ke manatu ki he ‘Otuá mo honau fatongia kiate iá” (Mōsaia 13:30). Na’e ako’i ‘e he fono ‘a Mōsesé ‘a e kakai ke nau hanga ‘o vete ‘a ‘enau ngaahi faiangahala pea fai ha totongi huhu’i, ke nau muimui ki ha ngaahi tu’utu’uni pau ‘i he fai ‘o e feilaulá ‘aki ‘a e fanga manú, ke nau tauhi honau sinó ke mo’ui lelei, ke nau poupou’i ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki, ke ‘oatu ha fakafeta’i, pea fakalelei mo e ‘Otuá.

- Ko e hā hono ‘uhinga na’e tuku ai ‘e he ‘Eiki ‘a e fono ‘a Mōsesé ki he fānau ‘Isilelí? (Vakai, Kalētia 3:23–24; Mōsaia 13:29; ‘Alamā 25:15–16; T&F 84:19–27.) Na’e lava fēfē ke tokoni’i ‘e he fono ko ‘ení ‘a ‘Isileli ke nau mā’oni’oni pea ‘omai ‘a kinautolu ki a Kalaisi? (Vakai, Mōsaia 13:30; ‘Alamā 34:14–15.)
- Ko e fe taimi na’e fakakakato ai ‘a e fono ‘a Mōsesé? (Vakai, 3 Nifai 15:4–10.) Kuo ‘ikai foki toe fie ma’u ‘e he ‘Eiki ke fakahoko he taimí ni ‘a e feilaulau ‘aki ‘o e fanga manú ‘a ia ko ha kongā mahu’inga ‘aupito ia ‘i he fono ‘a Mōsesé, ko e hā leva ‘a e feilaulau ‘okú ne kole mai ke tau faí? (Vakai, 3 Nifai 9:19–22.) ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e loto mafesí mo e loto fakatomalá?

Na’e akonaki ‘e ‘Eletā M. Lāsolo Pālali ‘o pehē:

“Neongo na’e fakakakato ‘a e fono ‘a Mōsesé, ka ‘oku kei hoko pē ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e fono ‘o e feilaulá ko ha kongā ‘o e tokāteline ‘a e Siasí.

“Na’e kei hokohoko mai pē foki ‘a e tefito’i taumu’a ia ‘o e fono ‘o e feilaulá, ‘a ia ko hono ‘ahi’ahi’i mo tokoni’i kitautolu ke tau ha’u ki a Kalaisi, ka na’e ‘i

ai ha ongo fetongi 'e ua na'e hoko hili 'a e feilaulau huhu'i 'a Kalaisi. 'Uluaki, na'e fetongi 'e he ouau 'o e sākalamēnití 'a e ouau 'o e feilaulau ['aki 'a e fanga manú]; pea ko hono uá leva, na'e hanga 'e he fetongi ko 'eni 'o to'o 'a e fakamamafa 'o e feilaulau mei he manu 'oku fai 'aki e feilaulau ki he toko taha 'okú ne fakahoko 'a e feilaulau. 'A ia 'oku fetongi 'a e feilaulau ia mei he me'a 'oku fai 'aki e feilaulau ki he toko taha fai feilaulau. . . .

“. . .I he 'osi e ngāue 'a Kalaisi he māmaní, na'á ne 'ohake 'a e fono 'o e feilaulau ki ha tu'unga fo'ou. . . 'Oku 'ikai ke kei fie ma'u 'e he 'Eiki ha monumanu pe ko ha fua 'o e ngoue 'a ha taha, ka 'okú ne fie ma'u 'e ia he taimi ni 'a kitautolu ke tau tukuange 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku ta'e faka-'Otuá. Ko hono mo'ui'aki 'eni 'o e fono 'o e feilaulau 'o toe mā'olunga angé; he 'oku a'u ia ki he laumālie 'o e tangatá" (*The Law of Sacrifice* (ko ha lea na'e fai 'i he Fakataha 'a e Potungāue Ako 'a e Siasí, 13 'Ākosi, 1996], 5).

Faka'osí

Fakamo'oni'i ange ki he kalasí kapau te nau kai mo inu 'i he vai mo e mā fakalau-mālie 'a e 'Eiki, poupou'i 'ene kau taki kuó ne filí, pea talangofua ki he'ene ngaahi fekaú, te ne fakaafe'i 'a kinautolu ki hono mo'unga mā'oni'oni—'a e tempalé. Te nau fe'iloaki mo ia ai, ma'u ai 'ene ngaahi fonó, mamata 'i hono nāunaú, pea nau ha'u mei ai kuo ue'i honau lotó ke nau hoko 'o tatau ange mo iá.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i 'o e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni ki he founa fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. Te ke lava ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongā 'o e lēsoní.

1. Ko e Fekau 'e Hongofulú

Fakatokanga'i ange 'oku hā 'a e Fekau 'e Hongofulú 'i he Teutalōnome 5:5–21, Mōsaia 12:33–36 mo e 13:12–24, mo e T&F 42:18–27 pea mo e 59:5–16. Toe lau 'a e ngaahi folofola ko 'eni ke toe loloto ange 'a ho'o 'ilo ki he Fekau 'e Hongofulú.

2. Ko e pulu mui koulá

Te ke lava ke mou alea'i 'a e talanoa ki hono fa'u 'o e pulu mui koulá mo e hū ki ai 'a 'Isilelí 'o hangē ko 'ene hā 'ia 'Ekesōtosi 32. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'e lava ke ma'u mei he talanoa ko 'eni, kau ai 'a e ongo fo'i tefito'i mo'oni 'oku hā atu 'i laló:

- a. 'Oku faingata'a 'aupito ke tukuange ha ngaahi 'ulungaanga motu'a, fa'ahinga tui pe fa'ahinga 'ulungaanga kuó te anga ki ai. Neongo kuo mavahe mai 'a e kau 'Isilelí mei 'Isipite, ka na'e te'eki ai pē ke mavahe meiate kinautolu 'a e ngaahi me'a na'á nau anga ki aí. Ko 'ene hili ange pē 'a e fanongo 'a e kakai 'Isilelí ki he folofola mai 'e he 'Otuá 'a e Fekau 'e Hongofulú mei Sainaí, kuo nau maumau'i 'a e ongo fuofua fekaú he taimi pē ko iá.
- e. 'Oku mahu'inga ke tau matu'uaki ha ngaahi 'ulungaanga-kovi 'oku feinga mai hotau to'ú ke tau faí. Na'e vaivai 'a 'Ēlone ki he ngaahi holi ta'e mā'oni'oni 'a e kakai 'Isilelí. 'Oku 'i ai ha taimi 'e ní'ihí 'e "'ikai" mai ai 'a e kau takí mo e ngaahi mātu'á neongo 'enau 'ilo'i 'e hoko ia ko ha me'a 'e loto mamahi mo fehí'a mai 'a kinautolu 'oku nau tokanga'i.

“Sio ki he ‘Otuá pea Mo‘ui”

Lēsoni
15

Nōmipa 11–14; 21:1–9

Taumu‘á

Ke fakalotolahi‘i e kalasí ke nau ikuna‘i ‘a e ngaahi holi fakamāmaní mo ‘enau ngaahi manavaheé pea nau sio ki he Fakamo‘ui mo ‘ene kau palōfitá ke tataki kinautolu.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. Nōmipa 11. Na‘e lāunga ‘a e kakai ‘Isilelí he kai maná pea nau fiema‘u ke nau kai kakano‘i manu (11:1–9). Na‘e kole ‘e Mōsese ha fakahinohino mo ha tokoni mei he ‘Eikí ‘i hono fua ‘o ‘ene ngaahi kavengá (11:10–15). Na‘e tānaki mai ‘e Mōsese ha kaumātu‘a ‘e toko 70 ke tokoni kiate ia ‘o hangē ko hono fakahinohino‘i ia ‘e he ‘Eikí (11:16–17, 24–30). Na‘e tali ‘e he ‘Eikí ki he holi kai kakano‘i manu ‘a e kakai ‘Isilelí ‘aki ‘ene tuku mai ha fanga kue-ili ‘o fu‘u tōtu‘a peá ne taa‘i ‘aki kinautolu ha mahaki faka‘auha koe‘uhí ko ‘enau holí mo e ta‘e toponó (11:18–23, 31–35).
  - e. Nōmipa 12. Na‘e lea fakamamahi ‘a Miliame mo ‘Ēlone ki a Mōsese, ‘o na lāunga koe‘uhí ko ‘ene mali mo e fefine ‘Itiopeá pea na‘á na fakafehu‘ia ‘ene hoko ko toko taha ma‘u mafai ke pule kiate kinautolú (12:1–3). ‘Oku valoki‘i mo tautea‘i ‘e he ‘Eikí ‘a Miliame mo ‘Ēlone ko ‘ena lāungá (12:4–16).
  - f. Nōmipa 13–14. Na‘e fakahinohino ‘e Mōsese ‘a e kau tangata ‘e toko 12 ke nau kumi ki he fonua ko Kēnaní (13:1–20). Na‘a nau foki mai mo e ongo-ongo fakafiemālie fekau‘aki mo e anga ‘o e fonua, ka na‘e manavahē ‘a e toko taha kotoa pē ‘i he kakai ‘o e fonuá ni ‘o nau fie ma‘u ‘e kinautolu ke nau foki ki ‘Isipite, tuku kehe pē ‘a Sosiu mo Kēlepi (13:21–14:10). Na‘e fakahā ‘e he ‘Eikí ki a Mōsese ‘e hēhē holo ‘a e kakai ‘Isileli ta‘e tui mo fa‘a lāungá ‘i he toafá ‘i ha ta‘u ‘e 40 kae ‘oua pē kuo ‘osi ‘a e kakai motu‘á he mate, tuku kehe pē ‘a Sosiu mo Kēlepi (14:11–39).
  - h. Nōmipa 21:1–9. Na‘e faka‘auha ‘e he kakai ‘Isilelí ‘a e kakai Kēnani na‘a nau ‘ohofi kinautolú (21:1–3). Na‘e tuku mai ‘e he ‘Eikí ‘a e fanga ngata fakavela ke tautea‘i ‘aki ‘a e kakai ‘Isilelí koe‘uhí ko ‘enau fa‘a lāungá (21:4–6). Na‘e ngaohi ‘e Mōsese; ha ngata palasa, fakama‘u ia ki ha ‘akau, peá ne fakahā ki he kakaí kapau te nau sio ki ai, te nau mo‘ui (21:7–9).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Sione 3:14–16; 1 Nīfai 17:41; ‘Alamā 33:18–22; 37:46–47; Hilamani 8:13–15.
3. Kapau ‘okú ke faka‘aonga‘i ha ‘Ekitivitī ke takiaki‘i ‘aki e tokangá pea ke teuteu‘i ha la‘ipepa lahi kuo tohi‘i ai ‘a e *Ko e Fonua ‘o e Tala‘ofá*.
4. ‘E lelei ke ke faka‘aonga‘i ‘a e fakatātā ‘o Mōsese mo e Ngata Palasá (62202) kapau ‘e ma‘u.

Fokotu'u ki he Founga Fai 'o e Lēsoní

Talateu ki he
Fuakava Motu'á

Te ke lava ke faka'aonga'i 'a e 'Ekitivití ko 'ení (pe ko ha'o 'Ekitivití pē 'a'au) ke kamata 'aki e lēsoní.

Hiki he palakipoé 'a e fo'i lea ko e *'Isipite*. Fakapipiki 'i he tafa'aki 'e taha 'o e loki ha la'ipepa kuo tohi'i ai 'a e *Ko e Fonua 'o e Tala'ofá*. Fili ha taha he kalasí 'e loto ke ne 'alu mei he palakipoé ki he la'ipepa he tafa'aki loki 'e tahá lolotonga ko ia 'oku tafoki pē hono 'ulú 'o sio ki he fo'i lea ko e *'Isipité*.

Kapau leva 'oku faingata'a e a'u 'a e toko taha ko 'ení ki he la'ipepá pea ke fai ange 'a e fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku faingata'a ai ke 'alu hangatonu ki mu'a lolotonga 'okú ke sio ki muí?

Kapau 'oku faingofua pē 'a e a'u 'a e toko tahá ni ki he la'ipepá, fai e fehu'i ko 'ení:

- 'Okú ke pehē ko e hā hono mama'o ho'o 'alu ta'e te ke hē koe ki he tafa'akí? Ko e hā hono 'uhinga 'oku faingata'a ai 'a e 'alu hangatonu ki mu'a kapau 'okú ke sio koe ki mui?

Tala ange 'e lava pē ke fakafehoanaki 'a e fakatātā ko 'ení ki he fononga 'a e kakai 'Isilelí mei 'Isipité. Neongo 'a e ngaahi tāpuaki na'e ma'u 'e he kakai 'Isilelí mei he 'Eikí, ka na'á nau faka'amu ange 'e kinautolu na'e 'ikai ke nau 'alu mei 'Isipite ko e tupu mei he'enu manavaheé mo 'enu ta'e tuí. Na'e hanga 'e he'enu fie foki ki 'Isipité 'o fakatuai'i mo 'ai ke faingata'a 'a 'enu fononga ki he fonua 'o e tala'ofá.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i 'a e founga 'e faka'aonga'i ia 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki he ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia 'oku felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá. Koe'uhí 'e faingata'a ke fai 'a e fo'i fehu'i kotoa pē mo fakamatala'i 'a e me'a kotoa pē 'i he lēsoní, 'oku totonu ai ke ke fa'a lotu pea ke filifili 'a e ngaahi me'a ko ia 'e 'aonga taha ki he kalasí. Mahalo 'e fie ma'u ke ke fulihi 'e koe 'a e ngaahi fehu'i 'e ní'hi ke fe'unga mo e kalasí.

1. 'Oku tali 'e he 'Eikí ki he fie kai kakano'i manu 'a e kakai 'Isilelí 'aki 'ene tuku mai ha fanga kueili pea taa'i 'aki kinautolu ha mahaki faka'auha.

Ako'i mo alea'i 'a Nōmipa 11.

- Neongo ko ha tāpuaki lahi 'a e mana mei he 'Eikí ka na'e kamata ke lāunga ai 'a e kakai 'Isilelí (Nōmipa 11:6). Ko e hā ha me'a na'e kamata ai 'enu lāungá? (:Vakai, Nōmipa 11:4–5; Na'e kamata ke nau fakakaukau kinautolu mo nau holi ke ma'u 'a e kakano'i manu mo e ngaahi me'akai kehe na'á nau kai 'i 'Isipité.) Ko e hā hono ngaahi fakatu'utāmaki 'o 'etau holi ki ha me'a 'oku lahi ange 'i he me'a ko ia kuo tau 'osi ma'ú?
- Na'e fu'u lahi pehē fau 'a e fie kai kakano'i manu 'a e kakai 'Isilelí 'o ngalo 'iate kinautolu 'enu taumu'a ki he fonua 'o e tala'ofá kae kamata ke nau faka'amu na'e 'ikai ke nau ha'u mei 'Isipite (Nōmipa 11:4–6). Ko e hā ha ngaahi fakatātā he 'ahó ni ki hono tukuange 'e he kakai 'e ní'hi ha ngaahi tāpuaki lahi koe-

‘uhí pē ke ma’u ha ngaahi me’a ‘oku holi ki ai he taimi ní? Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fai ai ‘eni ‘e he kakai? Te tau lava’i fēfē ‘a e ngaahi ‘ahi’ahi peheé?

- Ko e hā ha tali ‘a e ‘Eikí ki he fie kai kakano’i manu ‘a e kakai ‘Isilelí? (Vakai, Nōmipa 11:18–20; 31–33.)
- Na’e faka’au ‘o mafasia ‘a Mōsese ‘i he ngaahi faiangahala ‘a e kakai ‘Isilelí ‘o ne kole ai ki he ‘Eikí ke to’o mu’a ‘ene mo’uí (Nōmipa 11:14–15). Na’e fakafie-mālie’i fēfē ia ‘e he ‘Eikí? (Vakai, Nōmipa 11:16–17. Na’e ui ha kau tangata ‘e toko fitungofulu ke tokoni ki a Mōsese.) Ko e hā ha ngaahi tāpuaki mahu’inga na’e ma’u ‘e he kau tangata ko ‘eni? (Vakai, Nōmipa 11:24–29.)

2. ‘Oku valoki’i ‘e he ‘Eikí ‘a Miliame mo ‘Ēlone ko ‘ena fakaanga’i ‘a Mōsesé.

Ako’i mo alea’i ‘a Nōmipa 12.

- Na’e fakaanga’i ‘e Miliame mo ‘Ēlone ‘a Mōsese ‘i he’ene hoko ko ha ma’u mafai pule kiate kinautolú, ‘o na fakamahino ange na’á na ma’u fakahā pē foki mo kinaua (Nōmipa 12:2). Ko e hā ha tali ‘a e ‘Eikí ki he’ena lāungá? (Vakai, Nōmipa 12:5–9.) Ko e hā hotau ngaahi ngata’anga ki he’etau totonu ke ma’u fakahaá?

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Sēmisi E. Fausi: “Talū mei mu’a ‘o a’u mai pē ki he taimí ni, ko e fatongia ia mo e totonu ‘a e kau palōfitá, kau tangata kikité, mo e kau tangata ma’u fakahaá ke ma’u e folofola ‘a e ‘Otuá pea ke fakahā ia ki māmani. ‘Oku ‘i ai ha totonu ‘a e kāingalotú fakafo’ituitui, ngaahi mātu’á, mo e kau takí ke nau ma’u fakahā ki honau fatongiá taki taha ka ‘oku ‘ikai ko honau fatongia pea ‘ikai ha’anau totonu ke nau fakahā ‘a e folofola ‘a e ‘Otuá ‘o toe matolo atu mei he ngaahi ngata’anga honau fatongia taki taha” (‘i he Conference Report, Oct. 1989, 9; or *Ensign*, Nov. 1989, 8).

- Na’e valoki’i mo tautea’i ‘e he ‘Eikí ‘a Miliame mo ‘Ēlone koe’uhí ko ‘ena lāunga ‘i he mali ‘a Mōsese ki he fefine ‘Itiopeá (Nōmipa 12:1, 9–10). ‘Oku uesia fēfē kitautolu ‘i he taimi ‘oku tau fakaanga’i ai e kau taki ‘o e Siasí? ‘E uesia fēfē hotau fāmilí mo hotau ngaahi kaungāme’á ‘i he’etau fakaanga’i ‘a e kau taki ‘o e Siasí?
- ‘Oku pehē ‘ia Nōmipa 12:3 “Ko e tangata anga-vaivai ‘a Mōsese”. ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e anga-vaivai?

Na’e pehē ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli, “‘Oku fakahā mai ‘e he anga-vaivai ‘a e fa’ahinga laumālie ‘o e loto fakafeta’í, ‘o ‘ikai pehē ‘e ia ‘okú ne lava ‘a e me’a kotoa pē ta’e fai tokonia ia, ‘o ne fakahā mai ‘oku ‘i ai mo ha toe mafai ‘oku mālohi ange ‘iate ia, ‘okú ne ‘ilo’i ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Otuá, pea ‘okú ne tali ‘a ‘ene ngaahi fekaú” (“With All Thy Getting Get Understanding” *Ensign*, Aug. 1988, 3–4).

- Na’e fakahā fēfē ‘e Mōsese ‘a ‘ene anga-vaivai ‘i he taimi na’e tautea’i ai ‘a Miliame ‘i he’ene angatu’u kiate iá? (Vakai, Nōmipa 12:13–15. Na’e ‘ikai ke ne fiefia ia koe’uhí ko ‘ene ma’u ‘a e mafai ke pule ki hono tuofefiné, ka na’á ne kole ki he ‘Eikí ke fakamo’ui ia. Na’e toloi ‘ene fononga mo hono kakai ka ‘oua kuó ne sai.) ‘E lava fēfē ke tau anga-vaivai lolotonga ko ia ‘oku fakaanga’i kitautolu ‘e he kakai pe te nau fakafepaki mai? ‘Oku tokoni fēfē kiate kitautolu kapau te tau tali ‘a e fakaangá ‘aki ‘a e anga-vaivai?

3. Na'e fekau 'e Mōseha ha kau tangata 'e toko 12 ke nau fekumi ki he fonua ko Kēnaní.

Ako'i mo alea'i 'a Nōmipa 13–14.

- 'I he a'u atu 'a e kakai 'Isilelí ki he ngata'anga 'o e fonua ko Kēnaní, na'e fekau atu 'e Mōseha ha kau tangata 'e toko 12 ke nau fekumi kau ki he fonuá, ngaahi ma'u'anga mo'ui aí, pea mo hono kakaí (Nōmipa 13:17–20). Ko e hā ha ongoongo na'á nau ha'u mo ia fekau'aki mo e fonuá? (Vakai, Nōmipa 13:23–27.) Ko e hā ha fakamatala 'a e kau tangata 'e toko 10, 'ikai ke lau ai 'a Kēlepi mo Sosiua, 'o kau ki he kakai na'e nofo 'i Kēnaní? (Vakai, Nōmipa 13:28–33.) 'Oku anga fēfē hono fai 'e hotau ni'ihi 'a e fehalaaki tatau mo e kau tangata ko 'ení 'e toko 10?

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

"Na'e 'i ai ha toko hongofulu 'i he kau mataki na'á nau 'efihia 'i he veiveiua mo e manavaheé. Na'á nau fai ha lipooti kovi 'o kau ki hono tokolahi mo e lalahi 'o e kakai Kēnaní. . . Na'á nau fakafehoanaki 'a kinautolu mo e fanga he'é ki he kau saieniti na'á nau mamata ai 'i he fonuá. . .

"'Oku tau mamata ki ha ni'ihi 'iate kitautolu 'oku kehe 'enau fakakaukaú ki he kaha'u 'o e ngāue ko 'ení, 'o 'ikai ke nau falala ki ai, mo lau hono ngaahi fakangatangá, pea fakahā mo 'enau manavaheé, mo fakamoleki honau taimí 'i hono vakili hake mo fai ha ngaahi fakamatala kau ki hono ngaahi vaivaí neongo 'oku 'ikai ke 'i ai hano fakatu'utāmaki. 'Oku nau veiveiua ki hono kuohilí, pea 'ikai te nau ma'u ai ha vīsone ki hono kaha'ú" ("Nofo Ma'u he Hala-Tauhi 'a e Tui", *Tūhulu*, Sānuali 1996, palakalafi 13 mo e 20.)

- Na'e kehekehe fēfē 'a e fakamatala 'a Kēlepi mo Sosiua mei he fakamatala 'a e kau tangata 'e toko 10? (Vakai, Nōmipa 13:30; 14:6–9.) Ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai ke manavahē ai 'a Kēlepi mo Sosiua 'i he kakai 'o Kēnaní? (Vakai, Nōmipa 14:9) Ko e hā ha ngaahi founa te tau lava ke muimui ai 'i he sīpinga 'a Kēlepi mo Sosiua 'i he taimi 'oku tau fehangahangai ai mo ha ngaahi faingata'á?

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

"'Oku 'ikai ha potu 'i he ngāue ni ki he kakai 'oku nau tui ki he ongoongolelei 'o e 'auhá mo e māmaní. Ko e ongoongolelei fakafiefia 'a e ongoongolelei. Ko e pōpoaki ia 'o e ikuná. Ko e ngāue ia ke tali lelei 'i he loto-fiefia.

"Kuo te'eki folofola mai 'a e 'Eiki 'e 'ikai ke 'i ai ha ngaahi faingata'a. Kuo fepaki hotau kakaí mo e ngaahi faingata'a kehekehe 'i he fa'a 'oho mai kiate kinautolu 'a e ni'ihi 'oku nau fakafepaki'i 'a e ngāue ko 'ení. Ka na'e hā 'a 'enau tuí 'i he'enau mamahi kotoa. 'Oku laka ma'u pē ki mu'a 'a e ngāue ko 'ení pea 'oku te'eki ai holomui ia talu hono kamata. . .

"Ko ha kuonga 'ení 'o e tui 'oku laka 'a e koví 'i he lelei. Ka ko 'etau ngāué ko ha ngāue ia 'o e tuí. 'Oku ou pehē ki hoku ngaahi tokouá mo e tuofāfiné 'i he feitu'u kotoa pē, mou fakapapau'i ho'omou tuí, pea fakatupulaki a e ngāué ni ke a'u ki he māmaní katoa. Te mou lava 'o fakamālohia ia 'aki 'a e anga 'o ho'omou mo'uí" ("Nofo Ma'u he Hala-Tauhi 'a e Tui" *Tūhulu*, Sānuali 1996, palakalafi 21 mo e 22).

- Na'e fēfē 'a e kakai 'i he taimi na'á nau fanongo ai ki he fakamatala 'a Kēlepi mo Sosiua? (Vakai, Nōmipa 14:10.) Na'e tautea'i fēfē 'e he 'Eiki 'a e kakai 'Isileli 'i he'enua kei hokohoko lāunga pea mo 'enua fie foki ki 'Isipitē? (Vakai, Nōmipa 14:22–23, 26–35.) Na'á ne tautea'i fēfē'i 'a e kau tangata 'e toko 10 na'á nau fai 'a e fakamatala kovi ki he kau Kēnaní? (Vakai, Nōmipa 14:36–37.) Na'á ne tāpu-aki'i fēfē 'a Kēlepi mo Sosiua koe'uhí ko 'ena faitotonú? (Nōmipa 14:24, 38.)

4. 'Oku ngaohi 'e Mōsese ha ngata palasa peá ne tala ki he kakai kapau te nau sio ki ai, te nau mo'ui.

Ako'i mo alea'i 'a Nōmipa 21:1–9.

- Neongo na'e tokoni'i 'e he 'Eiki 'a e kakai 'Isileli ke nau ikuna'i 'a e kakai Kēnaní 'i he'enua 'oho maí, ka na'á nau kei hoko atu pē 'i he lāungá. Na'e tautea'i fēfē kinautolu 'e he 'Eiki? (Vakai, Nōmipa 21:6.) Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he kakai 'Isileli 'i hono tautea'i ko 'eni kinautolú? (Vakai, Nōmipa 21:7.)
- Ko e hā ha me'a na'e fakahā 'e he 'Eiki ki a Mōsese ke ne fai 'i he taimi na'e kole ange ai 'e Mōsese ke fai ha me'a ke 'alu ai 'a e fanga ngata fakavelá? (Vakai, Nōmipa 21:8–9.) Ko e hā ha me'a na'e fie ma'u ke fai 'e he toko taha taki taha ke fakamo'ui ai ia mei he u'u 'a e fanga ngata fakavelá?
- Na'e akonaki 'e Nifai mo 'Alamā, 'a e ongo palōfita 'o e Tohi 'a Molomoná, 'o pehē na'e mate 'a e kakai 'Isileli tokolahi koe'uhí he na'e 'ikai ke nau fie sio kinautolu ki he ngata palasá. Ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai ke nau sio ai ki ai? (Vakai, 1 Nifai 17:41; 'Alamā 33:18–20.)
- Ko hai na'e fakafongai 'e he ngata palasá? (Vakai, Sione 3:14–16; Hilamani 8:13–14.)
- Na'e tatau pē hono fiema'u ke sio 'a e fānau 'Isileli ki he ngata palasá ka nau mo'uí mo e fiema'u ke tau sio ki a Sīsū ka tau ma'u 'a e mo'ui ta'engatá ('Alamā 37:46–47; Hilamani 8:15.) 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e sio ki a Kalaisí? 'Oku anga fēfē 'a hono fai 'e he kakai tokolahi he 'ahó ni 'a e fehālaaki tatau mo ia na'e fai 'e he kakai 'Isileli 'o 'ikai ke nau fie sio ki he ngata palasá? (Vakai, 'Alamā 33:20. 'Oku 'ikai ke nau sio ki a Sīsū Kalaisi koe'uhí he 'oku 'ikai ke nau tui kinautolu te nau mo'ui 'i ha'anau sio ki ai.)

Na'e pehē 'e 'Eletā Kālosi E. 'Ēsei: "Kuo pau ke tau hangē pē ko e kakai 'Isileli motu'á, 'o tuku 'a hotau matá mo 'etau ngaahi fakakauká ki a. . . Kalaisi 'o kapau 'oku tau 'amanaki atu ke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá. . . Kuo pau ke 'oua na'á tuku ke tau sio noa pē he halá pe te tau sio fakamama'u ki he ngaahi me'a 'auhangofua 'o e māmaní. Kuo pau ke. . . ako'i 'a e matá ke sio ma'u pē ki 'olunga. Kuo pau ke tau sio ki he 'Otuá pea mo'uí!" ('i he Conference Report, Oct. 1978, 81; pe *Ensign*, Nov. 1978, 54).

- Na'e akonaki 'a 'Alamā 'o pehē na'e faingofua tatau pē 'a e founga ke fakamo'ui ai 'a e kakai mei he fanga ngata fakavelá mo e faingofua 'a e halá ki he mo'ui ta'e ngatá ('Alamā 37:46). Ko e hā ha me'a 'oku pehē ai 'oku faingofua 'a e hala ki he mo'ui ta'engatá? 'Oku feinga fēfē 'a e kakai 'e ni'ihí ke fakafaingata'a'ia'i 'a e hala ki he mo'ui ta'engatá? (Vakai, Sēkope 4:14. 'Oku nau sio fakalaka atu kinautolu he fanga ki'i tefito'i mo'oni faingofua 'oku fakahoko ai 'a e fakamo'uí, 'a e tui ki a Sīsū Kalaisí, fakatomalá, mo e talangofuá.) Te tau lava fēfē ke tuku taha 'etau tokangá 'i he tui ki a Kalaisí?

Fakalotolahi'i e kalasí ke nau sio fakalaka atu i he ngaahi me'a 'o e māmaní pea 'oua na'á nau manavahē ki he "kau saieniti" 'oku nau takiaki'i atu 'etau tokangá ke mama'o mei he ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá. Fakamo'oni'i ki he kalasí kapau te tau "sio ki he 'Alo 'o e 'Otuá 'i he tui" (Hilamani 8:15) pea muimui ki he'ene kau palōfitá, 'e tāpuekina kitautolu 'i he mo'ui ni pea 'i he mo'ui ka hoko maí.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoni

'Oku fakalahi mai 'e he ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founda fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. "Tau foki ki 'Isipite" (Nōmipa 14:4)

- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he kakai 'Isilelí 'i he taimi na'á nau:
  - a. 'Efihia ai 'i he vaha'a 'o e kau 'Isipité mo e Tahi Kulokulá? (Vakai, 'Ekesōtosi 14:10–12.)
  - e. Kai mana ai pē 'o 'ikai mo ha toe me'a kehe? (Vakai, Nōmipa 11:4–6,, 18–20.)
  - f. Fehangahangai ai mo e ngāue ko 'ení ke ikuna'i 'a e fonua ko Kēnaní? (Vakai, Nōmipa 14:1–4.)
  - h. Lotosi'i koe'uhí ko e faingata'a 'o e fononga he toafá? (Vakai, Nōmipa 21:4–5.)
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e faingata'a ai ki he kakai 'Isilelí ke tukuange 'a 'Isipite? Ko e hā nai ha ní'ihí 'o e ngaahi me'a 'oku faingata'a kiate kitautolu ke tuku ange he 'ahó ni? Te tau lava fēfē nai ke tau fefakamālohia kitautolu lolotonga 'etau feinga ke tafoki mei he ngaahi 'ulungaanga motu'á pe ko ha ngaahi 'ulungaanga fakamāmaní?

2. Ko e feitu'u ke kumi mei ai 'a e fakahinohinó

'Oku akonekina kitautolu 'e he tohi Nōmipá ki he feitu'u ke tau sio ki ai ke ma'u mei ai 'a e fakahinohinó. 'E lelei kapau te ke fakamamafa'i 'a e ngaahi akonaki ko 'ení 'aki ha'o hiki he palakipoé 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení lolotonga pē ho'o ako'i 'a e ngaahi fakamatala mei he folofolá:

- a. Sio ki he palōfitá (Nōmipa 12).
- e. Sio ki he fonua 'o e tala'ofá—kiate kitautolu, ko e pule'anga silesitialé (Nōmipa 13–14).
- f. Sio ki he Fakamo'uí (Nōmipa 21:4–9).

“‘E ‘Ikai Te u Fa‘a Fakakehe‘i ‘a e Folofola ‘a [e ‘Eikí]”

Lēsoni
16

Nōmipa 22–24; 31:1–16

Taumu‘á Ke fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakaongo ki he finangalo ‘o e ‘Otuá ta‘e toe veiveiua.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:

- a. Nōmipa 22:1–21. ‘Oku manavahē ‘a Pēlaki, ko e tu‘i ‘o Mōapé, ‘i he ha‘u ‘a e kakai ‘Isilelí. Na‘á ne tala ange kia Pēlami te ne ‘oange ma‘ana ha ngaahi totongi ‘o kapau te ne ha‘u ki Moape ‘o fakamala‘ia‘i ‘a e kakai ‘Isilelí. Na‘e fekau ‘e he ‘Otuá kia Pēlami ke ‘oua na‘á ne ‘alu peá ne talangofua ki ai (22:1–14). Na‘e talaange ‘e Pēlaki kia Pēlami te ne toe ngaohi ia ke ne ongoongoa mo tupulaki ‘o kapau te ne ha‘u ki Moape ‘o fakamala‘ia‘i ‘a e kakai ‘Isilelí. Na‘e fakahā ‘e he ‘Otuá kia Pēlami ‘e ngofua ke ne ‘alu ka kuo pau ke ne lea ‘aki pē ‘a e ngaahi folofola ‘a e ‘Otuá (22:15–21). Na‘e pehē ‘e Pēlami te ne ‘alu.
- e. Nōmipa 22:22–35. Na‘e houhau ‘a e ‘Eikí ‘ia Pēlami ko ‘ene ‘alu ki Moapé, he na‘á ne ‘afio‘i na‘e ‘amanaki atu ‘e Pēlami ke ma‘u ha fakapale mei ai. ‘I he fononga atu ‘a Pēlamí, na‘á ne ‘ilo ‘a hono kovi ‘o e fakatupu houhau ki he ‘Otuá ‘i he lea ‘a ‘ene ‘así mo e ‘āngeló ki ate iá.
- f. Nōmipa 22:36–24:25. Na‘e fe‘iloaki ‘a Pēlami mo Pēlaki (22:36–23:2). Na‘e tu‘o tolu ‘a e kole ‘a Pēlaki kia Pēlami ke ne fakamala‘ia‘i ‘a ‘Isileli, ka na‘e tu‘o tolu ‘a e talangofua ‘a Pēlami ki he ‘Otuá ‘o ne tāpuaki‘i ‘a ‘Isileli (23:3–24:9). Na‘e fakamala‘ia‘i leva ‘a Moape peá ne lea fakakikite ‘o kau kia Sīsū Kalaisi (24:10–25).
- h. Nōmipa 31:1–16. Na‘e faka‘auha ‘e he kakai ‘Isileli ‘a e kakai Mitiané pea na‘e tamate‘i ‘a Pēlami. Na‘e fakamatala ‘e Mōsese ‘o pehē na‘e fale‘i ‘e Pēlami ‘a e kakai Mitiané ke nau vele‘i ‘a e kakai ‘Isilelí ke nau faiangahala. (‘Oku fakamatala‘i ‘i he tohi Nōmipa 25:1–3 ‘a e ngaahi nunu‘a ‘o e fale‘i na‘e fai ‘e Pēlamí. Neongo na‘e ‘ikai ke fakamala‘ia‘i fakahangatonu ‘e Pēlami ‘a ‘Isileli, ka na‘á ne fu‘u fie ma‘u lahi ha totongi meia Pēlaki ‘o tupu ai ‘ene fokotu‘u ange ke nau hanga ‘o vele‘i ‘a ‘Isileli ke nau faiangahalá, pea na‘e tupu heni e ‘ikai ke toe malu‘i kinautolu ‘e he ‘Otuá.)

2. Ngaahi folofola kehe ke laú: 2 Pita 2:15–16; Sute 1:11; Fakahā 2:14.

**Fokotu‘u ki he
Founga Fai ‘o
e Lēsoní**

‘Ekitivitī ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitivitī ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitivitī pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Kole ki he kalasí ke nau fanongo fakalelei ange ki he ngaahi lea ko ‘ení pea nau fakakaukau‘i pe ko e fa‘ahinga tangata fēfē ia te ne fai ha lea pehē:

“Kapau ‘e foaki [‘e he tu‘i] kiate au ‘a hono falé ‘oku pito ‘i he siliva mo e koulá, ‘e ‘ikai te u fa‘a fakakehe‘i ‘a e folofola ‘a [‘e ‘Eiki] ko hoku ‘Otuá” (Nōmipa 22:18).

“Ko e lea kotoa pē kuo folofola ‘aki mai ‘e [‘he ‘Eikí] ko ia pē te u fai” (Nōmipa 23:26).

“‘E ‘ikai te u fakakehe‘i ‘a e fekau ‘a [‘e ‘Eikí], ke fai ‘a e lelei pe ko e kovi ‘i hoku loto ‘o‘oku; ka ko ia ‘e folofola mai ‘e [‘he ‘Eikí], ko ia pē te u lea ‘akí” (Nōmipa 24:13).

- Ko e hā ha ngaahi ‘ulungaanga lelei ‘oku ma‘u ‘e ha taha te ne lea ‘aki ‘a e ngaahi me‘a pehení? (‘Oku fakahā mai ‘e he ngaahi lea pehení ko e toko taha talangofua, faitotonu, mo loto mā‘ulalo ia.)

Fakamatala‘i ange ko e ngaahi lea ‘eni na‘e fai ‘e ha tangata ko Pēlamí, ko ha tangata talangofua ka na‘á ne ma‘u ha loto na‘e holi ki he ngaahi totongi mo e fakalāngilangi ‘a māmaní. ‘Oku faka‘ali‘ali mai ‘e he lēsoni ko ‘ení ‘a e ngaahi nunu‘a ‘o ‘etau vili ta‘e ‘unua ke ma‘u e ngaahi me‘a ‘oku tau holi ki aí.

Alea‘i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

‘I ho‘o ako‘i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea‘i ha founga ‘e faka‘aonga‘i ai kinautolu ‘i he mo‘ui faka‘ahó. Fakalotolahi‘i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me‘a ne nau a‘usia ‘a ia ne felāve‘i mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni fakafolofolá.

1. ‘Oku fakafisi ‘a Pēlami ke tali ha ngaahi totongi meia Pēlaki ka ne fakamala‘ia‘i ‘a ‘Isileli.

Ako‘i mo alea‘i ‘a Nōmipa 22:1–21.

- ‘I he manavahē ‘a Pēlaki, ko e tu‘i Moapé ‘i he ‘alu ange ‘a e kakai ‘Isilelí, na‘á ne fekau atu ha kau talafekau ke tala kia Pēlami te ne totongi ia kapau te ne ha‘u ki Moape ‘o fakamala‘ia‘i ‘a e kakai ‘Isilelí (Nōmipa 22:5–7). Ko e hā ha tali ‘a Pēlami ki he fekau ko ‘ení? (Vakai, Nōmipa 22:8–14.) Ko e hā ha ngaahi totongi ‘oku fa‘a teu ke foaki mai ma‘atautolu kapau te tau talangata‘a ki he ‘Otuá?
- Hili e fakafisi ‘a Pēlami ke ‘alu ki Mōapé, na‘e toe fekau atu ‘e Pēlaki ha kau tangata na‘e ngali lelei ange he ‘uluakí, ko hono tu‘o uá ia, ke fakaloto‘i ‘a Pēlami. Ko e hā ha totongi na‘e teu ke foaki ‘e Pēlaki ma‘a Pēlami? (Vakai, Nōmipa 22:15–17). Ko e hā ha tali ‘a Pēlami ki he fekau ko ‘ení? (Vakai, Nōmipa 22:18–19.) ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na‘á ne toe fie fehu‘i ai ki he ‘Eikí? (Mahalo na‘e ‘amanaki ‘a Pēlami ‘e liliu e fakakaukau ‘a e ‘Eikí ‘o fakangofua ia ke ne tali ‘a e ngaahi totongi na‘e fakahā ange ‘e Pēlaki.) Ko e hā hono fakatu‘utāmaki ‘o ‘etau feinga ke kumi ‘uhinga ke fai ha fa‘ahinga me‘a ‘oku fepaki mo e ngaahi fekau mo e akonaki ‘a e ‘Otuá?
- Na‘e fakangofua ‘e he ‘Eikí ‘a Pēlami ke ne ‘alu mo e kau tangata fekau ‘a Pēlakí kapau ‘okú ne fie ‘alu. Ka na‘e houhau ‘a e ‘Otuá kiate ia koe‘uhí ko ‘ene ‘alú (Nōmipa 22:20–22). Ko e hā ha me‘a ‘oku fakahā mai ‘e he houhau ‘a e ‘Eikí ‘o fekau‘aki mo e me‘a na‘e ‘i he loto ‘o Pēlamí? (Vakai, 2 Pita 2:15; ‘Īsaia 29:13.)

2. 'Oku fakahā 'e he 'Eikí 'a hono fakatu'utāmaki 'o e vili ta'e 'unua 'a Pēlami ke fai pē hono lotó.

Ako'i mo alea'i 'a Nōmipa 22:22–35.

- 'I he fononga atu 'a Pēlami ki Mōapé, na'e tu'o tolu 'ene feinga ke fakamālohia 'ene 'así ke 'alu ki mu'a (Nōmipa 22:22–30). Ko e hā ha founa na'e tatau ai 'eni mo e anga 'o e vā 'o Pēlami mo e 'Eikí? (Na'e feinga 'e Pēlami ia ke ne fakamālohia e 'así ke fai pē hono lotó, pea na'á ne fai 'a e me'a tatau ki he 'Eikí. Mahalo pē te ke toe fie fakamamafa'i heni na'e mamata 'a e 'así ia ki he 'āngeló ka na'e 'ikai mamata ki ai 'a Pēlami. Ko e me'a tatau pē na'e hokó. Na'e 'afio'i 'e he 'Eikí ia 'a e ngaahi me'a lahi 'a ia na'e 'ikai ke mamata ki ai 'a Pēlami ia.)
- Ko e hā ha ngaahi me'a tatau mo 'eni 'oku hoko he ngaahi 'aho ní 'a ia 'oku feinga ai ha ní'ihí fakafo'ituitui pe ngaahi kulupu ke nau fai ha me'a 'oku nau loto ke fai kae 'ikai ke nau fakaongoongo ki he finangalo 'o e 'Otuá pe ko e ngaahi akonaki mā'oni'oni 'a e ngaahi mātu'á pe kau takí?

'E lelei kapau te mou alea'i ha ní'ihí 'o e ngaahi fakatātā ko 'ení:

- a. Na'e 'ikai ke fiemālie 'a e ki'i ta'ahiné ki he tali na'e 'oange 'e he'ene fa'éé pea na'e toe 'alu ia ki he tangata'eikí ko 'ene pehē 'e kehe 'ene talí.
  - e. Na'e 'ikai ke fiemālie 'a e tangata Siasi ko 'ení ki ha fale'i 'a ha taki lakanga fakataula'eiki pea na'e toe 'alu ia ki ha taki lakanga fakataula'eiki 'e taha.
  - f. Na'e 'i ai e toko taha Siasi 'e taha 'okú ne pehē 'e ia 'oku 'ikai 'uhinga ange 'a e fo'i fekau ia ko 'ení kiate ia 'o hangē ko 'ene 'uhinga ki he kāingalotu kehé.
- Na'e valokí'i 'e he 'Eikí 'a Pēlami 'o fakafou 'i he 'āngeló mo e 'así. Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Pēlami tupu mei he ngaahi lea valoki 'a e 'āngeló? (Vakai, Nōmipa 22:31–35.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku valokí'i ai 'e he 'Otuá 'a 'ene fānaú? (Vakai T&F 95:1.) 'Oku hoko fēfē 'a e valoki 'a e 'Otuá ko ha tāpuaki kiate kitautolú?

3. Na'e fakafisi 'a Pēlami ke ne fakamala'ia'i 'a 'Isileli

Ako'i mo alea'i 'a Nōmipa 22:36–24:25.

- 'I he a'u atu 'a Pēlami ki Moape, na'e kole tu'o tolu kiate ia 'a Pēlaki ke ne fakamala'ia'i 'a 'Isileli. Pea ko e taimi kotoa pē na'á ne kole ai na'e fekau 'e he 'Eikí kia Pēlami ke ne tāpuaki'i 'a 'Isileli, pea na'á ne talangofua ki ai. Ko e hā ha mālohi na'e fakahā 'e Pēlami 'i he fakamatala ko 'ení? (Vakai, Nōmipa 22:38; 23:8, 19–20; 24:1, 12–13.) Ko e hā ha vaivai na'e kei ha meia Pēlami? (Vakai, Nōmipa 22:41; 23:1–3, 13–15, 27–30. Neongo na'e fakafisi 'a Pēlami ke ne fakamala'ia'i 'a 'Isileli 'o hangē ko e kole 'a Pēlakí, ka na'á ne kei fie muimui holo pē ia 'ia Pēlaki, mei he potu 'e taha ki he potu 'e taha mo fanongo ki he'ene ngaahi kole neongo na'á ne 'ilo'i na'e halá.) Ko e hā hono fakatu'utāmaki 'o 'etau fakafanongo ki he ngaahi fokotu'u ta'e mā'oni'oni ('oku fai mai mei hotau ngaahi kaungāme'a pe mei he letioó, ngaahi tohí, mo e ngaahi me'a peheé lolotonga ko ia 'oku tau 'ilo'i 'oku nau hala?

4. Na'e faka'auha 'e he kakai 'Isilelí 'a e kau Mitiané pea tamate'i mo Pēlami

Ako'i mo alea'i 'a Nōmipa 31:1–16.

- Ko e hā hono 'uhinga na'e 'alu ai 'a e kakai 'Isilelí ke tau mo e kakai Mitiané? (Vakai, Nōmipa 31:1–3; na'e houhau 'a e 'Eikí 'i he kau Mitiané koe'uhí ko 'enau vele'i 'a e kakai 'Isilelí ke nau faiangahalá, 'o hangē ko ia 'oku hiki 'i he tohi Nōmipa 25:1–3.) Ko hai na'á ne fale'i 'a e kau Mitiané ke nau vele'i 'a e fānau 'Isilelí ke nau tauhi 'otua tamapua mo maumau'i e fono 'o e 'ulungaanga-ma'á? (Vakai, Nōmipa 31:16.) Ko e hā hono 'uhinga na'e fai ai 'e Pēlami 'a e fale'i ko 'ení? (Neongo pē na'e talangofua 'a Pēlami ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá ke ne tāpuaki'i 'a 'Isilelí kae 'ikai ke fakamala'ia'i, ka na'á ne fie ma'u 'e ia 'i hono lotó ke ne ma'u 'a e ngaahi fakalāngilangi 'a māmaní mo ha totongi. Ko ha founa ke ne ma'u ai 'a e ngaahi totongi ko 'ení ko 'ene fokotu'u ke vele'i e kakai 'Isilelí ke nau faiangahala, pea 'i he'ene peheé, 'e 'ikai leva ke kei malu'i kinautolu 'e he 'Otuá.) Ko e hā ha me'a na'e hoko kia Pēlami 'i he lolotonga 'a e fetau'aki 'a e kakai 'Isilelí mo e kau Mitiané? (Vakai, Nōmipa 31:8.)
- Na'e lave ha toko tolu na'á nau hiki e ngaahi fakamatala 'i he Fuakava Fo'ou 'o kau kia Pēlami (2 Pita 2:15–16; Sute 1:11; Fakahā 2:14). Ko e hā 'enau ngaahi fakakaukau ki ai?
- Ko e hā ha ngaahi lēsoni te tau lava ke ako mei he talanoa ko 'ení? (Ko e kāingalotu 'o e Siasí 'oku nau fekumi ke ma'u 'a e ngaahi totongi mo e ngaahi fakalāngilangi 'a māmaní, mo nau kumi ha ngaahi 'uhinga ke 'oua na'a nau fai ai 'a e ngaahi akonaki mo e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, pe te nau feinga ke fakahū mai ki he loto'i Siasí ha ngaahi fakakaukau, ngaahi ngāue pe ko ha ngaahi tu'unga 'ulungaanga fakaemāmani, 'oku nau muimui kinautolu ki he ngaahi sīpinga ta'e mā'oni'oni 'a Pēlamí. 'Oku ui 'eni 'i he tohi Fakahā 2:14 ko e "akonaki 'a Pēlamí".)

Na'e pehē 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki:

"Toki talanoa 'eni ia 'oku kehe atu! He ko e palōfita 'eni 'a e 'Otuá kuó ne 'osi fakapapau'i ko e me'a pē 'oku fakahā kiate ia 'e he 'Eikí 'o e langí 'a ē te ne lea 'akí. Na'e 'ikai pē ha'ane toe veiveiua 'i he me'a 'oku totonu ke ne faí. Ko e fakafofonga ia 'o e 'Eikí pea neongo ka foaki kiate ia 'e he tu'í ha fale kuo pito 'i he koulá mo e silivá, pe fakalāngilangi'i ia, ka he 'ikai pē te ne fai ha me'a kehe. . .

"Ka na'e hoko e mānumanu ki he koloá mo e holi ki he fakalāngilangi ko hano 'ahi'ahi 'anga. Toki me'a lelei mo'oni ia kapau [te ne] tupulaki peá ne ma'u mo ha fu'u mafai. . . Mahalo na'a lelei pē ki he 'Eikí kapau te ne ki'i liliu si'i e ngaahi tu'unga 'ulungaanga na'á ne ma'ú kae lava ke ne ma'u ha koloa fakae-māmani pea mo ha mafai. . . 'Oku ou fifili pe 'oku tu'o fiha nai 'a hono fakahā mai 'e he 'Siasí ki hatau ni'ihī 'a e me'a 'oku totonu ke tau faí ka tau kei hangē pe kitautolu ko Pēlamí 'o kole ke tau ma'u e ngaahi totongi 'a māmaní. . . .

"Ko Pēlamí. . . ko ha tangata mā'ongo'onga pea na'e ue'i ia 'e he 'Eikí, ka na'e iku pē 'o mole 'a hono laumalié koe'uhí he na'á ne tuku 'a hono lotó ki he ngaahi me'a 'o e māmaní kae 'ikai 'i he ngaahi koloa 'o e nofo ta'engatá" ("The Story of a Prophet's Madness," *New Era*, Apr. 1972, 7).

- Mou toe vakai ki he ngaahi fakamatala 'i he 'Ekitivití ke takiaki'i 'aki e tokangá. Fakamahino ange neongo na'e hā mai ko ha toko taha talangofua 'aupito 'a Pēlami, ka na'e holi 'a hono lotó ke ne ma'u 'a e ngaahi fakapale mo

e ngaahi fakalāngilangi ‘a māmaní. Ko e hā ha me‘a ‘oku ako‘i mai ‘e he lēsoní ‘o kau ki hono mahu‘inga ‘o hono tauhi ke ma‘a e ngaahi holi ‘a hotau lotó? Te tau lava fēfē ‘o tauhi ke ma‘a ‘a e ngaahi me‘a ‘oku holi ki ai ‘a hotau lotó?

Faka‘osí

Hanga ‘o fakamo‘oni‘i na‘e mei lava pē ke ta‘ofi e hoko mai ‘a e ngaahi faianga-halá mo e ngaahi fakamamahi lahi kiate ia pea mo ‘Isileli pea kia Pēlami foki ‘o kapau na‘á ne loto-mā‘ulalo ‘o fakaongoongo ki he finangalo ‘o e ‘Eikí. Fakalotolahi‘i e kalasí ke nau fai ma‘u pē ‘a e finangalo ‘o e ‘Eikí kae ‘ikai ko e me‘a ‘oku nau loto ke faí—ke nau fekumi ki he finangalo ‘o e ‘Eikí pea muimui ki ai kae ‘oua na‘á nau feinga ke faka‘ehi‘ehi mei ai pe liliu ia.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako‘i e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘e he ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founga fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu‘u atú. ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. Ko e talangofua ki he ‘Eikí

‘Oku lava ke tau ako meia Pēlami ‘a hono mahu‘inga ‘o e talangofua ki he ‘Eikí. ‘Oku tau toe lava foki ‘o ako mei heni ‘a e ngaahi sīpinga lelei na‘e tā ‘e he kau tangata mo e kau fefine tokolahi ‘i he folofolá. ‘E lelei kapau te ke lave ki he ní‘ihi ko ‘ení:

- a. Na‘e ‘afio‘i ‘e he Fakamo‘uí ‘a e mamahi lahi te ne fetaulaki mo ia ‘i Ketisemani pea ‘i he kolosí, ko ia na‘á ne “tū‘ulutui, mo lotu, ‘o ne pehē, ‘E Tamai, kapau ko ho finangaló, ‘ave ‘a e ipú ni ‘iate au: kae ‘oua na‘á fai hoku lotó, ka ko e finangalo ‘o‘ou” (Luke 22:41–42).
- e. ‘I hono fekau ‘o ‘Ēpalahame ke ne feilaulau ‘aki ‘a hono fohá, na‘á ne “tu‘u hengihengi hake” ke kamata ‘a e fononga ki he Mo‘unga ko Mōliá (Sēnesi 22:3).
- f. Ko e tali ‘eni ‘a Mele ‘i he taimi na‘e fakahā ange ai kiate ia te ne hoko ko e fa‘ē ‘a e ‘Alo ‘o e ‘Otuá, “Vakai, ko e kaunanga au ‘a e ‘Eikí; ke hoko mai kiate au ‘o hangē ko ho‘o leá” (Luke 1:38).
- h. ‘I hono fekau ‘o Nīfai ke ne toe foki ki Selusalema ‘o ‘omai ‘a e ‘u peleti palasá meia Lēpaní, na‘á ne tali‘i he taimi pē ko iá ‘o pehē, “Te u ‘alu ‘o fai ‘a e ngaahi me‘a kuo fekau ‘e he ‘Eikí” (1 Nīfai 3:7).
- i. Na‘e ikuna ‘e he ngaahi foha ‘o Hilamaní ‘a e taú koe‘uhí he “na‘á nau talangofua mo fai pau ki he ngaahi fekau kotoa pē? (‘Alamā 57:21).

2. “Kuo ta‘ofi koe ‘e [he ‘Eikí] mei he ongoongolelei” (Nōmipa 24:11).

‘I he fakafisi ‘a Pēlami ke ne fakamala‘ia‘i ‘a ‘Isileli ka ne ma‘u ‘a e ngaahi totongí mo e fakalāngilangi, na‘e pehē ange ‘e Pēlaki kiate ia, “Kuo ta‘ofi koe ‘e [he ‘Eikí] mei he ongoongolelei” (Nōmipa 24:11). ‘Oku ange fēfē hono fa‘a hanga ‘e he‘etau muimui ki he ‘Eikí he taimi ‘e ní‘ihi ‘o ta‘ofi kitautolu mei he‘etau ma‘u ‘a e ngaahi totongi mo e ngaahi fakalāngilangi ‘a māmaní? Ko e hā ha me‘a ‘oku tala‘ofa mai ‘e he ‘Eikí te tau ma‘u ko ha fetongi ‘o e ngaahi fakapale fakamāmaní? (Vakai, T&F 81:6.)

Taumu‘á

Ke fakalotolahi‘i e kalasí ke nau (1) manatu‘i ‘a e ‘Eikí mo e fuakava na‘á nau fai mo iá, pea ko hono (2) ke nau fakatupu ha ‘ātakai ‘e tokoni kiate kinautolu ke nau manatu‘i ai ‘ení.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. Teutalōnome 6:1–9; 11:18–21. Na‘e fai ‘e Mōsehe ha ngaahi fakahinohino ki he kakai ‘Isilelí ke tokoni‘i kinautolu ke nau manatu‘i ‘a ‘enau ngaahi fuakava. Na‘á ne fakahinohino ‘a e ngaahi mātu‘á ke nau akonaki ‘aki ‘ene ngaahi lea ki he‘enau fānaú.
  - e. Teutalōnome 6:10–12; 8:1–20. Na‘e fakamanatu ‘e Mōsehe ki he kakai ‘Isilelí ‘a e ngaahi tāpuaki kuo foaki ‘e he ‘Eikí ma‘anautolú. Na‘á ne fakatokanga kiate kinautolu te nau ‘auha ‘o kapau ‘e ‘ikai ke nau talangofua ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá pea manatu kiate ia.
  - f. Teutalōnome 32:1–4, 15–18, 30–40, 45–47. Na‘e akonaki ‘e Mōsehe ki he kakai ‘Isilelí ke nau manatu‘i ‘a e Maka ‘o honau fakamo‘uí (ko Sīsū Kalaisi).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Teutalōnome 4; 7:1–4; 13:1–8; 34.
3. Kapau ‘okú ne faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitiviti ‘uluaki ke takiaki‘i ‘aki e tokanga pea ke ha‘u mei ‘api mo e ngaahi me‘a ko ia ‘oku fakamatala‘i atu ‘i he “‘Ekitiviti ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá.”

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

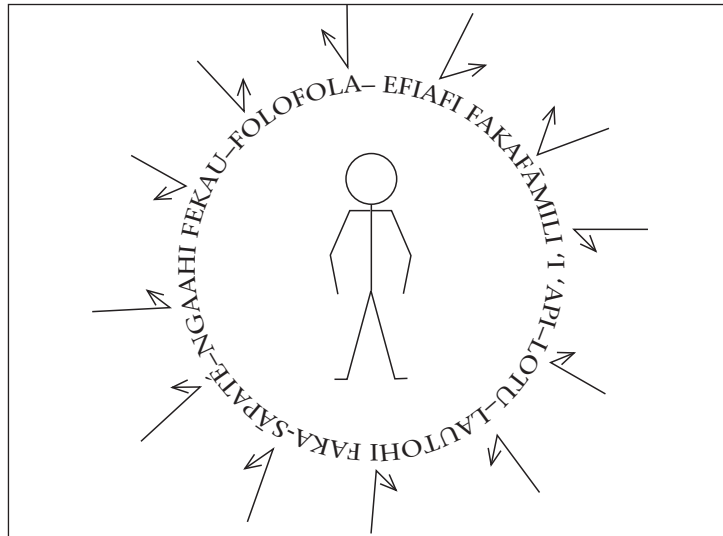
‘Ekitiviti ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ha taha ‘o e ngaahi ‘Ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitiviti pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní. Fili e ‘Ekitiviti ‘e ‘aonga taha ki he kalasí.

1. Faka‘ali‘ali e ngaahi me‘a na‘á ke ha‘u mo ia mei ‘api ‘oku nau fakamanatu‘i atu kiate koe ‘a e ‘Eikí mo e ngaahi fuakava na‘á ke fai mo iá. (‘E lava pe ke kau he ngaahi me‘a ko ‘ení ‘a e folofola, ngaahi fakatātā, ‘ū tohí, mo e ngaahi fasi kuo ‘osi hiki tepí.) Tala ange ki he kalasí ‘a hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení kiate koé. Fakamatala‘i ange ‘oku kau ‘a e konga ‘o e lēsoní ko ‘ení ki he ngaahi me‘a fakatu‘asino na‘e faka‘aonga‘i ‘e he kakai ‘o ‘Isileli motu‘á ke nau manatu‘i ai ‘a e ‘Eikí mo ‘enau ngaahi fuakava na‘e fai mo iá. Fakamahino ange ‘e lava pē ke hoko ‘a e ngaahi me‘a fakatu‘asinó ko ha ngaahi suvenia mālohi kiate kitautolu foki.

2. Hiki ‘a e ngaahi lea ko ‘ení ‘i he palakipoé:

Lohiaki‘i, fakahala‘i, tauhele, kākaa‘i, folo, ‘ahi‘ahi‘i, fakaoloolo, ‘ita, kui, loi, fakahekeheke‘i, faka‘auha

- Ko e hā ha me'a 'oku faitatau ai 'a e ngaahi fo'i lea ko 'ení? (Ko ha me'a 'e taha 'oku nau tatau aí, 'oku nau fakamatala'i kotoa pē 'a e ngaahi founga 'oku faka'aonga'i 'e Sētane 'i he'ene feinga ko ia ke tohoaki'i kitautolu ke tau mama'o mei he 'Eikí.)
- Fekau ha taha 'i he kalasí ke ne lau 'a e T&F 76:28–29. Fakamatala'i ange ko e ngaahi veesi ko 'ení ko ha fakahā ia na'e fai kia Siosefa Sāmita mo Sitenei Likitoni. Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke malu'i ai kitautolu mei he mālohi 'o Sētane? ('E lelei kapau te ke faka'aonga'i 'a e fakatātā ko 'ení ke fakatātāa'i 'aki e ní'hi 'o e ngaahi me'a 'oku lava ke tau fai ke malu'i 'aki kitautolu mei he ngaahi 'ahi'ahi 'a Sētane.)

Fakamatala'i ange 'oku hā 'i he tohi Teutalōnomé na'e akonekina 'e Mōsepe 'a e kakai 'Isilelí 'i he founga ke nau ngaahi 'aki ha 'ātakai 'e lava 'o tokoni kiate kinautolu ke nau matu'uaki 'a e ngaahi 'ahi'ahi 'a Sētane. 'Oku fakamanatu 'i he lēsoni ko 'ení 'a e akonaki na'e fai 'e Mōsepe pea alea'i ai mo e ngaahi founga 'oku lava ke tau fakahoko ai ia 'i he ngaahi 'ahó ní.

Alea'i 'o e Folofolá mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founga 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

Hili hono 'ahi'ahi'í, tautea'i, mo hono akonaki'i 'e he 'Eikí 'a e kau 'Isilelí he toafá 'i ha ta'u 'e 40, na'á ne pehē kuo nau fe'unga ke hū ki he fonua 'o e tala'ofá. Ka na'e 'i ai ha ngaahi fakahinohino mahu'inga na'e fie ma'u ke ne tomu'a 'oange kiate kinautolu. Na'e fai 'e Mōsepe 'a e ngaahi fakahinohino ko 'ení 'i ha'ane ngaahi malanga 'e tolu 'a ia 'oku hā kotoa ia 'i he tohi 'a Teutalōnomé.

Na'e hanga 'e Mōsepe 'o fakamanatu 'i he ngaahi malanga ko 'ení 'a e fononga ko ia na'e fai 'e he kakai 'Isilelí 'i he toafá 'i he ta'u 'e 40, mo ne fakahā kiate kinautolu ke nau 'ilo'i 'a e tokoni 'a e 'Eikí 'i hono fai 'o honau fakatau'atāina'í. Na'e toe lea foki 'a Mōsepe 'o kau ki he ngaahi fatongia 'o e kakai 'Isilelí 'i he'e-nau hoko ko e kakai fili 'a e 'Otuá. Na'á ne fakamamafa'i ange kiate kinautolu kuo pau ke nau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá kae fakatautautefito ki

he ngaahi fekau ko ia ke nau manatu kiate Ia pea 'oua 'e tauhi 'otua tamapuá. Na'e fakatokanga 'e Mōsese ki he fānau 'Isilelí 'o pehē, neongo kuo nau fe'unga 'eni ke hū atu ki he fonua 'o e tala'ofá, ka 'o kapau te nau toe foki 'o fai anga-hala, 'e mole 'a honau tofi'á meiate kinautolu pea 'e fakamovetevete'i kinautolu.

1. Na'e fai 'e Mōsese 'a e ngaahi fakahinohino ki he kakai 'Isilelí 'a ia 'e tokoni kiate kinautolu ke nau manatu'i 'a 'enau ngaahi fuakavá.

Ako'i mo alea'i 'a Teutalōnome 6:1–9 mo e 11:18–21.

- 'Oku tu'u 'i he tohi Teutalōnomé 'a e ngaahi lea fakamuimui taha 'a Mōsese ki he kakai 'Isilelí. Kapau 'e fie ma'u ke ke fai ha'o lea faka'osi ki ho fāmílí pea mo ho ngaahi kaume'á, ko e hā ho'o lea 'e faí?
- Ko e hā ha me'a na'e fekau 'e he 'Eikí ke fai 'e he kakai 'Isilelí 'o hangē ko 'ene hā 'ia Teutalōnome 6:5–7? Te tau lava fēfē 'o fakatō ki hotau ngaahi lotó 'a e ngaahi lea 'i he folofolá? 'E lava fēfē ke ako'i fakalelei 'e he ngaahi mātu'á 'a e ongoongolelei ki he'enau fānau pea tokoni'i kinautolu ke nau ako ke nau 'ofa 'i he folofolá?
- Ko e hā ha me'a na'e akonaki 'aki 'e Mōsese ki he kakai 'Isilelí ke nau fai 'o hangē ko 'ene hā 'ia Teutalōnome 6:8–9 mo e 11:18–20? (Fakatokanga'i ange ko e palé "ko e konga kili'i manu kuo hiki ai 'a e ngaahi potu folofola 'e fā. . .pea 'oku takatakai'i ia 'o fakama'u ki he la'ileta pea 'oku nono'o ia. . . 'i he la'é pe ko e nimá" [Bible Dictionary, "Frontlets," 676].
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e fakahā ai 'e Mōsese ki he kakai ke nau 'ai 'a e ngaahi potu folofola ko 'eni 'i he vaha'a 'o honau ongo matá, 'i honau nimá, 'i he ngaahi pou 'o honau ngaahi falé, pea 'i honau ngaahi matapaá? 'E 'aonga fēfē 'a e ngaahi fakamanatu ko 'eni ki he ngaahi me'a 'oku tau faí? Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai 'i hotau ngaahi 'apí ke tau manatu'i ai 'a e 'Eikí, 'ene ngaahi folofolá, mo e ngaahi fuakava na'á tau fai mo iá? 'Oku fakamanatu mai nai 'e he ngaahi fakatātā 'i he holisi 'o hotau ngaahi falé, ngaahi tohi 'oku tau laú, mo e ngaahi polokalama televīsoné mo e hele'uhila 'oku tau sio ai 'a e 'Eikí kiate kitautolu, pe 'oku nau 'omai 'e kinautolu ha loto holi 'iate kitautolu ki he ngaahi me'a 'o e māmaní?

Na'e pehē 'e Palesitēni 'Eselā Tafu Penisoni ko e kakai ko ia 'oku tataki mo fakahinohino'i 'e Kalaisí te nau fai pē 'a e ngaahi me'a 'oku 'a Kalaisí. . . 'E fakahā mai pē 'i he taimi 'oku mou hū atu ai ki honau ngaahi 'apí, 'a e ngaahi fakatātā 'i he ngaahi holisí, ngaahi tohi he'enau ngaahi funga laupapá, ngaahi fasi 'oku nau taá, ngaahi leá mo e ngaahi me'a 'oku nau faí, ko e kakai Kalisitiane kinautolu ('i he Conference Report, Oct. 1985, 6; or *Ensign*, Nov. 1985, 6–7).

2. Na'e akonaki 'a Mōsese ki he kakai 'Isilelí ke nau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá pea manatu kiate Ia.

Ako'i mo alea'i 'a Teutalōnome 6:10–12 mo e 8:1–20.

- Ko e hā ha ngaahi tefito'i pōpoaki 'a Mōsese 'ia Teutalōnome 6:10–12 mo e 8:1–20? 'Oku 'uhinga ki he hā 'a hono fakangalo'i 'o e 'Eikí? (Vakai, Teutalōnome 8:11.) Ko e hā ha ngaahi nunu'a 'o hono fakangalo'i 'o e 'Eikí? (Vakai, Teutalōnome 8:19.) Te tau lava ke fakapapau'i fēfē 'oku 'ikai ke ngalo 'iate kitautolu 'a e 'Otuá?

- Ko e hā ha ngaahi ‘uhinga pe ngaahi ‘ahi’ahi na’e pehē ‘e Mōse ‘e tupu mei ai e ngalo ‘a e ‘Otuá ‘i he kakai? (Vakai, Teutalōnome 6:10–12; 8:10–20.) Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku ngalo ai e ‘Otuá ‘i ha kakai ‘e ní’ihi, hili iá na’á ne tāpu-aki’i lahi ‘aupito kinautolu? (Vakai, Teutalōnome 8:17.)

Na’e pehē ‘e Palesiteni Pilikihami ‘Iongi: “Ko e me’a ‘oku ou manavasi’i lahi taha ki ai ‘o kau ki he kāingalotu ‘o e Siasi ko ‘ení he te nau hoko ‘o tupu-laki ‘i he fonuá ni, ngalo ‘iate kinautolu ‘a e ‘Otuá mo hono kakai, tupu ‘o fu’u sisino, pea ‘e iku ‘o nau hē mei he Siasi ‘o nau ‘alu ai ki heli. ‘E lava pē ‘e he kakai ni ke nau matu’uaki hono fakatanga’i kinautolú, kaiha’asi ‘o ‘enau ngaahi koloá, mo ha ngaahi fakatanga kehekehe ‘o nau kei tu’uma’u pē. Ko e me’a ‘oku ou manavasi’i au ki ai ko e ‘ikai ke nau lava ke matu’uaki ‘a e koloá; ka kuo pau foki ke ‘ahi’ahi’i kinautolu ‘aki ‘a e ngaahi koloá he te nau hoko kinautolu ko e kakai tupulaki taha ‘i he māmaní” (‘i he tohi ‘a Preston Nibley ko e *Brigham Young, The Man and His Work* [1936]. 128).

- Ko hai ‘oku tupu mei ai ha fa’ahinga koloa pē ‘oku tau ma’ú? (Vakai, Teutalōnome 8:18.) Te tau lava ke faka’aonga’i fēfē ‘a e koloa ‘oku tau ma’ú ke tokoni ki he ngāue ‘a e ‘Eikí? (Vakai, Teutalōnome 8:18; Sēkope 2:18–19).

3. Na’e akonaki ‘e Mōse ki he kakai ‘Isilelí ke nau manatu’i ‘a e Maka ‘o honau fakamo’uí (ko Sīsū Kalaisi).

Ako’i mo alea’i ‘a Teutalōnome 32:1–4, 15–18, 30–40, 45–47.

- Ko hai ‘a e Maka ‘oku lau ki ai ‘a Teutalōnome 32:3–4? (Ko Sīsū Kalaisi; vakai foki ki he veesi 15, 18, mo e 30–31). ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fa’a ui ai he taimi ‘e ní’ihi ‘a Sīsū Kalaisi ko e Maká? (Vakai, Hilamani 5:12.)
- Na’e pehē ‘e Mōse ko “honau maká” (‘a e ngaahi ‘otua loi ‘o e kakai faianga-halá) “‘oku ‘ikai hangē ko hotau Maká” (Teutalōnome 32:31). ‘Oku kehe fēfē ‘a “honau maká” mei “hotau Maká”? (Vakai, Teutalōnome 32:37–40).
- ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e langa ‘i he funga Maká? (Vakai, Teutalōnome 32:46–47; Mātiu 7:24–27; T&F 50:44.) Te tau lava fēfē nai ke fai ‘ení? (Vakai, Teutalōnome 18:18–19, ‘a ia ‘oku kikite’i mai ai ‘a e hā’ele mai ‘a Kalaisi pea mo hono fiema’u ke tau tokanga ki he’ene ngaahi folofolá.)

Faka’osí

Fai ha’o fakamo’oni ki he Fakamo’uí pea ke fakahā ‘a ho’o fakamāloó koe’uhí ko e ngaahi fuakava ko ia kuó ke fai mo iá. Hanga ‘o fakamamafa’i ‘a hono mahu’inga ke manatu’i ‘a e ‘Otuá pea tauhi mo e ngaahi fuakava na’á tau fai mo iá. Fakamo’oni’i ‘oku lava ke hoko ‘a e ngaahi me’a ‘oku tau tuku ki hotau ngaahi ‘ātakaí, hangē ko e ngaahi fakatātā, ‘ū tohi, mo e ngaahi fasí foki, ko ha ngaahi me’a ke ne fakamanatu kiate kitautolu ‘a e Eikí pea mo ‘etau ngaahi fuakava mo iá. Fakamahino ange ‘oku taumu’a tatau pē ‘a ‘etau tuku ‘a e ngaahi me’a ko ‘ení ‘i hotau ngaahi ‘ātakaí pea mo hono tui ‘e he kakai ‘Isileli motu’á ‘a e ngaahi palé: ke tokoni’i kitautolu ke tau langa ‘i he funga Maká— ke tokoni’i kitautolu ke tau manatu ki he ‘Eikí pea muimui ‘iate ia.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Tokoni ki hono
Ako'i e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘e he ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founnga fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu‘u atú. ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. “Tohi ia ki he ngaahi pou ‘o ho falé” (Teutalōnome 6:9)

Fakaafe‘i e kalasí ke nau fakahā atu ‘a e ngaahi fakatātā, ngaahi pepa kuo hiki ai ha ngaahi me‘a, ngaahi fasi, mo ha ngaahi me‘a kehe pē ‘i honau ngaahi ‘apí. Fekau ke nau faka‘ilonga kinautolu taki taha ‘aki ‘a e “+” (kapau ‘e hanga ‘e he me‘a ko ia ‘o fakamanatu kiate kinautolu ‘a e ‘Eikí), pe ko e “-” (kapau ‘e hanga ‘e he me‘a ia ko ia ‘o ‘ave honau lotó ke toe mama‘o ange ia mei he ‘Eikí). ‘E lelei kapau te ke fie fokotu‘u ange ki he kalasí ke nau ‘alu ‘o fai fakataha ‘eni mo honau ngaahi fāmílí ‘i he taimi efiafi fakafāmili ‘i ‘apí.

2. “‘E ‘ikai te Ne li‘aki koe” (Teutalōnome 4:31)

- Hili e kikite‘i ‘e Mōsese ‘e tafoki ‘a e kakai ‘Isilelí ‘o hū ki he ngaahi ‘otua kehé pea ‘e fakamovetevete‘i kinautolú (Teutalōnome 4:25–28), na‘á ne toe ‘oange ha ngaahi lea ‘o e ‘amanaki lelei kiate kinautolu. Ko e hā ha me‘a na‘á ne palōmesi ange kiate kinautolu ‘oku nau fekumi ki he ‘Eikí ‘aki ‘a e kotoa ‘o honau lotó? (Vakai, Teutalōnome 4:29–31; ‘Īsaia 49:14–16.) Na‘e anga fēfē nai hano fakahoko ‘o e tala‘ofa ko ‘ení ‘i ho‘omou mo‘uí? Ko e hā ha me‘a kuo pau ke tau fai ke tau kumi ai ki he ‘Eikí ‘aki ‘a e kotoa ‘o hotau lotó mo hotau laumālié?

3. Ko hono matu‘uaki ‘o e mālohi ‘oku ma‘u ‘e ha ni‘ihi kehe ke taki ‘a kitautolu ke fai kovi

- Ko e hā ha fakatu‘utāmaki na‘e fakatokanga ‘e Mōsese ‘o kau ki ai ‘i he Teutalōnome 13:6–8? Te tau ‘ilo fēfē ‘a e taimi ‘oku feinga ai ha taha ke ne ‘ave mama‘o kitautolu mei he ‘Eikí? Ko e hā nai ‘a e tali ‘oku totonu ke fai ki ha toko taha pehē?

**4. “‘Oua na‘á mou ha‘u mola pē ‘a kimoutolu ‘i he ‘ao ‘o [e ‘Eikí]:
(Teutalōnome 16:16)**

- Ko e feitu‘u ‘oku lau ki ai ‘i he tohi Teutalōnome 16:2, 11, mo e 16 ko e tāpanekalé, ‘a ia ko ha tempale ia ‘o e kakai ‘Isilelí na‘e hiki holo pē. Ko e taimi ‘oku teuteu ai ki ha kātōanga ‘i he tāpanekalé, ‘oku fekau leva ‘e Mōsese ki he kakai ke “‘oua na‘á nau ha‘u mola pē ‘i he ‘ao ‘o [e ‘Eikí]” (Teutalōnome 16:16). ‘Oku fekau‘aki fēfē nai ‘eni mo ‘etau ‘alu ki he tempalé? Te tau teuteu‘i fēfē kitautolu ki ha‘atau ‘alu ki he tempalé koe‘uhí ke ‘oua na‘á tau ‘alu “mola” pē ki aí? ‘E tokoni‘i fēfē kitautolu ‘e he‘etau teuteu ko ‘ení ke tau ‘iefia ‘i he ‘ao ‘o [e ‘Eikí]‘i he tempalé” (Teutalōnome 16:11).
- Na‘e akonaki ‘e Palesiteni Hauati W. Hanitā ‘o pehē: “Tau hoko mu‘a ko ha kakai ‘oku ‘alu ma‘u pē ki he tempalé. ‘Alu ki he tempalé ‘i he lahi taha te ke lavá. Tauhi ‘i homou ‘apí ha fakatātā ‘o e tempalé koe‘uhí ke lava ‘o mamata ki ai ho‘omou fānaú” (‘i he Conference Report, Oct. 1994; or *Ensign*, Nov. 1994, 8). Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke tau ‘alu ki he tempalé ‘i he lahi taha te tau lavá? Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke tau tauhi ‘i hotau ngaahi ‘apí ha fakatātā ‘o e tempalé?

5. “‘Oku ‘ikai ‘ilo ‘e ha tangata ki hono tanu‘angá” (Teutalōnome 34:6)

Ko e me‘a pē na‘e ‘ilo ‘e he toko taha na‘á ne hiki faka‘osi ‘a e tohi Teutalōnomé na‘e puli ‘a Mōsese pea pehē ai pē kuó ne mate pea kuo tanu ia ‘e he ‘Eikí, pea na‘e ‘ikai ‘ilo ‘e ha taha ‘a hono tanu‘angá. Ka neongo ia, ‘oku tau ‘ilo‘i ‘e kitautolu na‘e liliu ‘a Mōsese. (Vakai ki he 3 Nīfai 28:7–9, 37–40.) ke ma‘u mei ai ha fakamatala fekau‘aki mo e ngaahi sino liliú.) ‘Oku fakamatala pehē ni ‘i he Tikisinala ‘o e Tohi tapú ‘o kau ki he liliu ‘o Mōsesé:

“Na‘e hangē pē ‘a e ngāue ‘a Mōsesé ko ha kau palōfita tokolahi ‘i mu‘a, ‘o toe hoko atu pē ‘a ‘ene ngaahi ngāué hili ‘a ‘ene mo‘ui ‘i he māmaní. Na‘á ne ha‘u mo ‘Ilaisiá ki he Mo‘unga ‘o e Liliú ‘o foaki ‘a e ngaahi kī ‘o e lakanga fakataula-‘eikí kia Pita, Sēmisi, mo Sione (Mātiu 17:3–4; Ma‘ake 9:4–9; Luke 9:30; T&F 63:21; *History of the Church*, 3:387). ‘Oku mahino kiate kitautolu mei he me‘a ko ‘ení, ‘a ia na‘e hoko ia ki mu‘a pea toki toetu‘u ‘a Sīsuú, na‘e ma‘u ‘e Mōsese ‘a e sino liliú pea na‘e ‘ikai ke mate ia ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he tohi Teutalōnome 34 (‘Alamā 45:19). Na‘e fie ma‘u ia ke ne liliu koe‘uhí ka ne ma‘u ha sino ‘o e kakano mo e huí ‘i he taimi na‘e liliu aí he na‘e te‘eki ai ke fakahoko ‘a e toetu‘ú. Kapau na‘á ko e laumālie pē ia, na‘e ‘ikai ke ne lava ke fakahoko ‘a e ngāue ‘i he mo‘ungá, ‘a ia ko hono foaki ‘o e ngaahi kií kia Pita mo Sēmisi mo Sioné (fakafehoanaki mo e T&F 129). (Bible Dictionary, “Moses” 735).

Taumu’á

Ke fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau mālohi mo loto-to’a ‘i hono mo’ui’aki e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. Sosiua 1. Na’e ui ‘e he ‘Eikí ‘a Sosiua ke ne fetongi ‘a Mōsepea pea na’á ne fekau ia ke ne mālohi, loto-to’a, ako ‘a e folofola, mo tauhi e ngaahi fekaú. Na’e teuteu’i ‘e Sosiua ‘a e kakai ‘Isilelí ke nau ma’u ‘a e fonua kuo tala’ofa ‘aki ‘e he ‘Eikí ma’anautolú.
  - e. Sosiua 3–4; 6. Na’e laka atu ‘a e kakai ‘Isilelí ‘i he kekelekele mōmoa he Vaitafe Soataní ki he kauvai ‘e tahá pea fokotu’utu’u ha ngaahi maka ‘e 12 ko e fakamanatu ‘o ‘enau kolosí. Na’e faka’auha ‘a Selikō koe’uhí ko e tui ‘a e kakai ‘Isilelí.
  - f. Sosiua 23:24; 14–31. Na’e fuakava ‘a Sosiua mo hono kakaí te nau tauhi ki he ‘Eikí.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Sosiua 7:14.
3. Kole ki ha taha he kalasí ke teuteu mai ke ne fakamatala’i ‘a e tau ‘i Selikoó ‘o hangē pē na’á ne mamata tonu aí. (Sosiua 6). Kole ange ki ha toko taha pe toko ua kehe ‘i he kalasí ke teuteu mai ke fakamatala ki ha fa’ahinga me’a na’á na a’usia ‘o na manatu’i ai ‘a e mālohi ‘o e ‘Otuá mo ‘ene ‘ofá.
4. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e ‘Ekitiviti ke takiaki’i ‘aki e tokangá pea ke ha’u mo ha la’ipepa, tepi fakapipiki, lapa peni, pea mo ha tohi. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e ngaahi fehu’i fekau’aki mo e ngaahi tauhelé pea ke ha’u mo ha ki’i tauhele si’isi’i, hangē ko ha ki’i tauhele kumā, ke fakatāta’i ‘aki e fealēlea’aki ‘e faí.

**Fokotu’u ki he
Founga Fai ‘o
e Lēsoní**

‘Ekitiviti ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei kapau te ke faka’aonga’i ‘a e ‘Ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha’o ‘Ekitiviti pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fakamatala’i ange ko e lēsoní ‘eni ‘o kau kia Sosiua, ‘a e palōfita ko ia na’á ne tataki ‘a e kakai ‘Isilelí ki he fonua ‘o e tala’ofá. ‘I hono ui ‘e he ‘Eikí ‘a Sosiua ke ne hoko ko ha palōfitá, na’á ne fale’i ia ke ne hoko ‘o “mālohi mo loto-to’a” (Sosiua 1:6). Hiki ‘a e fo’i sētesi ko ‘ení ‘i he palakipoé. Faka’ali’ali ha la’ipepa mo ha tohi. Kole ange ki he kalasí ke nau fokotu’u tapa ‘a e la’ipepá pea nau feinga ke hilifaki ‘a e tohí ai.

‘I he ‘osi e feinga ‘a e kalasí ke fai ‘ení, tala ange ‘oku ‘i ai e founga ‘e ‘ai ai e la’ipepá ke mālohi fe’unga ke ne lava ‘o pukepuke ‘a e tohí. Takatakai fakafuopoto-poto’i e la’ipepá pea fakama’u ‘aki ha lapa peni pe tepi fakapipiki. Fokotu’u ia ki

‘olunga ‘i ha funga me‘a ‘oku tokalelei. Hanga leva ‘o hilifaki fakalelei hifo ‘a e tohi ‘i hono tafa‘aki ki ‘olungá. (Mahalo ‘e lelei ke ke tomu‘a akoako hono fai ‘eni ki mu‘a pea toki fai e kalasí).

Fakamatala‘i ange na‘e hoko ‘a Sosiua ‘o mālohi ‘i he taimi na‘á ne tuku ai ke o‘i mo fakafo‘ou ‘e he ‘Otuá ‘a hono ‘ulungāngá. Ko e me‘a tatau pē ‘oku hoko kiate kitautolu ‘i he taimi ‘oku tau tuku ai ke o‘i mo fakafo‘ou ‘e he ‘Otuá ‘a hotau ‘ulungāngá, ‘oku lava leva ke tau hoko ‘o mālohi mo lava‘i ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘oku finangalo ‘a e ‘Eikí ke tau fakahokó.

Alea‘i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

‘I ho‘o ako‘i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘eni, mou alea‘i ha founa ‘e faka‘aonga‘i ai kinautolu ‘i he mo‘ui faka‘ahó. Fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me‘a ne nau a‘usia ‘a ia ne felāve‘i mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni fakafolofolá.

Na‘e foaki ‘e Mōsese ki he kakai ‘Isilelí ‘a e fono ‘a e ‘Otuá lolotonga ‘enau fononga holo ‘i he ta‘u ‘e 40 he toafá, ‘o ne hoko ko e tangata lea ‘a e ‘Otuá pea mo honau fai fakahinohino. Ko e taki pē ia ‘e toko taha na‘e ‘ilo‘i ‘e he to‘u tangata kakato ko ia ‘o e kau ‘Isilelí. Ka na‘e ‘ave ia ‘e he ‘Eikí ‘i he ngata‘anga pē ‘o ‘enau fonongá, pea ko e taimi ‘eni na‘á nau fehangahangai ai mo ha ‘ahi‘-ahi na‘e lahi. Na‘e manatu‘i ‘e he ‘Eikí ‘a e tala‘ofa na‘á ne fai ki ‘Isilelí, ko ia na‘á ne fokotu‘u ai ha toko taha taki fo‘ou ko Sosiua, pea ko ia na‘á ne tatakí ‘a e kau ‘Isilelí ‘o nau tau‘i ‘o ma‘u mo nofo‘i ‘a e fonua ‘o e tala‘ofá.

1. Na‘e ui ‘e he ‘Eikí ‘a Sosiua.

Ako‘i mo alea‘i ‘a Sosiua 1.

- ‘Oku mou pehē ko e hā ha ngaahi faingata‘a na‘e fehangahangai mo Sosiua ‘i he taimi na‘e ui ai ia ‘e he ‘Eikí ke ne fetongi ‘a Mōsese ‘i hono tatakí ‘o e kakai ‘Isilelí? (Na‘e fie ma‘u ke ne taki ‘a ‘Isileli ke nau tau‘i ‘o ma‘u pea nofo‘i ‘a Kēnani, pea ko e fu‘u ngāue lahi mo‘oni ‘eni. ‘Ikai ko ia pē ka ko e toko taha ‘iloa mo lavame‘a ‘eni ‘okú ne hoko ko hono fetongi.) Ko e hā ha fakafiemālie na‘e tuku ‘e he ‘Eikí; kia Sosiua ‘i he taimi na‘á ne teuteu ai ke hū atu ki he fonua ‘o e tala‘ofá? (Vakai, Sosiua 1:5.) ‘E tokoni‘i fēfē kitautolu ‘e he fa‘ahinga fakafiemālie ko ‘eni ‘i hatau ngaahi uiui‘i fo‘ou pe ngaahi faingata‘a fo‘ou ‘oku tau fetaulaki mo iá? Kuo tokoni‘i fēfē nai koe ‘e he ‘Eikí ‘i ha ngaahi taimi pehē?
- Ko e hā ha fekau na‘e fai tu‘o tolu ‘e he ‘Eikí ‘ia Sosiua 1:6–9? Ko e hā ha me‘a na‘e pehē ‘e he ‘Eikí kia Sosiua te ne fie ma‘u ha loto-to‘a mo ha mālohi ke ne fai ‘akí? (Vakai, Sosiua 1:7. Fakamahino ange neongo na‘e fie ma‘u ‘e Sosiua ‘a e loto-to‘a ke ne fai ‘aki ‘a e ngaahi feinga tau lahi, ka na‘á ne toe fie ma‘u pē foki mo e loto-to‘a ke ne fai ‘a ia ‘oku totonú.) Ko e hā nai e ngaahi faingata‘a ‘oku tau fehangahangai mo ia he ‘aho ni ‘a ia ‘oku fie ma‘u ki ai ‘a e mālohi mo e loto-to‘a ke faitotonú? Ko e hā ha fakatātā ‘o e lototo‘a ko ‘eni ke faitotonú kuó ke mamata aí?
- Ko e hā ha me‘a na‘e fakahā ‘e he ‘Eikí kia Sosiua ke ne fai ke toki “fai fakapotopoto ai”? (Vakai, Sosiua 1:8. Fakamatala‘i ange ‘oku ‘uhinga ‘a e tohi ‘o e fono ki he folofolá.) ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na‘e mahu‘inga ai hono ako ‘e Sosiua ‘a e folofola kae lava ke fai fakapotopoto ‘i hono uiui‘i? ‘Oku tokoni‘i fēfē nai kitautolu ‘e he‘etau ako ma‘u pē ‘a e folofolá?

2. Na'e laka atu 'a e kau 'Isileli 'i he kelekele mōmoa 'i he Vaitafe Soatani ki he kauvai 'e tahá; na'e faka'auha 'a Selikō koe'uhí ko 'enau tuí.

Ako'i mo alea'i 'a Sosiua 3–4 mo e 6.

- 'I he teu ke kolosi atu 'a e kakai 'Isilelí ki he kauvai 'e taha 'o e Vaitafe Soatani kuo fonu hakehake ia. Na'e fakahā fēfē 'e he 'Eikí ki he fānau 'a 'Isilelí na'á ne 'ia Sosiua pē 'o hangē ko 'ene 'ia Mōsesē 'i mu'á? (Vakai, Sosiua 3:7–8, 14–17; 4:14. Kapau leva 'e fie ma'u pea ke fakamatala'i ki he kalasí ko e puha 'o e fuakavá, ko ha 'ōlita (pe 'esi feilaulau) ia na'e ha'amo holo pē pea na'e 'i loto 'i ai 'a e ngaahi tohi toputapú, kau ai 'a e ngaahi tohi na'e hiki 'e Mōsesē mo e ongo maka na'e tohi ai 'a e Fekau 'e Hongofulú.) 'Oku fakahā fēfē kiate kitautolu 'e he 'Eikí 'okú ne tataki mo ue'i 'a e palōfita mo'ui he 'aho ní 'o hangē pē ko ia na'á ne fai ki he kau palōfita 'o e kuohilí?
- Ko e hā ha me'a na'e fie ma'u ke fai 'e he kau taula'eiki na'á nau ha'amo 'a e puha 'o e fuakavá pea toki lava ke tu'u e tafe 'a e Vaitafe Soatani? (:Vakai, Sosiua 3:13–17. Na'e pau ke tu'u honau va'é 'i he vaitafe lolotonga 'oku nau ha'amo 'a e puha 'o e fuakavá.) 'Oku anga fēfē nai 'a e fa'a kole mai 'e he 'Eikí kiate kitautolu ke tau fai 'a e me'a tatau pē mo 'ení?

Na'e pehē 'e 'Eletā Poiti K. Peeka:

"Hili pē ha taimi si'i mei hono uiui'i au ke u hoko ko e Taki Mā'olungá, na'á ku 'alu kia 'Eletā Hāloti B. Lī ke u ma'u ha fale'i mei ai. Na'á ne fakafanongo fakalelei ki he'eku palōpalemá peá ne fokotu'u mai ke u 'alu 'o sio kia Palesiteni Tēvita O. Makei. Na'e fale'i au 'e Palesiteni Makei 'i he me'a ke u faí. Na'á ku fie talangofua pē au ki he me'a na'á ne fale'i au ke u faí ka na'e 'ikai ke u sio atu au pe te u lava fēfē ke fai ia.

"Na'á ku toe foki kia 'Eletā Lī 'o fakahā ange ki ai na'e 'ikai ke u 'ilo'i 'e au pe 'e anga fēfē ha'aku lava ke fai 'a e fale'i ko 'ení. Na'á ne pehē mai, 'Ko ho melé ko ho'o loto ko ia ke ke sio ki he ola 'o e me'a te ke faí lolotonga ko ia 'oku te'eki ai ke ke kamata fai iá.' Na'á ku tali ange ko hoku lotó ke 'i ai pē ha'aku ki'i 'ilo si'i ki he me'a 'e hoko maí. Na'á ne toki ako'i mei leva kiate au 'a e taha 'o e ngaahi lēsoni mahu'inga taha kuó u ako 'i he'eku mo'uí 'i he'ene lea ko 'ení: "Kuo pau ke ke 'alu koe ke a'u ki he ngata'anga 'o e māmá, hili iá pea ke toe manga atu ai ki he fakapo'ulí; 'e toki hā mai leva 'a e māmá 'o huluhulu ho halá'" ("The Edge of the Light," *BYU Today*, Mar. 1991, 22–23).

- Ko e hā hono 'uhinga na'e fokotu'utu'u ai 'e 'Isileli 'a e ngaahi fo'i maka 'e 12 ko ha fakamanatu 'enau kolosi he Vaitafe Soatani? (Vakai, Sosiua 4:1–9. Na'e fai ia ke hoko ko hono fakamo'oni'i e mālohi 'o e 'Eikí ki he ngaahi to'u tangata 'i he kaha'ú, ko e fakamanatu kiate kinautolu 'e tāpuaki'i kinautolu 'e he 'Eikí 'o hangē tofu pe ko 'ene tāpuaki'i 'a 'enau ngaahi tamaí.) Ko e hā nai ha ngaahi me'a 'oku nau fakamanatu'i atu kiate koe 'a e mālohi 'o e 'Otuá 'i ho'o mo'uí? ('E lava pē ke kau 'i he ngaahi talí 'a e sākalamēnití; ngaahi fakatātā 'o Kalaisí, ngaahi tempalé, kau palōfitá; folofolá; pea mo ha ngaahi me'a fakalaumālie na'e a'usia 'a ia 'oku hiki 'i he ngaahi tohinoá). 'Oku lava fēfē ke tokoni'i 'e he ngaahi me'a fakamanatu ko 'ení 'a e mo'ui 'a ha ni'ihī kehe? (Vakai, Sosiua 4:21–24.)

Hanga 'o fakamo'oni'i 'e tali 'e he 'Eikí 'a e ngaahi lotu 'oku faí, foaki mai 'a e ngaahi tāpuakí, foaki mai mo e ngaahi fakahaá, peá ne fakahoko mo e ngaahi ngāue fakafo ma'á e to'u tangata fo'ou kotoa pē. Kole ki he toko ua 'i he

kalasí na'e 'osi vahe ki ai ke na fakamatala ki he ngaahi me'a na'á na a'usia 'a ia 'okú ne fakamanatu'í mai kiate kinaua 'a e mālohi 'o e 'Otuá mo 'ene 'ofá.

- Kole ki he toko taha na'e 'osi vahe ki aí ke ne fakamatala ki he tō 'a e Selikoó 'o hangē pē na'á ne mamata tonu aí (Sosiua 6). Ko e hā ha me'a na'e tupu ai e holo 'a e 'ā 'o Selikoó? (Vakai, Hepelū 11:30.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku pehē ai ko e me'a ko 'eni na'e fai 'e he kakai 'Isilelí na'e fai ia 'i he tui?
- Ko hai ha kakai 'i Selikō na'e fakahaofi? (Vakai, Sosiua 6:17, 22–25; vakai foki, Sosiua 2:1–15.) Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako mei hono fakahaofi 'o Lēhapi mo hono fāmilí?

3. Na'e fuakava 'a Sosiua mo hono kakaí te nau tauhi ki he 'Eikí.

Ako'i mo alea'i 'a Sosiua 23 mo e 24:14–31.

- 'I he tātā'i 'o e mo'ui 'a Sosiua, na'á ne toe fakamanatu ki he kakai 'Isilelí 'a e me'a kuo fai 'e he 'Otuá ma'anautolú. Na'e toe akonaki pē foki 'a Sosiua ke nau faka'ehi'ehi mei he ngaahi tauhelé. Kapau na'á ke ha'u mo ha ki'i tauhele peá ke faka'alí'ali ange 'a e anga 'ene ngāué. Kapau na'e 'ikai ke ke ha'u koe mo ha tauhele pea ke fakamatala'i pē 'a e anga e ngāue 'a e tauhelé. Ko e hā nai ha ní'ihí 'o e ngaahi me'a kuo pau ke tau fai ke 'oua na'á tau 'efihia ai 'i ha tauhele? (Kuo pau ke tau tomu'a 'ilo'i ko e tauhele ia pea tau fakamama'o leva mei ai.)
- 'I he akonaki faka'osi 'a Sosiua, na'á ne tapou ai ki 'Isileli ke nau "pīkitai ki [he 'Eikí] kae 'oua na'á nau "pīkitai ki he toe 'o e ngaahi pule'angá "('o e kakai Kēnaní) (Sosiua 23:8, 12. Fakatokanga'i ange 'oku 'uhinga heni 'a e fo'i lea ko e pīkitai ki he pipiki pe ko hoko fakataha). 'E lave fēfē ke tau "pīkitai ki [he 'Eikí]" kae 'ikai ki māmani? 'E hoko fēfē 'a e pīkitai ki he ngaahi pule'anga Kēnaní ko ha tauhele ki he kakai 'Isilelí? Ko e hā ha ní'ihí 'o e ngaahi tauhele 'a māmaní 'oku tau fehangahangai mo ia he 'aho ní?
- Ko e hā ha akonaki mahu'inga na'e fai 'e Sosiua 'i he ngata'anga 'o 'ene mo'uí? (Vakai, Sosiua 24:14–15.) Ko hai na'e fuakava 'a Sosiua mo 'Isileli te nau tauhí? (Vakai, Sosiua 24:15–18, 21–25, 31.) Ko e hā nai hono 'uhinga 'e 'ikai lava ai 'e ha taha ke tauhi ki he 'Otua mo'oní mo e ngaahi 'otua 'o māmani 'i he taimi tatau pē?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau fili he 'ahó ni ke tauhi ki he 'Eikí? 'Oku lava fēfē ke tau fakahā kuo tau 'osi fili ke tauhi kiate ia?

Na'e pehē 'e 'Eletā Māvini J. 'Esitoni: "'Oku fakamanatu'í mai 'e Sosiua kiate kitautolu 'a hono mahu'inga ko ia ke fai e ngaahi filí 'i he taimi pē ko iá: 'Mou fili he 'ahó ni 'a ia te mou tauhi...ka ko au mo hoku falé te mau tauhi [he 'Eikí]' (Sosiua 24:15). Mou fili 'a ia te mou tauhí, 'o 'ikai 'a pongipongi, pea 'ikai 'i he taimi 'oku tau maau aí, pe ko ha taimi 'e toki faingamālie kiate kitautolú—ka 'i he 'ahó ni, he taimí ni pē. 'E mu'omu'a ma'u pē 'iate kitautolu 'a e toko taha 'okú ne fai mai 'a e fakaafe ko 'ení fakataha mo hono Laumālié ke tataki kitautolu. Kuó ne 'osi tā 'a e halá pea faka'ilonga'i, kuó ne fakaava 'a e ngaahi matapaá pea fakahā mai 'a e hala ke tau fou aí. Kuó ne 'osi fakaafe'i mai kitautolu ke tau ha'u kiate Iá, pea ko e taimi lelei taha pē ke tau fiefia ai he feohi mo Ia ko e taimí ni. Ko e lelei tahá ke tau hopo ki he halá pea 'oua na'á toe mavahe mei ai 'aki 'etau fai 'a ia na'e fai 'e Sisuú—'a ia ko 'etau fuakava kakato te tau fai 'a e finangalo 'o 'Ene Tamaí ('i he Conference Report, Apr. 1983, 41; or *Ensign*, May 1983, 30–31).

Na'e kau 'i he akonaki faka'osi 'a Sosiua ki he kakai 'Isilelí 'a e fekau tatau pē mo ia na'e fai kiate ia 'e he 'Eikí i he taimi na'á ne ui ai ia ke ne hoko ko ha palō-fitá—ke ne mālohi mo loto-to'a (Sosiua 23:1–6). 'Oku kei mamafa tatau pē 'a e fekau ko 'ení kiate kitautolu he 'aho ní 'o hangē ko 'ene mamafa 'i he ngaahi 'aho ko iá koe'uhí he 'oku tau tofanga kotoa pē 'i he feingatau fakalaumālie mahu'inga ko ia 'oku hoko 'i he vaha'a 'o e leleí mo e koví.

Na'e pehē 'e 'Eletā 'Eselā Tafu Penisoni 'oku mahu'inga 'a e ongo tefito'i mo'oni 'e uá ka tau ma'u ha malu mo ha melino: "'Uluaki, ko e falala ki he 'Otuá; pea ko hono uá, ko e fakapapau'i hotau lotó ke tauhi 'a e ngaahi fekaú, tauhi ki he 'Eikí, pea mo fai 'a ia 'oku totonu... Kuo 'osi fakahā mahino mai pē 'e he 'Eikí 'i he ngaahi fakahaá kapau te tau falala ki he 'Otuá mo tauhi 'a 'ene ngaahi fekaú, 'e 'ikai ke tau manavahē kitautolu neongo 'a e ngaahi taimi 'oku hoko mai ai 'a e ngaahi faingata'á; neongo 'e 'ātakai'i kitautolu 'e he 'ahi'ahí mo e faiangahalá, neongo te tau ongo'i 'oku 'ikai ke tau malu, pea neongo 'e loto-si'i 'a e tangatá mo nau ongo'i puputu'u 'i honau ngaahi laumālié" ('i he Conference Report, Oct. 1950, 146).

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founga fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atu. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko hono fetongi e tu'unga 'o ha takimu'a lavame'a

- Kuo tokolahi ha kakai hangē ko Sosiua mo Pilikihami 'Tongí kuo uiui'i kinautolu ke nau fetongi ha kau takimu'a ma'ongo'onga. Ko e hā nai ha ní'ihí 'o e ngaahi me'a te nau faingata'a'ia aí? 'Oku mou pehē ko e hā e me'a na'á ne tokoní'i kinautolu ke nau lavame'a? Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke tokoní'i ai kitautolu ke tau lavame'a 'i he taimi 'oku tau fetongi'i ai ha taha na'e ngāue lelei 'aupito, 'o tatau pē 'i he ngāue'angá, siasí, 'apiakó, pe 'i he 'apí?

2. Ko e uesia e kakai kehé 'e he ngaahi nunu'a 'o e ngaahi faiangahala fakafō'ituituí

- Ako'i e fakamatala kau kia 'Ākaní 'i he tohi Sosiua 7. Na'e ikuna'i 'e he kakai 'o 'Aí 'a e kau 'Isilelí koe'uhí pē ko e talangata'a 'a 'Ākaní (Sosiua 7:1–5). Ko e hā ha me'a na'e fai 'e 'Ākaní ke tupu ai e hoko 'a e me'a ní? (Vakai, Sosiua 7:20–21. Na'á ne fakatupu ha houhau 'a e 'Eikí ki 'Isileli tupu mei he'ene talangata'a kiate ia 'o fakahaofi 'a e vala mo e pa'anga mei Selikō.)
- Ko e hā ha me'a 'oku tala mai 'e he ngaahi nunu'a 'o e faiangahala 'a 'Ākaní 'o fekau'aki mo e lava ke uesia 'e he'etau ngaahi faiangahala fakafō'ituituí 'a e kakai kehé? Ko e hā 'a e fakakaukau hala 'oku tau ma'u 'i he'etau pehē ko e me'a 'oku tau fai 'oku 'atautolu pē ia pea 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga 'a'ana ia ki he taha kehé? ('E lelei kapau te ke fakatātā 'aki 'a e lava ke hanga 'e he me'a 'oku fai 'e ha toko taha 'o uesia ai ha ní'ihí kehe, 'o peheni: Na'e hoko ha fakatu'utāmaki koe'uhí ko e faka'uli kona 'a ha taha pea na'á ne uesia 'e ia 'a e mo'ui 'a e kakai na'e 'ikai ha'anau kovi ka na'e nau lavea aí. Na'e hanga 'e he toko taha na'á ne fakahoha'asi ha kalasi Lautohi Faka-Sāpaté 'o fakatupu 'a e faingata'a ki he ní'ihí kehe ke nau ma'u 'a e Laumālié. Ko e toko taha ko ia na'á ne fai 'a e angahala fakasekisuale pe 'oku 'ikai ke ne

tauhi ki he Lea 'o e Potó, na'á ne fakamamahi'i 'e ia mo e ni'ihi kehe. 'E lava pe ke maumau'i 'a e nofo fakafāmilī 'e he tangata pe fefine mali 'oku ta'e faitotonu peá ne fakatupu'a e mamahi lahi ki he kau mēmīpa 'o e fāmilī na'e 'ikai ha'anau kovi. 'E hanga 'e he kāingalotu fakafō'ituitui 'o e Siasí 'oku 'ikai ke nau muimui ki he 'Eikí 'o ta'ofi 'a e Siasí fakakātoa mei hono ma'u 'o e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí.)

Na'e pehē 'e 'Eletā Sēmisi E. Fausi: "'Oku 'ikai ko ha me'a fakatāutaha pē 'a e ngaahi fili 'oku fai 'e he toko taha fakatāutahá; he 'oku uesia 'a e kakai kehé ia 'e he ngaahi nunu'a 'o e ngaahi fili kotoa ko iá. . . . Ko e me'a ko ē 'oku hoko 'i he anga 'o 'etau nofó, ko hono fakataha'i kotoa mai ia 'o e ngaahi ola mo e ngaahi nunu'a 'o e me'a 'oku fai 'e he kakai 'e lau miliona 'i he'enau mo'ui fakafō'ituitui. 'Oku fakataha'i kotoa mai 'a e ngaahi me'a 'oku fai fakafō'ituitui 'e he kakaí pea ko honau ngaahi nunu'á ē 'oku hā 'i he māmaní fakakātoa. 'Oku 'ikai pehē 'oku 'i ai ha ngaahi fili ia 'oku fakafō'ituitui 'ata'atā ta'e 'i ai ha'ane kaunga ki ha taha kehe" (i he Conference Report, Apr. 1987, 101: pe *Ensign*, May 1987, 80).

3. 'Oku ma'u 'e Kēlepi 'a e fonua ko Hepeloní

- 'Oku fakamatala 'ia Sosiua 14 'o kau ki hono ma'u 'e Kēlepi 'a e fonua ko Hepeloní meia Sosiua. Ko e hā hono 'uhinga na'e ma'u ai 'e Kēlepi 'a e fonua ko Hepeloní? (Vakai, Sosiua 14:6–14. Fakatokanga'i ange 'oku toutou ha 'i he veesi 8, 9, mo e 14 'a e ngaahi lea ko 'ení, "tuli taupaua ki [he 'Eikí"].)

Na'e fakahā 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'a 'ene lelei'ia 'i he ngāue na'e fai 'e Kēlepí peá ne fokotu'u mai mo ha ngaahi lēsoni te tau lava ke ako meiate ia:

"'Oku tau ako ha ngaahi lēsoni mahu'inga mo'oni mei he sīpinga na'e tā 'e Kēlepí. Hangē ko e feinga mālohi ko ia 'a Kēlepi ke ne faitotonu mo mateaki kae lava ke ne ma'u 'a hono tofi'á, kuo pau ke tau pehē pē mo kitautolu 'o tau manatu'i neongo kuo tala'ofa mai 'e he 'Eikí 'e 'i ai ha feitu'u mo'otautolu 'i hono pule'angá, ka kuo pau ke tau feinga mālohi mo faitotonu ma'u pē koe-uhí ke tau fe'unga ke ma'u 'a e pale ko iá.

"Na'e faka'osi 'aki 'e Kēlepi 'a 'ene lea 'a e kole mo e tukupā 'a ia 'oku tatau tofu pē ia mo e me'a 'oku 'i hoku lotó. Na'e fie ma'u ke ikuna'i 'a e kau 'Ākaní, 'a ia ko e kau saieniti 'eni, he na'á nau kei nofo pē kinautolu 'i he fonua 'o e tala'ofá. Pea ko e lea 'eni 'a Kēlepi 'i hono ta'u 85 ia, 'Foaki mai kiate au 'a e mo'ungá ni' (Sosiua 14:12).

"Ko e ongo 'eni 'oku ou ma'u fekau'aki mo e ngāue 'i he mōmeniti ko 'ení. 'Oku lahi 'ha ngaahi poletaki lalahi 'oku hanga mai mei mu'a, 'a ia ko e ngaahi faingamālie lahi ia ke fai ai ha ngāue. 'Oku ou tali loto fiemālie 'a e ngaahi me'a ko ia 'e hoko maí, peá u ongo'i ke u pehē ki he 'Eikí 'i he loto fakatōkilalo, 'Foaki mai kiate au 'a e mo'ungá ni,' foaki mai kiate au 'a e ngaahi ngāue ko 'eni ke u 'ahi'ahi fakahoko" (i he Conference Report, Oct. 1979, 115; pe *Ensign*, Nov. 1979, 79).

4. "Mou Fili He 'Ahó ni 'A ia Te Mou Tauhí"

Te ke lava pe ke hulu'i a e "Choose You This Day Whom Ye Will Serve", ko e kongā 'o e filimi vitiō ko e *Old Testament Video Presentations* (53224), 'oku miniti 'e ono hono lōloá, 'aia 'oku fekau'aki mo hano sivi'i 'o e talangofua 'a ha hoosi mei 'Alepea lolotonga 'ene fu'u fiekaia mo fieinuá, 'o kapau 'e ma'u.

Taumu‘á

Ke fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fekumi ke ma‘u ‘ha ngaahi mālohi te ne fakamālohia kinautolu ke mo‘ui‘aki e ongoongolelé ‘i he maama mohu ‘ahi‘ahi ko ‘ení.

Teuteú

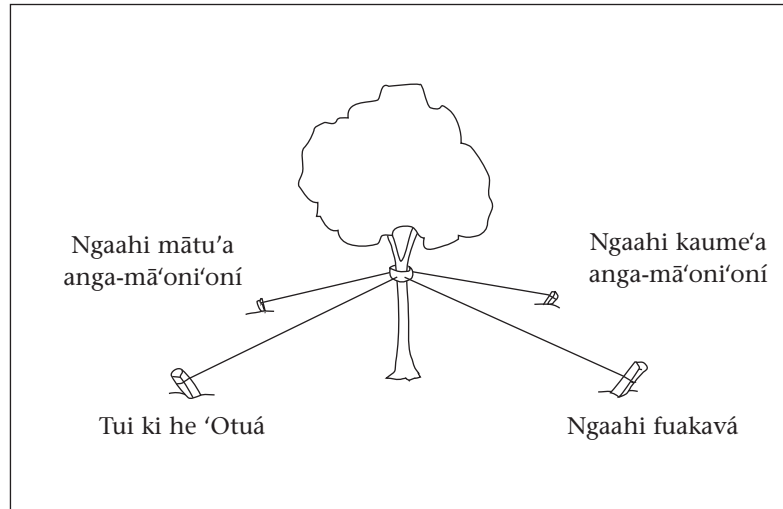
1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. Fakamaau 2:6–23. Na‘e kamata ‘a e siakale ‘o e hē mei he mo‘oní ‘i he taimi na‘e si‘aki ai ‘e he to‘u tangata lolotonga ‘o ‘Isilelí ‘a e ‘Eikí ka nau tauhi ki he ngaahi ‘Otua ‘o e kakai na‘á nau nofo fakatahá.
  - e. Fakamaau 4:1–16. Na‘e fekau kia Pēlaki ke ne fakatau‘atāina‘i ‘a ‘Isileli meia Sāpini ko e tu‘i ‘o Kēnaní (4:1–7). Na‘á ne pehē te ne ‘alu ‘o kapau te na ō mo Tēpola (4:8–9). Na‘e fakatau‘atāina‘i ‘e Tēpola mo Pēlaki ‘a ‘Isileli mei he kakai Kēnaní (4:10–16).
  - f. Fakamaau 6–7. Na‘e fekau kia Kitione ke ne fakatau‘atāina‘i ‘a ‘Isileli mei he kakai Mitiané (6: 36–40). Na‘e fakatau‘atāina‘i ‘a ‘Isileli mei he kakai Mitiané ‘e Kitione mo ha kau tangata kehe ‘e toko 300 (7:1–25).
  - h. Fakamaau 13–16. Na‘e fakahinohino ‘e ha ‘āngelo ‘a e ongo matu‘a ‘a Sāmisoní ke na ‘ohake ia ‘o hangē ha toko taha Nāsaletí (13:1–25). Na‘e lava‘i ‘e Sāmisoni ha ngaahi me‘a lahi ‘aki hono mālohí ka ‘okú ne mau-mau‘i ‘ha ngaahi fuakava lahi ‘oku totonu ke tauhi ‘e ha toko taha Nāsaleti (14–15). Na‘e vaivai ‘a Sāmisoni ki he ngaahi fakahekeheke ‘a Tililá; na‘e kosi ‘a hono ‘ulú, na‘á ne hoko ‘o vaivai, na‘e puke ia ‘e he kakai Filisitiá, pea na‘á ne mate lolotonga ‘ene holoki ki lalo ‘a honau falelotu lahí (16:1–31).
2. ‘E lelei kapau te ke kole ki he kalasí ke nau teuteu mai ke fakamatala‘i fakaaunou ha taha ‘o e ngaahi fakamatala fakafolofola ‘i he lēsoni ko ‘ení pe toe lahi ange ai.

**Fokotu‘u ki he
Founga Fai ‘o
e Lēsoní**

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Na‘e fakamatala ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ‘o kau ki ha taimi na‘á ne tō ai ha ki‘i fu‘u ‘akau ‘i hono ‘apí kae ngalo ke ne tō ha ngaahi pou ke tokoni ki hono pou pou‘i ke tupu hangatonu. Na‘e ‘alu pē taimi mo hono puhi ‘e he havilí e ki‘i fu‘u ‘akau ‘o malele ia ki he tafa‘aki ‘e tahá. Na‘e ‘ilo‘i ‘e Palesiteni Hingikelí kapau na‘á ne ha‘iha‘i e ki‘i fu‘u ‘akau ki ha ngaahi fu‘u pou, ‘e puke-puke totonu hake ia ‘o a‘u ki ha taimi ‘e mālohi fe‘unga ai ke ne matu‘uaki ‘a e havilí ta‘e toe pou pou‘i ia. (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 77–78; or *Ensign*, Nov. 1993, 59.)

Fakamatala'i ange 'oku 'i ai pe taimi 'oku tau hangē ai ko e ki'i fu'u 'akau ko 'ení, 'o 'ikai ke tau malava ke matu'uaki 'iate kitautolu pē 'a e matangí ('a e ngaahi 'ahi'ahi 'a Sētane). 'Oku tau ako mei he tohi 'a Fakamaaú 'o kau ki he ní'ihi 'o e "ngaahi pou" te nau lava ke pou pou'i hake kitautolu. Tā he palakipoé ha ki'i fu'u 'akau 'oku ha'iha'i ki ha ngaahi fu'u pou 'e fā ke pukepuke hake ia. Ko 'ene a'u pē ho'omou fakamatalá ki he ngaahi fakamatala fakafolofola 'e fā 'i he lēsoní peá ke fakahingoa 'a e fu'u pou taki taha 'o hangē ko 'ení:

Alea'i 'o e Folofolá mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i 'a e founa 'e faka'aonga'i kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usiá 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

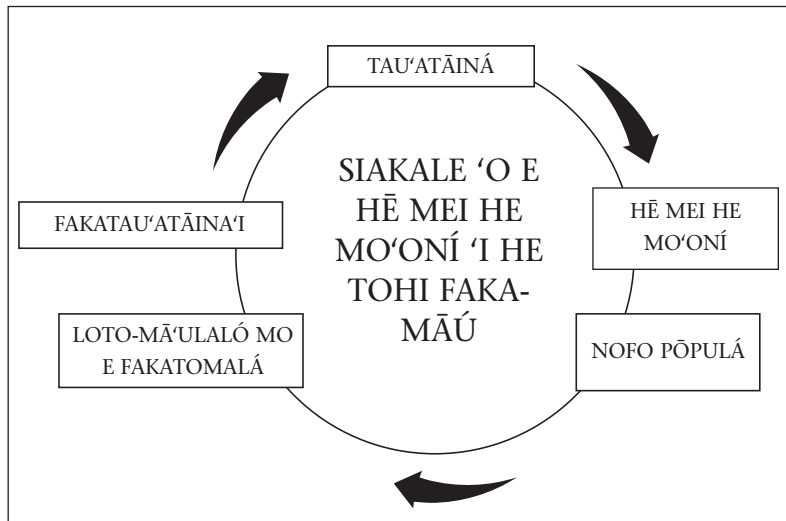
Na'e tataki 'e Sosiua 'a e kau 'Isilelí 'o nau ma'u 'ha kongá lahi 'o e fonua 'o e tala'ofá. Hili e pekia 'a Sosiua, na'e 'ikai ke 'i ai ha taha ke ne hoko ko ha taki ki 'Isileli 'o a'u mai ki he ngaahi 'aho 'o e palōfita ko Samuelá mo e Tu'i ko Saulá. Lolotonga 'a e vaha'a taimi ko 'ení, na'e hoko ai ha kau fakamaau 'e toko 12 ko ha kau pule ki 'Isileli mo hono kau taki fakakautau. Ko e kongá lahi 'o 'enau pulé ko ha taimi fakamamahi mo'oni ia ki 'Isileli he'enu toutou takai 'i he sia-kale 'o 'enau hē mei he mo'oni, hoko ai mo 'enau nofo pōpula, fakatomala, pea fakatau'atāina'i kinautolu.

Lolotonga 'a e ngaahi kongá fakamamahi 'i he hisitōlia ko 'ení, 'oku 'i ai pē foki mo e ngaahi talanoa ia 'o kau ki ha kakai na'á nau faitotonu pea nau kei hoko pē ko ha fa'ifa'itaki'anga mālohi 'o e tuí mo e loto-to'á 'i ha māmani kuo nau hē mei he mo'oni. Ko e ongo fakamaau anga-mā'oni'oni fakatou'osi 'a Tēpola mo Kitione 'a ia na'e fokotu'u 'e he 'Eikí ke na fakatau'atāina'i 'a 'Isilelí. Na'e kaunga lahi 'aupito 'a e tui na'e ma'u 'e Tēpolá ki hono fakatau'atāina'i 'o 'Isileli mei he kongá kau 'a e kakai Kēnaní. Na'e hanga 'e he tui 'a Kitioné 'o fakatupu 'a hono ikuna'i 'e he'ene kongá kau 'a ia na'e toko 300 pē 'a e kakai Mitiané, pea ko ha mana 'eni.

1. Ko e mālohi 'oku ma'u 'e he ngaahi mātu'a anga-mā'oni'oni mo e ngaahi nunu'a 'o e ta'e tokanga ki he'enu ngaahi founá

Ako'i mo alea'i 'a Fakamaau 2:6–23.

- 'Oku hā 'i he tohi 'a e Kau Fakamāú na'e fefokifoki'aki 'a e fānau 'Isilelí 'i he fo'i siakale 'o e anga-mā'oni'oni mo e hē mei he mo'oni (vakai ki he fakatātā 'o e "Siakale 'o e Hē Mei he Mo'oni 'i he Tohi Fakamāú" 'i he peesi 104.) Na'e kamata fēfē 'e he to'u tangata na'e lolotonga tupu hake 'o 'Isilelí ha siakale 'o e hē mei he mo'oni? (Vakai fakatautautefito ki he Fakamaau 2:10, 12, 17, 20, mo e 22. Fokotu'u ange ki he kalasí ke nau faka'ilonga'i ha ngaahi fo'i lea mahu'inga 'i he ngaahi veesi ko 'eni. Fakamahino ange na'e si'aki 'e he fānau 'a 'Isilelí 'a e 'Otuá pea nau mavahe mei he ngaahi founga mo e ngaahi fua-kava na'e fai 'e he'enu nau ngaahi mātu'á.)
- Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fa'a si'aki ai 'e he fānau he taimi 'e ní'hi 'a e ngaahi akonaki mo e ngaahi founga mā'oni'oni 'a 'enu nau ngaahi mātu'á? 'E tokoni'i fēfē 'e he ngaahi mātu'á 'a 'enu fānau ke nau anga-tonu? Kuo fakamālohia fēfē koe 'e ho'o ongo mātu'á pe kau mēmipa kehe 'o ho fāmilí ke ke mo'ui anga-mā'oni'oni?
- Te tau lava fēfē ke tala 'ha ngaahi fuofua faka'ilonga 'o e hē mei he mo'oni? 'E lava fēfē 'e ha taha ke ne maumau'i 'a e siakale 'o e hē mei he mo'oni? Te tau lava fēfē nai 'o tokoni'i lelei ha mēmipa 'o e fāmilí pe ko ha kaume'a 'oku hangehangē te ne kamata hē atu mei he mo'oni?

2. Ko Tēpola-ko ha mālohi 'o ha kaume'a anga-mā'oni'oni

Mou fakamanatu nounou pē 'a e talanoa kau kia Tēpola mo Pēlakí mei he tohi 'a Fakamaau 4:1–16, pe fekau ha taha na'e 'osi vahe ki ai ke ne fai.

- Ko e hā ha me'a na'e fekau 'e he 'Otuá kia Pēlaki ke ne fai? (Vakai, Fakamaau 4:6–7.) Ko e hā ha ongo 'a Pēlaki fekau'aki mo e ngāue ko 'eni na'e 'oange ke ne fai? Ko e hā ha me'a na'e fie ma'u 'e Pēlaki ka ne toki 'alu 'o tau'i 'a Sisela mo 'ene ngaahi saliothe 'e 900? (Vakai, Fakamaau 4:8.) 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e loto fiemālie ai 'a Pēlaki ke tau mo Siselá kapau te na ō mo Tēpola?
- Ko e hā ho'o fakakaukau kia Tēpolá? Ko e hā nai e ngaahi 'ulungaanga-lelei na'á ne ma'u ka na'e 'ikai ke ma'u 'e Pēlaki? (Vakai, Fakamaau 4:4–9, 14.)
- Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako meia Tēpola 'o fekau'aki mo 'ete hoko ko ha kaume'a mo'oni? (Ko e me'a 'e taha 'oku lava ke tau ako mei ai 'oku hanga 'e he ngaahi kaume'a mo'oni 'o ue'i kitautolu ke tau talangofua ki he 'Eikí pea

‘oku nau ‘omi foki ha mālohi kiate kitautolu ke tau fai ‘a ia ‘oku totonú.) Kuo tokoni‘i fēfē nai koe ‘e ho ngaahi kaume‘á ke ke lava‘i ha ngaahi faingata‘a pe ke ke talangofua ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí? Te tau lava fēfē ‘o hoko ko ha ngaahi kaume‘a lelei ange ki he kakai kehé?

Fokotu‘u ki he kalasí ke nau hiki ‘a e ngaahi hingoa ‘o honau ngaahi kaume‘a pea nau fehu‘i hifo pē kiate kinautolu pe (1) ‘oku nau hangē nai ko Tēpolá ki honau ngaahi kaume‘a ko ‘ení, pea ko hono (2) pe ‘oku hangē ‘a honau ngaahi kaume‘a ko ‘ení ko Tēpolá.

3. Ko Kitione—ko ha mālohi ‘o e tui ki he ‘Otuá

Mou fakamanatu nounou pē ‘a e talanoa kia Kitioné ‘i he tohi Fakamaau 6–7, pe tuku ke fai ‘e ha taha na‘e ‘osi vahe ki aí.

- Ko e hā ha me‘a na‘e fekau ‘e he ‘Otuá ‘a Kitione ke ne faí? (Vakai, Fakamaau 6:14.) Ko e hā ‘a e ‘uluaki tali ‘a Kitione ki aí? (Vakai, Fakamaau 6:15.)
- Na‘e fakamahino fēfē ‘e he ‘Eikí kia Kitione kuó ne fekau ia ke fakatau‘atāina‘i ‘a e kakai ‘Isilelí pea te Ne ‘iate ia ke tokoni‘i ia? (Vakai, Fakamaau 6:16–23, 36–40; 7:9–15.)
- ‘I he tui ko ia ‘a Kitioné kuo fekau‘i mo‘oni ia ‘e he ‘Eikí ke ne fakatau‘atāina‘i ‘a ‘Isileli, na‘á ne ‘alu ‘i he tui. Ko e hā hono ‘uhinga na‘e fie ma‘u ai ‘e he ‘Eikí ke fakatokosi‘i hifo ‘a e kau tau ‘a Kitioné mei he toko 32,000 ki he toko 300 ke nau tau mo e kau Mitiané? (Vakai, Fakamaau 7:2. Na‘e fie ma‘u ‘e he ‘Eikí ke falala ‘a ‘Isileli kiate ia pea nau ‘ilo‘i ‘a hono mafái, kae ‘ikai ko honau mālohi.) ‘Oku ako‘i fēfē kitautolu ‘e he ‘Eikí he ‘ahó ni ke tau falala kiate ia pea tau ‘ilo‘i ‘a hono mafái?
- Ko e hā ha me‘a na‘e hoko ‘i he taimi na‘e fehangahangai ai ‘a Kitione mo ‘ene kau tau ‘e toko 300 mo e kau Mitiané? (Vakai, Fakamaau 7:16–23.) ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na‘e fekau ai ‘e Kitione ‘ene kau taú ke nau kaila ‘o pehē, “Ko e heletā ‘a [e ‘Eikí] pea mo Kitioné?” (Vakai, Fakamaau 7:20. Na‘e ‘ilo‘i ‘e Kitione na‘á nau kau mo e ‘Eikí, pea na‘á ne loto ke ‘ilo‘i foki ia ‘e he‘ene kau taú.)
- Ko e hā ha me‘a ‘oku lava ke tau ako meia Kitioné? Kuo tokoni‘i fēfē koe ‘e he ‘Eikí ke ke fai ha fa‘ahinga me‘a faingata‘a na‘á ne tala atu ke ke fai? (Lolotonga ‘a e fevahevahe ‘aki ‘a e kalasí ‘i he ngaahi me‘a na‘á nau a‘usiá, fai ha‘o fakamo‘oni ko e taimi ‘oku fekau ai kitautolu ‘e he ‘Eikí ke tau fai ha fa‘ahinga me‘a, te ne fai tokonia kitautolu ke tau lava‘i ‘a e me‘a ko iá.)

4. Ko Samisoni—ko ē mālohi ‘o e ngaahi fuakavá mo e ngaahi nunu‘a hono maumau‘i kinautolú

Mou fakamanatu nounou pē ‘a e talanoa kia Sāmisoní ‘i he tohi Fakamaau 13–16, pe tuku ke fai ‘e ha taha na‘e ‘osi vahe ki aí.

- Na‘e ‘ilo‘i fēfē ‘e he fa‘ē ‘a Sāmisoní, ‘a ia kuó ne pa‘a, te ne fanau‘i ha tama? (Vakai, Fakamaau 13:2–3.) Ko e hā ha me‘a na‘e fakahā ‘e he ‘āngeló ki he fa‘ē ‘a Sāmisoní ‘o kau ki he tama te ne fanau‘i maí? (Vakai, Fakamaau 13:4–5. Fakamatala‘i ange na‘e fai ‘e he kakai Nāsaletí ha ngaahi fuakava mo e ‘Eikí ke nau fakamavahe ‘a kinautolu mei he ngaahi me‘a ‘o māmaní pea nau hoko ko ha kakai mā‘oni‘oni kiate ia. ‘Oku hā ‘a e ngaahi fuakava ko ‘ení ‘i he tohi Nōmipa 6:2–6, 8.)

- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki na'e foaki 'e he 'Eikí kia Sāmisoni ke tokoni'i ia 'i hono fakahoko 'o 'ene ngāue ko hono fakatau'atāina'i 'o 'Isileli mei he kakai Filisitiá? (Vakai, Fakamaau 13:24–25; 14:5–6, 19; 15:14–15. Na'e foaki kiate ia 'e he 'Eikí 'a e mālohi fakalaumālie mo fakatu'asinó.)
- 'I he hoko 'a Sāmisoni ko e toko taha Nāsaleti mo e toko taha 'o e fale 'o 'Isileli, na'á ne fai ha ngaahi fuakava mo e 'Eikí. Ka neongo 'eni, na'e 'ikai fuo-
loa kuó ne maumau'i 'ene fuakava ko e toko taha Nāsaleti iá mo 'ene ngaahi fuakava ko e toko taha ia 'o e fale 'o 'Isilelí. Ko e hā ha ngaahi fuakava na'á ne maumau'i? ('Oku hā atu 'i lalo 'a e ni'ihi 'o e ngaahi fuakava na'e maumau'i 'e Sāmisoní.)
  - a. Na'á ne mali ki tu'a mei he fale 'o 'Isilelí (Fakamaau 14:1–3).
  - e. Na'á ne faiangahala mo ha fefine pa'umutu (Fakamaau 16:1).
  - f. Na'á ne tuku ke kosi 'a hono 'ulú (Fakamaau 16:4–20).
- Ko e hā ha ngaahi nunu'a 'o hono maumau'i 'e Sāmisoni 'a 'ene ngaahi fuakavá? (Vakai, Fakamaau 16:17–21. Na'e mole meiate ia 'a hono mālohi fakalaumālie mo fakatu'asinó, pea na'e ha'i ia 'e he kau Filisitiá mo fakakuihi hono matá. Kapau 'e fie ma'u peá ke fakamatala'i ki he kalasí na'e 'ikai ke ma'u 'a e mālohi 'o Sāmisoní mei hono lou'ulú, ka na'e hoko hono lou'ulú ko ha faka'ilonga ia 'o 'ene fuakava mo e 'Eikí, pea ko e taimi pē na'e kosi ai hono 'ulú, na'e to'o leva 'e he 'Eikí ia 'a e mālohi 'o hono sinó koe'uhí he kuó ne maumau'i 'a e fuakavá.) Ko e hā ha me'a 'oku hoko 'i he taimi oku tau maumau'i ai 'etau ngaahi fuakavá? Ko e hā ha ngaahi faka'ilonga 'o 'etau ngaahi fuakava mo e 'Eikí 'oku tau ma'ú?
- 'Oku totonu ke hoko 'a e fuakava 'oku tau fai mo e 'Eikí ko ha me'a ia ke ma'u mei ai hotau mālohí, mo hotau fakahinohinó, pea mo ha fakapapau kiate kitautolu. Ko e hā ha ngaahi fuakava 'oku tau fai mo e 'Eikí? Kuo anga fēfē nai hano tokoni'i koe 'e he ngaahi fuakava ko 'ení? (Ko e founa 'e taha 'oku fakamālohia ai kitautolu 'e he ngaahi fuakavá ko 'enau tokoni mai ke tau matu'uaki e ngaahi feinga ko ia 'a Sētane ke ne fakakuihi pe ha'ihā'i kitautolú.)
- Na'e ma'u 'e Sāmisoni 'a e mālohi ke ne fakahoko ha ngaahi me'a lahi. Na'e pehē 'e he 'āngelo na'á ne fakahā hono fanau'i ma'i te ne kamata hono fakatau'atāina'i 'o 'Isileli mei he kakai Filisitiá. Na'e tāpuaki'i ia 'e he 'Eikí 'aki ha ngaahi me'a-foaki lahi, kau ai 'a 'ene ma'u ha sino matu'aki mālohí. Ko e hā nai hono ngaahi vaivai na'e tupu mei ai 'ene toó? (Vakai, Fakamaau 15:7; 16:1; T&F 3:4. 'E lava pē ke kau he ngaahi tali 'e fai atú 'a e fai pē 'a hono loto 'o'oná, 'ulungaanga ta'e anga-ma'á, loto sāuní, pea mo hono maumau'i 'o e ngaahi fuakavá.) Te tau ikuna'i fēfē 'a e ngaahi vaivai te nau ta'ofi kitautolu mei he'etau fakahoko 'a e ngaahi me'a 'oku tau malava ke fakahokó?

Faka'osí

Fakamatala'i ange 'oku hā 'i he tohi 'a Sosiuá na'e fakahoko 'e he kakai 'Isileli ha ngaahi feinga tau lahi mo e kakai Kēnaní pea nau mālohi. Ka neongo ia, 'oku hā 'i he tohi 'a e Kau Fakamāú na'e kamata ke 'ulungia 'a e kakai 'Isilelí 'i he ngaahi feingatau fakalaumālié ko e tupu mei he'enu muimui ki he ngaahi 'ulungaanga fakakakano 'o e kakai Kēnaní pea mo 'enu tauhi 'otua tamapuá. 'Oku tau fehangahangai mo e ngaahi feingatau fakalaumālie tatau pē mo 'eni. Fai ho'o fakamo'oni te tau lava ke ikuna'i 'a e ngaahi feingatau ko 'ení 'o kapau te tau (1) muimui ki he ngaahi founa 'a 'etau ngaahi mātu'á mo 'etau ngaahi

kui anga-mā'oni'oní, (2) ma'u ha ngaahi kaume'a 'ulungaanga lelei, (3) fakatupulaki 'a 'etau tui ki he 'Eikí, pea (4) tauhi 'a 'etau ngaahi fuakavá.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'e he ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founga fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha fakakaukau e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko e kaunga 'a e ngaahi mātu'á ki he anga fakamāmani 'a 'enau fānau (Fakamaau 1:28)

- Na'e 'ikai pehē ko e fo'ui 'ata'ata pē 'o e to'u tangata 'o 'Isilelí na'e lolotonga tupu haké 'a e 'ikai ke nau mo'ui anga-tonú. Na'e anga fēfē hono fakatoka 'o e tō'anga 'o e fānau 'o hangē ko 'ene hā 'ia Fakamaau 1:21, 27–33, mo e 2:1–4? (Na'e fakatoka pē ia 'e he ngaahi mātu'á 'i he 'ikai ke nau kapusi 'a e kakai Kēnaní mei honau fonuá. Neongo na'e mālohi fe'unga pē 'a e ngaahi mātu'á ke nau matu'uaki 'a e ngaahi mālohi 'o e māmani na'á ne 'ātakai'i kinautolú, ka na'e 'ikai ke mālohi fe'unga 'a 'enau fānau.)
- 'Oku anga fēfē hono hanga 'e he ngaahi mātu'a 'e ni'ihí he 'ahó ni 'o tuku 'a enau fānau ke ma'u 'e he ngaahi mālohi 'o e māmani, 'o nau fai 'a e fehālaaki tatau pē mo ia na'e fai 'e he ngaahi mātu'a 'o e "to'u tangata lolotonga tupu hake 'o 'Isilelí"? (Feinga ke nau fai atu ha ngaahi tali pau.)

2. Ko e ngaahi mana 'oku hoko 'i hotau 'aho ní

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku ongo'i tatau ai ha kakai ia 'e ni'ihí mo Kitione 'o nau pehē 'e kinautolu na'e lahi ange 'a e ngaahi me'a mana na'e fakahoko 'e he 'Eikí 'i he ngaahi to'u tangata ki mu'á 'i he ngaahi mana 'okú ne fakahoko honau kuongá? (Vakai, Fakamaau 6:13.) Ko e hā hotau fatongia 'oku tau fai 'o tupu ai 'a hoko 'a e ngaahi maná? (Vakai, Molonai 7:35–38.) 'Oku mou 'ilo fēfē 'oku kei hokohoko mai pē ki he 'ahó ni 'a hono fakahoko 'e he 'Otuá 'a e ngaahi maná? 'E anga fēfē ha'atau lava lelei ange 'o 'ilo'i 'a e ngaahi mana 'oku hoko fakalongolongo pē 'i he'etau mo'uí?

3. "Telía na'á vīkiviki ai 'a 'Isileli kiate au" (Fakamaau 7:2)

- Ko e hā hono 'uhinga na'e fekau ai 'e he 'Eikí kia Kitione ke fekau 'a e tokolahí 'o 'ene kau taú ke nau foki ki mu'a 'oku te'eki ai ke nau fetaulaki mo e kau Mitiané? (Vakai, Fakamaau 7:2.) 'Oku anga fēfē 'a e hanga 'e hotau ni'ihí he ngaahi 'aho ní 'o vīkiviki'i pē kitautolú? ('Oku pehē 'e hatau ni'ihí ko e me'a kotoa pē 'oku tau ma'ú, ko e me'a pē ia na'á tau ngāue'í kae 'ikai ke tau 'ilo'i 'oku ha'u 'a hotau ngaahi tāpuakí mo hotau mālohí mei he 'Eikí.) Te tau lava'i fēfē 'a e palopalema ko 'ení?

4. Ko hono matu'uaki 'o e 'ahi'ahí

- Ko e hā hono 'uhinga na'e fakahā ange ai 'e Sāmisoni 'a e fakapulipuli hono mālohí kia Tililá hili ia 'a e feinga tu'o tolu 'a Tilila ke lavaki'i iá? (Vakai, Fakamaau 16:15–17.) Fakafehoanaki ange 'a e ngaahi tali na'e fai 'e Sāmisoni kia Tililá mo e ngaahi tali na'e fai 'e Siosefa ki he mali 'o Potifaá? (Sēnesi 39:7–12). Te tau lava fēfē ke matu'uaki pe lava'i 'a e ngaahi 'ahi'ahi 'oku toutou hoko maí?

“He ‘Oku ‘Ilo ‘e he Kakai Kotoa pē. . . . Ko e Fefine Anga-lelei Koe”

Lute; 1 Samuela 1

Taumu‘á

Ke fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau feinga ke nau ma‘u ‘a e ngaahi ‘ulungaanga mā‘oni‘oni na‘e ma‘u ‘e Lute, Nāomi, pea mo ‘Aná.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. Lute 1–2. ‘I he hili pē pekia ‘a e husepāniti ‘o Luté, na‘á ne tuku leva hono ‘apí kae ‘alu ki PēteliHEMA mo ‘ene fa‘ē-‘i he-fonó, ko Nāomi hono hingoá. ‘Oku ngāue ‘a Lute ‘i he ngaahi ngoue‘anga ‘a Pōasí ‘i PēteliHEMA, pea ‘oku anga-lelei ‘a Pōasi kiate ia.
  - e. Lute 3–4. ‘Oku tokoto ‘a Lute ki he va‘e ‘o Pōasí, pea ‘okú ne palōmesi ange te na mali. ‘Okú na mali pea ‘oku ‘i ai hono foha. ‘Oku kau ‘i hona ngaahi hakó ‘a e Tu‘i ko Tēvitá pea mo Sīsū Kalaisi.
  - f. 1 Samuela 1; 2:1–2, 220–21. ‘Oku tāpuaki‘i ‘aki ‘a ‘Ana ha foha, pea ‘okú ne momoi ia ki he ‘Eikí ‘o hangē ko ‘ene fuakavá. ‘Oku tāpuaki‘i ia ki mui ‘aki ha toe fānau kehe.
2. Kapau ‘okú ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitiviti ke takiaki‘i ‘aki e tokangá pea ke ha‘u mo ha la‘ipepa, peni pe peni-vahevahe ke taki taha e kalasí.
3. Te ke lava pē ke hulu‘i ‘a e “Hannah’s Faith”, ko e kongá ‘o e filimi vitiō ko e *Old Testament Video Presentations* (53224) ‘oku miniti ‘e tolu hono lōloá ko ha kongá ‘o e lēsoní ‘o kapau ‘e ma‘u.

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá Te ke lava ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitiviti pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

‘Oange ke taki taha ‘e he kalasí ha la‘ipepa mo ha peni pe peni-vahevahe.

Fakamatala‘i ange neongo ko e ki‘i tohi nounou pē ‘a Lute ka ‘okú ne fakahā mahino mai ko Luté ko ha fefine ia na‘e anga-mā‘oni‘oni. Hili iá pea fai ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘ení pea fekau e kalasí ke nau hiki ‘enau ngaahi talí ‘i he‘enau ngaahi la‘ipepa taki taha:

- Kapau ‘e fie ma‘u ke fakamatala‘i ho ‘ulungāngá ‘aki pē ha ngaahi lea sí‘i, ko e hā e ngaahi lea te ke loto ke fakamatala‘i ‘aki? Ko e hā ha me‘a ‘e taha te ke lava ‘o fai he uiké ni ke ke fakaofiofi mai ai ke tatau mo e me‘a ‘okú ke fie ma‘u ke fakamatala‘i ‘aki ho ‘ulungāngá?

Tala ange ‘e fakamatala ‘i he lēsoni ko ‘ení ki he ngaahi ‘ulungaanga mā‘oni‘oni na‘e ma‘u ‘e Lute mo e ongo fefine kehe ko Nāomi pea mo ‘Ana.

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founga 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. Na'e tuku 'e Lute 'a hono 'apí kae 'alu mo Nāomi ki PēteliHEMA

Ako'i mo alea'i 'a Lute 1–2.

- Ko e hā hono 'uhinga na'e 'alu ai 'a Nāomi mo hono fāmilí ke nofo 'i Mōapé? (Vakai, Lute 1:1–2.) Ko e hā hono 'uhinga na'e toe foki mai ai 'a Nāomi ki PēteliHEMA hili 'a e mate 'a hono husepānití mo 'ene ongo tamá. (Vakai, Lute 1:6. Ko hono 'api 'a PēteliHEMA pea kuo 'osi 'a e hongē na'e tō aí.)
- Lolotonga 'a e nofo 'a Nāomi 'i Mōapé, na'e mali 'a hono ongo fohá mo Lute pea mo 'O'opa 'a ia ko 'ena ō mai kinaua mei Moape (Lute 1:4). Na'e fakahā fēfē 'e Nāomi 'a 'ene 'ofa mo 'ene tokanga ki he'ene ongo tama-'i-he-fonó 'i he'ena tala ange te nau foki mo ia ki PēteliHEMÁ? (Vakai, Lute 1:7–13.) Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako mei he tokanga ko 'eni 'a Nāomi ki he'ene ongo tama-'i-he-fono 'a ia 'e tokoni kiate kitautolu 'i he anga hotau ngaahi vā fakafāmilí?
- Na'e foki 'a e tama-'i-he-fono 'e taha 'a Nāomí, ko 'O'opa, ki hono fāmilí, pea na'e loto pē 'a e toko taha, ke na ō mo Nāomi ki PēteliHEMA. Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako 'o kau kia Lute mei he fuakava na'á ne fai kia Nāomi 'i he tohi Lute 1:16–17? (Ko ha toko taha 'ofa ia, mateaki, pea mo'ui feilaulau.) Te tau lava fēfē ke fakahā ha loto mateaki 'oku toe lahi ange 'i hotau ngaahi fāmilí? Te tau lava fēfē ke fakahā 'a e ta'e siokita 'oku toe lahi angé 'o hangē ko ia na'e fai 'e Luté?
- Ko e hā ha me'a na'e tuku 'e Lute kae 'alu mo Nāomi ki PēteliHEMÁ? ('E lava pe ke kau 'i he ngaahi tali 'a hono fonua na'á ne tupu hake ai, 'a hono fāmilí, ngaahi kaume'á, pea mo 'ene tui fakalotú.) Ko e hā ha me'a na'e ma'u 'e Lute 'i he'ene 'alu mo Nāomí? (Ko e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí; vakai ki he fakakaukau 'uluaki ke fakalahi ki hono ako'i 'o e lēsoní.) Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako meia Lute 'o kau ki he feilaulau koe'uhí pē ko e ongoongolelei?
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Lute hili 'ene 'alu ki PēteliHEMA ke ma'u ai ha me'akai ma'ana pea mo Nāomi? (Vakai, Lute 2:2. Mahalo 'e fie ma'u ke ke fakamatala'i heni ko e toko taha ia na'e fakangofua ke ne 'alu 'o tufi ma'ana 'a e uite na'e toe 'i he ngaahi ngoue'angá hili 'a e tu'usí.) Ko e ngoue'anga 'a hai na'e tufi ai 'a Luté? (Vakai, Lute 2:1, 3.) Ko e hā ha me'a na'e fakatoka-nga'i ai 'e Pōasi 'a Luté? (Vakai, Lute 2:5–7. 11. Na'e sio 'a Pōasi ko e toko taha ngāue mālohi 'a Lute. Na'á ne toe 'ilo'i foki 'a e me'a kotoa ko ia kuo fai 'e Lute ma'a Nāomí.) Na'e fakahā fēfē 'e Pōasi 'a 'ene anga'ofa kia Luté? (Vakai, Lute 2:8–9, 14–16.)
- Na'e fakahā fēfē 'e Lute 'a 'ene ta'e siokita 'i he taimi na'á ne foki mai ai mei he'ene tufi uité? (Vakai, Lute 2:14, 17–18. Na'e 'omi 'e Lute kia Nāomi 'a e uite na'á ne tufi, pea na'á ne toe 'omi foki ma'a Nāomi 'a e me'akai na'á ne tuku mei he'ene me'akai ho'ataá.) Kuo 'i ai nai ha taimi kuo tāpuekina ai koe 'e ha ngaahi ngāue ta'e siokita na'e fai 'e ha ní'hi kehe?

2. Na'e mali 'a Lute mo Pōasi pea 'oku 'i ai hona foha

Ako'i mo alea'i 'a Lute 3–4.

- Na'e fale'i 'e Nāomi 'a Lute 'i he me'a ke ne fai 'a ia na'á ne 'amanaki 'e hoko 'o mali ai 'a Lute mo Pōasi (Lute 3:1–5.) 'I he tokoto 'a Lute ki he va'e 'o Pōasi, na'e hangē pē ia ha'ane fakahā ange 'okú ne loto ke mali mo ia. Ko e hā ha me'a 'oku fakahā mai 'e he talangofua 'a Lute kia Nāomi 'o kau ki he ongo na'á ne ma'u kiate iá?
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Pōasi 'i he'ene 'ā hake 'o 'ilo 'oku tokoto 'a Lute 'i hono va'é? (Vakai, Lute 3:8–15. Fakatokanga'i ange ko e 'uhinga 'a Lute 'i he'ene pehē, "Ke ke 'ai ho kafú... .ki ho'o kaunangá" ko e "le'ohi mu'a au, malu'i au, tokanga'i au.") Ko e hā ha me'a na'e pehē 'e Pōasi 'e fai peá ne toki mali mo Luté? (:Vakai, Lute 3:11–13. Fakamatala'i ange ko e taimi na'e mate ai 'a e husepāniti 'o Luté, ko hono kāinga ofi tahá na'e totonu ke mali mo Luté. Na'e 'ikai ko e kāinga ofi taha 'o e husepāniti 'o Luté 'a Pōasi, ka na'á ne loto ke mali mo Lute 'o kapau 'e 'ikai fie mali kiate ia 'a e kāinga ofi tahá.)
- Ko e fefine fēfē 'a Lute 'i he vakai 'a e kakai 'o Pētelihemá? (Vakai, Lute 3:11.) Na'e kaunga lelei fēfē 'a hono ongoongó ki hono vā mo Pōasi? Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke 'ilo'i 'e he kau mēmipa o hotau ngaahi fāmilí, hotau ngaahi kaume'á, pea mo hotau ngaahi kaungā-'apí 'a e me'a 'oku tau tui ki ai mo e ngaahi tu'unga 'ulungaanga mahu'inga 'oku tau feinga ke taukave'í?
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Pōasi hili 'ene palōmesi 'e mali mo Luté? (Vakai, Lute 3:15; 4:1–8.) Na'e fakahā fēfē 'e Pōasi ko e tangata anga-tonu ia? (:Vakai, Lute 4:9–10, 13. Na'á ne tauhi 'ene palōmesi kia Lute 'o ne fakahoko 'a hono fatongia ko e kāinga ofi 'o hono husepāniti (ke mali mo Lute).
- Ko hai 'a e tu'i ongoongoa 'o 'Isileli ko e hako 'o Lute mo Pōasi? (Ko e Tu'i ko Tēvitá, 'a ia ko e taha ia 'o hona fanga makapuna uá; vakai, Lute 4:17, 21–22.) Ko hai mo ha toe hako 'o Lute mo Pōasi? (Ko Sīsū Kalaisi; vakai, Mātiu 1:5–16; Sione 7:42.)
- Na'e ui 'e 'Eletā Tōmasi S. Monisoni 'a Lute ko ha helo fefine ('i he Conference Report, Oct. 1974, 156; pe *Ensign*, Nov. 1974, 108). 'Oku mou pehē ko e hā e ngaahi founa 'oku hoko ai 'a Lute ko ha heló? (Na'e pehē 'e 'Eletā Monisoni ko e fakatātā mo'oni pē 'a Lute ia 'o e loto tōnungá mo e mateakí. 'E lava pē ke fakahā atu 'e he kalasí mo ha ngaahi 'uhinga kehe 'oku hoko ai 'a Lute ko ha helo.)

3. Na'e tāpuaki'i 'a 'Ana 'i he'ene ma'u ha tama, pea 'okú ne momoi ia ki he 'Eikí 'o hangē ko 'ene fuakavá.

Ako'i mo alea'i 'a 1 Samuela 1.

- Na'e pa'a 'a 'Ana, ko e mali 'o 'Elikená. Na'á ne 'alu ki he temipalé 'i he ta'u kotoa pē 'o tangi mo lotu ai ke ma'u ha'ane tama (1 Samuela 1:1–7). Ko e hā ha fuakava na'e fai 'e 'Ana ki he 'Eikí 'a ia 'oku hā 'ia 1 Samuela 1:11? Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau mei he fuakava ko 'ení 'o kau kia 'Ana? (Ko ha fefine tui lahi ia; 'e lava ke fai atu 'e he kalasí mo ha toe ngaahi tali kehe.)
- Ko hai na'e mamata ki he lotu 'a 'Ana 'i he temipalé? (Vakai, 1 Samuela 1:9–12.) Ko e hā ha me'a na'e fakahā ange 'e 'Īlai kia 'Ana 'o kau ki he'ene

fuakava na'e fai ki he 'Eikí? (Vakai, 1 Samuela 1:17.) Ko e hā ha ongo na'e ma'u 'e 'Ana 'i he hili 'ene fanongo ki he ngaahi lea 'a 'Īlai? (Vakai, 1 Samuela 1:18.) 'Oku lava fēfē ke tokoni'i kitautolu 'e he kau taki 'o e Siasí 'i he taimi 'oku tau faingata'a'ia aí?

- Na'e fakahā 'e 'Ana kia 'Īlai kuó ne "lilingi [hono] laumālié 'i he 'ao 'o [e 'Eikí]" (1 Samuela 1:15.) Te tau lava fēfē ke fakahoko 'a 'etau ngaahi lotu fakafō'ituitui ke toe fakamātoato mo 'uhingamālie angé?
- Ko e hā ha me'a na'e hoko ko e tali ki he fuakava na'e fai 'e 'Ana ki he 'Eikí? (Vakai, 1 Samuela 1:19–20.) Na'e fēfē hono tauhi 'e 'Ana 'a 'ene fuakavá hili hono fanau'i 'o Samuelá? (Vakai, 1 Samuela 1:21–28.) Ko e hā ha ngaahi fuakava 'oku tau fai ki he 'Eikí? (Mahalo 'e kau he ngaahi tali 'a e ngaahi fuakava 'oku tau fai mo ia 'i he taimi papitaisó pea 'i he temipalé.) Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako meia 'Ana 'a ia 'e tokoni kiate kitautolu ke tau faivelenga 'i hono tauhi 'o e ngaahi fuakava ko 'ení?
- 'Oku mou pehē ko e hā e ongo na'e ma'u 'e 'Ana 'i he teu ke ne foaki 'a Samuela ke ne fai e ngāue 'a e 'Eikí? Ko e hā ha me'a 'oku kole mai 'e he 'Eikí ke tau foaki ange kiate iá? Ko e hā ha fa'ahinga 'ulungaanga 'oku totonu ke tau ma'u 'i he taimi 'oku tau foaki ai kiate iá? ('Oku totonu ke tau loto fiemālie ke foaki, 'o tau manatu'i 'oku mei he 'Eikí 'a e me'a kotoa pē 'oku tau ma'ú.)
- Na'e fai 'e 'Ana ha ngaahi foaki peá ne hiva fakafeta'i ki he 'Eikí 'i he taimi na'á ne 'ave ai 'a Samuela ki he temipalé. (1 Samuela 1:24–25, 28; 2:1–2.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau manatu'i ke fakamālō ki he 'Eikí 'i he ngaahi tāpuaki kuó ne foaki ma'atautolú?
- Na'e tatali 'a 'Ana 'i ha ngaahi ta'u lahi peá ne toki ma'u ha fānau (1 Samuela 1:2; 2:21). Ko hai mo ha toe ni'ihī 'oku hā he Tohi Tapú na'e tāpuekina kinautolu koe'uhí ko 'enau fa'a kātaki mo 'amanaki lelei ki he 'Eikí? Ko e hā ha lau 'a māmani 'o fekau'aki mo e taimi 'oku totonu ke tau ma'u ai 'a e ngaahi me'a 'oku tau fie ma'ú? Ko e hā ha lau 'a e 'Eikí 'o kau ki ai? Te tau lava fēfē 'o ako ke tau fa'a kātaki 'o tatali ki he ngaahi tāpuakí ke tau ma'u ia 'i he taimi 'e toki foaki mai ai 'e he 'Eikí?

Faka'osí

- Ko e hā ha ngaahi 'ulungaanga mā'oni'oni na'e hā meia Lute, Nāomi, pea mo 'Aná? (Hiki 'a e ngaahi 'ulungaanga ko 'ení 'i he palakipoe.)

Fakalotolahi'i e kalasí ke nau feinga ke fa'ifa'itaki ki he ngaahi 'ulungaanga mā'oni'oni ko ia na'e hā meia Lute, Nāomi, pea mo 'Aná. Fai ho'o fakamo'oni te tau toe vāofi ange mo hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí 'o kapau te tau fakatupulaki 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'ení.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founga fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'ú atú. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko hono tali 'o e kakai Senitailé kuo nau ului ke kau ki he fuakava 'a 'Ēpalahamé

Fakamatala'i ange na'e 'ikai fanau'i mai 'a Lute ia ko ha toko taha 'Isileli. Ko e taimi ko ē na'á ne mavahe ai mei Moape ke 'alu mo Nāomi ki Pētelihemá, na'á ne si'aki leva 'a e lotu na'á ne kau ki aí kae muimui 'i he 'Otua 'o 'Isilelí, peá ne pehē ange kia Nāomi, "Ko ho 'Otuá ['e hoko] ko hoku 'Otua (Lute 1:16.) Na'e hoko 'a Lute 'i he'ene mali mo Pōasí ko ha konga 'o e ha'a 'Isilelí, ko e tukufaka-hoko mei ai 'a e Tu'i ko Tēvitá pea mo Sīsū Kalaisi.

- 'Oku fakahā fēfē mai 'e he ului 'a Luté pea mo hono tali ia ke kau 'i he fale 'o 'Isilelí 'a e finangalo 'o Kalaisi kiate kinautolu 'oku nau fie kau ki hono Siasí? (Vakai, 2 Nīfai 26:33; 'Alamā 19:36; 3 Nīfai 21:6.) Te tau lava fēfē 'o tokoni'i 'a kinautolu 'oku ului fo'ou mai ki he Siasí ke nau ongo'i 'oku talitali lelei kinautolu ki ai?

2. Ko e fakamaau 'i he founa totonú

- Na'e hala e ma'u 'a e taula'eiki ko 'Īlaí 'i he taimi na'á ne mamata atu ai ki he lotu 'a 'Ana 'i he tempalé, 'o ne mahalo "kuo konā ia" (1 Samuela 1:13). Ko e hā hono fakatu'utāmaki 'o hono fakamāu'i 'o e kakaí 'o fakatatau mo e ngaahi me'a pē ko ia 'oku hā ki tu'á? 'E lava fēfē ke tau faka'ehi'ehi mei hono fai 'o e fakamaau pehení?
- Na'e pehē 'e Palesiteni Hiu B. Palauni, "Kapau te u fai ha ngaahi fehālaaki ['i ha'aku fakamāu'i e kakaí] 'oku ou loto ke tō pē 'a e ngaahi fehalaaki ko 'ení ki he tafa'aki 'o e manava'ofá" ('i he tohi 'a Eugene E. Campbell pea mo Richard D. Poll ko e *Hugh B. Brown: His Life and Thought* [1975], 225). Te tau lava nai ke faka'aonga'i pe fakahoko fēfee'i 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení?

3. Ko hono veteki 'o e ngaahi loto-hoha'á mo e ngaahi faingata'a 'i he 'alu ki he tempalé

- Ko e fē feitu'u na'e fai ai 'e 'Ana 'ene fuakava ki he 'Eikí? (Vakai, 1 Samuela 1:9–11.) 'E tokoni'i fēfē kitautolu 'e he'etau 'alu ki he tempalé 'i hotau ngaahi loto-hoha'á mo hotau ngaahi faingata'a'ia?

Na'e pehē 'e 'Eletā Sione A. Uitisou: "'Oku ou tui au 'e lava ke toe lelei mo vave ange... hono veteki 'e he toko taha 'oku lahi hono mo'uá 'a 'ene ngaahi loto-hoha'á mo hono ngaahi faingata'a'ia 'i he fale 'o e 'Eikí 'i ha toe fale kehe. Kapau te ne [fakahoko] 'a e ngāue fakatempalé ma'ana pea mo hono kāinga kuo pekiá, ko e tāpuaki lahi ia te ne 'oange kiate kinautolu kuo nau 'osi pekiá, pea... 'e ma'u foki mo hono tāpuaki 'o'ona, he te ne ma'u 'i he fakahā 'a e founa ke veteki 'aki 'ene ngaahi palopalema 'okú ne faingata'a'ia aí, pea 'e hoko 'eni 'i he ngaahi mōmeniti 'oku 'ikai ke ne 'amanaki 'e hoko mai aí, 'o tatau pē pe te ne ma'u ia 'i he loto tempalé pe 'i tu'a. Ko e me'a-foaki ia 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku nau hū ki he tempalé 'oku nau taau mo fe'ungá" (lea na'e fai 'e David B. Height, 'i he Conference Report, Oct. 1990, 76; pe *Ensign*, Nov. 1990, 61).

‘E Fakahīkihiki‘i ‘e he ‘Otuá ‘Akinautolu ‘oku Faka‘apa‘apa Kiate Iá

Lēsoni
21

1 Samuela 2–3;8

Taumu‘á

Ke tokoni‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke mahino kiate kinautolu ‘a e ngaahi tāpuaki ‘oku ma‘u ‘i he faka‘apa‘apa mo e fai ‘o e finangalo ‘o e ‘Eikí ‘o laka hake ia ‘i ha‘anau fai ia kiate kinautolu mo e kakai kehé, pea ki he māmaní.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - 1 Samuela 2:12–17, 22–25. ‘Oku faiangahala ‘a e ongo foha ‘o ‘Īlai pea ‘oku akonaki‘i kinaua ‘e he‘ena tamaí.
  - 1 Samuela 2:27–36; 3:12–14. Oku fakatokanga ‘e ha tangata ‘a e ‘Otuá kia ‘Īlai ‘o kau ki he ngaahi nunu‘a ‘o e faiangahala ‘oku hoko ‘i hono fāmilí.
  - 1 Samuela 3. ‘Oku ui ‘e he ‘Eikí ‘a Samuela pea ‘okú ne tali ki ai.
  - 1 Samuela 8. ‘Oku fie ma‘u ‘e he kakai ‘Isilelí hanau tu‘i koe‘uhí ke nau “hangē ko e ngaahi pule‘anga kotoa pē.” ‘Oku fakatokanga ‘e Samuela kiate kinautolu ‘o kau ki he fakatu‘utāmaki ‘o e fili ‘oku nau faí.
2. ‘E lelei kapau te ke fie kole ki ha taha he kalasí ke ne teuteu mai ke fakamatala‘i fakanounou ‘a e fakamatala ko ia ki hono ui ‘o Samuelá (1 Samuela 3) pea kole ki ha taha kehe ke ne teuteu mai ia ke ne fakamatala‘i fakanounou ‘a hono fiema‘u ko ia ‘e he kau ‘Isilelí ke ‘i ai hanau tu‘i (1 Samuela 8).
3. Kapau ‘okú ke fie ma‘u ke mou lau ‘i he lēsoni ko ‘ení ‘o kau ki he tohi tufa ko e *Ki Hono Fakamālohia ‘o e To‘u tupú* pea ke ha‘u mo ia ki he kalasí.
4. Ha‘u mo ha fakatātā ‘o e Fakamo‘uí (62572 900: *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleléi* 240) kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitivití ke takiaki‘i ‘aki e tokangá. Kapau ‘oku ‘ikai ke ke fie tā ‘e koe ‘a e ngaahi fakatātā ‘i he palakipoé pea ke ha‘u ki he kalasí mo ha sio‘ata teuteu, ha fa‘ahinga me‘a ke ne fakafofonga‘i e kakaí, mapé, fo‘i kolopé, pe ha fa‘ahinga me‘a pē ke ne fakafofonga‘i ‘a e māmaní.
5. Kapau ‘oku ma‘u ‘a e fakatātā Ko Hono Ui ‘o e Tamasi‘i ko Samuelá ‘e he ‘Eikí (62498 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleléi* 111). pea ke faka‘aonga‘i ia lolotonga hono fai ‘o e lēsoní

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i
‘Aki e Tokangá

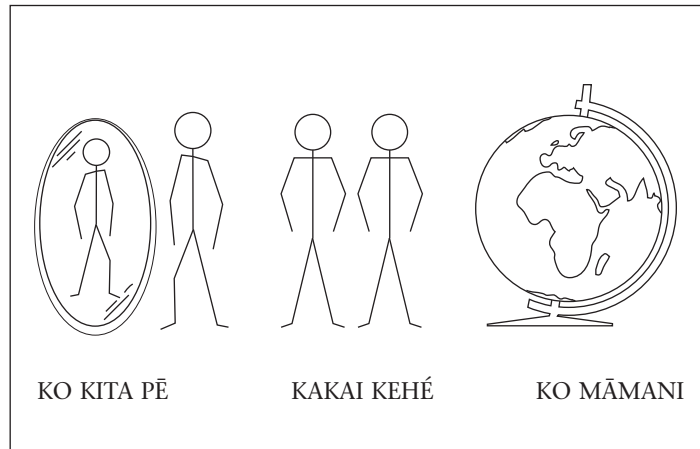
Te ke lava ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Hanga ‘o fakapipiki hake ha fakatātā ‘o e Fakamo‘uí pea toki ‘ufi‘ufi‘i ki mu‘a pea toki kamata e kalasí. Tā ‘i he palakipoé ‘a e ngaahi fakatātā ‘e tolu ‘i he peesi 114

pea ‘ufi’ufi ke puli (pe ko ha’o fokotu’utu’u ‘i mu’a ‘a e ngaahi me’a ‘e tolu ‘oku tu’u atu ‘i he “teuteú” pea ‘ufi’ufi’i). Fakamatala’i ange ki he kalasí ‘oku ‘i ai e kaunga ‘a e me’a taki taha ‘oku ‘ufi’ufi ki he toko taha ‘oku tau faka’apa’apa ki ai mo toko taha ‘oku tau feinga ke fakafiemālie’i.

- Ko hai ‘e fakahīkihiki’i ‘e he ‘Eikí ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he 1 Samuela 2:30?

Tala ange ki he kalasí ‘e fakamatala ‘i he lēsoni ko ‘ení ‘o kau ki he ngaahi tāpuaki ‘oku ma’u mei he faka’apa’apa ki he ‘Eikí. Fakamatala’i ange te ke to’o e ‘ufi’ufi ‘o e ngaahi me’a ‘oku fakapulikí ‘i he taimi ‘e fie ma’u ke fakahoko ai e lēsoní.

Alea’i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó

‘I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founga ‘e faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. Na’e faka’apa’apa ‘a e ongo foha ‘o ‘Īlaí kiate kinaua pē ‘o laka hake ia ‘i he’ena faka’apa’apa ki he ‘Eikí.

Ako’i mo alea’i ‘a 1 Samuela 2:12–17, 22–25.

Ko Hōfini mo Finiasí ko ha ongo foha kinaua ‘o e taula’eiki lahi ko ‘Īlaí, pea ko ha ongo taula’eiki foki kinaua. Ka neongo ia, ko e ongo tangata faiangahala kinaua. Ko e taimi ko ē na’e ha’u ai ‘a e kau ‘Isilelí ke fai feilaulau ‘i he ‘esi feilaulaú, na’e hanga ‘e Hōfini ia mo Finiasí ‘o to’o fakamālohia ‘a e kakano ‘o e fanga manu na’e fai ‘aki e feilaulaú ‘oku te’eki ai ke vela ‘a e ngako ‘i he funga ‘esi feilaulaú. Na’á na toe to’o foki ‘e kinaua ‘a e konga mei he kakano na’e haka ko e me’akai ‘o e feilaulaú (1 Samuela 2:12–17). Ko e maumau’i ‘eni ‘o e ngaahi fono ‘a e ‘Otuá, pea ‘oku tatau pē hono mamafá mo e kaiha’a mei he ‘Otuá. Na’e toe fai foki ‘e he ongo foha ‘o ‘Īlaí ‘a e angahala lahi ‘i he’ena mohe mo e kau fefine na’e fakataha ‘i he matapā ‘o e fale fehikitakí (1 Samuela 2:22).

- Ko e hā ha me’a na’e uesia ai ‘a e kakai kehe ‘i ‘Isilelí ko e tupu mei he me’a ko ‘eni na’e fai ‘e he ongo foha ‘o ‘Īlaí? (Vakai, 1 Samuela 2:17, 24.)
- Ko e hā ha me’a ‘oku fakahā mai ‘e he ngaahi tō’onga na’e fai ‘e he ongo foha ‘o ‘Īlaí ‘o fekau’aki mo e toko taha na’á na fili ke na faka’apa’apa ki aí? (To’o e ‘ufi’ufi ‘o e fakatātā ‘uluakí pe ko e sio’ata teuteú.) Ko e hā ha ngaahi tafa’aki ‘o ‘etau mo’uí ‘oku tau fa’a hanga ai pē ‘o faka’apa’apa’i kitautolu kae ‘ikai ko e ‘Eikí? Mahalo e fokotu’u atu ‘e he kalasí ha ngaahi tafa’aki hangē ko ‘ení:

- a. Ngaahi fakafiefiá
  - e. Ko hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté
  - f. Ko e teití mo e 'ulungaanga ma'á
  - h. 'Aukai
  - i. Ngaahi fatongia 'i he Siasí
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku tau fa'a fili ai he taimi 'e ni'ihiki ke fakahōhō'ia'i pē hotau lotó kae 'ikai ko e 'Otuá? Ko e hā ha ngaahi nunu'a 'o 'etau faka'apa'apa'i 'o kitautolú 'o lahi ange ia 'i he'etau faka'apa'apa ki he 'Otuá?

2. Na'e faka'apa'apa 'a 'Īlai ki hono ongo fohá 'o laka hake ia 'i he 'Eiki

Ako'i mo alea'i 'a 1 Samuela 2:27–36; 3:12–14.

- Ko e hā ha fatongia 'o 'Īlai ke ne fai 'i he taimi na'á ne 'ilo'i ai 'a e faiangahala 'a hono ongo fohá? Ko e hā ha me'a na'á ne fai? (Vakai, 1 Samuela 2:22–25.) Ko e hā 'ena tali ki aí? (Vakai, 1 Samuela 2:25.)
- Hili pē hono valoki'i 'e 'Īlai 'a hono ongo fohá, na'e 'ikai pē ke ne toe fai 'e ia ha me'a ke fakatonutonu 'aki 'a e ngaahi faiangahala kovi na'e fakahoko 'i hono fāmilí pea 'i he tāpanekalé. Ko e me'a na'e hoko aí ko e ha'u ha tangata 'a e 'Otuá 'o valoki'i ia mo fakahā ange 'oku faka'apa'apa ia ki hono ongo fohá 'o lahi ange 'i he'ene faka'apa'apa ki he 'Otuá (1 Samuela 2:27–29.) Ko e hā ha founa na'e faka'apa'apa ai 'a 'Īlai ki hono ongo fohá 'o lahi ange ia 'i he 'Otuá? Ko e hā ha me'a na'e pehē 'e he tangata 'a e 'Otuá 'e hoko ki he fale 'o 'Īlaí? (Vakai, 1 Samuela 2:30–35.)
- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku tau fa'a faka'apa'apa ai ki he kakai kehé 'i he taimi 'e ni'ihiki 'o lahi ange ia 'i he'etau faka'apa'apa ki he 'Otuá? (To'o e 'ufi'ufi 'o e fakatātā hono uá pe ko e me'a 'okú ne fakafofonga'i 'a e kakai kehé.) Mahalo 'e fokotu'u atu 'e he kalasí ha ngaahi founa 'o hangē ko 'eni:
  - a. 'Oku tau tuku pē 'a hotau ngaahi mahení ke nau fakaloto'i kitautolu ke tau fai 'a e me'a 'oku tau 'osi 'ilo'i 'oku halá.
  - e. 'Oku tau anga ta'e totonu koe'uhí ko 'etau manavasi'i pe ko e hā ha fakakaukau mai 'a e kakai kehé kiate kitautolú.
  - f. 'Oku 'ikai ke tau fakatonutonu 'a e fehalaaki 'oku fai 'e kinautolu 'i hotau fāmilí koe'uhí ke lelei pē koā hotau vaá.

Na'e akonaki 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'o pehē: "'Oku totonu ke ['oua na'á 'i ai] hatau ni'ihiki 'e fai ta'e fakapotopoto 'i hono fokotu'u 'o e ngaahi fakangatangatá pe ko e ngaahi ngata'anga ki he ngaahi me'a 'e fai 'e he'etau fānaú, koe'uhí ko e 'ikai ke tau fa'a fakakaukau pea si'i 'etau 'ofá, 'o 'ikai ai ke tau fakatonutonu kinautolu 'i he'enua ngaahi fehālaaki pea mo 'enua 'ofa ki he ngaahi me'a 'o māmaní 'o lahi ange ia 'i he'enua 'ofa ki he ngaahi me'a mā'oni'oni ko 'etau manavasi'i tokua na'á tau hanga 'o fakalavea'i honau lotó" (*Gospel Doctrine*, 5th. ed. [1939], 286).

- 'E lava fēfē 'e he ngaahi mātu'á ke fakahoko 'aki 'a e laumālie 'o e 'ofá 'a honau fatongia ki he fānaú 'oku nau mavahe mei he hala totonú? Ko e hā leva e fatongia 'o e fānaú lolotonga 'oku feinga 'a 'enua ngaahi mātu'á ke tataki kinautolu 'i he mā'oni'oni?

3. 'Oku faka'apa'apa 'a Samuela ki he 'Eikí

Ako'i mo alea'i 'a 1 Samuela 3. 'E lelei kapau te ke fai ha ki'i fakamatala'i faka-nounou 'e ha taha he kalasí 'a e vahe ko 'ení. Fakamanatu'i ki he kalasí na'e ngāue 'a e tamasi'i ko Samuelá 'i he temipalé hili ia hono momoi ia 'e he'ene fa'éé, ko 'Ana, ke fai e ngāue 'a e 'Eikí 'o hangē ko 'ene fuakavá (1 Samuela 1.)

- Ko hai na'e lea kia Samuela he valenga poó? (Vakai, 1 Samuela 3:4.) Ko hai na'e 'uluaki pehē 'e Samuela na'e ui kiate iá? (Vakai, 1 Samuela 3:5–6,8). Na'e 'ilo'i fēfē 'e Samuela ko e 'Eikí na'e uí? (Vakai, 1 Samuela 3:8–9.)
- 'Oku fetu'utaki fēfē mai 'a e 'Eikí kiate kitautolu? (Ko e taimi lahi 'okú ne fa'a fetu'utaki 'o fakafou mai 'i he ngaahi fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oní. 'E lava pe ke fokotu'u atu 'e he kalasí mo ha ngaahi founa kehe 'okú ne fetu'utaki mai ai kiate kitautolú.) Te tau lava fēfē ke teuteu'i kitautolu ke tali 'a e ngaahi fetu'utaki 'oku fai mei he 'Eikí pea mahino kiate kitautolú?
- Ko e hā ha ngaahi founa na'e faka'apa'apa ai 'a Samuela ki he 'Eikí? (To'o e 'ufi'ufi 'o e fakatātā 'o e 'Eikí.) Fakakaukau'i hano fakakau 'o e ngaahi veesi folofola ko 'ení 'i ho'omou fealēlea'aki 'o kapau te ke fie ma'u:
"Pea te u fokotu'u mo'oku 'a e taula'eiki anga-tonu, 'a ia te ne fai 'o fakatatau mo ia 'oku 'i hoku lotó mo hoku 'atamaí" (1 Samuela 2:35).
"Na'e ui [e 'Eikí] kia Samuela; pea tali 'e ia, Ko au 'eni" (1 Samuela 3:4).
"Pea na'e toki tali 'e Samuela 'o pehē, Ke ke folofola mai; he 'oku ongo'i 'e ho'o tamaio'eikí" (1 Samuela 3:4).
- Na'e tala'ofa 'a e 'Eikí 'o pehē te ne fakahīkīhīkī'i 'a kinautolu 'oku faka'apa'apa kiate iá (1 Samuela 2:30). Na'e faka'apa'apa fēfē 'a Samuela ki he 'Eikí" (Vakai, 1 Samuela 3:19.) 'Oku mou pehē 'e fakahīkīhīkī'i fēfē kitautolu 'e he 'Eikí 'o kapau te teu faka'apa'apa kiate ia 'o hangē ko ia na'e fai 'e Samuelá?

4. 'Oku faka'apa'apa 'a e kakai 'Isilelí ki māmani.

Ako'i mo alea'i 'a 1 Samuela 8. 'E lelei pē kapau te ke tuku ke fakamatala'i faka-nounou 'a e vahe ko 'ení 'e ha taha na'e 'osi vahe ki ai.

- Ko e fa'ahinga pule'anga fēfē na'e ma'u 'e 'Isileli 'i he taimi na'e malanga ai 'a Samuelá? (Vakai, 1 Samuela 8:1. Na'e pule'i 'a e kakai 'Isilelí 'e he kau fakamāú.) Ko hai na'e fie ma'u ke lau 'e 'Isileli ko honau tu'í? (Vakai, 1 Samuela 12:12.)
- Ko e hā hono 'uhinga na'e fie ma'u ai 'e he fānau 'Isilelí hanau tu'í? (Vakai, 1 Samuela 8:5, 20.) Ko hai na'e sí'aki 'e 'Isileli 'i he taimi na'á nau kole ai ke 'i ai hanau tu'í "hangē ko e ngaahi pule'anga kotoa pē"? (Vakai, 1 Samuela 8:7.) Ko e hā ha me'a na'e fekau 'e he 'Eikí kia Samuela ke ne lea 'aki 'o kau ki he ngaahi palopalema 'e hoko 'i he 'i ai hanau tu'í? (Vakai, 1 Samuela 8:9–18.) Ko e hā ha tali 'a e kakai 'Isilelí ki he ngaahi fakatokanga na'e fai 'e Samuela? (Vakai, 1 Samuela 8:19–22.)
- Ko hai na'e faka'apa'apa ki ai 'a e kakai 'Isilelí 'i he'enau kole ke 'i ai hanau tu'í? (To'o e 'ufi'ufi hono tolú pe ko e me'a 'okú ne fakafofonga'i 'a māmaní.)
- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku tau fa'a holi ai he taimi 'e ni'ihi ke tau "hangē ko e ngaahi pule'anga kotoa pē"? (Vakai, 1 Samuela 8:5.)

‘E lelei kapau te ke fie faka’aonga’i ‘a e ki’i tohi tufa ko e *Ki hono Fakamālohia ‘o e To’u tupú* (34285) ke mou fealēlea’aki ai ‘o kau ki he ngaahi tu’unga ‘ulu-ngaanga kuo fokotu’u ‘e he ‘Eikí ma’atautolu koe’uhí ke oua na’á tau kau ki he ngaahi angafai ta’e mā’oni’oni ‘a māmaní. Fakamatala’i ange ‘oku fakatou ‘uhinga ‘a e ngaahi tu’unga ‘ulungaanga ko ‘ení ki he kakai lalahí mo e to’u tupú fakatou’osi.

- Ko hotau tu’i mo’oni ‘a Sīsū Kalaisi ‘o hangē pē ko ‘ene hoko ko e tu’i mo’oni ‘o e kakai ‘Isilelí. (Saame 47:7; 89:18; 149:2). Ko e hā ha founa ‘oku totonu ke hanga ai ‘e he ‘ilo ko ‘ení ‘o ue’i ‘a e anga ‘o ‘etau ngaahi fakakaukau ‘o kau ki he ngaahi me’a ‘a māmaní? ‘Oku anga fēfē ‘a ‘etau fa’a sí’aki ‘a e ‘Eikí he taimi ‘e ní’ihi ‘o ‘ikai ke tau lau ko hotau tu’i ia?

Faka’osí

Taki e tokanga ‘a e kalasí ki he ngaahi me’a ‘e fā na’e faka’ali’ali lolotonga ‘a e taimi kalasí. Fakamatala’i ange kuo pau ke tau fili kotoa pē ‘i he ‘aho taki taha pe ko hai te tau faka’apa’apa’í. Fai ha’o fakamo’oni ki he ngaahi tāpuaki mo e fiefia kuó ke ma’u ‘i ho’o faka’apa’apa ki he ‘Eikí. Fakaafe’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a pehē kuo nau a’usia mo fai ‘enau ngaahi fakamo’oni.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako’i e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founa fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu’u atú. ‘E lelei kapau te ke faka’aonga’i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. Ko e mahuinga ‘o e ngaahi me’a ‘oku tau fili ki ai

- ‘Oku ‘i ai e taimi ‘e ní’ihi ‘oku tau fa’a fakafetongi ai e ngaahi me’a ‘oku mahuingá ‘aki ‘a e ngaahi me’a ‘oku ikai ke fu’u mahuingá. Ko e hā ha me’a na’e to’o meia ‘Īlai pea mo hono ongo fohá ko e tupu mei he ngaahi fili na’á nau fai? Ko e hā ha me’a na’e fakahā ange ‘e Samuela ki he kau ‘Isilelí ‘e to’o meiate kinautolu ‘o kapau te nau fie ma’u hanau tu’i? (Vakai, 1 Samuela 8:11–17.) Ko e hā nai ha ngaahi me’a mahuinga lahi ‘oku tau fa’a fakafetongi ‘aki he taimi ‘e ní’ihi ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke fu’u mahuingá?

2. “Ko Ia ‘Oku Ui ‘e he ‘Eikí, ‘Okú ne Fakafe’unga’i Ia”

Na’e fai ‘e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ‘a e lea ko ‘ení ke fakahā ‘aki ‘a e founa ‘oku fakahīhiki’i ai ‘e he ‘Eikí ‘a kinautolu ‘oku faka’apa’apa kiate Iá:

“Mahalo ‘oku ‘i ai hamou ní’ihi ‘oku mā fakanatula pē pe oku mou pehē ‘oku mou ta’e fe’unga ke mou tali ha ui. Manatu ‘oku ‘ikai ko e ngāue ‘eni ia ‘a’au pe ‘a’aku toko taha pē. Ko e ngāue ia ‘a e ‘Eikí, pea ko e taimi pē ‘oku tau fai ai ‘a e ngāue ‘a e ‘Eikí, ‘oku ‘i ai ha’atau totonu ke tokoni mai ‘a e ‘Eikí kiate kitautolu. Manatu’i, ko ia ia ‘oku ui ‘e he ‘Eikí, ‘okú ne fakafe’unga’i ia” (“Fiema’u ‘a e Ngāue”, *Tūhulu*, Siulai 1996, palakalafi 25.)

‘Osi ko ia, na’e toki fai leva ‘e Palesiteni Monisoni ‘a e talanoa ko ‘ení:

“Kapau ‘oku tau pehē ‘oku fu’u faingata’a pe fakamole taimi ‘a e ngāue, pea tuku mu’a ke u talanoa atu ha me’a na’e hoko ki ha faiako faka’api faivelenga mo hano hoa ‘i he fonua ko ia na’e ui ‘i mu’a ko Siamane Hahaké.

“Na’e ului ‘a ‘Iohani Tenitofa (Johann Denndorfer) ki he Siasí ‘i Siamane, pea ‘i he ‘osi ‘a e Tau Lahi Hono II, na’á ne toki fakatokanga‘i ai kuó ne hoko ko ha pōpula ‘i hono fonua pē ‘o’oná–‘a ia ko e fonua ko Hungalí ‘i he kolo ko Tepilisení (Debrecen). Na’á ne fie ‘alu mo’oni ki he temipalé! Na’á ne fie ma’u mo’oni ‘a hono ngaahi tāpuaki fakalaumālié! Na’e ‘ikai tali ‘a ‘ene toutou kole ke ‘alu ki he temipale ‘i Suisalaní, pea na’á ne meimei fo’i ‘aupito he feingá. Na’e a’u ki ha ‘a’ahi mai ‘a ‘ene faiako faka’apí. Na’e fononga atu ‘a Uāleta Kulusi (Walter Krause) mei he feitu’u tokelau hahake ‘o Siamané, ‘o ne ‘alu atu ki Hungali. Na’a ne pehē ange ki hono hoa faiako faka’apí, “‘Okú ke fie ‘alu ‘o faiako faka’apí mo au ‘i he uiké ni?”

Na’e pehē ange ‘e hono hoá, “Te ta ‘alú ‘a fē?”

“Na’e pehē ange ‘e Uāleta, ‘ ‘Apongipongi’.

“Na’e fehu’i ange leva ‘e hono hoá, “Te ta foki mai ‘a fē?”

“‘Ko ha uike pē ‘e taha, ‘o kapau ‘e a’u ki ai kuó ta foki mai!’

“Na’á na ‘alu leva ‘o ‘a’ahi kia ‘Iohani Tenitofa. Na’e talu pē mei he te’eki kamata ‘a e ta’ú mo e ‘a’ahi mai ha kau faiako faka’apí kiate ia. Na’e fōngia hono lotó ‘i he’ene vakai atu ki he ongo faiako faka’apí. Na’e ‘ikai ke lulululu mo kinaua; ka na’á ne hū atu ki hono loki mohé ‘o to’o mai mei ha kí’i feitu’u fufū ‘a ‘ene vahehongofulú, ‘a ia na’á ne tātānaki talu mei he ‘aho na’á ne hoko ai ko ha mēmipa ‘o e Siasí peá ne foki ki Hungalí. Na’á ne foaki ange ‘a e vahehongofulú ki he’ene ongo faiako faka’apí mo pehē ange, “Kuo kakato hē ‘eku vahehongofulu ki he ‘Eikí. ‘Oku ou toki ongo’i he taimí ni ‘oku ou fe’unga ke lulululu mo e kau tamai-o’eiki ‘a e ‘Eikí!”

“Na’e fehu’i ange ‘e Uāleta Kulusi kiate ia ‘o kau ki he’ene fie ‘alu ki he temipale ‘i Suisalaní. Na’e pehē ange leva ‘e ‘Iohani Tenitofa: “Oku ‘ikai hano ‘aonga. Kuo tu’o fiha ‘eni ‘eku feinga. Kuo a’u ki he hanga ‘e he pule’angá ‘o fa’ao ‘eku ngaahi tohi faka-Siasí ‘a ia ko ‘eku koloa mahu’inga tahá ia.’

Na’e hanga leva ‘e Uāleta Kulusi ‘o foaki ange kia ‘Iohani Tenitofa hano tāpuaki fakapēteliake, he ko ha pēteliake ia. Na’á ne pehēange kia ‘Iohani Tenitofa ‘i hono faka’osi ‘o e tāpuakí, ‘Toe fetu’utaki ki he pule’angá ‘o kau ki ho’o ‘alu ki Suisalaní.’ Pea na’e toe fakahū atu ‘e ‘Iohani Tenitofa ‘a ‘ene kole ki he kau ma’u mafái. Na’e tali ‘a ‘ene kole ko ‘ení, ko ia na’e ‘alu fiefia atu ‘a ‘Iohani ki he Temipale Suisalaní peá ne nofo ai ‘i ha māhina ‘e taha. Na’á ne ma’u hono ‘enitaumení, pea na’e fakama’u hono uafi kuo pekiá kiate ia, pea na’á ne lava ‘o fai ha ngāue ki ha lau ngeau ‘o ‘ene ngaahi kuí. Na’á ne foki atu ki hono fonuá kuo fakafou hono sinó mo hono laumālié”(“Fie ma’u ‘a e Ngāue”, *Tūhulu*, Siulai 1966, palakalafi 4–12 mei he ngata’anga.)

“Oku ‘Afio‘i ‘e [he ‘Eikí] ‘a e Lotó”

Lēsoni
22

1 Samuela 9–11; 13; 15–17

Taumu‘á Ke fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau falala ki he ‘Eikí pea ‘oua na‘á fa‘aki ki honau poto ‘o nautolú.

- Teuteú**
1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
    - a. 1 Samuela 9–11. Na‘e kole ‘e Saula ha fakahinohino mei he palōfita ko Samuelá (9:1–14; 18–24). Na‘e fakahā ‘e he ‘Eikí kia Samuela ko Saula ‘e hoko ko e tu‘í (9:15–17). Na‘e fale‘i ‘e Samuela ‘a Saula pea pani ia ko e fuofua tu‘i ‘o ‘Isileli (9:25–27; 10:1–8). Na‘e toe fanau‘i fakalaumālie ‘a Saula pea ‘okú ne kikite (10:9–13.) Na‘e fakafe‘iloaki ‘e Samuela ‘a Saula ki he kakaí (10:17–27). Na‘e taki ‘e Saula ‘a ‘Isileli ‘o nau ikuna ‘i he tau mo e kakai ‘Āmoní (11:1–11). Na‘á ne fakafisi ke tautea‘i e kau tangata na‘á nau fakafehu‘ia ‘a ‘ene malava ko ia ke tataki e kakaí (11:12–15).
    - e. 1 Samuela 13:1–14. Na‘e ‘oatu ‘e Saula ha feilaulau tutu ta‘e te ne ma‘u ‘a e mafai totonú.
    - f. 1 Samuela 15. Na‘e fekau kia Saula ke ne faka‘auha ‘a e kakai ‘Amalekí mo hono kotoa ‘o ‘enau ngaahi koloá, ka na‘á ne fakahaofi ha ní‘ihi ‘o ‘enau fanga manú ke fai ‘aki e feilaulaú (15:1–9). Na‘e ‘ikai tali ‘e he ‘Eikí ke kei hoko ‘a Saula ko ha tu‘i, pea na‘e fakahā ‘e Samuela kia Saula ‘oku lelei ange ‘a e talangofuá ‘i he fai feilaulaú (15:10–35).
    - h. 1 Samuela 16. Na‘e fili ‘e he ‘Eikí ha tamasi‘i tauhi-sipi ko Tēvita ke ne tu‘i ko e fetongi ‘o Saula (16:1–13). Na‘e mavahe ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní meia Saula, pea na‘e ‘iate ia ha laumālie kovi (16:14–16; Fakatokanga‘i ange ‘oku fakatonutonu ‘i he Tohi Tapu na‘e liliu ‘e Siosefa Sāmitá ‘a e ngaahi veesi ko ‘ení ke fakamahino na‘e ‘ikai mei he ‘Otuá ‘a e laumālie kovi). Na‘e fili ‘e Saula ‘a Tēvita ke ne tā ‘a e ha‘apé kiate ia pea ne hoko ko ha toko taha ke to‘o hono teunga taú (16:17–23).
    - i. 1 Samuela 17. Na‘e tāmata‘i ‘e Tēvita ‘a Kolaiate ‘i he mālohi ‘o e ‘Eikí.
  2. Ngaahi folofola kehe ke laú: 1 Samuela 12; 14.
  3. ‘E lelei kapau te ke kole ki ha taha he kalasí ke ne teuteu mai ke fakamatala‘i fakanounou ‘a hono fili ‘e he ‘Eikí ‘a Tēvita ke ne hoko ko ha tu‘i (1 Samuela 16:1–13) pea mo ha taha ke ne teuteu mai ke fakamatala‘i fakanounou ‘a hono tāmata‘i ‘e Tēvita ‘a Kolaiaté (1 Samuela 17:1–54).
  4. Kapau te ke faka‘aonga‘i ha taha ‘o e ongo ‘Ekitiviti ke takiaki‘i ‘aki e tokangá pea ke hiki ‘a e veesi folofola ko ‘ení ‘i he palakipoé pe ‘i ha la‘ipepa lahi: “Falala [ki he ‘Eikí] ‘aki ho lotó kotoa; pea ‘oua na‘á ke fa‘aki ki ho poto ‘o‘ou. Ke ke fakaongoongo kiate ia ‘i ho hala kotoa pē, pea ‘e fakatonutonu ‘e ia ho ngaahi ‘alungá” (Lea Fakatātā 3:5–6). Kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitiviti ‘uluakí pea ke fili ha fo‘i lea mei he Tohi Tapú ‘oku ‘ikai ke loko ‘ilo‘i ‘e he kalasí pea hiki ia ki he palakipoé pe ‘i ha la‘ipepa lahi.

5. 'E lava pē ke ke faka'aonga'i 'a e ngaahi nāunau tokoni ko 'ení 'o kapau 'e ma'u:
- a. "The Lord. . . Will Deliver Me," ko e kongá 'o e filimi vitiō ko e *Old Testament Video Presentations* (53224) 'oku miniti 'e fā hono lōloá.
  - e. Fakatātā Ko Hono Tāmate'i 'o Kolaiate 'e Tēvitá (62073 900; *Ngaahi Fakatātā 'o e Ongoongoleleí* 112).

**Fokotu'u ki he
Founa Fai 'o
e Lēsoní**

'Ekitiviti ke Takiaki'i 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha taha 'o e ngaahi 'Ekitiviti ko 'ení (pe ko ha'o 'Aki e Tokangá 'Ekitiviti pē 'a'au) ke kamata 'aki e lēsoní. Fili 'a e 'Ekitiviti 'e 'aonga taha ki he kalasí.

1. Fekau e kalasí ke nau vakai ki he fo'i lea kuó ke 'osi hiki 'i he palakipoé pe 'i ha la'ipepa 'a ia 'oku 'ikai ke nau maheni mo iá (vakai, "Teuteú" 'i 'olunga). Kole ki he kalasí ke nau mate'i mai ange hono 'uhinga 'o e fo'i leá. Hili ha'a-nau ngaahi mate pea fakahā ange leva 'a e 'uhinga totonu 'o e fo'i leá.

Tala ange 'oku hangē pē 'a 'enau mate'i 'a hono 'uhinga 'o ha fo'i lea 'oku 'ikai ke nau maheni mo iá mo hano fai ha ngaahi fili 'a ia 'oku fakafalala pē ki he mahino 'oku tau ma'ú. Faka'alí'ali 'a e veesi folofola ko e Lea Fakatātā 3:5–6. Hanga 'o fakamamafa'i ange 'oku tatau pē 'a 'etau fekumi ki ha feitu'u pau ke ma'u mei ai 'a e 'uhinga totonu 'o e fo'i leá mo e fie ma'u ko ia ke tau falala ki he 'Eikí pea feinga ke 'ilo'i 'a hono finangaló ka tau fai 'a e ngaahi fili totonu 'i he 'etau mo'uí. 'Oku hanga 'e he lēsoni ko 'ení 'o fakafaikehe-kehe'i mai 'a e ngaahi me'a na'e hoko ki ha ongo tangata, ko Saula mo Tēvita, koe'uhí ke ako'i mai 'a hono mahu'inga 'o e falala ki he 'Eikí mo e fekumi ke ma'u 'a 'ene fakahinohinó 'i he taimi 'oku tau fai ai ha ngaahi filí.

2. Kole ki he kalasí ke nau fakamatala ki ha ni'ihí 'o ha ngaahi fili mahu'inga na'á nau toki faí ni. Fehu'i ange pe ko e hā e me'a na'á ne tokoni'i kinautolu 'i hono fai 'o e ngaahi fili ko iá.

Faka'alí'ali 'a e veesi folofola 'o e Lea Fakatātā 3:5–6 ('e lelei kapau te ke fie ma'u ke ako ma'uloto 'e he kalasí 'a e veesi folofola ko 'ení.) Fakamatala'i ange 'oku hanga 'e he lēsoni ko 'ení 'o fakafaikehekehe'i 'a e ngaahi me'a na'e hoko ki he ongo tangatá ni, ko Saula mo Tēvita, koe'uhí ke ako'i mai 'a hono mahu'inga 'o e falala ki he 'Eikí mo e fekumi ke ma'u 'a 'ene fakahinohinó 'i he taimi 'oku fai ai ha ngaahi filí.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá. Koe'uhí 'e faingata'a ke fai 'a e fehu'i kotoa pē pe fakamatala'i kotoa 'a e ngaahi me'a he lēsoní, 'oku totonu ke ke fa'a lotu pea ke toki fili 'a e ngaahi me'a ko ia 'e 'aonga taha ki he kalasí. Hangē ko 'ení, kapau te ke fie ma'u 'e koe ke meimei nofo pē ho'o fakamatalá 'ia Tēvita mo Kolaiate, pea faka-si'isi'i leva e taimi 'e alea'i ai 'a e mo'ui 'a Saulá.

1. Na'e kole 'e Saula ha fakahinohino meia Samuela peá ne pani ia ke ne hoko ko ha tu'i.

Ako'i mo alea'i 'a 1 Samuela 9–11.

- Na'e fie ma'u 'e he kakai 'Isilelí ke 'i ai hanau tu'i 'o hangē ko e ngaahi fonua na'á nau vāofi. Na'e fai 'e he 'Eikí 'a e me'a na'e kole 'e he kakai peá ne fakahā kia Samuela ke ne pani 'a Saula ke hoko ko e fuofua tu'i ki 'Isilelí. Ko Sauláa ko ha "tangata talavou lelei, . . . pea na'e 'ikai ha tangata 'i he fānau 'a 'Isilelí na'e lelei hake 'iate ia" (1 Samuela 9:2). Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Saula ki mu'a pea toki pani ia ke ne hoko ko e tu'i, pea mo ia na'á ne fai ha ki'i taimi nounou mei aí, 'a ia na'á ne fakahā mai 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei na'á ne ma'ú?
  - a. Na'á ne faivelenga 'i he'ene fekumi ke ma'u e fanga 'asi 'a 'ene tamaí (1 Samuela 9:3–4).
  - e. Na'á ne loto fiemālie pē ke ne fakafanongo pea ke ne fai ki he akonaki fakapotopoto 'a e tamaio'eiki 'a 'ene tamaí (1 Samuela 9:5–10).
  - f. Na'á ne falala ki he palōfita ko Samuelá peá ne talanoa mo ia (1 Samuela 9:18–25).
  - h. Na'á ne loto-mā'ulalo (1 Samuela 9:20–21).
  - i. Na'e fanau'i fo'ou fakalaumālie ia, pea na'á ne kikite (1 Samuela 1):6–10).
  - k. Na'á ne fakamolemole'i 'a kinautolu na'e fakaanga'i iá (1 Samuela 11:11–13).
  - l. Na'á ne 'ilo'i 'a e tokoni na'e fai 'e he 'Eikí 'o ikuna'i ai 'e 'Isilelí 'a e kau 'Āmoní (1 Samuela 11:13).

2. Na'e fai 'e Saula 'a e feilaulau tutu ta'e te ne ma'u 'a e mafai totonú.

Ako'i mo alea'i 'a 1 Samuela 13:1–14.

- 'I he 'osi ha ta'u 'e ua mei hono fakanofu 'o Saula ke hoko ko e tu'i, na'e tānaki fakataha mai 'e he kau Filisitiá ha'ane kau tau mālohi ke tau mo e kau 'Isilelí. Na'e fu'u manavahē 'aupito e ni'ihi 'o e kau tangata 'o Saulá 'o nau hola mo movete. Ko e hā hono 'uhinga na'e fie ma'u ai 'e Saula ke ha'u kiate ia 'a e palōfita ko Samuelá 'i he taimi ko 'ení? (Vakai, 1 Samuela 13:7–8. Na'e fiema'u 'e Saula ke fai 'e Samuela ha feilaulau ki he 'Eikí koe'uhí ko e kakaí.) Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Saula 'i he 'ikai ke ha'u 'a Samuela 'i he'ene fekau atu ke ha'ú? (Vakai, 1 Samuela 13:9. Na'e fai 'e Saula 'a e feilaulau neongo na'e 'ikai ke ne ma'u a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí ke fakahoko 'aki ia.)

Na'e hiki 'e 'Eletā Sēmisi E. Talamesi 'o pehē, " Na'e fakahoko 'e Saula ha feilaulau tutu 'iate pē, 'o ngalo 'iate ia neongo ko ia na'e 'i he taloní, tui e kalauni, mo ne to'o mo e tokotoko fakatu'i, na'e 'ikai pē [ha'ane totonu] 'e taha ke faifeilaulau. . . 'i he Lakanga Fakataula'eiki 'o e 'Otuá; pea koe'uhí ko e me'a ni mo ha ngaahi me'a kehe pē na'á ne fai koe'uhí ko 'ene ngaahi mahalo ta'e mā'oni'oní, na'e 'ikai kei tali ia 'e he 'Otuá ke ne hoko ko ha tu'i ka ne fokotu'u 'e ia ha toko taha kehe ko hono fetongi" (*The Articles of Faith*, 12th. ed. [1924], 185).

- Ko e hā ha lau 'a Samuela ki hono fai ko 'eni 'e Saula 'a e feilaulau ta'e te ne ma'u ha mafai? (Vakai, 1 Samuela 13:10–14.)
- Ko e hā ha me'a na'e fakahā mai 'e he fai feilaulau ta'e ma'u mafai ko 'eni 'a Saulá 'o kau kiate iá? (Na'e 'ikai ke ne kei hoko ko ha tangata "kuo fili 'e [he 'Eikí] ma'ana 'o hangē ko hono loto 'o'oná" [1 Samuela 13:14]. Kuo 'ikai ke

ne kei fa'a kātaki, 'ikai ke ne kei falala ki he 'Eikí, peá ne talangata'a. 'Ikai ko ia pēe, ka 'i he'ene to'o kiate ia 'a e mafai ke ne fai 'a e feilaulaúu, 'oku fakahā mai ai 'a 'ene 'afungi 'o pehē 'oku 'i ai hano mafai mo hano mahu'inga.) Ko e hā ha ngaahi founga 'oku 'ikai ke tau fa'a kātaki ai 'i he'etau fengāue 'aki mo e 'Eikí pe ko 'ene kau tamaio'eikí? Ko e hā nai e ngaahi nunu'a 'o e ta'e fa'a kātaki peheé? Te tau lava fēfē 'o toe falala kakato ange ki he 'Eikí?

3. Na'e talangata'a 'a Saula ki he 'Eikí 'i he tau mo e kakai 'Āmoni pea na'e 'ikai toe lau ia ko e tu'i

Ako'i mo alea'i 'a 1 Samuela 15.

- Ko e hā ha me'a na'e fekau 'e he 'Eikí ke fai 'e Saula ki he kakai 'Amalekí? (Vakai, 1 Samuela 15:1–3.) Ko e hā leva e me'a ia na'e fai 'e Saulá? (Vakai, 1 Samuela 15:4–9). Ko e hā ha me'a na'e fakahā mai 'e he ngaahi me'a ko 'eni na'e fai 'e Saulá fekau'aki mo iá? (Vakai, 1 Samuela 15:11. Na'á ne mui-mui pē ia ki hono potó kae 'ikai ki he finangalo 'o e 'Eikí.)
- Na'e feinga fēfē 'a Saula ke ne fakatonuhia'i 'a 'ene talangata'a 'o fakahaofi 'a e fanga manu lelei taha 'a e kau 'Amalekí? (Vakai, 1 Samuela 15:13–15, 20–21, 24. Na'á ne tukuaki'i 'e ia 'a hono kakaí 'o pehē ko kinautolu na'á nau loto ke fakahaofi 'a e fanga manú.) Fakatatau mo e lau 'a Saulá, ko e hā hono 'uhinga na'e fie ma'u ai 'e hono kakaí ke fakahaofi 'a e fanga manu lelei taha 'a e kau 'Amalekí? (Vakai, 1 Samuela 15:15, 21.) Ko e hā ha ngaahi founga 'oku tau fa'a feinga ai he taimi 'e ni'ihiki ke fakatonuhia'i 'a 'etau talangata'a ki he 'Eikí? (Te tau pehē pē 'e kitautolu ia, "Ko ha ki'i faiangahala si'isi'i pē ia," "'Oku ou talangofua au ki he laumālie 'o e fonó kae 'ikai ko e mata'itohi 'o e fonó," "'E 'ikai mamahi ai ha taha ia," "Te u ki'i 'ahi'ahi'i tu'o taha pē," "'Oku fai pē ia 'e he kakai kehé," pe "'Oku 'ikai 'uhinga mai 'a e fekau ia ko 'ená kiate au.") Te tau ikuna'i fēfē 'a 'etau fa'a hehema ko ia ke fakatonuhia'i pe kumi 'uhinga 'i he'etau ngaahi faiangahalá?
- Na'e fēfē 'a e tali 'a Samuela ki he fakamatala 'a Saula ki hono fakahaofi 'o e fanga manu 'a e kau 'Amaleki? (Vakai, 1 Samuela 15:22.) 'Oku fekau'aki fēfē 'a e ngaahi lea na'e fai 'e Samuelá mo kitautolu?
- 'I hono valoki'i 'e Samuela 'a Saula koe'uhí ko 'ene ta'e ongó mo si'aki 'a e folofola 'a e 'Eikí, na'á ne pehē ange kiate ia, "Pea ko e paongata'a 'oku tatau ia mo e... tauhi 'otua loi" (1 Samuela 15:23). 'Oku tatau fēfē 'a e paongata'a mo e tauhi 'otua tamapuá? Ko e hā ha me'a na'e hoko 'i he paongata'a 'a Saulá mo 'ene angatu'ú? (Vakai, 1 Samuela 15:23, 26, 28.) 'Oku anga fēfē 'a 'etau fa'a paongata'a mo angatu'u he taimi 'e ni'ihiki? Ko e hā ha ngaahi me'a 'oku hoko tupu mei he'etau paongata'a mo angatu'ú? Te tau 'ilo fēfē 'a e ongo 'ulungaanga ko 'ení mo ikuna'i 'a kinaua?

4. Na'e fili 'e he 'Eikí 'a Tēvita ke ne hoko ko e tu'i.

Ako'i mo alea'i 'a 1 Samuela 16. 'E lelei kapau 'e fakamatala'i nounou pē 'eni 'e ha taha he kalasí na'e 'osi vahe ki aí. Fakamatala'i ange neongo na'e pani 'e Samuela 'a Tēvita ke ne hoko ko e tu'i, ka na'e toki hoko pē 'a Tēvita ko e tu'i hili ha ngaahi ta'u lahi mei he pekia 'a Saulá.

- Ko e hā ha me'a na'e 'ilo'i 'e Samuela 'i he lolotonga 'ene feinga ke fili pe ko hai 'i he ngaahi foha 'o Sesé 'oku totonu ke hoko ko e tu'i hono hokó? (Vakai, 1 Samuela 16:6–7.) Na'e fēfē 'a e founga fili 'e he 'Eikí 'a Tēvita 'i

hono fakafehoanaki atu ki he founa ‘okú ne fili ai ‘a e kau taki ‘i he ngaahi ‘aho ní? Ko e hā ha me‘a ‘oku ako‘i mai ‘e he tohi 1 Samuela 16:7 ‘o kau ki he founa ‘oku fakafuofua‘i ‘aki kitautolu ‘e he ‘Eikí? Ko e hā ha me‘a ‘oku sio ki ai e ‘Eikí ‘i hotau ngaahi lotó?

Na‘e pehē ‘e ‘Eletā Māvini J. ‘Esitoni:

“Oku tau...fa‘a nofo hifo ke fakamāu‘i ‘a e kakaí ‘o fakatatau mo e anga ‘o ‘enau fotu mai ki tu‘á; ‘a ‘enau ‘hā talavou‘, ‘a honau tu‘unga ‘i he anga ‘o e nofó, fāmili na‘á nau tupu mei aí, ngaahi mata‘itohí, pe ko honau tu‘unga fakapa‘angá.

“Kae kehe, ko ha me‘afua kehe ‘oku fua‘aki ‘e he ‘Eikí ha taha... ‘Oku ‘ikai ke ne to‘o mai ‘e ia ha tepi fua ‘o fua takai he ‘ulu ‘o e toko tahá ni ke ne ‘ilo mei ai ‘a e lahi ‘o e me‘a ‘oku ‘i hono ‘atamaí, pe fua hono fatafatá ke ‘ilo mei ai pe ko ha tangata sino lahi ia, ka ‘okú ne fua ‘e ia ‘a e lotó ke ne ‘ilo mei ai ‘a e lahi ‘o e me‘a ‘oku malava ‘e he toko taha ko iá ‘o fai ke tāpuekina ai ‘a e ní‘ihi kehé“ (‘i he Conference Report, Oct. 1988, 17; or *Ensign*, Nov. 1988, 15).

- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ‘i he anga hotau vā mo e ní‘ihi kehé ke ‘oua na‘á tau sio pē ‘o ngata ‘i he me‘a ‘oku hā ki tu‘á ka ke tau sio fakalaka atu ki he lotó? Te tau lava fēfē ke fakalelei‘i ange ‘a ‘etau malava ko ia mo ‘etau loto ke fai ‘ení?
- Na‘e mavahe ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí meia Saula koe‘uhí ko ‘ene talangata‘á (1 Samuela 16:14). Ko e hā ha founa na‘e kumi ‘e Saula ke fakanonga ‘aki ia mei he laumālie kovi na‘e ‘iate ia? (Vakai, 1 Samuela 16:15–23.) Ko e hā ha ngaahi ma‘u‘anga tokoni mei tu‘a ‘oku fekumi ki ai e kakai he ‘aho ní ke ma‘u mei ai hano fakafiemālie‘i ‘o ‘enau ngaahi faiangahalá? Ko e hā ha founa kuo tuku mai ‘e he ‘Eikí ma‘atautolu ke tau ma‘u mei ai ‘a e fakafiemālie koe‘uhí ko ‘etau ngaahi faiangahalá? (Vakai, Mātiu 11:28–30; T&F 58:42.)
- Ko e hā ha ngaahi ‘ulungaanga lelei na‘e ma‘u ‘e Tēvita ‘o fe‘unga ke ne hoko ai ko ha takí? (Vakai, 1 Samuela 16:18.)

5. Na‘e tamate‘i ‘e Tēvita ‘a Kolaiate ‘i he mālohi ‘o e ‘Eikí.

Ako‘i mo alea‘i ‘a 1 Samuela 17. ‘E lelei kapau ‘e fakamatala‘i nounou ‘eni ‘e he toko taha na‘e ‘osi vahe ki aí.

- Ko e hā nai ha me‘a na‘e lava ke ma‘u ‘e he kau ‘Isilelí pe mole meiate kinautolu ‘i he‘enau tau mo Kolaiaté? (Vakai, 1 Samuela 17:8–9.) Ko e hā hono ‘uhinga na‘e manavahē ai ‘a Saula mo ‘ene kau taú ke nau tau mo Kolaiaté? (Vakai, 1 Samuela 17:4–11. Na‘e ‘ikai ke nau fakakaukau kinautolu te nau lava‘i ‘a Kolaiate koe‘uhí ko hono fu‘u lahí, hono mālohí, hono teunga taú, pea mo ‘ene ngaahi me‘ataú.)
- Na‘e ma‘u fēfē ‘e Tēvita ha loto-to‘a ke ne tau mo Kolaiaté? (Vakai, 1 Samuela 17:32–37, 45–47. Na‘e ‘ilo‘i ‘e Tēvita hono fakahaofi ia ‘e he ‘Eikí mei ha lai-one mo ha fu‘u pea lolotonga ‘ene tokanga‘i ‘a e takanga sipi ‘a ‘ene tamaí, pea na‘á ne falala ai ‘e tokoni‘i ia ‘e he ‘Eikí ‘i ha‘ane tau mo Kolaiate.)
- Ko e hā ha lea ‘a Kolaiate ‘i he‘ene mamata atu ki he ha‘u ‘a Tēvita ke na taú? (Vakai, 1 Samuela 17:42–44.) Ko e hā ha tali ‘a Tēvita? (Vakai, 1 Samuela 17:45–47). ‘E tokoni‘i fēfē kitautolu ‘i he taimi ‘oku manuki pe fakamana-mana‘i ai kitautolu ‘e he kakaí ‘i ha‘atau manatu‘i e tali ‘a Tēvitá?

- Na'e hoko 'a e mālohi 'a Tēvita 'i ha laioné mo ha pea 'i he'ene kei talavou' ko ha me'a ke tokoni'i ai ia ke ne fetaulaki mo ha faingata'a 'oku toe lahi ange, 'a ia ko Kolaiate. Ko e hā nai ha ngaahi faingata'a 'oku tau fehangahangai mo ia he taimi ni 'a ia 'okú ne teuteu'i kitautolu ki ha ngaahi faingata'a 'oku toe lahi ange? 'Oku kaunga fēfē 'a 'etau ngaahi tali ki he ngaahi faingata'a ko 'ení ki he'etau lava ko ia ke ikuna'i 'a e ngaahi Kolaiate te nau toki ha'u 'amui angé? Fai ha'o fakamo'oni ko e taimi ko ē kuo tau lava'i ai 'a e fanga laione mo e fanga pea 'i he'etau mo'uí, te tau ma'u leva ha falala, 'ulungāanga, mo ha tui ke ikuna'i 'aki hotau ngaahi Kolaiaté.
- Ko e hā nai 'a e ngaahi Kolaiate 'oku tau fetaulaki mo ia he 'aho ní? Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako meia Tēvita 'o kau ki he founa ke ikuna'i 'aki kinautolú? (Vakai, 1 Samuela 17:45; 'Efesō 6:11–18.) Kuo tokoni'i fēfē koe 'e he 'Eiki ke ke lava'i 'a e ngaahi Kolaiate ko ia kuo mou fetaulakí?

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

“Oku 'ātakai'i kimoutolu 'e ha ngaahi Kolaiate, ko ha ngaahi saieniti lalahi mo kovi pea ko 'enau taumu'á ke faka'auha 'a kimoutolu. 'Oku 'ikai ko ha fu'u kau tangata fute 'e hiva mā'olunga 'eni, ka ko ha kau tangata mo ha ngaahi kautaha 'a ia 'oku nau pule'i 'a e ngaahi me'a 'oku hā matamataleléi ka ko ha ngaahi me'a 'oku kovi, te nau 'ahi'ahi'i kimoutolu mo fakatupu ha'amou vai-vai, pea nau faka'auha kimoutolu. 'Oku kau 'i he ngaahi me'a ko 'ení 'a e piá, kava mālohí pea mo e tapaká. 'Oku fie ma'u 'e kinautolu 'oku nau fakatau atu 'a e ngaahi me'á ni ke mou faka'aonga'i kinautolu pea hoko 'o pōpula ki ai. 'Oku ou fanongo ai kuo lahi ha ngaahi fa'ahinga faito'o kona tapu kehekehe pea 'oku fu'u faingofua 'aupito hono ma'u 'i ha ngaahi 'apiako mā'olunga lahi. 'Oku ma'u 'e kinautolu 'oku nau fakatau atu 'a e ngaahi me'á ni ha pa'anga 'e lau miliona mei ai, pea ko e fu'u tauhele 'eni 'a e tēvoló. 'Oku 'i ai ha ngaahi fakatātā fakalielia 'oku hā ngali mālie mo ne tohoaki'i e tokangá, ka 'okú ne fakatupu 'a e faiangahalá. Kuo hoko 'eni ia ko ha fu'u pisinisi fakatupu pa'anga 'a hono pulusi 'o e ngaahi makasiní, fa'u o e ngaahi filimi mo e ngaahi me'a kehekehe pē kuo fokotu'utu'u mo fakataumu'a mai ke 'ave 'a ho'omou pa'angá pea tataki atu 'a kimoutolu ke fai 'a e ngaahi me'a te mou 'auha aí.

“Oku fu'u lava'ingata'a mo fu'u poto 'aupito 'a e ngaahi saieniti 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi me'a ko 'ení. Kuo nau 'osi pōto'i kinautolu 'i he feinga tau 'oku nau lolotonga fakahokó. Ko e me'a 'oku nau fie ma'u ko hono tauhele'i kimoutolu.

“Oku 'ikai fa'a malava ke fai ha faka'ehi'ehi kakato ia mei he ngaahi koloa ko 'eni kuo nau fakatupú. He 'oku lava ke mou sio ki he ngaahi me'á ni 'i he feitu'u kotoa pē. Kapau 'oku mou to'o 'a e makatā 'o e mo'oní 'i homou nimá, pea 'oku 'ikai totonu ke mou manavahē kimoutolu. Kuo 'osi fai homou akonaki'i, ako'i, pea mo homou fale'i. 'Oku mou ma'u 'a e ngaahi fo'i maka ko e 'ulungaanga ma'a mo e ongoongoleléi mo e anga-tonu ke tau'i 'aki e ngaahi fili ko 'eni 'oku nau feinga ke ikuna'i kimoutolú. Ka te mou lava pē 'e kimoutolu ke faka'ohovale'i kinautolu. 'E lava ke mou ikuna 'o kapau te mou ako'i 'a kimoutolu ke mou faka'ehi'ehi mei he ngaahi me'á ni. 'E lava ke mou lea ki he ngaahi me'á ni hono kotoa 'o hangē ko e lea na'e fai 'e Tēvita kia Kolaiaté, 'Okú ke ha'u kiate au 'aki 'a e heletā, mo e tao, pea mo e pā: ka 'oku ou 'alu atu kiate koe 'i he huafa 'o [e 'Eiki] 'o e ngaahi kau tau, ko e 'Otua 'o e ngaahi tau 'a 'Isilelí, 'a ia kuó ke pōlepole ki aí.' ”

“Te mou ikuna... ’oku ‘iate kimoutolu ‘a Hono mālohí ke tokoni‘i ‘a kimoutolu. ‘Oku ‘i ai ho‘omou totonu ki he tauhi mai ‘a e kau ‘āngeló ke malu‘i ‘a kimoutolu. ‘Oua na‘á mou tuku ke fakamanavahē‘i kimoutolu ‘e Kolaiate. ‘Oua na‘á mou vaivai pea mou tu‘u ma‘u, pea te mou ikuna noa” (“Ko Hono Ikuna‘i ‘o e Ngaahi Kolaiate ‘i He‘etau Mo‘uí” *Tūhulu*, Siulai 1983, palakalafi 23–26.)

Faka‘osí

Fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau falala pea talangofua ki he ‘Eikí. Palōmesi ange kiate kinautolu kapau te nau fai ia te nau faka‘au ‘o toe mālohi ange pea ma‘u ‘a e ‘ilo fakapapau ‘e tokoni‘i kinautolu ‘e he ‘Eikí ke nau ikuna‘i ‘a honau ngaahi Kolaiate fakafo‘ituituí. Fakamanatu ange ki he kalasí ‘oku vakai mai ‘a e ‘Eikí ia ki hotau ngaahi lotó, kae ‘ikai ki he‘etau koloá, hotau tu‘ungá pe ko ‘etau muimui ki he ngaahi tō‘onga ‘oku manakoa ‘e he kakaí.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako‘i e Lēsoní

‘Oku fakalahi mai ‘e he ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founa fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu‘u atú. ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. Ko e kumi ‘uhinga ke faiangahalá

‘E ‘aonga ‘a e lea ko ‘ení na‘e fai ‘e ‘Eletā Sipenisā W. Kimipolo ‘i he taimi te mou lau ai ki he talangata‘a ‘a Saula fekau‘aki mo e kakai ‘Amalekí:

“Na‘e kumi ‘uhinga ‘a Saula. Na‘e faingofua pē ki ai ke ne talangofua ‘o faka‘auha ‘a e ngaahi tu‘í, he ko e hā hano ‘aonga ‘o ha ngaahi tu‘i kuo ma‘u pōpulá? Ko e hā hono ‘uhinga kae ‘ikai ke fakamo‘ui ai ‘a e fanga sipi mo e fanga pulu sisinó? ‘Ikai na‘e mā‘olunga ange ‘ene tu‘utu‘uni ‘a‘ana ko e tu‘í ‘i he tu‘utu‘uni ‘a Samuela ko ha tangata mā‘ulalo peé?...

“Hono ‘ikai tokolahi ‘a e kakai ‘i ‘Isileli he ‘ahó ni ‘oku nau tatau mo Saulá. ‘E ‘i ai ha toko taha ia te ne tauhi e ni‘ihi ‘o e ngaahi fakahā mei he ‘Otuá ‘o fekau‘aki mo e mo‘ui leleí ka kuo pau pē ke inu ‘ene ipu kofi ‘a‘ana kuó ne anga ki aí; pea ‘e ‘ikai ke ne ifi tapaka ia pe inu kava mālohi he ‘oku ‘ikai ke ne sai‘ia ia ai, ka kuo pau pē ke ‘ai ‘ene ipu tī ‘a‘ana ia ka e toki fiemālie.

“Te ne fua hono fatongia fakasiasí he ‘okú ne sai‘ia ia he me‘a ‘okú ne fai pea ma‘u foki ai mo hono kí‘i ngeia... .ka ‘oku faingata‘a ki ai ke totongi ‘ene vahehongofulú ko ia ‘oku faingofua pē ‘ene kumi ‘e ia ha fa‘ahinga ‘uhinga ke ‘oua na‘á ne totongi ai ‘ene vahehongofulú. ‘Oku ‘ikai ke ne ma‘u ‘e ia ha pa‘anga fe‘unga... ‘Oku ‘ikai ke ne fakapapau‘i pe ‘oku vahevahe atu ma‘u pē ia ‘i he founa tatau mo ‘ene founa ‘a‘ana te ne faí, pea ko hai ia te ne ‘ilo mai ha me‘a ‘oku ‘ikai ke ne fai?

“‘E ‘i ai mo e toko taha te ne ‘alu ki he ngaahi houalotu ‘e ni‘ihi, ka te ne kumi ‘uhinga hangē ko Saulá ki he me‘a te ne fai ‘i he toenga ‘o e ‘ahó. Ko e hā hono ‘uhinga kae ‘ikai ke ne ‘alu ai ‘o sio ‘akapulu, sio faiva, kosi mo fakama‘a hono ‘apí, pe lele pē ‘ene pisinísí ‘o hangē ko e ngaahi ‘aho kehé?

“Pea ‘e kei ‘i ai pē mo ha toko taha ia te ne ‘alu ‘o fai hono ngaahi fatongia fakasiasí ka he ‘ikai ke ne tali ‘e ia ke fai atu ha ngaahi fokotu‘u fekau‘aki mo e

ngaahi palopalema fakafāmilī 'oku hoko 'i hono 'apí pe ko e faingata'a hono tātaki fakataha mai 'o e fāmilí ki he ngaahi taimi lotu fakafāmilí.

“Na'e pehē pē 'a Saula. Na'á ne lava pē 'e ia ke fai 'a e ngaahi me'a na'e lelei kiate iá ka na'á ne kumi 'uhinga ki he ngaahi me'a na'e fepaki mo 'ene ngaahi fiema'ú“ (i he Conference Report, Oct. 1954, 51.

2. Ko hono Ikuna'i 'o hotau ngaahi Kolaiaté

Tu'usi ha kongā afo 'oku fute 'e 91/2 hono lōloá (mita 'e 3), 'a ia ko e mā'olunga totonu pē ia 'o Kolaiaté. 'Ave ki he kalasí 'a e kongā afó, tepi fakapipiki, 'u la'ipepa ke lahi, pea mo ha peni faka'ilonga. Fakapipiki 'aki ha kongā tepi 'a e kongā afo ki 'olungá he holisi ke lele fakalōloa ki lalo, pea fakapipiki mo e tafa'aki ki laló,(pea ka fu'u lōloa e kongā afó ki he holisí pea tuku ke lele hifo pē 'o piko'i hifo ki he falikí). Fakahā ange ki he kalasí 'oku fakafongā'i 'e he kongā afó 'a Kolaiate. Kole ki he kalasí ke nau fakahā atu 'a e ngaahi me'a 'e fakatu'utāmaki kiate kinautolú (mahalo 'e kau he'enau ngaahi tali 'a e fielahí, ngaahi fakatātā ta'e fe'ungá, meheká, mo e ngaahi faito'o kona tapú.) Hiki e me'a fakatu'utāmaki taki taha 'i ha la'ipepa pea fakapipiki 'a e la'ipepá ki he holisí fakataha mo e kongā afó, ke lele pē mei 'olunga 'o a'u ki lalo.

Fakamatala'i ange 'oku tau fie ma'u ha ngaahi mahafu tau ke ikuna'i 'aki 'a Kolaiate. Fehu'i ki he kalasí ke nau fakahā atu 'a e ngaahi mahafu tau ko ia te nau lava ke ikuna'i 'a Kolaiate ('e kau he ngaahi tali 'a e falala ki he 'Eikí, lotú, ako e folofolá, ako ke 'ilo'i e mo'oní, 'ulungaanga-ma'á, pea mo fili e ngaahi kaume'a 'oku lelei.) Ko 'ene tala atu pē 'e he kalasí ha mahafu tau pea ke to'o mei he holisí ha la'ipepa 'e taha. Kamata pē mei he tafa'aki ki 'olunga 'o e kongā afó hono to'o 'o e la'ipepá mo e tepi 'okú ne pukepuke 'a e kongā afo ki he holisí. Tuku ke homo hifo 'a e kongā afó ki he la'ipepa 'oku hokó. Ko 'ene 'osi pe hono to'o kotoa 'o e pepá mo e tepí, 'e tō hifo leva 'a e kongā afó ki he falikí pea ko hono ikuna'i ia 'o Kolaiaté.

“Ke ‘Iate Kitaua Ma’u ai pē ‘a [e ‘Eikí] ‘o Ta’e ngata”

Lēsoni
23

1 Samuela 18–20; 23–24

Taumu’á Ke fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau faitotonu ki honau ngaahi kau-me’á ‘o hangē pē ko Sonatane mo Tēvitá, pea ke nau faka’ehi’ehi mei he meheká mo e taufehi’á ‘o hangē ko Saulá.

- Teuteú**
1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
    - 1 Samuela 18:1–16. Na’e fai ‘e Sonatane mo Tēvita ha fuakava ko e ongo kaume’a kinaua (18:1–4). Na’e fakalāngilangi’i ‘a Tēvita ‘e he kakai ‘Isileli ko ‘ene ikuna ‘i he taú (18:5–7). Na’e meheka ‘a Saula ‘ia Tēvita pea na’á ne feinga ke velo’i ia ‘aki ‘a e tao (18:8–16; fakatokanga’i ange ‘oku tala mai ‘i he Liliu ‘e Siosefa Sāmita ‘o e Tohi Tapú ko e laumālie kovi ko ia na’e ma’u ‘e Saulá na’e *ikai* mei he ‘Otuá ia.)
    - Na’e tau’i ‘e Tēvita ‘a e kau Filisitiá ka ne ma’u ‘a e totonu ke mali mo e ‘ofefine ‘o Saulá, ka na’e ‘ikai ke ne ‘ilo’i ko e faka’amu ‘a Saulá ia ke ne mate ‘i he mala’e taú (18:17–25). Na’e ikuna’i ‘e Tēvita ‘a e kakai Filisitiá pea na’á ne mali mo Mikale, ko e ‘ofefine ‘o Saula (18:26–28). Na’e fakahā ‘e Sonatane kia Tēvita ke ne toitoi ka ne feinga ke fakaloto’i ‘a Saula ke ‘oua te ne tāmata’i ia (19:1–7). Na’e toe feinga ‘a Saula ke velo’i ‘a Tēvita ‘aki ‘a e taó ka na’e ‘ikai lava (19:9–10. Na’e fakahaofi ‘e Sonatane ‘a Tēvita mei ha toe feinga ‘a Saula ke to’o ‘ene mo’uí (19:11–18).
    - 1 Samuela 20. Na’e toe fakafou ‘e Sonatane mo Tēvita ‘ena fuakava ko e ongo kaume’a kinaua pea na nofo melino (fakatokanga’i ange na’e ‘ikai ngata pē ‘a e fuakava ko ‘ení ‘i he vā ‘o Sonatane mo Tēvita, ka na’e toe ‘uhinga pe foki ia ki hona ongo falé.) ‘I he toe feinga ‘a Saula ke tamate’i ‘a Tēvita, na’e fakatokanga ki ai ‘e Sonatane ke ne hola.
    - 1 Samuela 23–24. Na’e kei hokohoko atu pē hono tau’i ‘e Tēvita ‘a e kau Filisitiá mo ‘ene hola mea Saulá. Na’e ‘ilo ‘e Tēvita ‘a Saula pea na’á ne fakamo’ui pē ia.
  2. Ngaahi folofola kehe ke laú: 1 Samuela 14:1–16; 2 Samuela 1.

Fokotu’u ki he Founa Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei kapau te ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha’o ‘Ekitivití pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fai e fehu’i ko ‘ení ki he kalasí:

- Ko e hā ha ní’ihi ‘o e ngaahi ‘ulungaanga lelei te ke fie ma’u ke ma’u ‘e hao kaume’a? (‘E lelei ke ke hiki ‘a e ngaahi tali ‘a e kalasí ‘i he palakipoé. Malava ke kau he ngaahi talí ‘a e mateakí, anga-tonú, ta’e siokitá, anga-leleí, mo e ‘ofá.)

Tala ange ‘oku ako’i ‘e he kongá ‘o e lēsoni ko ‘ení ‘a hono mahu’inga ‘o ‘ete hoko ko ha kaume’a mo’oni.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

'I ho'ó ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. Na'e fai 'e Sonatane mo Tēvita ha fuakava ko ha ongo kaume'a kinaua.

Na'e meheka 'a Saula 'ia Tēvita peá ne feinga ke tāmāte'i ia.

Ako'i mo alea'i 'a 1 Samuela 18:1–6.

Na'e vave 'aupito e hoko a Tēvita ko he helo 'i he hili pē 'ene tāmāte'i 'a Kolaiatē. Na'e fakalāngilangi'i ia 'e Saula mo e pule'angá hono kotoa. Ka neongo ia, na'e 'ikai ha taha 'e toe faitotonu ange kia Tēvita 'o hangē ko e foha 'o Saula, ko Sonatané.

- Na'e fēfē 'a e feongo'aki 'a Sonatane mo Tēvita? (1 Samuela 18:1, 3.) Ko e hā hono 'uhinga na'e mei ngali faingofua ai pē kia Sonatane ke ne meheka 'ia Tēvita?
  - a. Ko Sonatane na'e totonu ke hoko ko e tu'i hono hokó he ko e foha ia 'o Saulá. Ka kuo 'osi pani foki 'e he palōfita ia ko Samuelá 'a Tēvita ko e tu'i hokó (1 Samuela 16:6–13).
  - e. Na'e lahi hono fakalāngilangi'i 'o Tēvita 'e he kakai koe'uhí ko 'ene ikuna 'i he taú, lolotonga ko iá, na'e 'ikai ke fu'u fakatokanga'i 'a Sonatane ia 'i he'ene ngaahi lavame'a he mala'e taú (1 Samuela 14:1–16).
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai ke meheka ai 'a Sonatane 'ia Tēvita pe te ne ongo'i 'e kaungakovi ki ai ha fa'ahinga me'a koe'uhí ko Tēvita? (1 Samuela 18:1, 3.) Na'e fakahā fēfē 'e Sonatane 'a 'ene pou pou kia Tēvita? (Vakai, 1 Samuela 18:4. Na'á ne foaki hono pulupulu mo ene ngaahi me'ataú ma'a Tēvita.)
- Ko e hā ha ongo 'a e Tu'i ko Saulá kia Tēvita hili 'ene tāmāte'i 'a Kolaiate? (Vakai, 1 Samuela 18:2, 5. Na'e 'ave 'e Saula 'a Tēvita ki hono 'apí pea tuku ke ne pule ki he'ene kau taú.) Na'e fakahā fēfē 'e Tēvita 'a 'ene mo'ui mate-aki ki he Tu'i ko Saulá (Vakai, 1 Samuela 18:5). Ko e hā ha me'a na'á ne fakatupu 'a e taufehi'a 'a Saula kia Tēvita? (Vakai, 1 Samuela 18:6–9.) Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fa'a faingata'a ai he taimi 'e ní'ihí ke tau fiefia 'i ha lavame'a 'a ha ní'ihí kehe? 'Oku uesa fēfē 'e he meheká mo e fielahí 'a 'etau lelei fakalaumālié?

Na'e pehē 'e 'Eselā Tafu Penisoni:

"Na'e hoko 'a Saula ko ha fili kia Tēvita koe'uhí pē ko e fielahí. Na'á ne meheka koe'uhí ko e hiva 'a e kau fefine 'Isilelí 'o pehē, 'Kuo taa'i 'e Saula 'e ne ngaahi toko afe, ka ko Tēvita 'ene ngaahi toko mano' (1 Samuela 18:7; vakai foki, 18:6, 8).

"'Oku lahi ange 'a e manavahē 'a e toko taha fielahí ia ki he fakamaau 'a e tangatá 'i he'ene manavahē ki he fakamaau 'a e Otuá... 'Oku mahu'inga ange kiate ia 'ene fakakaukau 'o pehē 'Ko e hā nai e fakakaukau-loto mai 'a e kakai kiate aú?' 'I he pehē 'Ko e hā nai e fakakaukau mai 'a e 'Otuá kiate aú?'... .

"Ko 'etau manavahē ia ki he fakamaau 'a e tangata 'oku tau kikivi ai ke hā ngali lelei 'a e me'a kotoa pē ki he tangatá. 'Oku manako 'a e fielahí ki he

“fakamālō ‘a e tangatá ‘o lahi hake ‘i he fakamālō ‘a e ‘Otuá” (Sione 12:42–42). ‘Oku fakahā ‘e he ngaahi ‘uhinga ‘oku tau fai ai ha me‘á ‘a e faiangahala ‘i he fielahí. Na’e folofola ‘e Sīsū ‘o pehē na‘á Ne fai “ma‘u ai pē ‘a e ngaahi me‘a” na’e lelei ki he ‘Otuá (Sione 8:29). ‘Ikai ‘e lelei ange ke tau fai ha me‘a mo e fakataumu‘a pē ke hōifua ki ai e ‘Otuá kae ‘oua na‘á tau feinga ke hiki‘i hake kitautolu ke tau mā‘olunga ange ‘i hotau tokouá pe fai ke tau laka ange ‘i ha toko taha kehé?

“ ‘Oku ‘i ai ‘a e kakai fielahe ‘e ni‘ihi ‘oku lahi ange ‘enau tokanga ‘anautolu ke laka ange honau vāhengá ‘i he vāhenga ‘o ha taha kehé, ‘i he‘enau tokanga pe ‘oku lava nai ‘e honau vāhengá ke fakalato ‘a ‘enau ngaahi fiema‘ú. Ko e fakapale pē ‘oku nau ma‘u ai ko ‘enau ki‘i sai si‘i ange ‘i he toengá. . . .

“Ko e taimi ko ē ‘oku ma‘u ai ‘a hotau ngaahi lotó ‘e he fielahí, ‘oku mole leva ‘a ‘etau tau‘atāina pea ‘oku tau nofo pōpula leva ki he fakamaau ‘a e tangatá. ‘Oku le‘o lahi ange ‘a e kaikaila ‘a māmaní ‘i he ngaahi fanafana ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní. ‘Oku mahu‘inga ange ki he kakai fielahí ‘a e faka‘uhinga ia ‘a e tangatá ‘i he ngaahi fakahā ‘a e ‘Otuá, pea ‘oku nau tuku ange leva ‘e kinautolu ‘a e va‘a ukameá” (‘i he Conference Report, Apr. 1989, 4–5; or *Ensign*, May 1989, 5).

- Na’e fēfē ‘a Tēvita ‘i he hili hono tāpuekina ia ‘e he ‘Eiki ke ne ikuna ‘i he mala‘etaú? (Vakai, 1 Samuela 18:5, 14–16.) Ko e hā ha me‘a ‘oku lava ke tau ako mei he‘ene sīpingá? ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘o e pehē ko ia ke “[tau] fai fakapotopoto” ‘i he taimi ‘oku tau lavame‘a ai?

2. Na’e toe feinga tu‘o tolu ‘a Saula ke to‘o ‘a e mo‘ui ‘a Tēvitá ka na’e ‘ikai lava.

Ako‘i mo alea‘i ‘a 1 Samuela 18:17–30; 19:1–18.

- Na’e loto ‘a Saula ke mali ‘a Tēvita mo ha taha ‘o hono ngaahi ‘ofefiné ‘o kapau te ne tau mo e kau Filisitiá. Ko e hā ha ‘uhinga totonu na’e fai ai ‘e Saula ‘a e me‘a ko ‘eni? (Vakai, 1 Samuela 18:20–25. Na‘á ne ‘amanaki ‘e tāmāte‘i ‘e he kau Filisitiá ‘a Tēvita.)
- Na’e hoko fēfē ‘a Sonatane ko ha kaume‘a mamae ‘i he taimi na’e kumi ai ‘e Saula ke tamate‘i ‘a Tēvitá? (Vakai, 1 Samuela 19:1–7.) ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘ete hoko ko ha kaume‘a mamae? Ko e hā ha ngaahi founga ‘oku faitotonu atu ai ho ngaahi kaume‘á kiate koe? ‘Okú ke faitotonu fēfē leva koe ki ho ngaahi kaume‘á?
- Neongo ‘a e ngaahi feinga na’e fai ‘e Sonatane ke fetongi ai ‘e Saula ‘ene taufehi‘a kia Tēvitá ka na’e kei kumi pē ‘e Saula ke to‘o e mo‘ui ‘a Tēvitá (1 Samuela 19:9–10). Na’e fakahā fēfē ‘e Mikale, ko e mali ia ‘o Tēvitá, ‘a ‘ene faitotonu kia Tēvitá? (Vakai, 1 Samuela 19:11–18.)

3. Na’e toe fakafou ‘e Sonatane mo Tēvita ‘a ‘ena fuakavá ke na hoko ko ha ongo kaume‘a, pea na’e fakahaofi ‘e Sonatane ‘a e mo‘ui ‘a Tēvitá.

Ako‘i mo alea‘i ‘a 1 Samuela 20.

- Ko e hā ha me‘a na’e fai ‘e Tēvita ki he taufehi‘a mo e ngaahi feinga ko ‘eni ‘a Saula ke tāmāte‘i ia? (Vakai, 1 Samuela 20:1.) Na’e anga fēfē hono kei hoko-hoko fakahā ‘e Sonatane ‘ene anga fakakaume‘a kia Tēvitá lolotonga ko ia

‘oku feinga ‘a Saula ia ke to’o ‘ene mo’uí? (Vakai, 1 Samuela 20:2–4; 13–17, 23; vakai foki, 1 Samuela 20:24–42, pea ‘oku alea’i foki ‘eni ‘i lalo.)

- Na’e anga fēfē e kaunga ‘a e tui ki he ‘Otuá ‘i he kaungā-me’á ‘a Sonatane mo Tēvitá? (Vakai, 1 Samuela 20:23.) Ko e hā ha kaunga ‘o ‘etau ‘ofa ki he Otuá ki he’etau ‘ofa ki he ni’ihi kehé?
- Kapau ‘oku tau fakamu’omu’a ‘i he’etau mo’ui ‘a e faitotonu ki he ‘Otuá, ko e hā e me’a te tau fai ‘i he taimi ‘oku fai ai ‘e hotau ngaahi kaume’á ha me’a hala? (Te tau feinga ‘i he loto ‘ofa mo’oni ke tokoni’i hotau ngaahi kaume’á ke nau liliu.) Ko e hā ha me’a te tau fai kapau ‘e kole mai ‘e hotau ngaahi kaume’á ke tau fai ‘a e ngaahi me’a ‘oku halá? (‘E ‘ikai ke tau fai ‘e kitautolu ‘a e ngaahi me’a ta’e totonu ‘oku kole mai ‘e hotau ngaahi kaume’á ke tau fai ‘o tatau ai pē pe ko e hā e me’a ‘e hoko ‘i hotau vaá, pea te tau feinga ke fakaloto’i hotau ngaahi kaume’á ke nau fai ‘a e ngaahi fili ‘oku totonú.)
- Ko e hā ha founga na’e ‘ai ke fakahā ‘aki ‘e Sonatane kia Tēvita ke ne ‘ilo’i na’e lelei pē ke ne foki mai ki he loto’ā ‘o Saula? (Vakai, 1 Samuela 20:5–7, 18–22.) Ko e hā ha me’a na’e hoko kia Saula ‘i he ‘ikai ke ‘alu ange ‘a Tēvita pea mo hono malu’i ‘e Sonatane ‘a hono kaume’á? (Vakai, 1 Samuela 20:24–33.) Na’e anga fēfē ‘a e fakatokanga ‘a Sonatane kia Tēvita ke ne hola meia Saula? (Vakai, 1 Samuela 20:35–42.)

4. Na’e fonu ‘a Saula ‘i he loto-taufehi’á kia Tēvita. Na’e fakamo’ui pē ‘e Tēvita ‘a Saula.

Ako’i mo alea’i ‘a 1 Samuela 23–24.

- Na’e tāpuekina ‘a Tēvita ‘o ne kei hokohoko ikuna ai pē ‘i he mala’e taú (1 Samuela 23:1–5). Ko e hā hono ‘uhinga na’e pau ke ‘alu ai ‘a Tēvita mei he kolo ko Kiilá hili ia ‘ene fakahaofi hono kakaí mei he kau Filisitiá? (Vakai, 1 Samuela 23:7–13).
- ‘I he fanongo pē ‘a Saula kuo ‘i Kiila ‘a Tēvitá, na’á ne teuteu’i leva ‘ene kau tau ke nau hanga ‘o faka’auha kotoa e koló (1 Samuela 23:10). Ko e hā ha me’a na’á ne liliu ‘a Saula mei he’ene hoko ko ha tu’i anga-mā’oni’oni ki ha toko taha na’á ne loto ke faka’auha ha fu’u kolo kakato koe’uhí pē ke mate ai ha tangata ‘e toko taha. Ko e hā nai hono ‘uhinga ‘oku fu’u mālohi pehē fau ai ‘a e meheká mo e loto taufehi’á? Te tau to’o atu fēfē meiate kitautolu ‘a e meheká pe ko e taufehi’á?
- Ko e taimi ko ē na’e toi ai ‘a Tēvita meia Saulá, na’e ‘a’ahi ki ai ‘a Sonatane ‘o ne “fakamālohi hono nimá ‘i he ‘Otuá” (1 Samuela 23:16). ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘o e lea ko ‘ení? Te tau lava fēfē ke fakamālohia ‘a hotau ngaahi kaungā-me’á ‘i he ‘Otuá?
- Lolotonga ‘a e feinga ‘e taha ‘a Saula ke ne tāmata’i ‘a Tēvitá, na’á ne mālōlō ai ‘i ha ‘ana (1 Samuela 24:1–3). Ko e hā ha lea ‘a e kau tangata ‘a Tēvitá ‘i he’enau ‘ilo ‘a Saula? (:Vakai, 1 Samuela 24:4.) Ko e hā ha me’a na’e fai ‘e Tēvita? (Vakai, 1 Samuela 24:4–5. Fakatokanga’i ange ‘oku hā he veesi 4 na’e hele’i ‘e Tēvita ‘a e mui kofu ‘o Saulá—ko e kongá ia ‘o hono pulupulu ‘okú ne faka’ilonga’i ‘a e mafaí.)

- Ko e hā hono ‘uhinga na’e fakafisi ai ‘a Tēvita ke ne fakalavea’i ‘a Saulá? (Vakai, 1 Samuela 24:6–12.) Ko e hā ha me’a ‘oku ako’i mai kiate kitautolu ‘e he sipinga na’e fai ‘e Tēvitá ‘o kau ki he sauni pe mo ‘etau tali fakafoki kiate kinautolu ‘oku nau faikovi mai kiate kitautolú? (Vakai, 1 Samuela 24:12–15; vakai foki, Molomona 8:20.) Ko e hā ha lea na’e fai ‘e Saula ‘i hono fakamo’ui pē ia ‘e Tēvitá? (Vakai, 1 Samuela 24:16–19.)

Faka’osi

Fakamahino ange ‘oku fakamanatu mai kiate kitautolu ‘e he talanoa kia Sonatane mo Tēvita ‘oku hanga ‘e he kaungā-me’a mamaé ‘o ‘omi kitautolu ke tau toe ofi ange ki hotau ngaahi kaume’á pea ki he ‘Otuá. ‘Oku fakamanatu’i mai ‘e he talanoa ‘o Saulá kiate kitautolu, ‘e lava pē ke ma’u kitautolu ‘e he meheká mo e taufehi’á ‘o ne ‘ave kitautolu ke tau mama’o mei hotau ngaahi kaungā-me’á mo e ‘Otuá. Fakalotolahi’i e kalasí ke nau faitotonu ki honau ngaahi kaume’á koe’uhí kae lava ke nau lea kiate kinautolu ‘o pehē, “Ke ‘iate kitaua ma’u ai pē ‘a [e ‘Eikí] ‘o ta’e ngata” (1 Samuela 20:23).

**Fakakaukau ke
Fakalahi ki hono
Ako’i e Lēsoní**

Ko ‘ete fakafuofua’i pē ‘e kita ‘a e anga fakakaungāme’á

Faka’aonga’i ‘a e ‘Ekitivití ‘oku hoko haké kapau ‘okú ke loto ke fakamamafa’i ‘a hono mahu’inga ‘o ‘ete hoko ko ha kaume’a mamaé.

‘Oange ke taki taha e kalasí ha la’ipepa mo ha peni pe peni-vahevahe. Tala ange te ke ‘oange ha ngaahi fehu’i ke tokoni kiate kinautolu ke nau ‘ilo’i pe ko e ngaahi kaume’a mo’oni koā kinautolu pe ‘ikai. Fekau e kalasí ke nau hiki ‘enau ngaahi talí, peá ke tala ange ‘e ‘ikai fie ma’u ia ke nau fakahā atu ‘enau ngaahi talí ke mou fanongo ki ai. ‘Osi pē iá pea ke fai ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘ení:

1. Ko e hā ha me’a lelei na’á ke fai fakamuimui taha ma’a ha taha?
2. Ko e hā ha me’a ‘okú ke fai ‘i he taimi ‘okú ke fanongo ai ‘oku lea ta’e ‘ofa ha taha ki ha toko taha kehe?
3. Ko e hā ha me’a kuo ke fai ke tokoni’i ai ho ngaahi kaume’á ke nau hoko ko ha kakai lelei ange?

Taumu’á

Ke fakalotolahi’i e kalasí ke nau ma’a ‘i he fakakaukau pea ‘i he ngāue pea ke nau fakatomala mei he’enua ngaahi angahalá.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. 2 Samuela 11. Na’e fe’auaki ‘a Tēvita mo Patisepa, ko e mali ‘o ‘Uliá (11:1–5). Na’e ‘ikai lava ‘e Tēvita ke fufuu’i ‘ene faiangahalá (11:6–13). Na’á ne fa’ufa’u ke mate ‘a ‘Uliá ‘i he taú (11:14–17). Na’e mali ‘a Tēvita mo Patisepa pea na’e ‘i ai hona foha (11:26–27).
  - e. 2 Samuela 12:1–23. Na’e lau e palōfita ko Nātani ki he mamafa ‘o e ngaahi angahala ‘a Tēvitá ‘aki ‘ene fai ki ai ha talanoa fakatātā (12:1–6). ‘Oku fakahā kia Tēvita ‘e tautea ia koe’uhí ko ‘ene ngaahi faiangahalá (12:7–14; fakatokanga’i ange ‘oku pehē ‘i he veesi 13 ‘i he Tohi Tapu na’e Liliu ‘e Siosefa Sāmitá, “Kuo ‘ikai foki ‘ave ‘e [he ‘Eikí] ‘a ho’o angahalá ke ‘ikai te ke mate ai”) Na’e mate ‘a e fuofua foha ‘o Tēvita mo Patisepá ‘i he’ene kei sí’i (12:15–23).
  - f. Saame 51. Na’e fakatomala ‘a Tēvita pea feinga ke ma’u ‘a e fakamolemolé.
2. Folofola kehe ke laú: 2 Samuela 2–10.
3. Kapau te ke faka’aonga’i ‘a e ‘Ekitiviti ke taki’aki’i ‘aki e tokangá peá ke ha’u mo ha fo’i filo mo ha helekosi.

**Fokotu’u ki he
Founga Fai ‘o
e Lēsoní**

‘Ekitiviti ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei kapau te ke faka’aonga’i ‘a e ‘Ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha’o ‘Ekitiviti pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Kole ha taha ke ha’u ‘o tu’u ‘i mu’a he kalasí pea fakamafao hono ongo nima ki mu’a. Ha’i fakangahomohomo pē hono ongo nima ‘aki ha me’i filo. Fakamatala’i ange ‘oku fakafofonga’i ‘e he tu’oni filo ko ‘ení ‘e taha ‘a e fo’i fakakaukau ‘uli. ‘Osi ko iá pea fekau e toko taha ni ke ne motuhi e me’i filo ‘aki ‘ene fao’i hono ongo nimá ki he tafa’akí.

- Ko e hā ha me’a ‘oku totonu ke tau fai ‘i he taimi ‘oku ha’u ai ki he’etau fakakaukau ha fo’i fakakaukau ‘uli? (‘Oku totonu ke tau tukuange ia ke ‘alu he taimi pē ko iá.)

Kole ki he toko taha ‘i mu’a ke ne toe fakamafao ange hono ongo nimá ki mu’a. Hanga ‘o takatakai ‘aki hono ongo nimá ha ngaahi me’i filo—‘ai ke ki’i faingata’a ange ‘ene motuhí. ‘Osi iá peá ke kole ange ki he toko tahá ni ke ne feinga ke motuhi ‘a e ngaahi me’i filó. Toutou fai pē ‘a e me’a tatau kae ‘oua kuo lahi e filo na’e takai hono ongo nimá ‘o ‘ikai toe lava hano motuhi.

- Ko e hā ha me'a 'oku hoko 'i he taimi 'oku tau tuku ai pē 'a e ngaahi fakakaukau 'ulí ke nofo 'i he'etau ngaahi fakakaukau?

Hanga 'o 'ai ke 'ata'atā e ongo nima 'o e toko taha na'e 'i mu'á 'aki ho'o kosi'i e filo 'aki e helekosi. Fakamatala'i ange 'oku 'omi 'e he kongá ko 'eni 'o e lēsoni 'a e ngaahi nunu'a 'o hono tuku 'i he'etau ngaahi fakakaukau 'a e ngaahi fakakaukau 'oku 'ulí. 'Oku toe fakamatala foki 'a e lēsoni ki he ngaahi founa ke tau faka'ata'ataa'i ai kitautolu mei he ngaahi fakakaukau 'ulí.

Alea'i 'o e Folofolá mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'eni, mou alea'i 'a e founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki he ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá. Koe'uhí 'e faingata'a ke fai 'a e fehu'i kotoa pē pe fakamatala'i 'a e me'a kotoa pē 'i he lēsoni, 'oku totonu ke ke fa'a lotu pea ke toki fili 'a e ngaahi me'a ko ia 'e lelei taha ki he kalasí. 'E lava pē ke ke fetongi 'e koe 'a e ngaahi fehu'i 'e ní'hi ke fe'unga mo ho'o kalasí.

'Oku 'omai mei he tohi 1 Samuela 25 'o a'u ki he 2 Samuela 10 'a e fakamatala fakahisitōlia mahu'inga 'o kau ki he lēsoni ko 'eni. Pea koe'uhí 'oku 'ikai fakamatala 'a e lēsoni ko 'eni ki he ngaahi vahe ko iá, 'e lava pē ke ke fakamatala'i fakanounou ia 'o peheni:

Taimi nounou pē mei hono fakamo'ui 'e Tēvita 'a Saulá 'o 'ikai to'o 'ene mo'ui, na'e toe feinga pē 'a Saula ke tāmata'i 'a Tēvita. Na'e toe ma'u pē 'e Tēvita 'a e faingamālie ke ne tāmata'i 'a e tu'i ka na'e 'ikai ke ne fai pehē. Na'e kei hoko atu pē 'a e ngaahi taú 'i he vaha'a 'o e kakai 'o Siutá mo e ngaahi pule'anga na'e takatakai aí, pea na'e tō tau 'a Saula mo Sonatane 'i he taha 'o e ngaahi tau ko iá. Na'e hoko 'a Tēvita ko e tu'i 'o fetongi 'a Saula, pea na'á ne hoko ko e taha 'o e ngaahi tu'i 'iloa taha 'i he hisitōlia 'o 'Isilelí. Na'á ne fakataha'i 'a e ngaahi matakali ke nau hoko ko e pule'anga pē 'e taha, pea ma'u mo e fonua na'e tala'ofa ange 'aki ki hono kakai, pea na'á ne fokotu'u ha pule'anga 'a ia na'e fakava'e 'aki e fono 'a e 'Otuá. Ka neongo ia, ko e ngaahi ta'u 'e 20 fakamuimui 'o 'ene mo'ui, na'e fakamele'i ia 'e he'ene ngaahi fili ki he faiangahalá 'a ia 'oku fakamatala ki ai 'i he lēsoni ko 'eni.

1. Na'e fe'auaki 'a Tēvita mo Patisepa pea na'á ne fa'ufa'u ke mate 'a 'Ulia, ko e husepāniti 'o Patisepá.

Ako'i mo alea'i 'a 2 Samuela 11.

- Na'e 'eve'eva 'a Tēvita 'i 'olunga 'i hono funga falé peá ne mamata ai kia Patisepa pea na'e 'ahi'ahi'i ai ia ke ne faiangahala mo ia (2 Samuela 11:2). Ko e hā ha me'a na'e totonu ke fai 'e Tēvita 'i he taimi na'á ne mamata ai kia Patisepá? Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Tēvita 'o tupu ai 'ene faiangahala mo iá? (Vakai, 2 Samuela 11:2–4.) Ko e hā ha me'a 'okú ne fakatupu hono 'ahi'ahi'i 'o e kakai ke nau fai 'a e ngaahi angahala fakasekisuálé? Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke tau faka'ehi'ehi ai mei hono 'ahi'ahi'i kitautolu ke tau fai 'a e ngaahi angahala fakasekisuálé?

'E lelei kapau te ke fie hiki e ngaahi tali 'a e kalasí 'i he palakipoé 'o ke ngāue-aki ha saati hangē ko e saati 'oku hā atu 'i laló. Mahalo pē 'e kau e ngaahi me'a ko 'eni 'i he ngaahi tali te nau 'oatu:

Ngaahi me'a ke faka'ehi'ehi mei ai	Founga ke faka'ehi'ehi ai meiate kinautolú
Ngaahi fakakaukau 'uli mo ta'e ma'a	Fakafonu ho 'atamai 'aki ha ngaahi fakakaukau 'oku fakatupulaki.
Ngaahi polokalama televīsoné, ngaahi hele'uhilá, ngaahi makasiní, ngaahi tohí, mo e mūsika 'oku ta'e fe'unga mo ne fakatupu 'a e faiangahalá	Fili ha ngaahi polokalama televīsoné, hele'uhila, ngaahi tohi, ngaahi mūsika mo ha ngaahi me'a pē te ne ue'i ko e ke ke fai lelei.
Ngaahi 'ulungaanga ta'e fe'unga 'oku fai 'i he taimi teiti	Muimui ki he ngaahi founga teiti kuo tuku mai 'e he kau palōfita 'o e ngaahi 'aho ní 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i atu 'i he Ki Hono Fakamālohia 'o e To'u tupú.
Kei fie 'eva pē ka kuo 'osi mali	'Ofa 'i ho hoá 'aki ho lotó kotoa. Kei hoko-hoko atu pē 'a ho'o "'eva'i" (fakatupulaki 'a ho'omo feohi) mo ho hoá.
Ngaahi feitu'u pe ngaahi 'Ekitiviti te ne ta'ofi koe mei ho'o ma'u e feohi 'a e Laumālie Mā'oni'oni	Hanga 'o fakapapau'i te ke kei ma'u pē 'a e feohi 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he ngaahi feitu'u 'okú ke 'alu ki ai mo e ngaahi 'Ekitiviti 'okú ke kau ai.

'E lava ke ke faka'aonga'i 'a e fakakaukau 'uluaki ke fakalahi ki hono ako'i e lēsoni kapau te mou alea'i ha ngaahi founga ke to'o 'aki 'a e ngaahi fakakaukau 'ulí kapau te ke fie ma'u.

- Ko e hā ha me'a na'e feinga 'a Tēvita ke fai 'i he'ene 'ilo'i ko ia kuo faitama 'a Patisepa? (Vakai, 2 Samuela 11:6–13). Na'a ne feinga ke 'ai a 'Ulia, ko e mali ia 'o Patisepá, ke ne foki ki hono 'apí kia Patisepa. Pea 'e pehē leva ko e pēpē 'a'ana ('Ulia) 'oku kei faitama'i.) Ko e hā hono 'uhinga na'e fehālaaki ai 'a e palani 'a Tēvitá? (Vakai, 2 Samuela 11:11. Na'e 'ikai fie foki 'a Ulia ia ki hono 'apí he fo'i taimi ko 'ení he na'a ne ongo'i 'a kinautolu na'a nau 'i he mala'et-aú fakatahá, peá ne pehē na'e totonu pē ke ne nofo mo kinautolu.)
- Ko e hā mo ha toe angahala lahi ange na'e fai 'e Tēvita 'i he'ene feinga ko ia ke fufuu'i 'a 'ene faiangahala ko 'ení? (Vakai, 2 Samuela 11:14–17.) 'Oku mou pehē ko hai na'e fakakaukau 'a Tēvita te ne lava 'o fufuu'i mei ai 'a 'ene faiangahalá? 'Oku anga fēfē 'a e feinga 'a e kakaí he ngaahi 'ahó ni ke fufuu'i 'enau ngaahi faiangahalá? Ko e hā ha me'a 'oku hoko 'i he taimi 'oku tau feinga ai ke fufuu'i 'etau ngaahi faiangahalá?

Na'e pehē 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti:

“Oua na'a ke ongo'i fiemālie pē 'o pehē tokua 'oku 'ikai ke 'ilo'i 'e he ni'ihiki kehe 'a ho'o ngaahi faiangahalá. He 'oku hangē ia ko ha 'osialesi 'oku hū hono 'ulú 'o toitoi 'i he 'one'oné. Ko 'ene fakapo'uli pē 'okú ne sio ia ki ai peá ne ongo'i 'okú ne puli 'aupito. Ka ko hono mo'oni, 'oku tekeutua mai pē ia ki tu'a. 'Oku pehē pē 'a e 'afio'i 'e he'etau Tamai 'i Hēvaní mo Hono 'Alo 'Ofa'angá 'a e me'a kotoa pē 'oku tau faí. 'Okú na 'afio'i e me'a kotoa pē kau kiate kitautolú. . .

“Kapau na'a ke fakahoko ha angahala 'oku mamafa, 'e 'ikai pe ke ke ma'u 'e koe ha nonga mo ha fiemālie 'o fuoloa 'i he me'a kuó ke faí. Ko e taimi 'okú

ke feinga ai ke kumi ha fa'ahinga 'uhinga ke 'ufi'ufi 'aki 'a e faiangahalá, 'e hangē pē 'okú ne fakalelei' e palōpalemá, ka 'oku 'ikai. He 'oku hanga mai 'a e 'ahi'ahí ia ke ne fakahā ke 'ilo'i 'e he toko taha kotoa pē 'a e ngaahi fehāla-aki fakamā taha kuo ke fai 'i he taimi ko ia 'e kaunga kovi taha kiate koé. He 'okú ne 'oku fīfī fakataha 'a e ngaahi loí 'o a'u ki ha tu'unga 'oku hoko ai ia ko ha tauhele 'e ma'u ai koe 'e Sētane ke fakamamahi'i koé" ('i he Conference Report, Apr. 1995, 103; or *Ensign*, May 1995, 77).

'E lava ke ke faka'aonga'i 'a e fakakaukau hono uá ke fakalahi ki hono ako'i e lēsoni ke fakatātaai 'aki 'a hono fakatu'utāmaki 'o e feinga ke fufuu'i 'etau ngaahi faiangahalá, kapau te ke fie ma'u.

2. Na'e fakahā kia Tēvita 'e tautea ia koe'uhí ko 'ene ngaahi angahalá

Ako'i mo alea'i 'a 2 Samuela 12:1–23.

- Ko e hā ha talanoa fakatātā na'e fai 'e he palōfita ko Nātani ke fakatātaai 'aki 'a e ta'e fiemālie 'a e 'Eikí 'i he me'a na'e fai 'e Tēvitá? (Vakai, 2 Samuela 12:1–4.) Ko e hā ha fakakaukau 'a Tēvita ki he me'a na'e fai 'e he tangata koloa'ía ki he tangata masiva 'i he talanoa fakatātaá? (Vakai, 2 Samuela 12:5–6.) Na'e tatau fēfē 'a e me'a na'e fai 'e Tēvitá mo e me'a na'e fai 'e he tangata koloa'ía? (Vakai, 2 Samuela 12:7–9.) Na'e fēfē 'a Tēvita 'i hono valoki'i ia 'e he 'Eikí? (Vakai, 2 Samuela 12:13.)
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai ke 'ilo'i ai 'e Tēvita ko ia na'e 'uhinga mai 'a e tangata koloa'ia he talanoa ki aí? Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku 'ikai ke tau fa'a fakatokanga'i ai 'i he taimi 'e ni'ihí 'a 'etau ngaahi faiangahalá?
- Ko e hā ha ngaahi nunu'a 'o e ngaahi faiangahala 'a Tēvita? (Vakai, 2 Samuela 12:10–14. 'Oku lava ke ma'u 'a hono fakahoko 'o e ngaahi kikite ko 'ení 'i he veesi 15–23 mo e ngaahi vahe hokohoko mai ai 'o e tohi 2 Samuela mo e 1 Ngaahi Tu'i; vakai foki, T&F 132:39. Fakatokanga'i ange ko e hia mamafa 'aupito 'a e fe'auakí, ka na'e tupu e 'ikai ke ma'u 'e Tēvita ia 'a hono hakeaki'i he na'e lau 'e he 'Eikí ko ia na'á ne fakapoongi 'a 'Uliá.)

Na'e pehē 'e Palesiteni Melioni G. Lomeni: "Neongo na'e 'ofeina lahi... 'a Tēvita 'e he 'Eikí (he ko e mo'oni, na'e pehē ko e tangata ia na'e mokoi ki ai e 'Otuá) ka na'á ne fakavaivai ia ki he 'ahi'ahí. Na'e tupu mei he'ene mo'ui ta'e anga-ma'á 'a 'ene fakapoó, pea ko hono nunu'a 'a e mole meiate ia 'a hono fāmilí pea mo hono hakeaki'i" ('i he Conference Report, Apr. 1979, 60; or *Ensign*, May 1979, 42).

- Ko e hā ha ni'ihí 'o e ngaahi nunu'a 'o e 'ikai anga-ma'á he 'ahó ni 'a ia 'oku hoko mai pē he taimi ko íá? Ko e hā leva 'e ngaahi nunu'a 'oku hoko ki he toko taha 'oku 'ikai ke fakatomala 'a ia 'e ki'i fuoloa pea toki hā mai?

3. Na'e fakatomala 'a Tēvita pea na'á ne feinga ke ma'u ha fakamolemole

Ako'i mo alea'i 'a e tohi Saame 51.

'I ha saame 'a Tēvita ki he 'Eikí, na'á ne fakahā ai 'a 'ene ma'u 'a e loto holi ke tokoni ki he ni'ihí kehe ke nau fakatomala, 'o ne pehē ai, "Te u akonaki 'aki 'a e kau talangata'á 'a ho ngaahi halá; pea 'e liliu kiate koe 'a e kau angahalá"

(Saame 51:13). Neongo na'e 'ikai ma'u 'a e hakeaki'i 'o Tēvita koe'uhí ko 'ene fa'ufa'u ke mate 'a 'Uliá, ka 'e lava pe ke tau ako mei he loto fakatomala na'á ne ma'u 'i he'ene feinga ko ia ke fakamolemole'i ia 'i he'ene fai 'a e angahala ko e fe'auaki. 'Oku ako'i mai 'e he'ene ngaahi lea 'i he Saame 51 'a e ngaahi tafa'aki lahi 'o e me'a ko e fakatomala mo'oni. Lolotonga ho'omou ako mo e kalasí 'o kau ki he saame ko 'ení, mou alea'i ha founa te tau lava ke faka'aonga'i ai 'i he'etau ngaahi mo'uí 'a e sipinga na'e tā 'e Tēvita 'i he fakatomalá.

- 'I he Saame 51, na'e 'uluaki lea pē 'a Tēvita 'o kau ki he 'Otuá pea mo 'Ene 'alo'ofá (Saame 51:1). Na'e toe lau pēe foki 'a Tēvita 'o kau ki he'ene faianga-hala (Saame 51:1–3). Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau 'ilo'i 'a e mafi 'o e 'Otuá pea mo 'etau angahalá 'i he taimi 'oku tau fakatomala ai mei he'etau ngaahi angahalá?
- Ko e hā ha me'a kuo pau ke tau feilaulau'i kae lava ke tau ma'u 'a e fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá? (Vakai, Saame 51, 16–17). 'Oku mou pehē 'oku 'uhinga ki he hā 'a e "loto mafesi mo mafōfoá"?
- 'Oku ange fēfē 'a e "tu'u ma'u ai pē 'i [hotau] 'aó [etau] angahala" pea toki fakamolemole'i leva kitautolu? (Saame 51:3). 'Oku fēfē leva 'ene liliu 'a e me'á ni hili hono fakamolemole'i kitautolú? (Vakai, Saame 51:10; 'Alamā 36:17–19.) 'Oku anga fēfē 'a e vakai mai 'a e 'Otuá ki he'etau ngaahi faiangahalá he kuohilí hili ia 'ene fakamolemole'i kitautolú? (Vakai, Saame 51:9; 'Īsaia 43:25; T&F 58:42.)
- Na'e fakamatala'i 'e Tēvita 'a e fakamolemole 'o ne pehē ko hono fakama'á (Saame 51:1–2, 7, 9–10), ko ha toe fakafoki mai (Saame 51:12), mo e fakatau-'atāina'i (Saame 51:14). Ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko ai 'a e ngaahi me'á ni ko e ngaahi fakamatala fe'unga mo e tāpuaki 'o e fakamolemole mei he 'Otuá?

Faka'osí

Fakamatala'i ange neongo 'etau lavame'á pea mo hotau mālohí ka 'e kei 'ahi'ahi'i pē kitautolu. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau fai 'a e ngaahi fetongi 'oku totonu ke fakahoko 'i he'enu ngaahi mo'uí 'a ia 'e tokoni'i ai kinautolu ke nau ma'a 'i he fakakaukau mo e ngāué. Fakahā 'a ho'o 'ofa kia Sīsū Kalaisí mo ho'o loto houna'ia koe'uhí ko e Fakalelei na'á ne fakahokó. Fai ha'o fakamo'oni 'e lava pē ke fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá koe'uhí ko e Fakalelei.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'e he ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. Te ke lava ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko hono teke'i 'o e ngaahi fakakaukau 'uli mei hotau ngaahi 'atamaí

Fai 'i ho'o lea pē 'a'au 'a e fakamatala ko 'ení na'e fai 'e 'Eletā Poiti K. Peeká 'o kau ki he founa 'o hono teke'i atu mei he'etau ngaahi fakakaukau 'a e ngaahi fakakaukau 'uli 'oku hū mai fakatu'upakeé.

""Oku hangē 'a e 'atamaí ko ha funa siteisí. 'Oku hoko ma'u pē 'a e me'a ia ai tuku kehe 'a e taimi 'oku tau mohe ai. Kuo pau pē ke 'i ai ha fa'ahinga me'a ia 'oku hoko ai. Pe ko ha me'a fakakata, me'a fakamamahi, ha me'a mālie pe ta'e oli, lelei pe kovi; ka kuo pau pē ke 'i ai ha me'a 'oku hoko 'i he funa siteisi 'o e 'atamaí.

“Kuo ke fakatokanga’i nai ‘a e lolotonga pē ha fa’ahinga me’a ia ‘oku fai, ‘oku fakatu’upakē hake pē ‘a e ha’u ha ki’i fakakaukau kovi ia mei he tafa’akí na’e ‘ikai te ke loto ke ha’u, ‘o ne ma’u ‘e ia ‘a ho’o tokangá? ‘E feinga ‘a e fanga ki’i fakakaukau kovi ko ‘ení ke to’o ‘a ho’o fakakaukau mei he ngaahi me’a kotoa pē. Kapau te ke fakangofua ke nau kei hokohoko atu, ‘e mavahe leva mei he funga siteisé ‘a e ngaahi fakakaukau ma’a ‘okú ke ma’ú. ‘E ma’u leva koe ‘e he ngaahi fakakaukau ta’e mā’oni’oni he na’á ke loto pē ki ai.

“Kapau te ke tukulolo kiate kinautolu, te nau fakahoko leva ‘e kinautolu ‘i ho’o fakakaukau ha ngaahi me’a he ‘ikai te ke toe lava ‘e koe ‘o kātaki’i. Te nau fakatupu leva ha ongo’i mamahi, meheka, pe taufehi’a. ‘E a’u pē ki he ngaahi ongo’i ta’e fe’unga. Pea kapau te ke fakangofua ke nau ha’u ki he funga siteisí, te nau fa’ufa’u ‘a e founga fakaooloo fakapotopoto taha ke puke ‘aki ‘a ho’o tokangá. Ko e mo’oni te nau ‘ai ia ke hā ngali lelei mo fakaloto’i koe ke ke pehē ‘oku ‘ikai ha maumau ia ‘e hoko ai he ko e ngaahi fakakaukau ‘ata’atā pē kinautolu.

“Ko e hā leva e me’a ‘okú ke fai ‘i he taimi pehení, ‘a e taimi kuo pule’i ai ‘e he fanga ki’i fakakaukau ‘uli ‘a e funga siteisi ‘o ho’o fakakaukau, ‘o tatau ai pē ko e ngaahi fakakaukau ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘uli kae hangē ‘oku meimei ‘asi ma’a pē, pe ko e ngaahi fakakaukau ‘oku fu’u ‘uli ‘aupito pea ke ‘ilo pau pē ‘e koe ‘oku kovi pe hala? Kapau te ke lava ‘o mapule’i ho’o ngaahi fakakaukau, te ke lava’i pē ‘e koe kinautolu ‘o ‘ikai ke ke ‘ulungaanga ‘aki, pe te nau fusi ki lalo ho ngaahi ‘ulungaanga fakafo’ituituí. Kapau te ke lava ‘o ako ke pule’i kinautolu, te ke mo’ui fiefia.

“Ko e me’a ‘eni te u ako’i kiate kimoutolú. Fili ha fo’i himi ‘okú ke sai’ia ai mei he ngaahi hiva toputapu ‘a e Siasí, ha fo’i himi ‘oku fakafiefia hono ngaahi leá pea ongo ‘apasia ‘a hono fasi, ha himi te ne ‘oatu kiate koe ha fa’ahinga ongo ‘oku fakalaumālié. Fakakaukau fakalelei ki he fo’i himi ko ‘ení. Hanga ‘o ako ma’uloto ia. Pea neongo pē kuo te’eki ai ke ako mūsika koe, ka te ke lava pē ke fakakaukau ki he fo’i himi ko ‘ení.

“Hanga leva he taimi ni ‘o faka’aonga’i ‘a e fo’i himi ko ‘ení ke ‘alu ki ai ho’o fakakaukau. ‘Ai ke hoko ia ko ha ma’u’anga tokoni fakavavevave kiate koe. Ko e taimi pē ‘okú ke fakatokanga’i ai kuo homo mai ‘a e fanga ki’i fakakaukau ta’e totonu pe kovi ko ‘ení mei he tafa’akí ‘o nofo ia ‘i he funga siteisi ‘o ho’o fakakaukau, fakakaukau loto pē koe ki he fo’i fasi ‘o hangē pe ko ha’o fanongo ki ha fo’i tepí. Ko ‘ene kamata pē ‘a e fasi mo ha’u ki ho’o fakakaukau hono leá, ‘e mavahe atu leva ‘a e ngaahi fakakaukau ta’e fe’ungá ia. Te ne fetongi leva ‘e ia ha fa’ahinga ongo pē ‘oku ma’u ‘i ho’o fakakaukau. Koe’uhí ‘oku fakafiefia mo ma’a ‘a e fo’i himí, ‘e puli atu leva ‘a e ngaahi fakakaukau koví. Lolotonga ‘e ‘ikai fie feohi ‘a e me’a ma’á ia mo e ‘ulí, ‘oku pehē pē ‘a e ‘ikai ke tali ‘e he tēvoló ‘a e māmá.

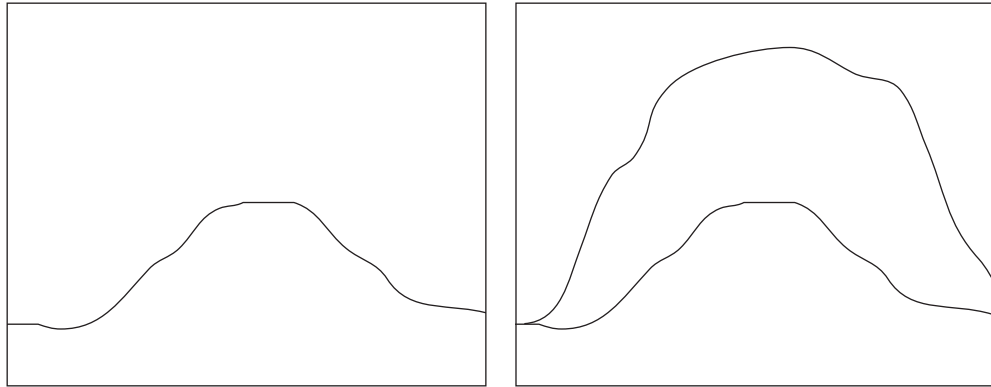
“Taimi nounou pē mei heni kuó ke fakatokanga’i ‘e koe ‘oku ‘ai pē mo ke ngū-ngū he fo’i fasi. Ko e taimi ko ē ‘okú ke fakafoki mai ai ho’o ngaahi fakakaukau, ‘okú ke ‘ilo’i ai na’e fakatupu ‘e ha fa’ahinga mālohi ‘o ha ngaahi me’a fakamāmani ‘a e fo’i fakakaukau ta’e fe’ungá ke hū mai ki he funga siteisi ‘o ho’o fakakaukau, pea ‘oku ha’u pē ‘a e fo’i hivá ia ki ho’o fakakaukau ‘iate ia pē.

“Ko ho’o lava pē ‘o teke’i mei ho’o fakakaukau ‘a e ngaahi fakakaukau ta’e fe’ungá, femo’uekina’i leva koe ‘i hono ako ‘o e ngaahi me’a ‘oku ‘aongá. Hanga ‘o fulihi

ho 'ātakaí koe'uhí ke ke feohi mo e ngaahi me'a ko ia te nau ue'i koe ke ke fai lelei mo 'oatu ha ngaahi fakakaukau 'oku lelei. Fakafemo'uekina'i kinautolu 'aki 'a e ngaahi me'a mā'oni'oni ('i he Conference Report, Oct. 1976, 99–100).

2. Ko hono fakatu'utāmaki 'o 'etau feinga ke 'ufi'ufi 'etau ngaahi angahalá

'I he feinga 'a Tēvita ke ne fufuu'i 'ene angahala 'i he fe'auakí, na'á ne fakahoko ai 'e ia ha angahala na'e toe lahi ange. Fakatatau 'a e angahala ko 'ení ki ha fokotu'unga kekelele pea mou alea'i ai 'a hono fakatu'utāmaki 'o 'etau feinga ke fufuu'i 'etau ngaahi angahalá. Fakatāta'a'i e fo'i fakakaukau ko 'ení 'i he palakipoé 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he fakatātā 'uluaki 'i he peesi ko 'ení.

- Ko e hā ha me'a 'e hoko 'o kapau te tau feinga ke tanu ha ki'i fokotu'unga kekelele si'isi'i? ('E faka'au 'o lahi ange 'a e fokotu'unga kekelele pea toe 'asi lelei ange. Fakatāta'a'i ange 'a e fo'i fakakaukau ko 'ení 'o hangē ko 'ene hā 'i he fakatātā fika ua 'i 'olungá.)
- 'Oku tatau fēfē hono fufuu'i pe 'ufi'ufi 'o 'etau ngaahi angahalá mo hono tanu pe fakapuliki hifo ha fokotu'unga kekelele? ('Oku faka'au pē 'o toe lahi ange 'etau ngaahi faiangahalá 'i he taimi 'oku tau feinga ke fufuu'i ai iá.)
- Ko e hā ha me'a 'oku totonu ke tau fai kapau 'oku 'ikai ke tau loto ke sio e kakaí ki ha fokotu'unga kekelele? ('Oku totonu ke tau tata 'a e fokotu'unga kekelele 'o 'ave kae 'oua na'á tau toe tanu hifo ia.) Te tau lava fēfē ke to'o 'a e angahalá mei he'etau mo'ui?

3. "Pea hili ia, na'e fehi'a 'aupito kiate ia 'a 'Amanoni" (2 Samuela 13:15)

'Oku hā 'i he 2 Samuela 13 'a e talanoa ki he foha 'o Tēvita ko 'Amanoni pea mo hono 'ofefine ko Tamaá. Na'e manako 'a 'Amanoni 'ia Tamaá pea ne fakamālohia i mo tohotoho'i ia.

- 'Oku pehē 'i he tohi 2 Samuela 13:1 na'e 'ofa 'a 'Amanoni kia Tamaá. Na'e founa fēfē 'a e liliu 'a e ongo na'e ma'u 'e 'Āmanoni kia Tamaá 'i he hili e angahala na'á ne fai kiate ia? (Vakai, 2 Samuela 13:15.) Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fa'a hoko ai 'a e taufehi'á, kae 'ikai ko e 'ofá, 'i he vā 'o e kakai 'oku nau maumau'i 'a e ngaahi fono 'o e anga-ma'á?

Na'e pehē 'e Palesitani Kōtoni B. Hingikeli: "Na'á ku fanongo ki ha pehē 'e 'Eletā Sione A. Uitisou. . . 'Oku ou fakatokanga'i ka ai ha talavou mo ha fine-mui 'oku na maumau'i 'a e ngaahi fono 'o e anga-ma'á, 'okú na iku pē kinaua 'o fetaufehi'a 'aki.' Kuó u 'osi mamata au he me'a tatau pē. Mahalo 'e kamata

‘aki pē ‘a e ngaahi lea ‘o e ‘ofá, ka ‘e hā mai ha ngaahi lea ‘ita mo ha lea fakamamahi ‘amui ange” (*Tūhulu*, Sepitema 1996, palakalafi 25, Pōpoaki ‘a e Kau Palesitenisi ‘Uluaki.)

4. Ko e ‘amanaki ma’á e toko taha ‘oku fakatomalá

‘E lelei kapau te ke faka’aonga’i ‘a e lea ko ‘ení na’e fai ‘e ‘Eletā Poiti K. Peeka kapau ‘okú ke fie fakamamafa’i ki he kalasí ‘oku te’eki ai tōmui ke fai ha fakatomala:

“‘Oku ‘ikai mei he ‘Eikí ‘a e fakakaukau fakatupu lotosi’i ko ia ‘oku pehē ko ‘ene hoko pē ha fehālāki (pe fai hokohoko ha ngaahi fehālaaki) ‘oku tōmui ‘aupito pē ke fai ha fakatomala ia. Kuó ne folofola mai, *kapau* te tau fakatomala, ‘e ‘ikai ngata pē ‘i He’ene hanga ‘o fakamolemole’i ‘a ‘etau ngaahi angahala, ka te Ne fakangalo’i kinautolu pea ‘ikai ke ne toe manatu ki ai. . . .’Oku hangē a e fakatomalá ia ko e koá; ‘okú ne lava ke fufulu ke ma’a ‘a e angahalá. ‘E fie ma’u ha koa fō mālohi ia ke ne to’o ‘a e ‘uli kuo tau ma’ú, ka kuo pau pē ke nau ma’a” (‘i he Conference Report, Apr. 1989, 72; pe *Ensign* , May 1989, 59).

“Ke Fakamālō ki [he ‘Eikí] ‘a e Me‘a Kotoa pē ‘Oku Mānavá”

Ngaahi Sāmé

Taumu‘á

Ke tokoni‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakahā ‘a ‘enau hounga‘ia koe‘uhí ko e Fakamo‘uí mo e ngaahi tāpuaki lahi kuo foaki mai ‘e he‘etau Tamai Hēvaní ma‘atautolú.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ‘oku alea‘i ‘i he lēsoni mo e lahi taha te ke lava ‘o ako mei he tohi ‘a e Ngaahi Sāmé.
2. Ako ‘a e lēsoní ‘i he fa‘a lotu ‘i ho‘o fili ha ngaahi folofola, ngaahi taumu‘a, mo ha ngaahi fehu‘i ‘e ‘aonga taha ki he kalasí. ‘Oku ‘ikai ke fakamatala ‘a e lēsoni ko ‘ení ‘o kau ki hono kotoa ‘o e tohi ‘a e Ngaahi Saame, ka ‘oku lau ia ki ha ní‘ihi pē ‘o e ngaahi taumu‘a mahu‘inga ‘oku hā ‘i hono kotoa ‘o e tohi.
3. Kapau ‘okú ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitiviti ‘uluakí ke takiaki‘i ‘aki e tokangá pea ke ha‘u mo ha fakatātā ‘o e Fakamo‘uí pea mo ha ngaahi me‘a ‘e fā pe nima ‘oku nau fakafofonga‘i mai ‘a e ngaahi me‘a ‘okú ke hounga‘ia aí, ‘o hangē ko e folofolá, ha la‘itā ‘o ha taha ‘okú ke ‘ofa ai, ha fa‘ahinga me‘a ‘okú ne fakafofonga‘i mai ha taha ‘o ho ngaahi talēnití, pe ko ha me‘akai. Kapau ‘okú ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitiviti hono uá pea ke kole ange ki ha toko taha pe toko ua ‘i he kalasí ke na teuteu mai ke fakamatala ki ha saame ‘okú na manako aí peá na fakahā ‘a hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ‘a e saame ko iá kiate kinauá.
4. ‘Omi ha fakatātā ‘o ha tempale pe ko ha ngaahi fakatātā ‘o ha ngaahi tempale.

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki‘i
‘Aki e Tokangá

Te ke lava ke faka‘aonga‘i ha taha ‘o e ngaahi ‘Ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitiviti pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní. Fili ‘a e ‘Ekitiviti ‘e ‘aonga taha ki he kalasí.

1. Faka‘ali‘ali ha fakatātā ‘o e Fakamo‘uí pea ke fakahā ‘a ho‘o hounga‘ia ‘i he‘ene mo‘uí mo ‘ene ngāué. Faka‘ali‘ali ‘a e ngaahi me‘a ‘oku nau fakafofonga‘i ‘a e ngaahi me‘a kehe ‘oku ‘uhinga ai ho‘o hounga‘ia. Fakahā ‘a ho‘o hounga‘ia ‘i he me‘a taki taha. Hili iá pea ke fai ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘ení:

- Ko e hā ha ngaahi me‘a-foaki mo ha ngaahi faingamālie mei he ‘Eikí ‘okú ke fakamālō taha aí? ‘E kehe fēfē ‘a ho‘o mo‘uí kapau na‘e ‘ikai ke ‘i ai ‘a e ngaahi tāpuaki ko ‘ení?

Tala ange ‘oku fakahā ‘e he ngaahi saame lahi ha fakafeta‘i koe‘uhí ko e ngaahi tāpuaki kuo foaki mai ‘e he ‘Eikí. ‘Oku fakatefito e kongá ‘o e lēsoni ko ‘ení ki he ngaahi tāpuaki mo e me‘a te tau lava ‘o fai ke fakahā ‘aki ‘etau fakamālō koe‘uhí ko e ngaahi tāpuakí ni.

2. Kole ki ha taha ‘i he kalasí ke ne lau le‘o lahi atu ‘a e Saame 23. Hili iá pea ke fai ange ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘ení:

- Ko e hā ha ngaahi ongo ‘oku fakahā ‘i he saame ko ‘ení? Ko e hā ho’o ongo ‘i he taimi ‘okú ke lau ai pe te ke fanongo ki he saame ko ‘ení?

Kole ki he toko taha pe toko ua ne ‘osi vahe ki ai ke na fakahā atu ha saame ‘okú na manako ai pea mo hono ‘uhinga ‘oku mahu’inga ai kiate kinauá.

Alea’i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó

‘I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ‘a e founga ‘e faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’uí. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

Fakamatala’i ange ko e tohi ‘a e Ngaahi Sāmé ko hano tātānaki fakataha mai ia ‘o ha ngaahi maau ‘a ia na’e ‘uluaki hiva’i kinautolu ko ha fakafeta’i pe ko ha kole ki he ‘Otuá. Ko e kongā lahi na’e fa’u ia ‘e Tēvita. ‘Oku hangē ‘a e tohi ia ko ‘ení ko ha tohi himi mei he kuonga ‘o ‘Isileli motu’á. ‘Oku hoko ‘a hono ngaahi vēsī ko ha ni’ihi ‘o e ngaahi me’a ongo fakalotomāfana taha kuo tohí, pea ‘oku fakahā ai ‘a e tui ki he ‘Eikí mo e loto holi fakamātoato ke mo’ui anga-mā’oni’oni.

1. Ko e ngaahi kikite fekau’aki mo e mo’ui mo e ngāue ‘a Sīsū Kalaisí

‘Oku lahi ‘a e ngaahi saame ‘oku kikite’i ai ‘a e ngāue ‘a Kalaisi ‘i he’ene hoko ko e Mīsaiá. Na’e folofola ‘a e Fakamo’uí hili ‘ene toetu’ú ‘o pehē, “Ke fakamo’oni ‘a e ngaahi me’a kotoa pē, ‘a ia kuo tohi kiate aú, ‘i he fono ‘a Mōsesé, kau palōfitá, mo e ngaahi Saamé” (Luke 24:44). Mou alea’i ‘a hono fakahoko ‘o ha ni’ihi si’i pē ‘o e ngaahi kikite ko ‘ení kau kia Kalaisi ‘a ia kuo tohi ‘i he tohi ‘o e Ngaahi Saamé:

Kikite	Fakahoko
Saame 107:23–30	Mātiu 8:23–27. Na’e fakanonga ‘e Sīsū ‘a e ngaahi matangi mo e ngaahi peaú
Saame 69:8	Sione 1:11; 7:5. Na’e ‘ikai ke tali ‘a Sīsū ‘e hono kakai totonu ‘o’oná.
Saame 41:9; 55:12–14	Sione 13:18, 21. Na’e lavaki’i ‘a Sīsū ‘e hono kaume’á pē.
Saame 69:20	Ma’ake 14:32–41. Na’e mamahi toko taha pē ‘a Sīsū ‘i Ketisemani.
Saame 22:7–8	Mātiu 27:39–43. Na’e manukia ‘a Sīsū.
Saame 22:16	Ma’ake 15:25. Na’e tutuki ‘a Sīsū ki he ‘akaú.
Saame 22:18	Mātiu 27:35. ‘Oku talotalo ‘a e kau sōtiá ki he pulupulu ‘o Kalaisí.
Saame 22:1	Mātiu 27:46. Na’e fehu’i ‘e Sīsū ki he Tamaí pe ko e hā kuó ne lí’aki ai iá.
Saame 69:21	Sione 19:28–30. Na’e ‘oange ha vai mahi kia Sīsū ‘i he’ene fieinuá.
Saame 34:20	Sione 19:33–36. Na’e ‘ikai fasi ha hui ‘o Sīsū.
Saame 31:5	Luke 23:46. Na’e tuku hake ‘e Sīsū ‘a hono laumālié ki he Tamai peá ne pekia.
Saame 16:10	Ngāue 2:31–32; 13:34–35. ‘I he Toetu’u ‘a e Fakamo’uí, na’e ‘ikai ke maumau ‘a hono kakanó.

- Ko Sīsū toko taha pē na’e tomu’a kikite’i ‘a hono ‘alo’i maí, ‘ene mo’uí, ‘ene pekiá, pea mo ‘ene toetu’u ‘i he te’eki ke ‘alo’i maí. ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na’e kikite’i faka’auliliki ai ‘a e ngaahi kikite fekau’aki mo e mo’ui ‘a e Fakamo’uí? (Na’e fakamahino’i mai ‘e he ngaahi kikite ko ‘ení ko Sīsū ‘a e

Misaia ko ia ne 'osi tala'ofa 'aki te ne ha'ú, ko e Fakamo'ui ia 'o māmaní.) Na'e hoko fēfē 'a e ngaahi kikite ko 'ení ko e ngaahi tāpuaki kiate kinautolu na'á nau ma'u iá? (Na'e tokoni 'a e ngaahi kikite ki he kakaí ke nau ako 'o 'ilo 'a e Fakamo'uí pea ma'u ha ngaahi fakamo'oni fekau'aki mo iá ki mu'a 'oku te'eki ai ke 'alo'i maí [vakai, Mōsaia 3:13.] Na'e toe tokoni'i foki 'e he ngaahi kikite ha kakaí 'e ní'hi ke nau 'ilo'i ia 'i he taimi na'á ne hā'ele mai aí.)

2. "He kuo lahi 'a e foaki 'a [e 'Eikí] kiate koé" (Saame 116:7).

Na'e 'ikai ngata pē 'i he kikite'i 'e he ngaahi saamé 'a e mo'ui mo e ngāue 'a e Fakamo'uí, ka na'á nau fakahā foki 'a e fakafeta'i koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki hangē ko hono fakatupu 'o e langí mo e māmaní; 'a e 'alo'ofá, fa'a fakamolemolé, mo e 'ofa 'a e Fakamo'uí; 'a e folofolá; mo e tempalé.

Ko Hono Fakatupu 'o e Langí mo Māmaní

Mou alea'i 'a e ngaahi saame ko 'ení 'oku fakahā ai 'a e fakafeta'i ki he 'Eikí koe'uhí ko hono fakatupu 'o e langí mo māmaní:

Saame 19:1

Saame 104:5–7, 14, 24

Saame 136:3–9

- 'Oku fakamo'oni fēfē 'a hono fakatupu 'o e langí mo māmaní ki he mafai mo e 'ofa 'a e 'Otuá" (Vakai, 'Alamā 30:44; Mōsese 6:63.) Te tau lava fēfē 'o fakahā 'a 'etau hounga'ia koe'uhí ko e me'a-foaki ko 'ení 'o e Fakatupú?

Ko e 'Alo'ofá, Fa'a Fakamolemolé, mo e 'Ofa 'a e Fakamo'uí

Mou alea'i ha ní'hi 'o e ngaahi saame ko 'ení 'a ia 'oku fakahā ai 'a e fakafeta'i ki he Fakamo'uí koe'uhí ko 'ene 'alo'ofá, fa'a fakamolemolé, mo 'ene 'ofá:

Saame 23 ('e fiema'u ke mou lave ki he saame ko 'ení kapau na'á ke faka'aonga ia ki he 'Ekitivitī takiaki'i e tokangā)

Saame 51 ('e fiema'u ke mou lave ki he saame ko 'ení kapau na'á ke faka'aonga'i ia 'i he lēsoni 24)

Saame 59:16

Saame 78:38

Saame 86:5, 13

Saame 100:4–5

Saame 103:2–4, 8–11, 17–18

- Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako mei he ngaahi saame ko 'ení 'o fekau'aki mo e 'Eikí? Fakaafe'i e kalasí ke nau fakamatala ki he founa na'á nau 'ilo'i ai 'a e 'alo'ofá, fa'a fakamolemolé, mo e 'ofa 'a e 'Eikí.
- Ko e hā ha me'a 'okú ne puke ho'o tokanga fekau'aki mo e tangi 'a Tēvita ke fakamolemole'i ia 'i he Saame 51? Ko e hā ha me'a 'oku ako'i kiate kitautolu 'e he saame ko 'ení 'o kau ki he fakatomalá mo e fakamolemolé? (Fakatokanga'i ange 'a e ngaahi fo'i lea 'uluaki 'i he veesi 2, 7, mo e 12. 'Oku fakamatala'i 'e he ngaahi fo'i lea ko 'ení ha ngaahi konga mahu'inga 'o e fakatomalá. Toe fakatokanga'i foki mo e veesi 17 'a ia 'okú ne fakamatala'i ha me'a kuo pau ke ma'u 'i hotau lotó ka tau fakatomala mo'oni.)

Ko e Folofolá

Mou alea'i 'a e ngaahi saame ko 'ení 'a ia 'okú ne fakahā 'a e fakafeta'i ki he 'Eikí koe'uhí ko e ngaahi folofolá.

Saame 19:7–11

Saame 119

- Ko e hā ha ngaahi lea na'e faka'aonga'i 'e Tēvita 'i he Saame 19:7–10 ke fakamatala'i 'aki 'a e folofolá? (Ko e ngaahi lea tatau ki he folofolá ko e *fonó*, *faka'iló*, *ngaahi tu'utu'uní*, *fekaú*, mo e *fakamāú*. "Oku kau he ngaahi lea fakamatala nauna 'okú ne fakamatala'i e folofolá 'a e *haohaoá*, *tu'u ma'ú*, *totonú*, *ma'á*, *mo'oní*, mo e *mā'oni'oní*. 'Oku toe fakamatala foki 'a e folofolá 'o pehē 'oku lelei ange ia 'i he koulá pea hu'a melie lahi hake ia 'i he honí)
- Ko e hā fua e ngaahi tāpuaki 'e lava ke 'omi 'e he folofolá ki he'etau ngaahi mo'uí 'o hangē ko 'ene hā 'ia Saame 19:7–11? 'E lelei kapau te ke hiki 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení 'i he palakipoé:
  - a. 'Okú ne liliu 'a hotau laumālié (veesi 7).
  - e. 'Okú ne fakapoto'i 'a e valé (veesi 7).
  - f. 'Oku nau fakafiefia'i 'a hotau ngaahi lotó (veesi 8).
  - h. 'Oku nau fakamaama 'a hotau matá (veesi 8).
  - i. 'Oku nau 'omi kiate kitautolu ha fakatokanga (veesi 11).
- Kuo tāpuekina fēfē 'e he folofolá ho'o mo'uí 'i he ngaahi founga ko 'ení pe 'i ha toe ngaahi founga kehe pē?
- 'Oku kalanga 'a e Tangata Fa'u Sāmé ki he 'Eikí 'o pehē, "'Oku ou 'ofa lahi ki ho'o fonó! 'Oku ou fakalaulauloto ki ai 'i he 'aho kotoa pē" (Saame 119:97; vakai foki ki he veesi 15–16, 33–35, 40, 47–50, 72, 92, 104, 174). Te tau lava fēfē ke fakatupu 'iate kitautolu ha 'ofa peheni ki he folofolá?
- 'Oku tatau fēfē 'a e folofolá mo "ha tūhulu ki [hotau] va'é, mo e maama ki [hotau] matá"? (Saame 119:105).

Ko e Temipalé

Mou alea'i ha ni'ihí 'o e ngaahi saame ko 'ení fekau'aki mo e temipalé. 'E lelei kapau te ke faka'alí'ali ha fakatātā 'e taha 'o e temipalé pe toe lahi ange pē ai lolotonga hono lau 'e he kalasí 'a e ngaahi saame ko 'ení:

Saame 5:7

Saame 15:1–3

Saame 24

Saame 27:4

Saame 65:4

Saame 84:1–1, 4, 10–123

Saame 122

Saame 134

- Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako 'o 'ilo mei he ngaahi saame ko 'ení 'o kau ki he temipalé? Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako kau ki he'etau ngaahi teuteu 'oku fai ke tau hū ki he temipalé?

Kapau te ke fie ma'u pea fekau e kalasí ke nau hiva'i pe lau 'a e ngaahi lea 'o e "'Oku Tau 'Ofa he Fale 'o e 'Otuá" (Ngaahi Himi 203) pe ko ha'o fakaafe'i mai ha

fānau Palaimeli ki ha'u ki ho'o kalasí 'o hiva'i 'a e "I Love to See The Temple" (*Children's Songbook*, 95).

3. "Ko e hā te u 'atu ki [he 'Eikí] koe'uhí ko 'ene ngaahi me'a'ofa kotoa pē kiate au?" (Saame 116:12)

- 'Oku fehu'i 'e Tēvita 'i he Saame 116:12, "Ko e hā te u 'atu ki [he 'Eikí] koe'uhí ko 'ene ngaahi me'a'ofa kotoa pē kiate au?" Na'e tali fēfē 'e Tēvita ki he fehu'i ko 'ení? 'E lelei kapau te ke hiki taki taha 'a e ngaahi lea 'a Tēvitá 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i laló:
  - a. "Te u to'o 'a e ipu 'o e fakamo'uí" (116:13).
  - e. "Te u ui ki he huafa 'o [e 'Eikí]" (116:13).
  - f. " 'E ['Eikí], ko e mo'oni ko ho'o tamaio'eiki au" (116:16).
  - h. "Te u 'atu kiate koe 'a e feilaulau 'o e fakafeta'i" (116:17).
  - i. "Te u fa'i ni 'eku ngaahi fuakava ki [he 'Eikí] 'i he 'ao 'o hono kaka'i kotoa pē, 'i he ngaahi loto'ā 'o e fale 'o [e 'Eikí]" (116:18–19).
- Te tau faka'aonga'i fēfē 'a e ngaahi tali 'a Tēvitá ke fakahā 'aki 'etau fakafeta'i ki he 'Eikí?

4. "Falala ki [he 'Eikí]" (Saame 4:5)

- Ko e taha 'o e ngaahi akonaki 'oku lahi taha 'ene hā 'i he tohi Sāmé ko e "Falala ki [he 'Eikí]" (Saame 4:5; 5:11; 9:10; 18:2; 56:11; 62:8; 118:8–9). 'Oku anga fēfē 'etau falala ki he 'Eikí? Ko e hā nai ha founga kuo tāpuekina ai koe koe'uhí ko ho'o falala kiate iá?

Faka'osí

Ko e fakamo'oni mālohi 'a e tohi 'a e ngaahi sāmé ki he faka-'Otua 'o e ngāue 'a Sīsū Kalaisí. 'Oku nau toe hanga foki 'o fakamanatu mai kiate kitautolu 'a e ngaahi tāpuaki lahi kuó ne foaki mai mo e Tamai Hēvaní ma'atautolu. Pea 'oku nau toe fokotu'u mai foki mo ha ngaahi founga te tau lava 'o fakahā 'aki 'a 'etau fakamālo koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki ko iá.

'E lava pē ke ke fakaafe'i e kalasí ke nau lau 'a e saame fakamuimui tahá (Saame 150) ke fakanounou'i 'aki e pōpoaki 'oku 'omi 'e he tohi 'a e Ngaahi Saamé. Toki fakalahi atu 'aki ki ai ho'o fakamo'oni ki hono fai 'o e fakamāloó mo e fakafeta'i.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founga fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko e ngaahi himi 'a e Siasí na'e ma'u e ngaahi fakakaukau ai mei he ngaahi saame 'i he Fuakava Motu'á

Fakamatala'i ange 'e lava pe ke pehē ko e tohi himí ko e tatau ia 'o e ngaahi saame 'oku tau ma'u he 'aho ní. 'E lelei kapau te ke fekau e kalasí ke nau hiva'i ha fo'i himi 'a e Siasí 'a ia na'e ma'u 'a hono ngaahi fakaleá mo e fakakaukau mei ha saame 'i he Fuakava Motu'á. Ko e ní'ihi 'eni 'o ngaahi himi ko ia, "Ko e 'Otua ko e Tauhi-sipí" (*Himi fika 55; Saame 23*), "Ko e 'Eikí ko 'Eku Maama" (*Himi fika 45; Saame 27:1*).

2. Ko e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei hono hiva'i 'o e ngaahi himi

- Ko e hā ha ni'ihī 'o e ngaahi tefito 'oku lave lahi taha ki ai e ngaahi hiva 'a e Siasí? (Mahalo 'e kau he ngaahi tali 'a e Fakamo'uí, hotau ngaahi fatongia 'i he'etau kau ki he Siasí, kātaki ki he ngata'angá, tuí, 'apí mo e fāmilí, 'ofá, ngāue fakafaifeaká, lotú, lakanga fakataula'eikí, kau palōfitá, toe fakafoki mai 'o e ongoongoleleí, sākalamēnití, ngāue-'ofá, kātaki'i 'o e ngaahi 'ahi'-ahí, pea mo Saione). 'Oku tāpuekina fēfē kitautolu 'e he'etau hiva'i e ngaahi himi? (:Vakai, T&F 25:12),

Mou alea'i 'a e ni'ihī 'o e ngaahi founa ko 'eni 'oku lava ke tāpuekina ai kitautolu 'e he'etau hiva'i e ngaahi himi:

- 'Oku fakaake 'e he ngaahi himi 'a hotau laumālié.
- 'Oku ue'i kitautolu 'e he ngaahi himi ke tau toe mo'ui anga-mā'oni'oni ange.
- 'Oku fakamanatu'i mai 'e he ngaahi himi kiate kitautolu 'a hotau ngaahi tāpuakí.
- 'Oku 'omi 'e he ngaahi himi ha faingamālie kiate kitautolu ke tau hiva fakafeta'i ki he 'Eikí.
- 'Oku tuku mai 'e he ngaahi himi kiate kitautolu ha founa ke fai 'aki 'etau fakamo'oní.
- 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi himi ke tau toe fai ha fuakava mo e 'Eikí.
- 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi himi ke tau ongo'i 'a e Laumālié.
- 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi himi ke toe lahi ange 'etau fakaongongo ki he'etau Tamai Hēvaní.
- 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi himi ke tau ako pea mo ako'i 'a e ongoongoleleí.

Na'e pehē 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí:

"Ko e ngaahi fasi fakalaumālié ko ha konga mahu'inga ia 'o 'etau ngaahi fakataha'anga lotú. 'Oku fakaafe'i mai 'e he ngaahi himi 'a e Laumālie 'o e 'Eikí, fakatupu ha ongo'i 'o e loto 'apasia, fakafā'utaha'i kitautolu ko e kāingalotú, pea 'omi mo ha founa ke tau 'oatu 'aki 'a 'etau fakafeta'i ki he 'Eikí.

"Ko e ni'ihī 'o e ngaahi malanga ma'ongo'onga tahá 'oku fakahoko ia 'aki hono hiva'i 'o e ngaahi himi. 'Oku ue'i kitautolu 'e he ngaahi himi ke tau fakatomala mo fai 'a e ngaahi ngāue 'oku leleí, 'okú ne langaki hake 'etau fakamo'oní mo e tuí, fakanonga 'a kinautolu 'oku ongosiá, hoko ko ha vaikau-'aki, pea ue'i foki kitautolu ke tau kātaki ke a'u ki he ngata'angá" (*Ngaahi Himi*, vii)

- 'Oku lau 'e he kau tangata fa'u saame tokolahi 'o pehē ko e hiva ko e "kalanga 'i he fiefia ki [he 'Eikí]" (Saame 98:4; 100:1; vakai foki, 66:1; 95:1-2). Te tau lava fēfē 'o faka'aonga'i lelei ange 'a hono hiva'i 'o e ngaahi himi 'i he'etau ngaahi fakataha'anga faka-Siasí mo hotau ngaahi 'apí, pea tau fakapapau'i 'oku hoko ia ko ha me'a fakafiefia mo mahu'ingamālie?
- Na'e hiva 'a Sīsū mo 'ene Kau 'Aposetoló ha fo'i himi (Mātiu 26:30) 'i he 'Ohomohe Faka'osí. 'Oku mou pehē na'e tokoni fēfē 'a hono hiva'i 'o e himi ki hono teuteu'i 'o Sīsū mo 'ene Kau 'Aposetoló ki hono fakahoko 'o e ngāue na'e hanga mei mu'á?

- Ki mu'a pea fakapoongi 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he Fale Fakapōpula ko Kātesí, na'á ne kole kia Sione Teila ke ne hiva'i 'a e "Ko Ha Tangata Fononga Fonu he Loto Mamahí" (*Ngaahi Himi*, fika 17.) 'Oku mou pehē na'e tokoni fēfē 'a hono hiva'i 'o e himi ko 'ení ki he Palōfitá?

3. Ko e faitatau 'o e ngaahi me'a 'oku toutou fakalea 'aki e ngaahi saamé

'E lava pē ke toe fakalahi atu 'aki ki ho'omou ako ki he ngaahi saamé ha mahino kiate koe 'a e ngaahi founa fakapunake na'e faka'aonga'i 'e Tēvita mo ha kau tangata punake Hepelū kehe. Ko e taha 'o e ngaahi founa ko 'ení ko e faitatau 'a e ngaahi me'a 'oku toutou fakalea 'aki e ngaahi sāmé. Ko e me'a 'e taha 'oku faitatau ai 'a e founa ko 'ení ko hono toutou fakamatala'i mai 'o e fo'i fakakaukau tatau pē kae fai 'aki ia ha ngaahi fakalea kehekehe. 'Oku hanga 'e he toutou fakalea ko 'ení 'o toe fakalahi ki he 'uhinga 'o ha fo'i fakakaukau 'e taha. Ko ha fakatātā pē 'ení 'e taha 'o e founa ko 'ení, ko e Saame 102:1-2, 'a ia 'oku 'oku toutou fakamatala'i mai 'a e fo'i fakakaukau tatau pē ka 'i he ngaahi fakalea kehekehe ("fanongo ki he'eku lotú," "tuku ke a'u atu 'eku tangí kiate koe," "'Oua na'á ne fufū ho fofongá 'iate au," "fakatokanga'i ho fofongá kiate au," "'i he 'aho 'oku ou ui aí ke vave ho'o talia aú") Fakamahino ange 'a e founa hono fakalahi 'o e pōpoakí 'i hono toutou lea'aki 'a e me'a tatau pē.

Ko e Tu'i ko Solomoné: Ko ha Tangata na'e Poto, mo Toe Vale pē

Lēsoni
26

1 Ngaahi Tu'i 3:5–11

Taumu'á

Ke fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau faka'aonga'i fakapotopoto 'a honau ngaahi tāpuakí pea ke nau hū ki he temipalé 'oku nau taau mo fe'unga.

Teuteú

1. Ako 'i he fa'a lotu 'a e ngaahi folofola ko 'ení:
  - a. 1 Ngaahi Tu'i 3:5–28. 'Oku hoko 'a Solomone ko e tu'i, ko e fetongi 'o 'ene tamai ko Tēvita, pea 'okú ne muimui ki he 'Eikí. 'Oku ha 'a e 'Eikí kia Solomone, pea 'oku kole 'e Solomone ke ne ma'u ha lotu poto (3:5–9). 'Oku tāpuakí'i 'e he 'Eikí 'a Solomone 'aki 'a e potó, koloá, mo e ongo-ongó. (3:10–15). 'Oku 'atu 'e ha ongo fefine ha tama kia Solomone, pea 'okú ne lava ke tala 'i founga fakapotopoto 'a e fa'e 'a e tamasi'i (3:16–28)
  - e. 1 Ngaahi Tu'i 5–6; 7:1–12. 'Oku fakahinohino 'e Solomone 'a hono langa 'o ha temipale (5–6). 'Oku langa ma'ana ha 'api fakatu'i (7:1–12).
  - f. 1 Ngaahi Tu'i 8:22–66; 9:1–9. 'Oku fakatapui 'e Solomone 'a e fale temipalé peá ne kole ki he 'Eikí ke tāpuakí'i 'a e kakai 'Isilelí ke nau tupulaki fakalau-mālie mo fakatu'asino foki (8:22–53). 'Oku hū 'a e kakai ki he 'Eikí 'i he 'aho 'e 14 (8:54–66). 'Oku toe hā 'a e 'Eikí kia Solomone, 'o ne tala'ofa kiate ia te ne tāpuakí'i e kau 'Isilelí 'o kapau te nau tauhi kiate ia, pea te ne fakamala'ia'i kinautolu kapau te nau tafoki 'o hū ki ha ngaahi 'otua kehe (9:1–9).
  - h. 1 Ngaahi Tu'i 10–11. 'Oku faka'au 'o lahi 'a e ongoongoa 'a Solomoné koe'uhí ko 'ene koloá mo hono potó (10:1–13, 24–25). 'Okú ne hoko 'o fu'u koloa'ia 'aupito (10:14–23, 26). 'Okú ne mali mo e kau fefine tokolahi na'e 'ikai ko ha kakai 'Isileli 'o nau fakaloto'i ia ke ne hū ki he ngaahi 'otua loí (11:1–10). 'Oku ue'i hake 'e he 'Eikí ha ngaahi fili kia Solomone (11:11–25). 'Oku kikite'i 'e ha palōfitá 'e vahe ua 'a e pule'anga 'Isilelí koe'uhí ko e faiangahala 'a Solomoné (11:26–40).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: 1 Ngaahi Tu'i 2:1–12; 4:29–34; 7:13–51; 1 Fakamatala Me'a Hokohoko 29; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 46.
3. 'E lava ke ke faka'aonga'i 'a e fakatātā 'o e Temipale Na'e Ngāue'aki 'i Ono'ahó (62300 900: *Ngaahi Fakatātā 'o e Ongoongolelei* 118) lolotongā hono fai e lēsoní kapau 'e fie ma'u.

Fokotu'u ki he Founga Fai 'o e Lēsoní

'Ekitivití ke Takiakí'i
'Aki e Tokangá

Te ke lava ke faka'aonga'i 'a e 'Ekitivití ko 'ení (pe ko ha'o 'Ekitivití pē 'a'au) ke kamata 'aki e lēsoní.

Hanga 'o lau pē ko ha'o fekau ha taha he kalasí ke ne lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi:

“'Oku fa'a lahi pē 'etau fakakaukau 'o pehē 'oku 'ohofi pē kitautolu 'e Sētane 'i he tafa'aki 'oku tau vaivai taha aí...Ka 'oku 'ikai ko hotau vaivai pē 'oku lava ke 'ohofi ai kitautolu 'e Sētané. Te ne toe lava pē foki ia 'o 'ohofi kitautolu mei he tafa'aki 'oku tau pehē 'oku tau mālohi aí—'a e ngaahi tafa'aki pē ko ia 'oku tau pōlepole ai he ngaahi mālohi 'oku tau ma'ú. Te ne 'ohofi kitautolu 'o fakafou mai 'i he ngaahi talēniti mo e ngaahi foaki fakalaumālie mahu'inga taha 'oku tau ma'ú. Pea kapau 'oku tau ta'e tokanga, 'e lava 'e Sētane 'o fakatupu ha'atau tō fakalaumālie 'aki 'ene fakahala'i kitautolu 'i he'ene hū mai 'i hotau ngaahi mālohingá mo hotau ngaahi vaivai'angá fakatou'osi” ('E Lava pē ke Hoko Hotau Ngaahi Mālohinga ko Hotau Tō'anga" *Tūhulu*, Me 1995, palakalafi 6.)

- Ko e hā nai ha ngaahi mālohinga 'e ni'ihī 'e lava ke hoko ko hotau tō'anga?

Fakamatala'i ange 'oku kau 'a e lēsoni ko 'enī ki he Tu'i ko Solomoné, ko ha tangata na'á ne ma'ú ha ngaahi foaki mahu'inga lahi mei he 'Otuá, ka na'e iku pē 'o ne faka'aonga'i kinautolu 'i ha founa ta'e mā'oni'oni. Fokotu'u ange ki he kalasí ke nau kumi ange ha ngaahi me'a na'e hoko 'oku hā mai ai 'a e faka'au'au hifo 'a Solomoné. Fakamamafa'i ange 'oku totonu ke tau vakai pē ki he'ene ngaahi fehālaaki ke tau ako mei ai kae 'oua na'á tau fakamāu'i ai ia.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'enī, mou alea'i 'a e founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

Ki mu'a pea toki pekia 'a Tēvitá, na'e pani 'e Sātoki, ko ha taula'eiki, mo Nētane, ko e palōfita 'a Solomoné, ke ne hoko ko ha tu'i fo'ou. Na'e ma'ú 'e Solomone, ko e foha ia 'o Tēvita mo Patisepá, 'a e akonaki ko 'enī mei he'ene tama'i: “Ke ke mālohi...pea ke fai 'o ngalingali tangata; pea ke tauhi ki he fekau 'a [e 'Eiki] ko ho 'Otuá, ke 'eve'eva 'i hono ngaahi halá, pea ke fai 'a 'ene ngaahi tu'utu'uní, mo 'ene ngaahi fekaú, mo 'ene ngaahi fakamāú, mo 'ene fakamo'oni kotoa pē... koe'uhí ke ke monū'ia 'i he me'a kotoa pē 'okú ke faí” (1 Ngaahi Tu'i 2:2-3).

1. Na'e tāpuaki'i 'e he 'Eikí 'a Solomone 'aki 'a e potó, koloá, mo e ongoongó

Ako'i mo alea'i 'a e 1 Ngaahi Tu'i 3:5-28.

- Taimi si'i pē mei he hoko 'a Solomone ko e tu'i, na'e hā 'a e 'Eikí kiate ia 'i ha misi 'o ne pehē ange, “Kole ha me'a ke u foaki kiate koe” (1 Ngaahi Tu'i 3:5). Ko e hā ha me'a na'e kole 'e Solomone? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 3:9). 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e ma'ú 'o ha “loto potó”? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 3:28; 4:29.) Ko e hā hono 'uhinga na'e ongo'i ai 'e Solomone 'okú ne fie ma'ú makehe 'a e tāpuaki ko íá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 3:7-8.) 'E tokoni'i fēfē kitautolu 'e he'etau ma'ú 'a e “poto mei he 'Otuá” 'i hotau ngaahi fatongia 'i 'apí? 'i 'apiakó? 'i he Siasí? Te tau ma'ú fēfē 'a e poto ko 'enī?
- Ko e hā hono 'uhinga na'e fiefia ai 'a e 'Eikí 'i he kole 'e Solomone ke ne ma'ú ha lotu potó? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 3:11-12. Na'e kole 'e Solomone ha me'a-foaki 'e tokoni kiate ia 'i hono tokanga'i 'o e ni'ihī kehé kae 'ikai ko ha ngaahi 'uhinga siokita.) Ko e hā nai ha ngaahi me'a-foaki fakalaumālie te tau

fie ma'u? (Vakai, T&F 46:13–26.) 'Oku makatu'unga 'i he hā hono foaki mai 'e he 'Eikí 'a e ngaahi me'a-foaki 'o e Laumālié? (:Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 3:14; T&F 46:8–12.) Te tau faka'aonga'i fēfē 'a e ngaahi me'a-foaki ko 'ení ke tokoni ni ai 'a e ni'ihi kehé?

- Ko e hā mo ha toe ngaahi tāpuaki kehe na'e foaki 'e he 'Eikí kia Solomone? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 3:13–14.) 'E lava fēfē ke faka'aonga'i'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení ke tokoni ki he ni'ihi kehe?
- Ko e hā ha 'uluaki me'a na'e hoko 'o fie ma'u ai 'a e fakamaau 'a Solomoné? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 3:16–22.) Na'e veteki fēfee'i 'e Solomone 'a e palōpalemá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 3:23–28.) Na'e fakahā fēfē mai 'e he founa na'e faka'aonga'i 'e Solomoné kuo tāpuaki'i 'aki ia 'e he 'Eikí 'a e potó?

2. Na'e fakahinohino 'e Solomone hono langa 'o ha fale temipale lahi pea langa foki mo ha fale fakatu'i mo'ona.

Ako'i mo alea'i 'a e 1 Ngaahi Tu'i 5–6; 7:1–12.

- Na'e tu'utu'uni 'e Solomone ke langa ha temipale 'o hangē ko hono fekau'i ia 'e he 'Eikí. (Kapau te ke fie ma'u pea mou ki'i fakamanatu nounou pē 'a e 1 Ngaahi Tu'i 5:1–6, 17–18; 6:15–36 ke fakamamafa'i 'a e sīpinga totonu 'o e temipalé.) 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e faka'aonga'i ai 'e Solomone 'a e ngaahi koloa faka'ofa'ofá ke langa 'aki e temipalé?
- Na'e fakahā fēfē 'e kinautolu na'á nau langa e temipalé 'a 'enau ongo'i 'apasia lolotonga hono langá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 6:7.)
- Na'e faka'aonga'i fēfē 'e Solomone 'a hono potó, 'ene ngaahi koloá, mo hono ongoongó ke fakapapau'i 'oku langa 'a e temipalé 'i he founa totonú? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 5:1–12. Koe'uhí ko e ngaahi mālohi ko 'eni na'á ne ma'ú, na'e lava ai ke ne 'omai 'a e ngaahi me'a ke langa 'aki e temipalé, pea kumi mai mo ha kau ngāue poto mo taukei ke nau fai e langá.)
- Ko e hā ha tala'ofa na'e fai 'e he 'Eikí kia Solomone 'o fekau'aki mo e temipalé? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 6:11–13.) Ko e hā ha ngaahi tala'ofa tatau mo 'eni kuo fai mai 'e he 'Eikí kiate kinautolu he 'ahó ni? (Vakai, T&F 97:15–17.)
- Na'e toe langa pē foki 'e Solomone ha fale mo'ona. Na'e lahi fēfē 'a hono falé 'i hono fakafehoanaki atu ki he lahi 'o e fale 'o e 'Eikí? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 6:2–3; 7:2, 6–7.) 'Oku fakahā fēfē mai 'e hono faka'aonga'i ko 'eni 'e Solomone 'a e koloa na'á ne ma'u 'a 'ene kamata ke faka'au'au hifó?

3. Na'e fakatapui 'e Solomone 'a e temipalé

Ako'i mo alea'i 'a e 1 Ngaahi Tu'i 8:22–66; 9:1–9.

- Hili ha ta'u 'e fitu hono langa 'o e temipalé, na'e fakatapui leva ia. Ko e hā ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a na'e kole 'e Solomone 'i he'ene lotu fakatapui 'o e temipalé? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 8:22–53.)

'E lava ke ke hiki e ngaahi talí 'i he palakipoé. Mahalo 'e kau he'enau ngaahi talí 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

- a. Ngaahi tali ki he ngaahi lotú (1 Ngaahi Tu'i 8:28–30, 49–52)
- e. Fakamolemolé (1 Ngaahi Tu'i 8:33–39)

f. 'Uhá (1 Ngaahi Tu'i 8:35–36)

h. Ha tokoni lolotonga 'a e taimi hongé mo mahamahakí (1 Ngaahi Tu'i 8:37)

i. Ha tokoni 'i he taimi taú (1 Ngaahi Tu'i 8:44–45)

- 'I he fai 'e Solomone 'a e lotu fakatapuí, na'á ne lotu ai ki he 'Eikí ke tokoni'í hono kakai 'i he ngaahi palopalema faingata'a na'á nau tofanga aí. 'E lava fēfē 'e he'etau 'alu ki he tempale 'o tokoni'í kitautolu 'i he taimi kuo mafatukituki ai 'etau ngaahi palopalemá?

Na'e pehē 'e Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni: "'Oku tau fa'a ma'u 'i he nonga 'o e ngaahi tempale faka'ofa'ofá ni ha ngaahi founga ke veteki 'aki 'a e ngaahi palopalema faingata'a 'o e mo'uí. 'Oku tau fa'a ma'u ai ha 'ilo haohaoa he taimi 'e ní'íhi 'i hono ue'í kitautolu 'e he Laumalié. Ko e ngaahi tempalé ko ha ngaahi feitu'u ia ke ma'u ai 'a e ngaahi fakahā fakafo'ituituí. Ko 'eku ongo'í mafasia pē 'i ha fa'ahinga palopalema pe faingata'á, kuó u 'alu ki he Fale 'o e 'Eikí mo e lotu lilo pē 'i hoku lotó ke ma'u ha ngaahi tali ki ai. Pea na'e ma'u mai 'a e ngaahi tali ko 'eni 'i he ngaahi founga mahino mo pau" ("What I Hope You Will Teach Your Children about the Temple." *Ensign*, Aug. 1985, 8).

- Na'e lotu 'a Solomone ke tokoni 'a e tempalé ki hono 'omi 'o e kakai ta'e tuí ki he 'Eikí (1 Ngaahi Tu'i 8:41–43). 'E lava fēfē 'e ha tempale ke fai 'eni? (Fakaafe'í 'a e kalasí ke nau fakamatata ki ha'anau fie'ilo ki he Siasí, pe ko ha kakai kehe pē, ko e tupu mei he'enua fie'ilo ki he ngaahi tempalé.)
- Hili hono fai 'e Solomone 'a e lotu fakatapuí, na'á ne akonaki ki hono kakai 'o pehē, "Tuku ke anga-tonu homou lotó ki [he 'Eiki] ko hotau 'Otua" (1 Ngaahi Tu'i 8:61). 'Oku mou pehē 'oku 'uhinga ki he hā 'a e ma'u 'o ha loto 'oku "anga-tonu ki [he 'Eikí]"? 'E tokoni'í fēfē kitautolu 'e he ngaahi ouau 'o e tempalé ke tau fakahaohaoa'í hotau ngaahi lotó?
- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke kei tauhi ai pē ke mālohi 'i hotau ngaahi lotó 'a e ngaahi ivi 'oku tau ma'u mei he tempalé? (Mahalo 'e kau 'eni 'i he ngaahi tali: 'alu ma'u pē ki he tempalé 'i he lahi taha 'e lavá, ma'u ha lekomeni 'oku lolotonga faka'aonga'í pea faka'ali'ali 'i hotau ngaahi 'apí ha ngaahi fakatātā 'o e ngaahi tempalé.)
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he kakai hili hono fakatapu 'o e tempalé? (:Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 8:62–66.) Ko e hā ha me'a na'e hā mei he kakai 'i he'enua foki atu ki honau ngaahi 'apí hili hono fakatapu 'o e tempalé mo 'enua lotu mo hū 'i ha 'aho 'e 14? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 8:66.) Ko e hā ha ongo 'okú ke ma'u 'i he taimi 'okú ke foki atu ai mei he tempalé?
- Ko e hā ha pōpoaki 'a e 'Eikí 'i he taimi na'á ne hā ai kia Solomone hili hono fakatapu 'o e tempalé? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 9:3–9. Vakai foki, 1 Ngaahi Tu'i 6:11–13. Fakatokanga'í ange na'e fai 'e he 'Eikí ha folofola tatau pē lolotonga hono langa 'o e tempalé.) 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e fie ma'u ai ke toe fakamanatu kia Solomone 'a e ngaahi fuakava ko 'eni? 'Oku fakamanatu fēfē mai 'e he 'Eikí kiate kitautolu 'a 'etau ngaahi fuakavá?

4. Na'e hoko 'a Solomone 'o fu'u koloa'ia 'aupito pea na'á ne mali mo ha kakai fefine tokolahi na'e 'ikai ko ha kakai 'Isileli, 'o nau fakaloto'í ia ke ne hū ki he ngaahi 'otua loí.

Ako'í mo alea'í 'a e 1 Ngaahi Tu'i 10–11.

- Na'e anga fēfē 'a e faka'au 'o lahi 'a e ngaahi koloa mo e ongoongo 'o Solomoné hili hono langa 'o e temipalé? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 10:1–15, 24–25.) Na'e anga fēfē hono ngāuehala 'aki 'e Solomone 'a e ngaahi tāpuaki ko 'eni? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 10:16–23, 226–29. Fakamahino ange na'á ne faka'aonga'i 'e ia ke langa 'aki 'a hono pule'anga pē 'o'ona kae 'ikai ko e pule'anga 'o e 'Otuá.) Ko e hā ha founga 'oku totonu ke faka'aonga'i 'aki 'a e potó, ngaahi koloá, mo e ongoongó? (Vakai, Sēkope 2:18–19.)
- Na'e fakahā fēfē 'e he founga na'e fili 'aki 'e Solomone 'a hono ngaahi malí kuó ne tafoki mei he 'Otuá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 11:1–2. Na'e mali ia ki tu'a 'i he fuakavá.) Ko e hā ha me'a na'e fakaloto'i 'e he ngaahi mali mei tu'a 'o Solomoné ke ne fai? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 11:3–8. Fakatokanga'i ange 'oku hā 'i hono Liliu 'e Siosefa Sāmita 'a e Tohi tapú 'o peheni 'a e veesi 4, na'e hoko 'a e loto 'o Solomoné 'o tatau pē mo e loto 'o 'ene tamaí, pea pehē 'e he veesi 6, na'e fai kovi 'a Solomone 'i he 'ao 'o e 'Eikí, 'o hangē pē ko 'ene tamaí ko Tēvitá.)
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he 'Eikí 'i he taimi na'e maumau'i ai 'e Solomone 'a 'ene ngaahi fuakavá peá ne tafoki meiate iá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 11:9–14, 23–25, 33–36.)
- 'Oku mou pehē na'e kaunga fēfē 'a e potó, ngaahi koloá, mo e ongoongo 'o Solomoné ki he'ene toó? Kuo fēfē nai ha'o mamata ki he tokoni 'a e ngaahi me'a ko 'eni ki he tō 'a e kakaí he 'aho ní? Te tau lava fēfē ke fakapapau'i 'oku 'ikai hoko 'a hotau ngaahi mālohingá ko e me'a ia ke tau tō aí? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 8:61; T&F 88:67.)

Na'e pehē 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi:

“E anga fēfē... .ha'atau faka'ehi'ehi mei he'ene hoko 'a hotau ngaahi vaivaí ko hotau tō'angá? Ko e 'ulungaanga kuo pau ke tau ma'ú ko e loto-ma'ulalo. Ko ha malu'i lahi 'a e loto-ma'ulaló. Ko e loto-ma'ulaló ko ha malu'i ia mei he fielahí. Ko e loto-ma'ulaló ko ha kamata'anga ia 'o e ako kotoa pē 'oku fai, kae fakatautefito ki hono ako 'o e ngaahi me'a fakalaumālié. Na'e fakahā mai 'e he 'Eikí 'o fakafou mai 'i he palōfita ko Molonai 'a e fu'u 'ilo lahi ko 'eni 'o fekau'aki mo e ngāue 'a e loto-ma'ulaló: “Pea kapau 'e ha'u kiate au 'a e tangatá, te u fakahā kiate kinautolu 'a honau vaivaí. 'Oku ou foaki ki he tangatá 'a e vaivaí koe'uhí ke nau loto mā'ulalo; pea 'oku fe'unga 'eku 'ofa ki he tangata kotoa pē 'oku nau fakavaivai'i kinautolu 'i hoku 'aó; he kapau te nau fakavaivai'i 'a kinautolu 'i hoku 'aó, pea tui kiate au, te u liliu ma'anautolu 'a e ngaahi vaivaí ke mālohi' (‘Eta 12:27).

“Te tau toe lava pē foki ke pehē, kapau 'e fakavaivai'i 'e he tangatá mo e fefiné 'a kinautolu 'i he 'ao 'o e 'Otuá, te ne tokoni'i kinautolu ke 'oua na'á hoko 'a honau ngaahi mālohingá 'o vaivai pea faka'aonga'i ia 'e he tēvoló ke faka'auha 'aki kinautolu... .

“...Kapau 'oku tau loto-mā'ulalo pea ako'i ngofua kitautolu, 'o tau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá, akonaki 'a 'ene kau takí, mo e ngaahi ue'i 'a hono Laumālié, 'e lava ke fakahinohino kitautolu 'i he founga ke tau faka'aonga'i 'aki 'a 'etau ngaahi foaki fakalaumālié, 'etau ngaahi lavame'á, pea mo hono kotoa 'o e ngaahi mālohi kehe 'oku tau ma'ú, ki he ngaahi me'a 'oku mā'oni'oni. Pea 'e lava foki ke fakahinohino kitautolu 'i he founga ke tau

faka'ehi'ehi ai mei he ngaahi feinga 'a Sētane ke ne faka'aonga'i 'a hotau ngaahi mālohingá ke hoko ko hotau tō'anga.

“Pea 'i he ngaahi me'á ni hono kotoa, 'oku totonu ke tau manatu'i pea ke tau falala ki he fakahinohino mo e tala'ofa ko 'eni 'a e 'Eikí: 'Ke ke loto-mā'ulalo; pea 'e tataki-nima koe 'e he 'Eikí ko ho 'Otuá, pea foaki kiate koe 'a e tali ki ho'o ngaahi lotú” (T&F 112:10)” (“ 'E Lava pē Ke Hoko 'a Hotau Ngaahi Mālohingá ko Hotau Tō'anga” *Tūhulu*, Mē 1995, palakalafi 2, 3, 5, mo e 5 mei he ngata'angá.)

Faka'osí

Fakahā 'a ho'o hounga'ia koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki fakalaumālie mo fakatu'a-sino kuo foaki ma'á u 'e he 'Eikí, pea pehē foki ki he temipalé. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau fakavaivai'i kinautolu 'i he 'ao 'o e 'Eikí koe'uhí ke nau lava 'o faka'aonga'i fakapotopoto 'a honau ngaahi tāpuakí pea ke nau hū ki he temipalé 'oku nau taau mo fe'unga.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founga fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. “Ke 'oua na'á hiki hake hono lotó ki hono kāingá” (Teutalōnome 17:20)

- Fekau ha taha he kalasí ke ne lau le'olahi 'a Teutalōnome 17:14–20. Na'e mei liliu fēfē nai 'a e mo'ui 'a Solomoné mo e mo'ui 'a e kakaí 'i hono pule'angá 'o kapau na'á nau fai ki he lau 'a e veesi folofola ko 'ení?

2. Ko e ngaahi lotu fakatapui 'o e ngaahi temipalé

Kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi he kalasí kuo nau 'osi kau ki hono tāpuaki'i fakatapui 'o ha temipalé pea kole ange ki ha toko taha pe toko ua ke na fakamatala ki he me'a na'á na sio aí. 'E lava pe ke ke kole ki ha taha he kalasí ke ne teuteu mai ke fakamatala ki ha me'a 'e ua pe tolu 'okú ne ma'u mei he lotu fakatapui 'o ha temipale pē 'o e Siasí. ('Oku 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109 'a e lotu na'e fai 'i hono fakatapui 'o e Temipale Ketilaní. 'Oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku fa'a paaki atu ai 'i he Tūhulu 'a e ngaahi lotu fakatapui 'o ha ngaahi temipale na'e toki fakatapui mai kimui ní.)

- 'Oku totonu ke tākiekina fēfē 'e he ngaahi lotu fakatapui 'o e ngaahi temipalé 'a 'etau ngaahi mo'ui fakafo'ituituí?

Na'e pehē 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita: “Ko hono mo'oni 'o e me'a 'oku tau fai 'i he'etau fakatapui ha fale ki he 'Eikí, ko 'etau hanga 'e kitautolu 'o fakatapui kitautolu ke tau fai 'a e ngāue 'a e 'Eikí, mo 'etau fuakava te tau faka'aonga'i 'a e fale ko iá 'i he founga 'okú ne finangalo mai ke tau faka'aonga'i 'akí” *Church News*, 22 Jan. 1972, 3).

Ko e Ivi Tākiekina ‘oku Ma’u ‘e he Kau Taki Anga-koví mo e Kau Taki Anga-mā’oni’oni

Lēsoni
27

1 Ngaahi Tu’i 12–14; 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 17:20

Taumu’á

Ke fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakatupulaki ‘iate kinautolu ha ngaahi ‘ulungaanga fakatakimu’a lelei koe’uhí ke nau lava ‘o tākiekina e kakai kehé ke nau mo’ui anga-mā’oni’oni.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. 1 Ngaahi Tu’i 12:1–20. ‘Oku fetongi ‘e Lehopoami ‘a ‘ene tamai ko Solomoné, ko ha tu’i ki he fa’ahinga ‘e hongofulu mā ua ‘o ‘Isilelí. ‘Okú ne sí’aki ‘a e akonaki ‘a e kau tangata potó ke ne tauhi ‘a hono kakai, ka ne holi ia ke toe fakamamafa’i ange ‘a ‘enau ngaahi kavengá (12:1–15). ‘Oku vahevahe ‘a e pule’angá koe’uhí ko e angatu’u ‘a e fa’ahinga ‘e hongofulú (12:16–19; ‘okú kei nofo pē ‘a e fa’ahinga ‘e hongofulú ‘i he pule’anga ‘o ‘Isilelí, ka na’e pule’i ‘e Lehopoami ‘a e ha’a ‘o Siutá pea mo Penisimani pea ‘oku ui kinaua ko e pule’anga ‘o Siuta.) ‘Oku fili ‘e he pule’anga ‘o ‘Isilelí ‘a Selopoami ‘a ia na’á ne hoko ki mu’a ko ha toko taha pule ‘i he pule’anga ‘o Solomoné, ke ne hoko ko ha tu’i (12:20).
  - e. 1 Ngaahi Tu’i 12:25–33; 13:33–34; 14:14–16, 21–24. ‘Oku tataki ‘e Selopoami ‘a hono kakai ‘o nau tauhi ‘otua tamapua pea nau fetongi ‘aki ‘a e kau taula’eikí ha kakai na’e ‘ikai ko ha kakai ‘o Līvai (12:25–33; 13:33–34; vakai ki he fakakaukau hono ua ke fakalahi ki hono ako’i e lēsoní ke ma’u mei ai ‘a e fakamatala fekau’aki mo e ngaahi vao tapú mo e ngaahi potu mā’olungá). ‘Oku kikite’i ‘e ha palōfita ‘a hono faka’auha ‘o e fāmili ‘o Selopoamí pea mo hono fakamovetevete ‘o ‘Isilelí (14:14–16). ‘Oku taki ‘e Lehopoami ‘a e pule’anga ‘o Siutá ke nau tauhi ‘otua tamapua (14:21–24).
  - f. 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 17:1–10; 20:1–30. Na’e pule mā’oni’oni ‘a Sihosafate, ko e mokopuna ua ‘o Lehopoamí, ‘i he pule’anga ‘o Siutá, pea ‘okú ne faka’auha ‘a e ngaahi vao tapú mo e ngaahi potu mā’olungá pea fekau’i atu ‘a e kakai Līvai kotoa ‘i Siutá ke nau ako mei he tohi ‘o e fono ‘a e ‘Eikí (17:1–10). ‘I hono ‘ohofi ‘o Siuta ‘e hono ngaahi filí, na’e ‘aukai ‘a Sihosafate mo hono kakai mo nau lotu. ‘Oku fakahā ‘e he ‘Eikí kiate kinautolu ko e tau ia ‘a’ana kae ‘ikai ko ‘anautolu. Na’e fetau’aki mo fefaka’auha ‘aki ‘a e filí ‘iate kinautolu pē (20:1–30).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: 1 Ngaahi Tu’i 11:26–40; 2 Ngaahi Tu’i 17:220–23.
3. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e ‘Ekitivití ke takiaki’i ‘aki e tokangá pea ke ha’u mo ha kongá tupenu motu’a ‘e faingofua pē hono haehaé pe ko ha la’ipepa lahi ‘oku kosi ke hangē pē ha kongá tupenú.

**Fokotu'u ki he
Founga Fai 'o
e Lēsoní**

'Ekitivitī ke Takiakí'i 'Aki e Tokangá Te ke lava ke faka'aonga'i 'a e 'Ekitivitī ko 'ení (pe ko ha'o 'Ekitivitī pē 'a'au) ke kamata 'aki e lēsoní.

'Omai ha konga tupenu motu'a pe ko ha la'ipepa kuo 'osi kosi 'o hangē pē ha konga tupenú pea haehae ia ke kongokonga 'e 12. Fakamatala'i ange ko e taimi ko ē na'e ofi ngata ai e mo'ui 'a Solomoné, na'e kikite'i 'e he palōfita ko 'Āhisá 'o pehē 'e ma'u 'e Selopoami, ko ha toko taha ia 'o kinautolu na'e vahe 'e Solomone ke tokanga'i 'a e ngaahi tukuhau mo e ngāue 'a e kakaí, ha konga lahi 'o e pule'anga 'Isilelí. Na'e hanga 'e 'Āhisa 'o haehae 'a hono kofu fo'ou ki ha ngaahi konga 'e 12, peá ne 'oange kia Selopoami 'a e ngaahi kongokonga 'e 10, ke fakatātā 'aki 'a e kikite na'á ne fai (1 Ngaahi Tu'i 11:29–32; fakamahino ange 'oku pehē 'e he liliu 'o e Fuakava Motu'á 'i he lea faka-Kilikí 'e toe ha ongo matakali 'e ua, kae 'ikai ko ha taha pē, 'i he pule'anga 'e pule'i 'e he ngaahi hako 'o Tēvitá).

Na'e akonaki e Fakamo'ui 'o pehē "Ko e pule'anga kotoa pē 'oku fe'ite'itani, 'e 'auha ia" (Mātiu 12:25). Fakamatala'i ange ko e me'a 'eni na'e hoko ki he pule'anga 'o 'Isilelí hili 'a e pekia 'a Solomoné. 'Oku lau 'a e lēsoni ko 'ení ki he kau taki anga-koví mo e kau taki anga-mā'oni'oni na'e 'i he pule'anga 'Isilelí 'i hono vaheuá.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i 'a e founga 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. Na'e vahe-ua 'a e pule'anga 'o 'Isilelí, pea ko e 'uhinga 'e taha 'ene hokó ko e pule fefeka 'a Lehopoamí.

Ako'i mo alea'i 'a e 1 Ngaahi Tu'i 12:1–20.

Hiki 'a e fakamatala ko 'ení 'i he palakipoé 'o kapau 'e fiema'ú:

Ko e toko taha taki lelei 'okú ne:

1. Fai ha ngāue tokoni.

- Hili e pekia 'a Solomoné, na'e hoko 'a hono foha ko Lehopoamí ko e tu'i ki 'Isileli. Ko e hā ha ngaahi liliu na'e loto 'a e kakai Isilelí ke fakahoko mei he founga na'e pule 'aki 'e he'ene tamaí? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 12:3–4.) Ko e hā ha fale'i na'e fai 'e he kau tangata matu'otu'a angé kia Lehopoami ka ne lava ai ke pule'i lelei 'a e pule'angá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 12:6–7; 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 10:7.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku tākiekina ai pē kitautolu ke tau fai lelei 'e ha toko taha taki 'oku anga'ofa mo tokoni kiate kitautolú? Te tau lava ke faka'aonga'i fēfē 'a e akonaki ko 'ení 'i 'api? 'i he lotú? 'i 'apiako? 'i he ngāue'angá? (Vakai, T&F 121:41–46.) Ko e hā ha ngaahi fakatātā kuo ke 'osi mamata ai ki hono faka'aonga'i 'e ha ngaahi mātu'a pe ha kau taki 'a e akonaki ko 'ení pea hoko 'o lelei?

- 'I he 'ikai ke tali 'e Lehopoami ha akonaki 'a e kau tangata matu'otu'a angé, na'á ne 'alu ia 'o ma'u fale'i mei he kau talavou na'á nau tupu fakataha haké. Ko e hā 'enau fale'i kiate ia? (Vakai 1 Ngaahi Tu'i 12:8–11). Ko e hā ha ngaahi nunu'a 'o e fili 'a Lehopoami ke ne muimui ki he'enau fale'i? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 12:12–17. Fakamatala'i ange 'oku 'uhinga 'a e "pea na'e 'alu ai 'a 'Isileli ki honau ngaahi falé" ki hono fakamavahe'i 'e he fa'ahinga 'e hongofulú 'a kinautolu mei he pule'anga 'o Lehopoami). Na'e mei kehe fēfē nai 'a e ngaahi me'a ko 'eni na'e hokó 'o kapau na'e muimui 'a Lehopoami ki he fale'i 'a e kau tangata kuo matu'otu'a angé. (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 12:7.)
- Na'e hoko 'a Selopoami ko e taha 'o e kau tangata 'e toko 12 na'e fili 'e Solomone ke nau pule'i hono fakatukuhau'i mo hono fakangāue'i e kakaí. 'I he ofi ke 'osi 'a e pule 'a Solomoné, na'e kikite ai 'e he palōfita ko 'Āhisá 'o pehē 'e hoko 'a Selopoami ko ha tu'i ki he ngaahi fa'ahinga lahi 'o 'Isilelí (1 Ngaahi Tu'i 11:29–31; vakai ki he 'Ekitivití ke takiaki'i 'aki e tokangá.) Na'e anga fēfē hono fakahoko 'o e kikite ko 'ení? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 12:20.) 'I hono liliu 'o e Fuakava Motu'á ki he lea faka-Kilikí, 'oku fakakau fakatou'osi 'a Penisimani mo Siuta 'i he ngata'anga 'o e veesi ko 'ení. Na'e nofo 'a e ha'a 'o Siuta mo Penisimaní peá mo Lehopoami 'i he Pule'anga he feitu'u fakatongá, pe ko e pule'anga 'o Siutá. Ka na'e muimui 'a e toenga 'o e ngaahi ha'a 'e hongofulú kia Selopoami 'i he Pule'anga he feitu'u fakatoke-laú, pe ko e pule'anga 'o 'Isilelí.)

2. Na'e tataki 'e Selopoami mo Lehopoami 'a hona ongo pule'angá ke nau tauhi tamapua

Ako'i mo alea'i 'a 1 Ngaahi Tu'i 12: 25–33; 13:33–34; 14:14–16, 21–24.

'E lava pē ke ke toe tānaki atu 'eni ki he lea kuó ke 'osi hiki he palakipoé:

Ko e toko taha taki lelei 'okú ne:

1. *Fai ha ngāue tokoni.*
2. *Falala mo talangofua ki he 'Eikí.*

- Na'e tala'ofa 'e he 'Eikí kia Selopoami 'o fakafou mai 'i he palōfita ko 'Āhisá, te ne langa ma'ana ha "fale tu'u ma'u" (ha pule'anga 'e tu'u ma'ú) 'o kapau te ne 'a'eva 'i he ngaahi hala 'o e 'Eikí (1 Ngaahi Tu'i 11:38). Na'e mole fēfē 'a e ngaahi tāpuaki 'o e tala'ofa ko 'ení mea Selopoami? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 12:25–33.) Ko e hā hono 'uhinga na'e fa'u ai 'e Selopoami ha ongo 'uhiki'i pulu koula mo ha ngaahi potu mā'olunga peá ne fakanofa mo ha kau taula-'eiki kākā" (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 12:26–33; 13:33–34.)

Fakamatala'i ange na'e manavasi'i 'a Selopoami kapau 'e 'alu 'a hono kakaí ke fai 'enau huú 'i Selusalema, te nau toe foki kinautolu kia Lehopoami. Ko ia na'á ne fa'u ai ha ongo 'uhiki'i pulu koula 'i Pēteli mo Tani, ko ha ongo kolo lalahi na'e 'i he pule'anga he tokelaú, peá ne fakaafe'i hono kakaí ke nau ha'u 'o hū 'i he ongo kolo ko 'ení koe'uhí pē ke ne lava 'o kei pule'i kinautolu mo nau kei fakaongoongo ange pē kiate ia. Pea 'i he'ene fai 'a e me'a ni, na'á ne tuku 'e ia ke mā'olunga ange 'ene manavahē na'á toó 'i he'ene falala ki he ngaahi tala'ofa na'e fai 'e he 'Eikí. Fakamahino ange ko e toko taha taki lelei 'okú ne falala ki he 'Eikí pea 'ikai fai 'ene ngaahi filí ko ha'ane manavahē pe ko ha'ane ngaahi 'uhinga fakafo'ituitui pē.

- 'I he puke 'a e foha 'o Selopoamí, na'á ne 'alu 'o kole tokoni mei he palōfita ko 'Āhisá. Ko e hā ha kikite 'a 'Āhisa 'o fekau'aki mo e fale 'o Selopoamí (hono fāmílí) pea mo hono pule'angá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'í 14:14–16. 'Oku hā 'i he tohi 2 Ngaahi Tu'í 17:20–23 'a hono fakahoko 'o e kikite ko 'ení.
- Na'e talangata'a tatau pē 'a Lehopoami mo Selopoami ki he 'Otuá 'i he'ene tatakí 'a hono kakaí 'o nau tauhi 'otua tamapua (1 Ngaahi Tu'í 14:21–24). Ko e ngaahi nunu'a 'o e taki kovi 'a e ongo tu'í ni, na'e tō ia kiate kinautolu 'i ha taimi fuoloa 'aupito. 'I he ngaahi ta'u lahi ki mui angé, na'e fakamovetevete'i fakatou'osi ai 'a e ongo pule'angá ni pea 'ave pōpula kinautolu ('a e kau 'Isilelí 'e he kakai 'Asiliá pea mo Siuta 'e he kau Pāpiloné) koe'uhí pē ko 'enau kei hokohoko atu 'i he'enau ngaahi talatupu'a fakalieleliá. 'Oku lava fēfē 'e ha taki anga-kovi 'e toko taha ke ne uesia ha mo'ui 'a ha fu'u kakai tokolahi?

'E lelei kapau te ke fakamahino ange 'oku 'ikai fie ma'u ke tau toe muimui kitautolu pe fa'ifa'itaki ki he ngaahi me'a na'e fai 'e ha kau taki anga-kovi 'o hangē ko ia na'e fai 'e he kakai 'o 'Isileli mo Siutá. Kuo tuku mai 'e he 'Otuá 'a 'etau tau'atāina ke filí ma'atautolu pē, pea te tau lava 'o faka'aonga'i 'a e mālohi ko iá ke tau fili ai ki he me'a 'oku lelei neongo 'oku fili e kau takí ia ke fai kovi (Hilamani 14:30–31).

3. Na'e tatakí 'e Sihosafate 'a e pule'anga 'o Siutá ke nau muimui 'i he 'Eikí pea mo 'Ene kau palōfitá.

Ako'i mo alea'i 'a e 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 17:1–10; 20:1–30.

'E lelei ke ke toe tānaki atu 'eni ki he lisi he palakipoé:

Ko e toko taha taki lelei 'okú ne:

1. *Fai ha ngāue tokoni.*
2. *Falala mo talangofua ki he 'Eikí.*
3. *Tui ki he 'Otuá.*
4. *Akonaki mei he folofolá.*
5. *Muimui 'i he kau palōfitá.*

- Hili ha to'u tangata 'e tolu mei he tu'í 'a Lehopoamí, na'e pule'i leva 'a e pule'anga 'o Siutá 'e hono mokopuna ua ko Sehosafaté. Na'e fakahā fēfē 'e Sehosafate 'a 'ene mā'oni'oni fakafo'ituituí? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 17:3–4, 6.) 'Oku anga fēfē 'a e hanga 'e he'etau huú mo e talangofua fakafo'ituitui ki he 'Otuá 'o ngaohi kitautolu ke tau malava 'o tatakí 'a e ni'ihí kehé?
- Na'e hanga 'e Sehosafate 'o "li'aki 'a e ngaahi potu mā'olungá mo e ngaahi vao tapú mei Siuta" (2 Fakamatala Me'a Hokohoko 17:6). 'Oku mou pehē ko e hā ha me'a na'e ako 'e he kakaí mei heni? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 20:12–13, fakatokanga'i ange: "na'e tu'u hake 'a Siuta kotoa pē he 'ao 'o [e 'Eikí], fakataha mo 'enau ngaahi fānau ikí, mo honau ngaahi 'unohó, mo 'enau ngaahi fānaú.") Ko e hā nai ha me'a te tau to'o mei he'etau ngaahi mo'ui fakafo'ituituí ka tau lava ke toe li'oa ange 'i he'etau hū ki he 'Otuá?

- Na'e fekau'i atu 'e Sehosafate ha kau Līvai ki he feitu'u kotoa 'o e pule'angá ke akonaki ki he kakaí mei he "tohi 'o e fono 'a [e 'Eikí]" (2 Fakamatala Me'a Hokohoko 17:9). 'Oku mou pehē na'e uestia fēfē 'a e kakai 'o Siutá 'i hono ako'i kinautolu mei he folofolá? Kuo tokoni'i fēfē nai koe 'i hono ako fakafō'i-tuitui mo fakafāmilí 'a e folofolá? 'Oku anga fēfē 'a hono lelei ki hotau ngaahi fāmilí mo e Siasí fakakātoa 'a hono ako 'o e folofolá 'i 'apí?

Na'e akonaki 'e Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni 'o pehē: "'Oku tau fa'a fakamoleki ha ivi lahi 'i he'etau feinga ke toe fakalahi ange 'a e ngaahi 'ekitiviti 'oku fai 'i hotau ngaahi siteikí. 'Oku tau ngāue faivelenga 'i he feinga ke hiki'i hake 'a e peseti 'o e ma'ulotú he ngaahi houalotu sākalamēnití. 'Oku tau ngāue ke toe mā'olunga ange 'a e peseti 'o 'etau kau talavou 'oku 'alu 'o ngāue fakafaifekau. 'Oku tau feinga ke toe tokolahī ange 'a kinautolu 'oku mali temipalé. 'Oku fai hono fakamālō'ia'i 'o e ngaahi ngāue kotoa ko 'ení pea 'oku mahu'inga ia ki he tupulaki 'a e pule'angá. Ka ko e taimi 'oku femo'uekina ai 'a e kāingalotú fakafō'ituitui mo e ngaahi fāmilí 'i hono ako ma'u pē 'o e folofolá, 'oku toki hoko fakanatula mai pē 'a e ngaahi me'a kotoa ia ko 'ení. E tupulaki mo e ngaahi fakamo'oní. 'E toe fakamālohia ange 'a hono tauhi 'etau ngaahi aleá. 'E nofo malu 'a e ngaahi fāmilí. Pea 'e hoko mai ha ngaahi fakahā fakafō'ituitui" (*The Teachings of Ezra Taft Benson [1988] 44*).

- 'Oku fakamatala 'a e tohi 2 Fakamatala Me'a Hokohoko: 20 ki ha vaha'a taimi na'e loto hoha'a lahi ai 'a e kakai 'o Siutá koe'uhí na'e teuteu mai ha ngaahi pule'anga 'e tolu ke 'ohofi kinautolu. Na'e 'ikai ha 'amanaki ia ma'á e Tu'i ko Sihosafaté mo hono kakaí he na'á nau fu'u tokosi'i fau. Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Sehosafate ke ne ma'u ai ha tokoni? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 20:3–13.) Ko e hā ha tali 'a e 'Eikí ki he kole ko 'ení? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 20:14–17. Fakatokanga'i ange na'e fakafou mai 'a e tali ko 'ení 'i he palōfita ko Saesieli.) Ko e hā ha fale'i na'e fai 'e Sehosafate ki hono kakaí? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 20:20.) 'Oku tau tokosi'i fēfē he 'ahó ni, ko ha kāingalotu 'o e Siasí, 'o hangē ko e tokosi'i ko ia 'a e kakai 'o Siutá he kuonga mu'á? 'Oku anga fēfē hono fakahoko mai kiate kitautolu 'o e fale'i ko 'eni 'a Sihosafaté?
- Na'e manatu'i 'e Sihosafate 'a hono fakahā ange 'e he palōfita ko Saesieli ko e taú na'e 'a e 'Otuá ia, ko ia na'á ne fekau leva ha kau hiva ke nau fai ha hiva fakafeta'i ki [he 'Eikí] 'o 'ikai ke nau kau he taú. Ko 'ene kamata pē 'enau hivá, na'e malu'i leva kinautolu 'e he 'Eikí 'aki 'ene fakatupu ke fetau'aki pē 'a kinautolu na'e ha'u ke tau'i 'a Siutá 'o nau fakauha pē 'e kinautolu 'a kinautolu (2 Fakamatala Me'a Hokohoko 20:21–24). 'Oku malu'i fēfē kitautolu 'i he taimi 'oku tau manatu'i ai e ngaahi lea 'a e palōfita mo'uí mo talangofua ki aí?
- Na'e faikehekehe 'aupito 'a Sihosafate meia Selopoami mo Lehopoami, 'a ia na'á na tataki 'a hona kakaí ke tauhi 'otua tamapuá, he na'e hanga 'e Sihosafate ia 'o tākiekina e kakai 'o Siutá ke nau fakavaivai'i kinautolu 'i he 'ao 'o e 'Eikí (2 Fakamatala Me'a Hokohoko 20:3–4). Ko e hā ha ngaahi sīpinga 'o ha kau taki anga-mā'oni'oni kuó ke mamata ki he'enu takiaki'i e kakaí ke fai lelei? Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke tokoni'i ai kinautolu 'oku tau tauhi ke nau mo'ui anga-mā'oni'oni?

Fakamo'oni ki he mālohi 'oku ma'u 'e he kau takí ke nau tataki e kakaí ke nau faikovi pe ke mo'ui anga-mā'oni'oni. Fakamanatu ange ki he kalasí 'a hotau fatongia ke hoko ko ha taki 'i hotau ngaahi fatongia faka-Siasí, 'i hotau ngaahi koló, 'i he ngāue'angá, pea 'i 'api foki. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau hoko ko ha kau taki lelei 'aki 'enau fai ha ngāue tokoni, 'i he'enau falala mo talangofua ki he 'Eikí, tui kiate la, akonaki mei he folofolá, pea mo muimui 'i he kau palōfitá.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko hono lava'i 'o e feinga 'a hoto ngaahi mahení ke fakaloto'i kita ke te faikoví

- Ko e 'uhinga lahi pē na'e vaheua ai 'a e pule'anga 'Isilelí ko e fili 'a Lehopoami ke ne muimui ki he fale'i ta'e fakapotopoto 'a hono ngaahi kaungāme'á (1 Ngaahi Tu'i 12:9–16). Te tau lava fēfē ke matu'uaki hono 'ahi'ahi'i kitautolú ke tau muimui ki he ngaahi fale'i ta'e fakapotopoto 'a hotau ngaahi kaungāme'á?

Na'e pehē 'e 'Eletā Malekamu S. Sepisoni:

"'E 'i ai pē taimi 'e ha'u ai ki... hamou tokolahi ha toko taha pe toko lahi ange 'o homou ngaahi 'kaungā-me'á pea te nau vele'i kimoutolu ke mou fai ha fa'ahinga me'a 'oku mou 'osi 'ilo'i 'oku 'ikai totonu ke mou fai... .

" 'E pehē atu 'e he fa'ahinga ko 'eni 'oku nau lau kinautolu ko homou ngaahi kaungā-me'á, 'He 'ikai ke 'ilo ia 'e ha taha. Pea ko e hā hano kovi?"

"... 'Oku 'ikai fie ma'u ke mou si'aki homou ngaahi kaungā-me'a 'oku nau 'a'-eva 'i he hala 'oku 'ikai ke totonú; 'oku 'ikai fie ma'u ke ke si'aki 'e koe kinautolu. Te ke lava koe 'o hoko ko hanau kaume'a tokanga mo 'ofa, 'o mateuteu ma'u pē ke tokoni'i kinautolu 'i he taimi 'oku nau fie ma'u tokoni aí. 'E lava ke mou fetalanoa'aki mo e fakahīkīhīkī'i kinautolu pea ke fai ho'o fakamo'oni kiate kinautolu. Hanga 'o tataki kinautolu 'aki 'a e ngaahi fa'ifa'itaki'anga 'okú ke taá.

"Kae 'oua 'aupito na'á ke tuku ke hanga 'e ho ngaahi kaungā-me'á 'o tala atu ke ke fai ha fa'ahinga me'a 'oku 'ikai finangalo ki ai ho'o Tamai Hēvani koe'uhí pē ka nau kei hoko ko ho ngaahi kaume'a, he kuo pau pē ke ke fili koe pe te ke fai ki he'enau founá pe ko e founa 'a e 'Eikí.

"Kapau 'e hoko ha me'a pehení pea ke fili koe ki he founa 'a e 'Eikí pea ke toe kumi hao ngaahi kaume'a fo'ou" ('i he Conference Report, April 1990, 59; or *Ensign*, May 1990, 45).

2. Ko hono 'uhinga 'o e ngaahi potu mā'olungá mo e ngaahi vao tapú

'E tokoni 'a e ngaahi faka'uhinga ko 'ení ki ha'o fakamatala'i 'a e founa lotu hala na'e kamata 'e Selopoami mo Lehopoamí.

Ngaahi potu mā'olungá (1 Ngaahi Tu'i 12:31): ngaahi 'esi feilaulau na'e langa 'i he tumu'aki 'o e ngaahi mo'ungá. 'I he taimi na'e kamata ke lotu ai e kakaí ki he ngaahi 'otua tamapuá, na'á nau hanga 'e kinautolu 'o 'uli'i 'a e ngaahi 'esi feilaulau ko 'ení 'o faka'aonga'i ia ki he'enau hū ki he ngaahi 'otua tamapuá.

Ngaahi vao tapú (1 Ngaahi Tu'i 14:15): ngaahi feitu'u na'e fai ai e lotu 'a e kakaí na'e ta'e tui 'Otuá, pea na'e fa'a fakahoko heni 'e he kakaí he taimi 'e ní'hi ha ngaahi 'ulungaanga fakalielia.

3. "Pea...te mou tauhi 'i ai 'a e ngaahi 'otuá, ko e ngāue 'a e nima 'o e kau tangatá" (Teutalōnome 4:28)

- 'I he taimi na'e fokotu'u ai 'e Selopoami ha ongo 'uhiki'i pulu koula pea 'alu 'a e kakaí 'o lotu 'i he ngaahi potu mā'olungá mo e ngaahi vao tapú, na'á ne ta'e toka'i 'e ia mo hono kakaí 'a e ngaahi fakatokanga na'e fai 'e Mōsese 'i he ngaahi ta'u 'e 500 ki mu'a angé (Teutalōnome 4:25–28). Ko e hā ha ngaahi fakatamaki na'e tu'u hanga mai kiate kinautolú? Ko e hā ha tala'ofa kiate kinautolu 'o kapau te nau muimui ki 'Eikí kae 'ikai ki he ngaahi 'otua tamapuá loí? (Vakai, Teutalōnome 4:29–31.)

4. Ko hono faka'aonga'i 'o ha fa'ahinga me'a ke ako'i 'aki e lēsoni fekau'aki mo e anga fakatakimu'á

'Omi ki he kalasí ha ngaahi kongokonga papa 'oku nau tatau tofu pē, pea 'ai ha fo'i seti 'e ua. Fakaafe'i mai ha toko ua mei he kalasí ke na fai hono fakatā-taa'i. 'Oange ke taki taha 'a e ongo me'á ni ha seti kongokonga papa. Vahe'i e toko taha ke hoko ia ko e taki, pea muimui leva ki ai e toko tahá. Fekau ke na fesitu'a 'aki koe'uhí ke 'oua 'e lava 'a e toko tahá 'o sio ki he papa 'a e toko taha ko ē. Fekau leva e takí ke ne langa ha fa'ahinga me'a pē 'aki 'ene ngaahi kongokonga papá peá ne fakahinohino'i leva 'a e toko taha ko ē ke ne langa ha me'a tatau tofu pē mo ia. 'Oku totonu ke 'oua na'á fehu'i 'e he toko taha 'oku muimui ki he taki ha fa'ahinga me'a lolotonga 'ene muimui ki he ngaahi fakahinohino 'oku 'oangé. 'E 'ikai sio 'a e toko tahá ki he me'a 'a e toko taha ko ē na'e fa'ú kae 'oua kuo 'osi.

Ko 'ene 'osi pē fa'u 'e he toko taha na'e muimui ki he fakahinohinó, mou alea'i 'a hono mahu'inga ke fai 'e he kau takí ha ngaahi fakahinohino 'oku mahino pea ke fakafanongo fakalelei 'a e kau muimuí. Kapau na'e fa'u 'e he toko taha na'e muimuí ha me'a tatau mo ia na'e fa'u 'e he takí pea ke fakamālō'ia'i lōua kinaua, 'eke ki he kalasí pe ko e hā nai hono 'uhinga na'e lava'i lelei ai 'e he toko ua ko 'ení 'a e me'a na'á na faí. Kapau na'e 'osi angé kuo kehekehe 'a e ongo me'a ia na'á na fa'ú, pea ke fai leva 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Me'a ní na'e mei lava ke toe mahino ange 'a e ngaahi fakahinohino na'e fai 'e he takí? Na'e mei lava nai ke toe fakafanongo fakalelei ange 'a e toko taha na'e muimui ki aí? Na'e mei tokoni fēfē nai 'o kapau na'e tuku pē ke sio 'a e toko taha na'e muimuí ki hono fa'u 'e he takí 'ene me'á ?
- Te tau lava fēfē 'o faka'aonga'i 'a e me'a kuo tau ako mei he fakatātā ko 'ení 'i hotau ngaahi uiui'i faka-siasí mo hotau ngaahi 'apí?

Taumu‘á

Ke fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamu‘omu‘a ‘a e ‘Otuá ‘i he’e-nau mo‘uí pea ke nau kumi ke ma‘u ha fakahinohino mo ha fakafiemālie mei he ngaahi lea ‘a e palōfita mo‘uí mo e ngaahi fanafana ‘a e Laumālie Mā‘oní‘oní.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. 1 Ngaahi Tu‘i 17. Na’e ta’ofi ‘e ‘Ilaisiā ‘a e ngaahi langi ke ‘oua na‘á tō ha ‘uha, na‘á ne hola meia ‘Ēhapi mo Sisipeli, pea na’e hoko ha mana ‘o fafanga ai ia ‘i he toafá (17:1–6). Na’e fekau‘i atu ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Ilaisiā ki ha fefine uitou pea na‘á ne ‘oange kiate ia ha me‘akai mo ha vai (17:7–16). Na’e fokotu‘u ‘e ‘Ilaisiā ‘a e tama ‘a e fefine uitoú mei he maté (17:17–24).
  - e. 1 Ngaahi Tu‘i 18. Hili ha ta‘u ‘e ua ‘o e hongé, na’e fe‘iloaki ‘a ‘Ilaisiā mo ‘Ēhapi peá ne pole‘i ‘a e kau taula‘eiki ‘a Pēalí ke nau ui ke ‘alu hifo ha afi mei he langí ‘o tutu ‘enau feilaulaú (18:1–2, 17–24). Na’e feinga ‘a e kau taula‘eiki ‘a Pēalí pea na’e ‘ikai hoko ha me‘a, ka na’e lotu ‘a ‘Ilaisiā pea na’e tuku hifo ‘e he ‘Eikí ha afi ‘o tutu ‘a e feilaulau na‘á ne teuteu‘í (18:25–40). Na’e lotu ‘a ‘Ilaisiā ke fakangata ‘a e hongé, pea na’e tuku ‘e he ‘Eikí ke tō mai ha ‘uha (18:41–46).
  - f. 1 Ngaahi Tu‘i 19. Na’e feinga ‘a Sisipeli ke tāmata‘i ‘a ‘Ilaisiā (19:1–2). Na’e hola ‘a ‘Ilaisiā ki he toafá pea na’e fafanga ia ‘e ha ‘āngelo (19:3–8). Na’e ‘alu ‘a ‘Ilaisiā ki Hōlepi pea na’e fakafiemālie‘i ai ia ‘e he Laumālie Mā‘oní‘oní mo fekau ke ne hokohoko atu ‘i hono fai e ngāue ‘a e ‘Otuá (19:9–19).
2. Kole ki ha taha ‘i he kalasí ke ne teuteu ke fai ha ki‘i fakamatala nounou fekau‘aki mo e fehangahangai ‘a ‘Ilaisiā mo e kau taula‘eiki ‘a Pēalí (1 Ngaahi Tu‘i 18:17–40).

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘Ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘Ekitiviti pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fai e talanoa ko ‘eni na’e fai ‘e ‘Eletā Tōmasi S. Monisoní:

“Na’e fā‘ele‘i masiva ‘a [Hosē Kāsia] ka na’e ohi hake ia ‘i he tuí, pea na‘á ne mateuteu ai ki he ma‘u hono uiui‘i ngāue fakafaipekaú. Na‘á ku ‘i ai ‘i he ‘aho na’e ma‘u ai hono fakaongoongolelei ke ‘alu ‘o ngāué. Ne hā ai ‘o pehē: “ ‘E hoko ‘a e ngāue ‘a Hosē Kāsiā ko ha feilaulau lahi ia ki hono fāmilí, he ko ia na‘á ne tokanga‘i e konga lahi ‘o e mo‘ui ‘a hono fāmilí. Na’e taha pē ‘a ‘ene koloa mahu‘ingá–‘a ia ko ha ‘ū sitapa na‘á ne tānaki–peá ne loto fiemālie ke fakatau atu ia ke tokoni fakapa‘anga ki he‘ene ngāué ‘o ka fie ma‘u.’

“Na’e fakafanongo fakalelei ‘a Palesiteni [Sipenisā W.] Kimipolo ‘i he taimi na’e lau atu ai ‘a e fakamatala ko ‘ení kiate iá, peá ne pehē ange leva: ‘Tuku ke ne fakatau atu ‘a ‘ene ū sitapá he ‘e hoko ‘a ‘ene feilaulau ko iá ko ha tāpuaki kiate ia.’ “

Fakaafe‘i e kalasí ke nau fakakaukau ange ki he me‘a te nau fai ‘o kapau ‘e kole ange kiate kinautolu ke nau foaki kotoa ha me‘a ‘oku nau ma‘u ka nau ngāue ma‘á e ‘Eikí. Hili iá pea ke hoko atu e talanoá.

“Na’e malimali ‘a e palōfita ‘ofeina peá ne toki pehē mai, ‘Oku mau ma‘u ‘i he ‘ulu-‘i ‘ōfisi ‘o e Siasí ha ngaahi tohi ‘e lau afe ‘i he māhina kotoa pē mei he ngaahi tapa kehekehe ‘o māmaní. Tau tātaki kotoa ‘a e ‘ū sitapá ni pea foaki ange ia ma‘a Hosē ‘i ha ‘osi ‘ene ngāue fakafaifekaú. Te ne ma‘u ta’e totongi ‘a e ‘ū sitapa lelei taha ‘e toe ma‘u ‘e ha talavou ‘i Mekisikou’ “(Tūhulu, Me 1997, palakalafi 14.)

Fakamatala‘i ange ko e taimi ‘oku tau fakamu‘omu‘a ai ‘a e ngaahi me‘a ‘a e ‘Otuá ‘i he‘etau mo‘uí, ‘oku lahi ange ‘a e ngaahi fakapale te tau ma‘ú ‘i ha toe me‘a te tau ma‘u ke fai ‘aki ha feilaulaú. ‘Oku fakamatala ‘a e lēsoni ko ‘ení ki ha toko ua–ko ‘Ilaisiā mo e uitou mei Salifatí–‘a ia na‘á na ma‘u ha ngaahi tāpuaki lahi ‘aupito koe‘uhí pē ko ‘ena fie muimui ki he ‘Otuá neongo hono faingata‘á.

Alea‘i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó

‘I ho‘o ako‘i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea‘i ha founa ‘e faka‘aonga‘i ai kinautolu ‘i he mo‘uí faka‘ahó. Fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me‘a ne nau a‘usia ‘a ia ne felāve‘i mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni fakafolofolá.

Hili hono tataki ‘e Selopoami ‘a e pule‘anga ‘o ‘Isilelí ke nau tauhi ‘otua tama-puá, na’e faka‘auha fakataha ia mo hono hakó. Na’e hokohoko mai ai mo ha ngaahi tu‘i na‘á nau tauhi tamapua mo kinautolu. Ko ha taha ‘o kinautolu ko e tu‘i ko ia ko ‘Ēhapi, ‘a ia na’e “lahi hake ‘a e me‘a na‘á ne fai ke fakatupu ‘a e houhau ‘a [e ‘Eiki] ko e ‘Otua ‘o ‘Isilelí, ‘i he me‘a na’e fai ‘e he ngaahi tu‘i kotoa pē ‘o ‘Isileli na’e ‘i mu‘a ‘iate iá” (1 Ngaahi Tu‘i 16:33). Na‘á ne mali mo Sisipeli, peá ne kau fakataha mo ia ‘i he lotu kia Pēalí, peá ne faka‘ai‘ai ‘a hono kakaí ke nau fakataha mo ia he lotu ki he ‘otua loi ko ‘ení. Na’e fai ‘e he palōfita ko ‘Ilaisiā ha ngaahi lea fakatokanga kia ‘Ēhapi mo hono pule‘angá.

1. Na’e ta‘ofi ‘e ‘Ilaisiā ke tō ha ‘uha mei he langí, na’e fafanga ia ‘i ha mana, pea na‘á ne fokotu‘u ‘a e tama ‘a e fefine uitoú mei he maté.

Ako‘i mo alea‘i ‘a e 1 Ngaahi Tu‘i 17.

- Tupu mei he faiangahala ‘a ‘Ēhapi mo hono kakaí, na’e lea ai ‘a ‘Ilaisiā ‘o pehē, “‘E ‘ikai ha hahau pe ha ‘uha ‘i he ngaahi ta‘ú ni, kae ‘i he‘eku lea ‘a‘aku “ (1 Ngaahi Tu‘i 17:1.). Ko e hā hono ‘uhinga na’e lava ai ‘e ‘Ilaisiā ke lea ‘aki ha ngaahi me‘a pehení? (‘E lelei kapau te ke fakafehoanaki ‘a ‘Ilaisiā kia Nīfai, ko e foha ‘o Hilamani, ‘a ia na’e ‘oange kiate ia ‘a e mafai tatau pē. ‘Oku hā ‘ia Hilamani 10:4-5 e ngaahi ‘uhinga ‘a e ‘Eikí ki he‘ene fakangofua ke fakahoko ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘o fakatatau mo e ngaahi lea ‘a Nīfai.)
- Hili hono fakahā ‘e ‘Ilaisiā ‘e ‘ikai tō ha ‘uha ‘i he pule‘angá, na’e fekau ‘e he ‘Eikí ke ne hola mei ai. Na’e fēfē ‘a e tali ‘a ‘Ilaisiā ki he fekau ‘a e ‘Eikí? (Vakai, 1 Ngaahi Tu‘i 17:2–5.) Ko e hā ha me‘a ‘oku lava ke tau ako mei he tali ‘a ‘Ilaisiā?

Na'e pehē 'e 'Eletā Kōtoni B. Hingikelí:

“'Oku ou ma'u ha mālohi mei ha ki'i fakamatala mahinongofua pē na'e fai 'o fekau'aki mo e Palōfita ko 'Ilaisiā, 'a ia na'á ne fakatokanga ki he Tu'i ko 'Ēhapi 'o kau ki he honge me'akai mo e vai 'e hoko mai ki he fonuá. Ka na'e manuki'i ia 'e 'Ēhapi. Pea na'e fekau 'e he 'Eikí 'a 'Ilaisiā ke 'alu 'o toitoi 'i he ve'e vaitafe ko Kilití, mo inu mei he vai ko iá, pea 'e fafanga ia 'e he fanga lēveni. Pea 'oku hiki 'i he folofolá 'a e fakamatala mahinongofua mo faka'ofofa ko 'eni: 'Ko ia na'á ne 'alu 'o ne fai 'o hangē ko e folofola 'a [e 'Eikí.]' (1 Ngaahi Tu'i 17:5.)

“Na'e 'ikai ha'ane toe lau. 'Ikai ha toe kumi 'uhinga. 'Ikai mo ha toe fakafehu-ia. Ka na'e tu'u hake pē 'a 'Ilaisiā 'o ne ' 'alu 'o fai 'o hangē ko e folofola 'a [e 'Eikí.]' Pea na'e fakahaofi ia mei he ngaahi fakamamahi lahi na'e hoko kiate kinautolu na'e manukí, kumi 'uhingá mo toe fakafehu'i” (i he Conference Report, Oct. 1971, 159; or *Ensign*, Dec. 1997, 123–24).

- Na'e mo'ui fēfē 'a 'Ilaisiā 'i he toafá hili e kamata 'a e hongé? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 17:4, 6.) Ko e hā nai ha ngaahi me'a kuó ke a'usia 'a ia na'e tokoni'i fakatu'asino pe fakalaumālie ai koe 'e he 'Eikí?
- Ko hai na'e teuteu'i 'e he 'Eikí ke tokoni'i 'a 'Ilaisiā 'i he taimi na'e maha ai 'a e vaitafe 'i he toafá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 17:7–13.) Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he me'á ni fekau'aki mo e founa 'oku tokoni'i ai 'e he 'Eikí 'a kinautolu 'oku fie ma'u tokoni? (Fakamatala'i ange 'oku fa'a tokoni'i ma'u pē 'e he 'Eikí 'a kinautolu 'oku fie ma'u tokoni 'o fakafou ia 'i ha tokoni 'oku fai 'e ha ni'ihiki kehe.) Kuo fēfē ha'o mamata ki hano tokoni'i 'e he 'Eikí 'a kinautolu 'oku fie ma'u tokoni 'o fakafou mai ia 'i he ngāue tokoni 'a ha ni'ihiki kehe? Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke tokoni'i ai e ni'ihiki kehe 'oku nau fie ma'u tokoni?

Na'e pehē 'e 'Eletā Sefilī R. Hōlani: “'Oku ou 'ilo'i te tau lava 'o fai ha me'a 'e taha, neongo 'ene ngali si'isi'i 'a e me'a ko iá. He te tau lava 'o totongi ha vahehongofulu totonu, foaki 'etau 'aukaí mo e ngaahi foaki kehé... Pea te tau lava 'o fekumi ki ha ngaahi founa kehe ke tokoni. Te tau lava 'o foaki ki he ngaahi me'a mahu'ingá mo e masivá, 'a hotau taimí kapau 'oku 'ikai ke tau ma'u ha pa'anga, mo 'etau 'ofá 'i he taimi 'oku meimei 'osi ai 'a e taimí. Te tau lava 'o vahevahe 'etau ngaahi fo'i maá mo falala ki he 'Otuá pea he 'ikai 'osi ai 'a e me'i loló” (*Tūhulu*, Siulai 1996, palakalafi hono 9 mei he ngata'angá.)

- Ko e hā ha tali 'a e fefine uitoú 'i he kole vai mo e me'akai 'a 'Ilaisiā? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 17:10–11. Na'á ne 'alu 'o 'ikai ke toe tatali.) Ko e hā ha lea 'a e fefine uitoú 'i he taimi na'e kole me'akai ange ai 'a 'Ilaisiā kiate iá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 17:11–12.) Ko e hā ha me'a na'e palōmesi ange 'e 'Ilaisiā ki ai? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 17:13–14.) Hili iá, ko e hā ha me'a na'e fai leva 'e he fefine uitoú? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 17:15.) Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako mei he tali 'a e fefine uitoú?

Na'e pehē 'e 'Eletā Hōlani ki he tali na'e fai 'e he fefine uitoú he taimi na'e kole me'akai ange ai 'a 'Ilaisiā “ 'ko ha faka'ilonga ia 'o e tuí—'a ia 'oku lahi ange ia 'i ha toe me'a 'oku ou 'ilo'i 'i he folofolá... Mahalo 'i he'ene veiveiua ki he totongi 'o 'ene tuí... na'á ne 'ave ai 'a 'ene ki'i fo'i maá kia 'Ilaisiā, mo falala kapau he 'ikai te ne ma'u mo hono fohá ha mā fe'unga ke na kai, te na lava pē 'o mate 'i he'ene feinga ke fakahā ha 'ofa haohaoa” (“Ko Ha ki'i Me'i Mahoa'a mo ha ki'i Me'i Lolo”, *Tūhulu*, Siulai 1996, palakalafi 10.)

- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na’e fekau ai ‘e he ‘Otuá ‘a e fefine uitoú ke ne fafanga ‘a ‘Ilaisiā lolotonga ko ia na’e sī’i e me’akai na’á ne ma’ú? Ko e hā ha tāpuaki na’e ma’u ‘e he fefine uitoú koe’uhí ko ‘ene talangofuá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu’i 17:16.) Ko e hā ha ní’ihi ‘o e ngaahi me’a ‘oku kole mai ‘e he ‘Otuá ke tau fai ka ‘oku faingata’á? Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku tāpuekina ai kitautolu ‘i he taimi ‘oku tau fakamu’omu’a ai ‘a e ‘Otuá, ‘o tau fai ‘a hono finangaló neongo ‘ene faingata’á?

Na’e akonaki ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni ‘o pehē:

“Ko e taimi ko ē ‘oku tau fakamu’omu’a ai ‘a e ‘Otuá, ‘e foki pē ‘a e ngaahi me’a kotoa ia ki honau ngaahi tu’unga totonú, pe ko ‘enau mavahe atu ‘aupito mei he’etau mo’uí. ‘E hanga leva ‘e he ‘ofa ‘oku tau ma’u ki he ‘Eikí ‘o pule’i ‘a e ngaahi me’a ‘oku tau ‘ofa aí, ‘a e ngaahi me’a ‘oku tau fakamoleki ki ai hotau taimí, mo e ngaahi me’a ‘oku tau fili ke faí, pea mo hono fakahokohoko ‘o ‘etau ngaahi me’a ‘oku faí ‘o kamata pē mei he mahu’inga tahá ‘o fai hifo ai. . . .

“Fakatau ange pē ke tāpuaki’i kitautolu ‘e he ‘Otuá koe’uhí ke tau hanga ‘o fakamu’omu’a [ia], pea ke tau ma’u mei ai ha nonga ‘i he mo’uí ni pea ‘i he mo’ui ta’engatá ‘o tau ma’u ha fiefia kakato ‘i he mo’ui hoko mai’” ‘i he Conference Report, Apr. 1988, 3, 6; or *Ensign*, May 1988, 4, 6).

- Ko e hā ha me’a na’e fai ‘e ‘Ilaisiā ‘i he taimi na’e puke ai ‘a e tama ‘a e fefine uitoú ‘o maté? (Vakai, 1 Ngaahi Tu’i 17:17–22.) Ko e hā ha mafai na’e lava ke toe fakamo’ui mai ‘aki ‘e ‘Ilaisiā e tama ‘a e fefine uitoú? Kuo tāpuekina fēfē nai ‘a ho’o mo’uí ‘o fakafou ‘i he mālohi ‘o e lakanga fakataula’eikí?

2. Na’e pole’i ‘e ‘Ilaisiā ‘a e kau taula’eiki ‘a Pēalí peá ne fakaava hake ‘a e langí ke ‘uha.

Ako’i mo alea’i ‘a e 1 Ngaahi Tu’i 18.

- ‘I he ta’u hono tolu ‘o e hongé, na’e fekau ai ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Ilaisiā ke ne “ ‘alu ‘o fakahā atu koe kia ‘Ēhapi; pea te u fakatō hifo ha ‘uha ki he fonua” (1 Ngaahi Tu’i 18:1.) Ko e hā ha me’a na’e fai ‘e ‘Ēhapi ‘i he’ene sio kia ‘Ilaisiā (Vakai, 1 Ngaahi Tu’i 18:17.) Fakamahino ange na’e hanga ‘o ‘Ēhapi ‘o tukuaki’i ko ‘Ilaisiā na’e tupu mei ai ‘a e hongé.) Ka ko e hā koa hono tupu’anga mo’oni ‘o e hongé? (Vakai, 1 Ngaahi Tu’i 18:18.)
- Na’e tānaki kotoa mai ‘e ‘Ēhapi ‘a ‘Isileli mo e kau taula’eiki kākā ‘e toko 850 ki he Mo’unga Kāmeli ‘o hangē ko e kole ‘a ‘Ilaisiā. (1 Ngaahi Tu’i 18:19–20.) ‘I he fakataha mai ‘a e kakaí ke fanongo ki he lea ‘a ‘Ilaisiā, na’á ne fehu’i kiate kinautolu ‘o pehē, “E fēfē ‘a hono fuoloa ‘o ho’omou lotolotouá?” (1 Ngaahi Tu’i 18:21.) ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘o e lotolotouá? ‘Oku anga fēfē ‘etau fa’a lotolotouá he taimi ‘e ní’ihi? (Vakai, Mātiu 6:24.)

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Nila A. Mekisuale: “‘Oku hanga ‘e ngaahi lea fakalotolahi ‘a ha kau palōfita kehekehe. . . . ‘o ue’i kitautolu ke tau fili, fakapapau’i ‘a e me’a te tau faí, pea ‘oua na’á tau tu’u. . . .’Oku matu’aki mahu’inga lahi kiate kitautolu he ‘ahó ni ‘a e pōpoaki ‘a ‘Ilaisiā, he kuo pau ke iku pē ki ha’atau fili ki he ngaahi ‘otua ‘o e māmani ko ‘ení pe ki he ‘Otua ta’engatá” (*That My Family Should Partake*, [1974], 22.)

Tuku ke fai ‘e he toko taha na’e ‘osi vahe ki aí ha kí’i fakamatala nounou pē ‘o kau ki he fehangahangai ‘a ‘Ilaisiā mo e kau taula’eiki ‘a Pēalí (1 Ngaahi Tu’i 18:17–40).

- Ko e hā ha taumu'a 'a 'Ilaisiā 'i he'ene pole ki he kau taula'eiki 'a Pēalí? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'í 18:36–37.) Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he kakaí 'i he'enua mamata ki he mālohi 'o e 'Eikí? (:Vakai, 1 Ngaahi Tu'í 18:38–39.) Na'e anga fēfē hono tāpuaki'i kinautolu koe'uhí ko 'enua tui ki he 'Eikí mo hono mafai? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'í 18:45.) 'E fēfē ha'atau lava ke to e tui kakato ange ki he 'Eikí mo hono mafai? (Vakai, 1 Tēsalonika 5:16–18; 'Alamā 34:38; Molonai 7:33–39.)

3. Na'e fakafiemālie'i 'a 'Ilaisiā 'e he Laumālie Mā'oni'oní pea 'oku fakahino-hino ia ke ne kei hokohoko atu pē 'i hono fai e ngāue 'a e 'Otuá.

Ako'i mo alea'i 'a 1 Ngaahi Tu'í 19.

Na'e fu'u 'ita 'aupito 'a Sisipeli 'i he mālohi 'a 'Ilaisiā 'i he kau taula'eiki 'a Pēalí, ko ia na'á ne kumi ai ia ke tāmata'i. Na'e hola 'a 'Ilaisiā ki he tofá 'o ne tangi ai ki he 'Eikí 'o pehē, “Kuo lahi, 'e ['Eiki], to'o atu 'eni 'a 'eku mo'uí” (1 Ngaahi Tu'í 19:4.) Na'e tāpuaki'i 'e he 'Eikí 'a 'Ilaisiā 'aki 'ene fekau mai ha 'āngelo ke 'omi ha'ane me'akai mo hano inu. 'E lelei kapau te ke fakamamafa'i heni 'oku a'u pē ki he kau palōfitá 'a e 'osi 'enua 'amanakí mo nau fie ma'u ha fakafiemālie mo ha tatakí 'a ia ko e 'Otuá pē taha te ne lava ke 'omí.

- Ko e hā hono 'uhinga na'e lotosi'i ai 'a 'Ilaisiā? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'í 19:10, 14. Neongo hono fakahā 'e he kakaí 'enua tui ki he founa faka'ofa 'o hono fakahā 'o e mafai 'o e 'Otuá, ka na'e ongo'i pē 'e 'Ilaisiā ko ia toko taha pē 'a e 'Isileli na'e kei hū ki he 'Otuá mo'oni.) Ko e hā ha me'a na'á ne fai ke ne ma'u ai ha nongá? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'í, 19:4, 8. Na'á ne lotu mo ne 'aukai.) Ko e hā ha me'a 'e lava ke tau ako mei he me'a na'e hoko kia 'Ilaisiā 'a ia 'e tokoni kiate kitautolu 'i he taimi 'oku tau ongo'i lotosi'i, loto mamahí, pe mole 'a e 'amanakí?
- Na'e fakafiemālie'i fēfē 'e he 'Otuá 'a 'Ilaisiā 'i he Mo'unga ko Hōlepí? (Vakai, 1 Ngaahi Tu'í 19:9–13.) Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako mei heni 'o kau ki he founa 'oku fetu'utaki mai ai 'a e 'Otuá kiate kitautolú? 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku lahi ange ai 'a e fetu'utaki mai 'a e 'Otuá 'i he “khi'i le'o sí'i” 'o e Laumālie Mā'oni'oní kae 'ikai 'i hano faka'ali'ali 'o e mafai? Te tau lava fēfē ke tala 'a e ngaahi fanafana mai 'a e Laumālie Mā'oni'oní?

'I he taimi na'e fehu'i ange ai 'e ha toko taha faiongoongo kia Palesiteni Hingikeli 'a e founa 'okú ne fetu'utaki ai mo e 'Otuá, na'e tali 'e he palōfitá 'o pehē, “ Te u pehē ko e founa lelei taha ke u fakamatala'i ai iá, 'a e founa tatau mo e me'a na'e hoko kia 'Ilaisiā 'i he Tohi 1 Ngaahi Tu'í. Na'e lea 'a 'Ilaisiā ki he 'Eikí, pea na'e hoko mai ha matangi, ko ha matangi mālohi, ka na'e 'ikai 'i he matangi 'a e 'Eikí. Na'e mofuike, pea na'e 'ikai 'i he mofuiké 'a e 'Eikí. Pea na'e 'i ai ha afi, ka na'e 'ikai 'i he afi 'a e 'Eikí. Pea hili 'a e afi, na'e 'i ai ha khi'i le'o mālie, 'a ia 'oku ou ui ko e fanafana ia 'a e Laumālie Mā'oni'oní” (“He Na'e 'Ikai Fai 'a e Me'á ni 'i ha Tuliki”, *Tūhulu*, Sānuali 1997, palakalafi 18 mei he ngata'anga.)

Na'e akonaki 'e 'Eletā 'Eselā Tafu Penisoni 'o pehē: “ 'Oku 'ai pea mou nofo hifo 'o fakafanongo ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālie? Meimei ko e taimi lahi 'oku fai hono tali mai 'o e ngaahi lotu 'i he kii le'o sí'i, pea 'oku lava ke 'ilo'i pē ia 'e he *ngaahi ongo* ko ia 'oku 'i hotau lotó. 'Oku ou tala atu kiate kimoutolu te mou 'ilo'i 'a e finangalo 'o e 'Otuá kiate kimoutolu 'o kapau te mou kii nofo hifo 'o lotu mo fakafanongo” ('i he Conference Report, Oct. 1977, 46; or *Ensign*, Nov. 1977, 32).

- ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he hoko ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni ko e Fakafiemālié, ka ‘oku toe hoko foki ia ko e fai fakahinohino (Sione 14:26; 2 Nifai 32:5). Ko e hā ha me‘a na‘e fekau ‘e he ‘Eikí kia ‘Ilaisiā ke ne fai, ‘o fakafou mai ‘i he Laumālie Mā‘oni‘oní? (Vakai, 1 Ngaahi Tu‘i 19:15–16). ‘E tokoni‘i fēfē kitautolu ‘e he‘etau tauhi ki he ‘Eikí ‘i he taimi ‘oku tau ongo‘i lotosi‘i aí?
- Ko e founa ‘e taha na‘e fakafiemālie‘i ai ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Ilaisiā ko ‘ene fakahā ange kiate ia na‘e kei tokolahi pē ha kakai ‘Isileli na‘e ‘ikai ke nau lotu kia Pēali (1 Ngaahi Tu‘i 19:18). ‘Oku lava fēfē ‘e he‘etau feohi mo e kakai Siasi kehé ‘o fakafiemālie‘i kitautolú? Ko e hā ha ngaahi mālohi ‘i he ‘ātakai ‘okú ke ‘i aí ‘oku tokoni ke ke ‘ilo‘i ai ‘oku ‘ikai ke ke toko taha pē? Ko e hā ha me‘a te ke lava ‘o fai ke tokoni ai ki he ni‘ihi kehé ‘i he taimi ‘oku nau ongo‘i li‘ekina aí?

Faka‘osí

Fakamo‘oni ‘e fakafiemālie‘i mo fakahinohino kitautolu ‘o kapau te tau fakamu‘-omu‘a ma‘u pē ‘a e ‘Otuá pea tau fakafanongo mo talangofua ki he ngaahi fanafana ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako‘i e Lēsoní

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founa fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu‘u atú. ‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

Ko e Laumālie ‘o ‘Ilaisiā

‘Oku fa‘a talanoa ‘a e kakai Siasí ‘o kau ki he Laumālie ‘o ‘Ilaisiā. ‘Oku ‘uhinga ‘a e ngaahi lea ko ‘ení ki he ngāue ‘oku tau fai “ke fakatafoki e loto ‘o e ngaahi tamaí ki he fānaú, mo e fānaú ki he ngaahi tamaí” (T&F 110:15). ‘Oku kau ‘i he ngāue ko ‘ení ‘a e fekumi ki he hisitōlia fakafāmilí mo e ngāue fakatemipale ma‘á e kakai mo‘uí mo kinautolu kuo pekiá. ‘Oku tau ui ia ko e Laumālie ‘o ‘Ilaisiā he ko ‘Ilaisiā na‘á ne toe fakafoki mai ‘a e ngaahi kī ke fai fakama‘ú ‘i he mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eikí kia Siosefa Sāmitá (T&F 110:3–16). ‘Oku fakahoko ‘a e ngaahi ouau ‘o e fakama‘ú ‘aki ‘a e mālohi ko ‘ení, pea ‘okú ne fakataha‘i ‘e ia ‘a e ngaahi fāmilí ke ta‘engata.

Na‘e pehē ‘e Siosefa Sāmita:

“‘Oku ‘uhinga ‘a e laumālié, mālohí, mo e uiui‘i ‘o ‘Ilaisiā ki ho‘o ma‘u ha mālohi ke pukepuke ‘a e kī ki hono ma‘u ‘o e ngaahi fakahaá, ngaahi ouaú, ngaahi folofolá, ngaahi mafaí mo e ngaahi ‘enitaumení ‘i hono kakato ‘o e Lakanga Taula‘eiki Faka-melekisētekí mo e pule‘anga ‘o e ‘Otuá ‘i he māmaní; pea ke mou ma‘u mo fakahoko ‘a e ngaahi ouau kotoa pē ‘oku ‘o e pule‘anga ‘o e ‘Otuá, pea te ne hanga ‘e ia ‘o fakatafoki e loto ‘o e ngaahi tamaí ki he fānaú, mo e loto ‘o e fānaú ki he ngaahi tamaí, ‘o a‘u pē kiate kinautolu ‘oku nau ‘i langí...

“ ‘Oku ou faka‘amu ange ke mahino kiate kimoutolu ‘a e me‘a ko ‘ení he ‘oku mahu‘inga ia; pea ka mou ka ma‘u ia, ‘a e laumālie ‘o ‘Ilaisiā, ke tau huhu‘i ‘a hotau kau pekiá, pea fakahoko kitautolu mo ‘etau ngaahi tamaí ‘oku nau ‘i he langí, pea tau fakama‘u ‘a hotau kau pekiá koe‘uhí ke nau ha‘u ‘i he ‘uluaki toetu‘ú; pea ‘oku tau fie ma‘u foki ke hanga ‘e he mālohi ‘o ‘Ilaisiā ‘o fakama‘u ‘a kinautolu ‘oku nau kei ‘i he māmaní kiate kinautolu ‘oku nau ‘i he langí. Ko e mālohi ‘ení ‘o ‘Ilaisiā mo e ngaahi kī ‘o e pule‘anga ‘o Sihová” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 227–38).

“Na’á Ne To’o Hake. . . .’a e Pulupulu ‘o ‘Ilaisiaá

2 Ngaahi Tu’i 2; 5–6

Taumu’á

Ke tokoni’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke mahino kiate kinautolu ‘a e founga ‘o hono ‘ave ‘a e mafai (pulupulu) mei he palōfita ‘e taha ki he tahá, mo fakalotolahi’i kinautolu ke nau talangofua ki he ngaahi lea ‘a e kau palōfitá, pea ke fakapau’i kiate kinautolu ‘oku lahi ange ‘a e mafai ‘o e ‘Otuá ‘i ha toe mafai.

Teuteú

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. 1 Ngaahi Tu’i 2:1–18. Na’e teuteu’i ‘e ‘Ilaisiá ‘a ‘Ilaisa ke ne hoko ko ha palōfita fo’ou (2:1–10). Na’e ‘ave ‘a ‘Ilaisiá ki langi. Na’e to’o ‘e ‘Ilaisa ‘a e pulupulu ‘o ‘Ilaisiaá pea ne hoko ko e palōfita (2:11–15). Na’e kumi ‘e ha kau tangata ‘e toko nimangofulu ‘a ‘Ilaisiá ‘i ha ‘aho ‘e tolu neongo na’e tala ange ‘e ‘Ilaisa ke ‘oua (2:16–18).
  - e. 2 Ngaahi Tu’i 5. Na’e fakamo’ui ‘e ‘Ilaisa ‘a Neamani ‘i hono kiliá (5:1–4.) Na’e fakafeta’i ‘a Neamani ki he ‘Otuá pea ne ‘oange ha totongi kia ‘Ilaisa ka na’e ‘ikai tali ia ‘e ‘Ilaisa (5:15–19).
  - f. 2 Ngaahi Tu’i 6:8–18. Na’e fakahinohino ‘e ‘Ilaisa ‘a e tu’i ‘o ‘Isilelí ‘i he tau mo Siliá (6:8–10). Na’e fekau ‘e he tu’i ‘o Siliá ‘ene kau tangatá ke puke mai ‘a ‘Ilaisa, pea na’e ‘ākolo’i ‘e he kau tau’ ‘a e kolo ko Tōtaní (6:11–14). Na’e ‘ikai ilifia ‘a ‘Ilaisa, ka na’á ne lotu, ‘o fakahā mai ‘e he ‘Eikí ha mo’unga ‘oku tokolahi ai ‘a e fanga hōsí mo e ngaahi saliote afí, pea na’á ne taa’i ke kui ‘a e kau tau ‘a e kakai Siliá (6:15–18).
2. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e ‘Ekitiviti ke takiaki’i ‘aki e tokangá pea ke ha’u mo ha kongá tupenu ke ‘ai ko ha pulupulu.

Fokotu’u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei kapau te ke faka’aonga’i ‘a e ‘Ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha’o ‘Ekitiviti pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Hili’i hifo ha kongá tupenu ‘i ho ongo umá, (pe ‘i he uma ‘o ha taha pē he kalasí). Tala ange na’e tui ‘e he palōfita ko ‘Ilaisiaá ha pulupulu. ‘Oku ‘ikai ke tau ‘ilo’i ‘e kitautolu pe ko e pulupulu fēfē, ka ko ha pulupulu tupenu pē. Ko hono ‘ave ko ia ‘o e pulupulú meia ‘Ilaisiá kia ‘Ilaisá, ko ha faka’ilonga ia ‘o hono ‘ave ‘o e mafai ‘oku ma’u ‘e he palōfitá kia ‘Ilaisa.

‘I he ngaahi ‘ahó ni ‘oku tau fa’a lau pē ‘o kau ki he “pulupulú” ko ha mafai ia ‘oku ma’u ‘e ha palōfita ‘i he taimi ‘oku fakanofu ai ia pea vahe’i. Neongo ‘oku ‘ikai ke kei tui holo ‘e he palōfita ‘o e ‘aho ní ha pulupulu pe ha kongá tupenu, ka ‘oku foaki ‘e he ‘Otuá kiate ia ‘a e ngaahi kī ‘o e lakanga fakataula’eikí. ‘Oku ‘oange ‘e he ngaahi kī ko ‘ení a e mafai kiate ia ke ne ngāue ‘i he huafa ‘o e ‘Otuá ‘i he’ene hoko ko ia ko e taki ‘o e Siasí ‘i he māmaní. Ko ‘ene pekia pē ha palōfita, ‘oku foaki leva ‘a e pulupulu ‘o e mafai ki he palōfita fo’ou.

Alea'i 'o e Folofolá mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahō. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. Na'e hoko 'a 'Ilaisa ko ha palōfita ko e fetongi 'o 'Ilaisiā.

Ako'i mo alea'i 'a e 2 Ngaahi Tu'i 2:1–18.

- Ko e hā ha fetu'uaki 'i he vā 'o 'Ilaisiā pea mo 'Ilaisá? (Vakai, 2 Ngaahi Tu'i 2:2–10.) 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e vili ai pē 'a 'Ilaisa ke 'alu fakataha pē mo 'Ilaisiā? Ko e hā ha me'a na'e fai 'e 'Ilaisa hili hono 'ave 'o 'Ilaisiā ki he langí? (Vakai 2 Ngaahi Tu'i 2:11–13. Kapau na'e 'ikai ke ke faka'aonga'i 'a e 'Ekitiviti ke takiaki'i 'aki e tokangá peá ke lave pē ki ai ke fakamatala'i 'a e pulupulu 'o 'Ilaisiā mo e me'a na'á ne fakafongá.)
- Ko hai 'okú ne ma'u 'a e pulupulu 'o e palōfitá he 'aho ní? (Ko e Palesiteni 'o e Siasí he taimi ní.) 'Oku anga fēfē hono 'ave 'o e pulupulu ko 'ení ki he toko taha hoko maí 'i ha pekia 'a e Palesiteni?

Na'e fakamatala 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita 'o pehē:

“Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fakapulipuli ia fekau'aki mo hono fili o e toko taha ke ne fetongi 'a e Palesiteni 'o e Siasí. Na'e 'osi fokotu'utu'u fuoloa pē 'eni ia 'e he Eikí, pea 'oku hoko 'iate pē 'a e 'aposetolo pulé ko e 'ōfisa pule ia 'i he Siasí, pea 'oku hikinima'i ia 'e he Alēlea'anga 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a ia 'okú ne pule'i 'a e Siasí 'i he taimi 'oku 'ikai ke 'i ai ha Kau Palesiteni 'Uluakí. 'Oku 'ikai ke fili 'a e palesiteni, ka kuo pau ke hikinima'i ia 'e he Alēlea 'anga 'o e Toko hongofulu Mā Uá mo e kāingalotu 'o e Siasí” (*Doctrine of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. [1954–56], 3:156).

Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'a hono fakahoko 'o e founa ko 'ení 'i he taimi na'e fakanofa mo vahe'i ai ia ke ne hoko ko e palōfita mo e Palesiteni 'o e Siasí 'i he pekia 'a Palesiteni Hauati W. Hanitaá:

“ 'I he pekia pē 'a Palesiteni Hanitaá, na'e 'ikai leva ke toe 'i ai ha Kau Palesiteni 'Uluaki ia. Ko au foki mo Monisoni na'á ma tokoni ki he Palesiteni, pea na'á ma foki kimaua ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a ia na'e lolotonga 'i ai 'a e mafai ki hono pule'i 'o e Siasí.

“[Hili mei ai ha ngaahi 'aho sí'i], na'e fakatahataha mai 'a e kau 'Aposetolo mo'ui kuo fakanofó ki he loki 'i 'olunga he temipalé 'i he laumālie 'o e 'aukai mo e lotu. Na'á mau hiva'i ha fo'i himi pea mau lotu fakataha. Na'á mau ma'u 'a e sākalamēniti 'o e 'Ohomohe 'a e 'Eikí 'o mau fakafo'ou ai 'i he ouau toputapu ko iá 'a 'emau ngaahi fuakavá pea mo homau vā mo Ia ko homau Huhu'i. Na'e fokotu'utu'u leva heni 'a e Kau Palesiteni, 'o fai fakatatau mo e founa kuo 'osi fokotu'u talu mei he ngaahi to'u tangata lahi 'i he kuohilí ('oku fakamatala'i 'a e founa ko 'ení 'i he lea [na'e toki fai 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita 'i mu'a heni]). Na'e 'ikai ke fai ha lele ki ha fili, 'ikai ke 'i ai ha fe'auhi, pea 'ikai ha fokotu'utu'u atu ki he fatongiá. Na'e fakahoko ia 'i he founa nonga, melino, faingofua, pea molumalu foki. Na'e fakahoko ia 'i he founa kuo fokotu'utu'u 'e he 'Eikí” (“Ko e Ngāue 'Eni 'a e 'Eikí”, *Tūhulu*, Siulai 1995, palakalafi 5–6.)

'E lelei kapau te ke fakamahino heni kuo 'osi foaki 'e he Fakamo'uí 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí ki he kau 'Aposetolo taki taha 'o e ngaahi 'aho ní 'o hangē pē ko ia na'á ne fai ki he kau 'aposetolo 'i mu'á. Ka ko e Palesiteni pē

‘o e Siasí toko taha, ‘a ia ko e ‘Aposetolo mo‘ui pulé ia, ‘e ngofua ke ne faka-
‘aonga‘i ‘a e ngaahi kī ko ‘ení (pe te ne fakamafai‘i ha ní‘ihi kehe ke nau faka-
‘aonga‘i ia) ‘i he Siasí fakakātoa (vakai, T&F 132:7).

- Ko e hā ha me‘a na‘e fai ‘e he kakaí ‘i he taimi na‘á nau mamata ai ki hono toe fakahoko ‘e ‘Ilaisa ‘a e mana na‘e fai ‘e ‘Ilaisiaá ‘i he mavaeua ‘a e ngaahi vai ‘o Soatani? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 2:14–15.) Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke tau tali mo hikinima‘i ha Palesiteni ‘o e Siasí na‘e toki fakanofu ‘i he taimi pē ko íá? (Vakai, T&F 43:2–3, 7.)
- Taimi sí‘i pē mei hono ‘ave ‘o ‘Ilaisiā ki he langí, na‘e lotu e kakaí ia ke fekau atu ha kau tangata sino mālohi ‘e toko 50 ke nau ō ‘o kumi ia. Ko e hā ha me‘a na‘e tala ange ‘e ‘Ilaisa ki he kakaí? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 2:16.) Ko e hā ha me‘a na‘e fai ‘e he kakaí ‘i he tali na‘e fai ange ‘e ‘Ilaisá? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 2:17. Na‘á nau kole fakafiu kia ‘Ilaisa kae ‘oua pē kuó ne fakangofua ‘a e kau tangatá ke nau ō.)
- Ko e hā ha me‘a na‘e fakahā ange ‘e ‘Ilaisa ki he kakaí ‘i he taimi na‘e foki mai ai ‘a e kau tangata ‘e toko 50 kuo ‘ikai ke nau ‘ilo‘i ‘a ‘Ilaisiaá? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 2:18.) Ko e hā ha me‘a ‘oku lava ke tau ako mei he me‘a na‘e hoko ki he kau tangata ‘e toko 50? (‘Oku totonu ke tau muimui ki he akonaki ‘a e palōfitá ‘i he fuofua taimi pē ‘oku tau fanongo ai ki aí.) Ko e hā nai hono ‘uhinga ‘oku tau fa‘a tatali ai he taimi ‘e ní‘ihi ke toutou fai mai ‘e he palōfitá ha akonaki pea tau toki fai ki ai? Ko e hā ha akonaki kuo fai mai ‘e he kau taki ‘o e Siasí kiate kitautolu ‘i he ngaahi ta‘u mai kimui ní? Kuo tāpuekina fēfē nai koe ‘i ha‘o muimui ki he akonaki ko ‘ení?

2. Na‘e fakamo‘ui ‘e ‘Ilaisa ‘a Neamani mei he kiliá

Ako‘i mo alea‘i ‘a e 2 Ngaahi Tu‘i 5.

- Ko hai ‘a Neamani pea ko e hā e mahaki na‘á ne puke aí? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 5:1.) Ko e hā hono ‘uhinga na‘á ne ‘alu ai kia ‘Ilaisá? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 5:2–9.) Ko e hā ha me‘a na‘e fakahā ‘e he tangata fekau ‘a ‘Ilaisá kia Neamani ke ne fai kae mo‘uí? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 5:10.) Ko e hā hono ‘uhinga na‘e ‘uluaki fakahā atu ai ‘a e fakahinohino ‘a ‘Ilaisá kia Neamani pea ‘ikai ke ne fie fai ki aí? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 5:11–12,)
- Na‘e fakaloto‘i fēfē ‘e he tamaio‘eiki ‘a Neamaní ia ke ne fai ‘a e me‘a kuo fakahā mai ‘e ‘Ilaisa ke ne faí? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 5:13.) Ko e hā ha me‘a na‘e hoko hili ‘a e uku tu‘o fitu ‘a Neamani ‘i he Vaitafe Soatani? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 5:14.)
- Ko e hā ha me‘a ‘oku ako‘i mai kiate kitautolu ‘e he talanoa kia Neamaní ‘o kau ki he‘etau muimui ki he akonaki ‘a e palōfitá, ‘o tatau ai pē pe ‘oku ‘ikai ke tau sai‘ia ai pe ‘oku ta‘e mahino kiate kitautolu, pe ko ha fanga ki‘i me‘a iiki mo faingofua pē ‘okú ne fakahā maí? Ko e hā nai ha ní‘ihi ‘o e fanga ki‘i me‘a iiki mo faingofua kuo kole mai ‘e he palōfitá pe ko e kau taki kehe ‘o e Siasí ke tau faí? Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fa‘a faingata‘a ai he taimi ‘e ní‘ihi ke tau fai ‘a e fanga ki‘i me‘a ko ‘ení? Te tau lava fēfē ke fakatupulaki ‘a ‘etau lotu fie muimui ki he akonaki ‘a e kau taki ‘o e Siasí?

Na‘e fai ‘e ‘Eletā Lekisī D. Pinikā ‘a e fehu‘i ko ‘ení, “‘Ikai ‘oku tau fa‘a hangē pē ko Neamaní he taimi ‘e ní‘ihi, ‘i he‘etau fakasio pē ke fai ha ngaahi me‘a lalahi mo mahu‘inga kae tuku ange ‘a e fanga ki‘i me‘a iiki mo faingofua te nau lava

‘o liliu ‘a ‘etau mo‘uí mo fakamo‘ui kitautolu ‘i hotau ngaahi faingata‘a‘iá? (“Ko e Fanga Kí‘i Me‘a Faingofua”, *Tūhulu*, Sānuali 1995, palakalafi 13.)

Hili hono fai ‘e ‘Eletā Kōtoni B. Hingikeli ‘a e talanoa kia Neamaní, na‘á ne toki pehē: “‘Oku faingofua ‘aupito pē ‘a e founa ia ‘o e ongoongoleléi. ‘E ‘i ai ha ní‘ihi ‘o e ngaahi me‘a ‘oku fie ma‘ú ‘e hā ngali faingofua mo ta‘e ‘aonga. ‘Oua na‘á mou sí‘aki ‘a e ngaahi me‘a ko iá. Fakavaivai‘i kimoutolu pea mou ‘a‘eva ‘i he talangofuá. ‘Oku ou palōmesi kiate kimoutolu ko ha me‘a fakafo mo faka-fiemālie mo‘oni te mou a‘usia hení” (‘i he Conference Report, Oct. 1976, 143; or *Ensign*, Nov. 1976, 96).

- Ko e hā ha me‘a na‘e ako ‘e Neamani mei hono fakamo‘ui iá? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 5:15.) Kuo tokoni‘i fēfē nai koe ‘e ho‘o talangofua ki he fanga kí‘i me‘a íkí ke fakamālohia ‘a ho‘o fakamo‘oní?
- Ko e hā ha me‘a na‘e feinga ‘a Neamani ke ‘oange ma‘a ‘Ilaisa hili hono fakamo‘ui iá? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 5:15.) ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na‘e fakafisi ai ‘a ‘Ilaisa ke ne tali iá? Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke tau ngāue ‘o ‘oua te tau tokanga ki he ngaahi totongi fakamāmani ‘e ma‘u aí?

3. Na‘e fakahinohino ‘e ‘Ilaisa ‘a ‘Isileli ‘i he tau mo Siliá.

Ako‘i mo alea‘i ‘a e 2 Ngaahi Tu‘i 6:8–18.

- Na‘e tokoni fēfē ‘a ‘Ilaisa ki he tu‘i ‘o ‘Isileli ‘i he tau mo Siliá? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 6:8–10.) Ko e hā ha me‘a na‘e fai ‘e he tu‘i Siliá ‘i he taimi na‘á ne ‘ilo‘i ai e me‘a na‘e fai ‘e ‘Ilaisá? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 6:11–14.)
- Ko e hā ha me‘a na‘e hoko ki he tamaio‘eiki ‘a ‘Ilaisá ‘i he taimi na‘á ne mamata ai ki hono ‘ākolo‘i kinautolu ‘e he fanga hōsí mo e ngaahi saliote ‘a e kau Siliá? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 6:15.) Ko e hā ha tali ‘a ‘Ilaisa? (Vakai, 2 Ngaahi Tu‘i 6:16.) Ko e hā ha ‘uhinga ‘a ‘Ilaisa ‘i he‘ene pehē ange ki he‘ene tamaio‘eiki, “He ko kinautolu ‘oku kau mai kiate kitauá, ‘oku toko lahi hake ‘iate kinautolu ‘oku kau kiate kinautolú”? (2 Ngaahi Tu‘i 6:16.) ‘Oku fēfē ho‘o sio ki he kei mo‘oni pē he ‘ahó ni ‘a e lea ko ia na‘e fai ‘e ‘Ilaisá?
- Ko e ha ha ngaahi me‘a ‘oku hoko ‘i he ngaahi ‘ahó ni te ne fakatupu ha‘atau pehē ‘oku ‘ikai ke tau lava‘i e ngaahi kovi ‘i he māmaní? ‘E tokoni‘i fēfē nai kitautolu ‘i he‘etau fepaki mo e ngaahi kovi ko ‘ení ‘o kapau te tau falala “ko kinautolu ‘oku kau mai kiate kitauá, ‘oku toko lahi hake ‘iate kinautolu ‘oku kau kiate kinautolú”?

Na‘e pehē ‘e ‘Eletā Tāleni H. ‘Oakesi: “Ko e taimi na‘á ku lau ai ‘a e talanoa ko ‘ení ‘i he‘eku kei sí‘i, na‘á ku fakakaukau ma‘u pē ko au ‘a e tamaio‘eiki ‘a ‘Ilaisá. Na‘á ku fakakaukau peheni, kapau ‘e faifai angé pea takatakai‘i au ‘e he ngaahi mālohi ‘o e tēvoló lolotonga ‘eku fakahoko e ngāue ‘a e ‘Eikí, ‘oku ou faka‘amu ange pē ‘e fakaava ‘e he ‘Eikí ‘a hoku matá peá ne foaki mai mo ha tui kiate au ke mahino kiate au ko e taimi ‘oku tau ‘i he ngāue ai ‘a e ‘Eikí, ‘oku mālohi ange ma‘u pē ‘a kinautolu ‘oku kau mo kitautolú ‘iate kinautolu ‘oku fakafepaki kiate kitautolú” (‘i he Conference Report, Oct. 1992, 54; or *Ensign*, Nov. 1992, 39).

- ‘E tokoni‘i fēfē kitautolu ‘e he‘etau falala ko ia “ko kinautolu ‘oku kau mai kiate kitauá ‘oku toko lahi hake ‘iate kinautolu ‘oku kau kiate kinautolú” ‘i he taimi ‘oku tau fakamafola atu ai ‘a e ongoongoleléi ki he kakaí hono kotoa? (Vakai, T&F 84:87–88.)

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí: "Kuo te'eki ke tau 'ave 'a e ongo-ongoleléi ki he pule'anga kotoa pē, mo e fa'ahinga, lea, mo e kakai. Ka kuo tau fai ha fakalalakaka lahi 'aupito. Kuo tau 'osi a'u ki he feitu'u kotoa pē kuo faka'atā mai ke tau 'alu ki ai. 'Oku taki 'a e 'Otuá pea kuo pau ke fakaava mai 'a e ngaahi matapaá 'i Hono mālohí 'o fakatatau mo hono finangalo fakalangí. 'Oku ou 'ilo'i fakapapau ia. Pea 'oku ou fakapapau'i 'e hoko ia" ("Nofo Ma'u he Halá-Tauhi 'a e Tuí", *Tūhulu*, Sānuali 1996.)

- Ko e hā ha lotu na'e fai 'e 'Ilaisa ma'a 'ene tamaio'eikí? (Vakai, 2 Ngaahi Tu'i 6:17.) Ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai ke sio ai 'a e tamaio'eikí 'i he 'uluaki taimí ki ha funga mo'unga kuo fonu 'i he fanga hōsí mo ha ngaahi saliote afi kuo tuku mai 'e he 'Otuá? Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke toe 'ā ange ai hotau matá 'o mamata ki he mālohi 'o e 'Otuá 'oku 'i he'etau mo'uí mo māmaní?

Faka'osí

Fakamo'oni ko e Palesiteni 'o e Siasí ko ha palōfita mo'oni ia 'a e 'Otuá. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau poupou'i 'a e kau taki fo'ou 'o e Siasí pea ke nau muimui ki he ngaahi akonaki 'a e kau palōfitá. Fakamo'oni'i 'oku lahi ange 'a e mālohi 'oku ma'u 'e he 'Otuá 'i ha toe mālohi kehe.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko e ngaahi mana 'a 'Ilaisá

Na'e fakahoko 'e 'Ilaisa ha ngaahi mana lahi, 'o ne fakahā 'a e manava'ofa ki he kakaí pea mo ne toe fakamo'oni'i ai pe kiate kinautolu ko e toko taha ia kuo 'osi fakamafai'i ke ne fetongi 'a 'Ilaisiaá. Na'á ne taa'i 'o mavaeua 'a e ngaahi vai 'o Soataní, fakamo'ui 'a e ngaahi vai 'o Selikoó, fakatupu e lolo 'a e fefine uitoú, fokotu'u e tamasi'i na'e maté, fakamo'ui 'a e kakai na'á nau konaá, fafanga 'a e fiekaia, fakamo'ui 'a Neamani 'i hono kiliá, 'ai ke tētē 'a e tokí 'i he fukahi vai, peá ne fakahinohino'i e ngaahi tu'i 'i he taú. 'E lelei kapau te ke fie fakamanatu ha ní'ihí 'o e ngaahi mana ko 'ení mei he tohi 'a 2 Ngaahi Tu'i 2–6.

- 'Oku mou pehē 'oku kei hoko 'i hotau 'ahó ni ha ngaahi mana hangē ko ia na'e hoko 'i he ngaahi 'aho 'o 'Ilaisá? Ko e hā hono fakatu'utāmaki 'o 'etau nofo pē 'o tatali ki he ngaahi mana lalahí? Ko e hā nai ha fanga ki'i mana iiki 'oku hoko 'i he'etau mo'uí?

2. Na'e fakahā 'e ha ki'i ta'ahine 'Isileli 'a 'Ilaisa kia Neamani

- Na'e 'ilo fēfē 'e Neamani 'a 'Ilaisa mo hono ngaahi mālohi ke fai fakamo'uí? (Vakai, 2 Ngaahi Tu'i 5:2–4. Na'e fakahā 'e ha ki'i ta'ahine 'Isileli na'e 'ave pōpula 'e he kau Siliá ki he hoa 'o Neamaní 'oku 'i ai ha palōfita 'i 'Isileli te ne lava 'o fakamo'ui 'a Neamani.) 'Oku hoko fēfē 'a e ki'i ta'ahine ko 'ení ko ha sīpinga kiate kinautolu? (Tatau ai pē pe ko e hā hotau ta'u motu'á, ngaahi tu'unga 'oku tau 'i aí, mo hotau fatongia he Siasí, ka 'oku tau kei lava pē ke fai ha ngāue lelei lahi 'aki 'etau fakahinohino'i e kakaí ke nau fakafanongo ki he kau palōfitá-pea ki he 'Eikí foki.)

“Ha’u ki he Fale ‘o [e ‘Eikí]”

Lēsoni
30

2 Fakamatala Me’a Hokohoko 29–30; 32; 34

Taumu’á Ke ue’i e loto ‘o e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki ko ia kuo ‘osi tala’ofa mai ‘aki ki he ngāue fakatemipalé mo hono ako ‘o e folofolá.

- Teuteú**
1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
    - a. 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 29–30. Na’e fakaava ‘e Hesekaia ko e tu’i ‘o Siutá, ‘a e ngaahi matapā kotoa ‘o e temipalé pea na’á ne fekau ha kau taula’eiki mo ha kau Līvai ke nau fakama’a mo fakatapui ia ke fai ai ‘a e lotú (29:1–19). ‘I he ‘osi hono fakama’a ‘o e temipalé, na’e hū mo fakafeta’i ‘a Hesekaia mo hono kakaí ki he ‘Eikí (29:20–36). Na’e fakaafe’i ‘e Hesekaia ‘a ‘Isileli kotoa ke nau ha’u ki he fale ‘o e ‘Eikí ‘i Selusalema (30:1–9). Na’e kata mo manuki ha ní’ihi ‘i he fakaafe ko ‘ení, ka na’e hū ‘a e kakai ‘Isileli na’e faivelengá ki he ‘Eikí ‘i Selusalema (30:10–27).
    - e. 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 32:1–23. Na’e ‘ohofi ‘e Senakalipe, ko e tu’i ‘o Asiliá, ‘a Siuta peá ne lea kovi ki he ‘Eikí (32:1–19). Na’e lotu ‘a ‘Īsaia mo Hesekaia ke ma’u ha tokoni, pea na’e faka’auha ‘e ha ‘āngelo ‘a e ‘Eikí ‘a e tokolahi ‘o e kau tau ‘a ‘Asiliá (32:20–23).
    - f. 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 34. Hili e pule ‘a e foha mo e mokopuna ‘o Hesekaia ‘i he anga-koví, na’e hoko leva ‘a hono mokopuna uá, ko Sosaia, ko e tu’i ‘o Siuta. Na’e faka’auha ‘e Sosaia ‘a e ngaahi ‘otua tamapua ‘i he pule’angá peá ne fakalelei’i e temipalé (34:1–13). Na’e ma’u e tohi ‘o e fonó ‘i he temipalé pea na’e lau ia kia Sosaia, na’á ne tangi ‘i he’ene ‘ilo’i ‘a e mama’o ‘o e hē ‘a e kakaí mei he fonó (34:14–21). Na’e lea ‘a e fefine palō-fita ko Hūlitá ‘o kau ki hono faka’auha ‘o Siutá ka na’á ne kikite ‘o pehē ‘e ‘ikai ke mamata ki ai ‘a Sosaia (34:22–28). Na’e fuakava ‘a Sosaia mo hono kakaí te nau tauhi ki he ‘Eikí (34:29–33).
  2. Ngaahi folofola kehe ke laú: 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 31: 33; 2 Ngaahi Tu’i 18–19; 22–23; ‘Īsaia 37:10–20, 33–38.
  3. ‘E lava ke ke faka’aonga’i e ongo fakatātā ko ‘ení lolotonga ‘a e lēsoní kapau ‘o ka fie ma’u pea kapau ‘e ma’u: Temipale Na’e Faka’aonga’i ‘i Ono’ahó (62300 900) pea mo ha fakatātā ‘o ha temipale he ‘ahó ni.
-

Fokotu’u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei kapau te ke faka’aonga’i ‘a e ‘Ekitivití ko ‘ení (pe ko ha’o ‘Ekitivití pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fakamatala’i ange na’e hanga ‘e he Tu’i ko Hesekaia ‘o afe’i ‘a e vai ‘i Kihoní ke tafe ki he vai ko Sailoamé ‘i he tafa’aki ki loto ‘o e ngaahi ‘ā ‘o e koló ke tokoni ki hono malu’i ‘o Selusalema mei hano ‘ohofi kinautolu ‘e he kau ‘Asiliá

(2 Fakamatala Me’a Hokohoko 32:2–4, 30. Na’e fai ‘eni ‘aki hano keli ha fu’u fakatafenga vai na’e fute ‘e 1770 ke tafe ai ‘a e vai. ‘Osi ko ia na’e tu’utu’uni leva ‘e Hesekaia ke ‘ufi’ufi kotoa ‘a e ngaahi fauniteni ‘i he tu’a koló koe’uhí ke ‘oua na’á ma’u ‘e he kau ‘Asiliá ha vai. Kapau na’e ‘ikai ke ‘i ai e vai ko ‘ení, ‘i loto ‘i he ngaahi ‘ā ‘o Selūsalemá, pehē kuo ‘ikai ke hao ‘a e kakai ‘o Selūsalemá mei hono ohofi kinautolu ‘e he kau ‘Asilia.

Fakamahino ange na’e tatau pē ‘a e mahu’inga ‘o e vai mei he vai ko Kihoni ke mo’ui ai ‘a e kakai ‘o Hesekaia lolotonga ‘a ‘enau ngaahi feingatau mo e kau ‘Asiliá mo e mahu’inga ‘o e vai ‘o e mo’ui ke tau hao mo mo’ui fakalaumālie ai lolotonga ‘a ‘etau ngaahi feingatau mo Sētané.

- Ko e hā ‘a e vai mo’uí? (Vakai, Sione 4:10–14.)

Na’e fakamatala’i ‘e Pulusi R. Makongikī ‘o pehē ko e vai mo’uí ko ha “ngaahi folofola ia ‘o e mo’ui ta’engata, ko ha pōpoaki ‘o e fakamo’uí, ko ha ngaahi mo’oni fekau’aki mo e ‘Otuá mo hono pule’angá; ko ha ngaahi tokāteline ia ‘o e ongoongoleléi (*Doctrinal New Testament Commentary, 3 vols. [1966–73], 1:151.*)

- Te tau lava fēfē ‘o fakaava ha fakatafe’anga ke a’u ki he ‘Eikí koe’uhí ke tafe mai ai ‘a e vai ‘o e mo’uí ki he’etau mo’uí?

Fakamatala’i ange ko e founa ‘e taha te tau ma’u ai ‘a e vai mo’uí ko e ‘alu ki he temipalé, ‘a e fale ‘o e ‘Eikí, ‘a ia ‘e foaki ai kiate kitautolu ‘a e mālohí mo e mahinó, pea ‘e fakahinohino ai kitautolu ‘e he ‘Eikí, pea tau ongo’i ai ‘a e nongá mo e fiefiá.

Fakamahino ange ko hono fai ko ia ‘o e hū ki he ‘Eikí ‘i he temipalé, ko ha malu’i mahu’inga mo’oni ia ma’á e kakai ‘Isilelí ‘i he taimi ‘o Hesekaia, pea ‘oku toe lava pē foki ke hoko ia he ‘ahó ni ko ha malu’i mahu’inga ma’atautolu.

Alea’i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

‘I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ‘a e founa ‘e faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. Na’e tu’utu’uni ‘e Hesekaia ke fakama’a ‘a e fale ‘o e ‘Eikí.

Ako’i mo alea’i ‘a e 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 29–30.

- Ko e tu’i anga-kovi ‘a ‘Āhasi, ko e tamai ia ‘a Hesekaia, he na’á ne ‘uli’i ‘a e temipale ‘o e ‘Eikí peá ne “tāpuni hono ngaahi matapaá” (2 Fakamatala Me’a Hokohoko 28:24.) ‘I he hoko ‘a Hesekaia ko e tu’i ‘o Siutá (‘o e Pule’anga ki he fakatokelaú) ‘i he 715 B.C., ko e taha ‘o e ngaahi me’a na’á ne fuofua faí ko hono fakaava ‘a e ngaahi matapā ‘o e temipalé peá ne fekau ha kau taula-‘eiki mo ha kau Līvai ke nau fakama’a mo fakatapui ia (2 Fakamatala Me’a Hokohoko 29:3–5.) Fakatatau mo Hesekaia, ko e hā hono ‘uhinga na’e fie ma’u ke fakatapui ai ‘a e temipalé? (Vakai, 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 29:6–7.) Ko e hā ha ngaahi founa te tau halaia ai mo kitautolu ‘i he’etau “tafoki [hotau] matá mei he fale nofo’anga ‘o [e ‘Eikí]”? Ko e hā ha me’a na’e hoko ki he kakai ‘o Siutá ko e tupu mei he’enau ta’e toka’i ‘a e temipalé? (Vakai, 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 29:8–9.)

- Ko e hā ha me'a na'e faka'amu 'e Hesekaia 'e hoko 'i he'ene fakama'a 'a e temipalé pea teuteu'i ke toe fai ai e lotu mo e hu'u? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 29:10.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke 'oua na'a hū ha ngaahi me'a 'uli ki he temipalé? (Vakai, T&F 97:15–17.) Ko e hā hotau fatongia 'i hono fakapapau'i ko ia 'oku 'ikai hū ha me'a 'uli ki he temipalé? (Vakai, T&F 109:20–21. Kuo pau ke tau fakapapau'i 'oku tau ma'a 'i he taimi 'oku tau 'alu ai ki he temipalé.)
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Hesekaia mo e kakai 'o Selūsalemá 'i he 'osi hono fakama'a 'o e temipalé? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 29:20–21, 29–31, 36.) Na'e tali fēfē 'a e fakaafe ko 'ení? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 30:10–11.)
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki na'e mole mei he kakai 'Isileli koe'uhí ko e 'ikai ke nau fie ha'u ki he temipalé? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 30:6–9. Fakamatala'i ange ko 'ene a'u mai ko ia ki he taimi na'e pule ai 'a Hesekaia, kuo 'osi ma'u pōpula ha kongala'ia ia 'o e pule'anga 'Isileli ['a e Pule'anga ki he faka-Tokelaú] 'e he kau 'Asilia. Na'e tala'ofa ange 'e Hesekaia ki he kakai 'Isileli na'e kei to'e kapau te nau "to e tafoki ki he 'Eiki", 'e fakatau'atāina'i 'a kinautolu 'oku nofo hopoaté. Ka na'e 'ikai tali 'e he tokolahi 'a e fakaafe ko 'eni na'e fai 'e Hesekaia. Pea koe'uhí ko e faikovi 'a e kaka'i, na'e 'osi pē ha ngaahi ta'u ia mei ai kuo 'ave pōpula 'a e toenga ia 'o e pule'anga 'o 'Isileli [2 Ngaahi Tu'i 18:10–12]. Na'e hoko 'a e kakai 'Isileli ko 'eni na'e 'ave pōpulá ko e fa'ahinga ia 'e hongofulu 'o 'Isileli na'e molé.)

2. Na'e 'ohofi 'e he kau 'Asilia 'a e pule'anga 'o Siutá, na'e lotu 'a 'Isaia mo Hesekaia ke ma'u ha tokoni, na'e faka'auha 'e ha 'āngelo 'a e 'Eiki 'a e kongala'ia 'o e kau tau 'Asilia.

Ako'i mo alea'i 'a e 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 32:1–23.

- Hili hono ma'u pōpula 'o e pule'anga 'Isileli, na'e kamata leva ke 'ohofi 'e he kau 'Asilia 'a e pule'anga 'o Siutá (2 Fakamatala Me'a Hokohoko 32:1). Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Hesekaia 'i he taimi na'a ne mamata ai ki he palani 'a e kau tau 'a Senakalipé ke 'ohofi 'a Selūsalemá? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 32:2–5.) Ko e hā ha me'a na'e fakahā 'e Hesekaia ki hono kaka'i 'o kau ki he 'ohofi ko 'eni na'e teu hokó hili 'ene fai 'a e ngaahi teuteu ki he taú? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 32:6–8.) Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako 'o kau kia Hesekaia mo e fekau'aki totonu 'a 'etau falala pē ki he ngaahi feinga 'oku tau fa'i mo e falala ki he 'Eiki?
- Na'e fekau atu 'e Senakalipe 'ene kau tamaio'eiki ke nau 'alu 'o lea ki he kaka'i 'i Selusalema. Ko e hā ha lea na'e fai 'e he kau tamaio'eiki ko 'ení? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 32:9–17). Ko e hā hono 'uhinga 'o enau lea 'aki e ngaahi me'a ko 'ení? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 32:18). Ko e hā ha ngaahi founga 'oku feinga ma'u ai 'a Sētane ke fakaloto'i kitautolu ke tau tui 'e 'ikai lava 'e he 'Otuá pe ko e 'ikai te ne tokoni'i 'e ia kitautolu?
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Hesekaia mo e palōfita ko 'Isaia 'i he'ena fanongo ki he ngaahi lea 'a e kau tamaio'eiki 'a Senakalipé? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 32:20; 'Isaka 37:14–20.) Na'e tali fēfē 'e he 'Eiki 'a e lotu 'a Hesekaia mo 'Isaia? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 32:21–22; 'Isaia 37:33–38.)

- Na'e malu'i 'e he 'Eikí 'a Hesekaia mo hono kakaí koe'uhí ko 'enau anga-mā'oni'oni, 'a ia na'e fakahā ia 'aki 'enau lotu mo e hū 'i he tempalé. 'E lava fēfē ke malu'i kitautolu 'e he'etau 'alu ki he tempalé? (Vakai, T&F 109:24–28). Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke hoko hono fakahaohaoa'i kitautolu ke tau 'alu ki he tempalé ko ha me'a ke mu'omu'a 'i he'etau mo'ui?

Na'e fai 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā 'a e fakalotolahi ko 'ení:

“Tuku mu'a ke tau hoko ko ha kakai 'oku 'alu ma'u pē ki he tempalé. 'Alu ki he tempalé 'i he faingamālie ma'u pē 'okú ke ma'u ke ke 'alu aí. Tauhi 'i homou api ha tā 'o e tempalé ke mamata ki ai 'a ho'omou fānaú. Ako'i kinautolu 'i he ngaahi taumu'a 'o e fale 'o e 'Eikí. Tuku ke nau palani 'i he'enau kei tupu haké ke nau 'alu ki he tempalé pea ke nau mo'ui taau mo fe'unga ke ma'u 'a e tāpuaki ko iá.

“Kapau 'oku mou nofo mama'o mei he tempalé 'o 'ikai lava ke mou toutou 'alu ki ai, mou tātānaki mai 'a e hisitōlia 'o homou fāmili pea teuteu ha ngaahi hingoa ke fai ki ai 'a e ngaahi ouau toputapu ko ia 'oku toki lava pē ke fakahoko 'i he tempalé. 'Oku mahu'inga 'a e fekumi ko 'ení ki hotau fāmili ki he ngāue 'oku fakahoko 'i he ngaahi tempalé, pea ko e mo'oni 'e ma'u 'a e ngaahi tāpuakí 'e kinautolu 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ko iá” (i he Conference Report, Oct. 1994, 8; or *Ensign*, Nov. 1994,8).

3. Na'e fuakava 'a Sosaia mo hono kakaí ke nau tauhi ki he 'Eikí.

Ako'i mo alea'i 'a e 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 34.

Na'e fetongi 'a Hesekaia 'i he'ene hoko ko e tu'í 'e hono foha ko Manasé pea mo hono mokopuna ko 'Āmoní (2 Fakamatala Me'a Hokohoko 33.) Na'e pule 'a Manase ki Siuta 'i he anga-kovi lahi, 'o ne tuku 'i he ngaahi tempalé ha ngaahi fakatātā peá ne tataki 'a e kakaí ke nau faiangahala. Ka na'e iku pē 'o fakavaivai'i 'e Manase ia 'o ne fakatomala 'oku te'eki ai ke ne pekiá. Na'e toe anga-kovi pē foki mo 'Āmoni, ko e foha ia 'o Manase, 'i he'ene pule ki Siutá, 'o ne hū ki he ngaahi 'otua fakatātā na'e ngaohi 'e he'ene tamaí. Na'e 'ikai ke fakatomala 'a 'Āmoni pea na'e tamate'i pē ia 'e he'ene kau tamaio'eikí. Na'e fakanofa leva 'a e foha 'o 'Āmoní ko Sosaia ke ne hoko ko ha tu'í ki Siuta 'i hono ta'u valú pē. Na'á ne hoko ia ko ha tu'í anga-mā'oni'oni, pea na'e 'ikai ke ne fou 'i he ngaahi founa ta'e mā'oni'oni 'a 'ene tamaí mo 'ene kuí.

- Ko e toko taha fēfē nai 'a e Tu'í ko Sosaiá? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 34:1–2; 2 Ngaahi Tu'í 23:25. Fakatokanga'i ange ko Tēvita 'oku hā 'i he tohi 2 Fakamatala Me'a Hokohokó, 'oku 'uhinga ia ki he Tu'í ko Tēvitá, 'a e kui 'a Sosaiá, kae 'ikai ko 'ene tamaí totonú.)
- Ko e hā ha ngaahi me'a lelei na'e fai 'e Sosaia 'i he'ene kei sí'í he'ene hoko ko 'eni ko e tu'í? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 34:3–8. Na'á ne fekumi ki he 'Otua mo'oni, faka'auha 'a e lotu tamapua 'i he pule'angá, peá ne fekau'i e kakaí ke nau fakalelei'i e tempalé. Fakamahino ange na'e kei ta'u 15 pē 16 nai 'a Sosaia 'i he taimi na'e kamata ke ne fakahoko ai 'a e ngaahi liliu ko 'ení.)
- Ko e hā ha me'a mahu'inga na'e 'ilo 'e he taula'eiki lahi ko Hilikiá lolotonga hono fakalelei'i 'o e tempalé? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 34:14. Na'á ne ma'u 'a e tohi 'o e fono 'a e 'Eikí, pe ko e folofolá. Fakatokanga'i ange na'e 'osi mole 'a e tohi 'o e fono kuo hikí lolotonga 'a e taimi ko 'ení 'i he hisi-

tōlia ‘o Siutá, pea na’e ‘ikai ke ‘ilo ki ai e kakaí ia.) Ko e hā ha me’a na’e hoko kia Sosaia ‘i he taimi na’á ne fanongo ai ki hono lau e tohi ‘o e fonó? (Vakai, 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 34:19. Fakatokanga’i ange ko e ‘ulungaanga fakafonua ia ‘o ‘Isileli motu’a ke haehae ha kofu ‘o ha taha ke fakahā ‘aki ‘a ‘ene mamahí pe fu’u loto mamahi lahi.) Ko e hā nai hono ‘uhinga na’e fu’u mamahi lahi pehē ai ‘a Sosaia ‘i he’ene fanongo ki he me’a kuo hiki ‘i he tohi ‘o e fonó? (Vakai, 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 34:21.)

- Ko e hā ha me’a na’e kikite’i ‘e he fefine palōfita ko Hūlitá ‘e hoko ki Siuta koe’uhí ko e ‘ikai ke tauhi ‘e he kakaí ki he folofola ‘a e ‘Eikí mo fai ki he ngaahi akonaki ‘i he folofola? (Vakai, 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 34:22–25.) Ko e hā ha me’a ‘e hoko mai kiate kitautolu kapau ‘e ‘ikai ke tau lau ‘a e folofolá mo faka’aonga’i hono ngaahi akonakí?

Na’e fakamatala ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni ki he ngaahi fakatu’utāmaki ‘o e ‘ikai ke lau e taha ‘o ‘etau ngaahi tohi folofolá, ‘a e Tohi ‘a Molomoná:

“Na’e fakatokanga ‘e he ‘Eikí ki he Kāingalotú ‘i he 1829 ke ‘oua na’á nau va’inga ‘aki ‘a e ngaahi me’a ‘oku toputapú (T&F 6:12). Ko e mo’oni ko e me’a toputapu ‘a e Tohi ‘a Molomoná, ka ‘oku tokolahi ha kakaí ‘oku nau me’a-va’inga ‘aki ia, pe ko hono fakalea ‘e tahá, ‘oku nau fakama’ama’a’i pē ia ‘o hangē ‘oku ‘ikai fu’u mahu’ingá.

“I he foki mai ‘a e kau faifekau ‘e ni’ihi mei he ngaahi feitu’u na’á nau ngāue ai ‘i he 1832, na’e valokí’i kinautolu ‘e he ‘Eikí ko ‘enau fakava’iva’inga ‘aki ‘a e Tohi ‘a Molomoná. Na’á ne pehē na’e fakapo’ulí’i ‘a honau ngaahi ‘atamaí koe’uhí ko ‘enau fai peheé. Na’e ‘ikai ngata pē he mole ‘a e māmá meiate kinautolu ko e tupu mei he’enau fakava’iva’inga ‘aki ‘a e tohi toputapú ni, ka na’e hoko ia ko ha fakamala’ia ki he Siasí fakakātoa, ‘io, ki he fānau hono kotoa ‘o Saioné. Pea na’e toki folofola ‘a e ‘Eikí ‘o pehē, ‘Pea te nau mo’ulaloo ai pē ki he fakahalaia ko ‘ení kae ‘oua ke nau fakatomala pea manatu’i ‘a e fua-kava fo’ou, ‘io ‘a e Tohi ‘a Molomoná’ (T&F 84:54–57)...

“Kapau na’e valokí’i ‘a e kāingalotú ‘i mu’a koe’uhí ko ‘enau fakava’iva’inga ‘aki ‘a e Tohi ‘a Molomoná, ‘e toe si’i ange koā hano fakamala’ia’i kitautolu ko ‘etau fai ‘a e me’a tatau pē?” (‘i he Conference Report, Oct. 1986, 3–4; or *Ensign*, Nov. 1986, 4–5).

- Ko e hā ha me’a na’e pehē ‘e Hūlita ‘e hoko kia Sosaiá? (Vakai, 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 34:26, 28. ‘Oku fakamatala ‘i he 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 35:20–24 ‘o kau ki hono fakahoko ‘o e tala’ofa ko ‘ení). Ko e hā hono ‘uhinga na’e fai ai ‘e he ‘Eikí ‘a e tala’ofa ko ‘ení kia Sosaiá? (Vakai, 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 34:27.)
- Hili hono ‘ilo’i ‘e Sosaia ‘e fakamala’ia’i ‘a e kakaí koe’uhí ko e ‘ikai ke nau fai ki he me’a kuo fakahinohino mai ‘e he folofolá, na’á ne ui kotoa ‘a e kakaí ke nau ha’u ki he temipalé peá ne lau kiate kinautolu ‘a e folofolá (2 Fakamatala Me’a Hokohoko 34:29–30). ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na’á ne fai ai ‘a e me’á ni? (He ‘ikai lava ke muimui ‘a e kakaí ki he ngaahi fono ‘a e ‘Otuá ‘o kapau na’e ‘ikai ke nau ‘ilo’i ‘a e ngaahi fono ko iá.) ‘E lava fēfē ke muimui ‘a e ngaahi mātū’á ki he founga ko ‘eni na’e fai ‘e Sosaiá ‘i hono ako’i ki he’enau fānau ‘a e ngaahi fono ‘o e ongoongolelei? (Vakai, T&F 68:25, 28.)

- 'E lava fēfē ke tau fakahā 'a 'etau fakamahu'inga'i e folofolá? Fakamahino ange 'oku lahi ange 'a e folofola 'oku tau ma'u he 'aho ní 'i he me'a na'e ma'u 'e he kakai 'Isilelí, pea 'oku toe faingofua ange foki 'etau ma'u 'e kitautolu e folofolá. Ko e hā leva e fatongia 'oku tau ma'u koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki ko 'ení?
- Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: "'Oku 'ikai fai ta'e 'uhinga 'e he 'Eikí 'i he'ene foaki mai 'a e ngaahi me'á ni kiate kitautolu, he 'ko ia ia kuo tuku ki ai 'a e me'a lahi, 'e 'amanaki lahi 'iate ia.' (Luke 12:48.) 'Oku 'uhinga 'a e ma'u 'o e ngaahi me'á ni ki hono fatongia 'aki kinautolú. Kuo pau ke tau ako 'a e folofolá 'o fakatatau mo e fekau 'a e 'Eikí (vakai, 3 Nifai 23:1–5); pea kuo pau ke tau tuku ke nau pule'i 'a 'etau mo'uí" ("How Rare a Possession—the Scriptures!" *Ensign*, Sept. 1976, 5).
- Na'e fai 'e Sosaia mo hono kakaí ha fuakava mo e 'Eikí lolotonga 'enau 'i he temipalé. Ko e hā ha me'a na'á nau fuakava te nau fai? (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 34:31–33.) Fakamatala'i ange 'oku tau fai ha ngaahi fuakava toputapu mo e 'Eikí 'i he temipalé, pea kapau te tau tauhi ki ai, te tau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'i he māmaní mo e hakeaki'i foki 'i he ta'engatá. 'E lava fēfē ke tau teuteu atu ki hono fai 'o e ngaahi fuakava toputapu 'i he temipalé? Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau toutou foki pē ki he temipalé hili 'etau fakahoko 'a e ngaahi fuakava ko 'ení?

Faka'osí

Fakamatala'i ange na'e iku pē 'o faiangahala 'aupito 'a e kakai 'i he pule'anga 'o Siutá 'o tuku ai 'e he 'Eikí ke 'ave pōpula kinautolu (2 Fakamatala Me'a Hokohoko 36:14–21). Ka neongo ia, na'e feinga 'a Hesekaia mo Sosaia 'i he lolotonga 'o 'ene pulé ke ngaohi e kakaí ke nau mālohi 'aki 'ena tokanga ki he temipalé mo e folofola. Fai ha'o fakamo'oni 'e tāpuaki'i 'aki kitautolu ha mālohi fakalaumālie mo ha fiefia kapau te tau tokanga ke talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí mo tau fe'unga ke hū ki he temipalé. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau mo'ui taau mo fe'unga ke hū ki he temipalé, pea ke nau 'alu ma'u pē ki he temipalé koe'uhí ke nau ma'u mo fiefia 'i honau ngaahi tāpuaki.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei kapau te ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko ha kaati fakamafai mo e 'Eikí"

'I ha uike 'e taha pea toki fai 'a e lēsoni ko 'ení, kole ki ha taha 'i he kalasí ke ne feinga ange ke ne 'ilo'i 'a e kongá ko 'ení na'e to'o mei ha lea na'e fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli, pea teuteu mai ke ne fakamatala'i ki he kalasí:

"'Oku ou ma'u heni ha ongo kaati fakamafai 'e ua. Kuo 'osi maheni homou tokolahi mo e ongo kaati ko 'ení.

"Ko e 'uluakí ko ha kaati fakamafai ia mei he pangikeé. 'Okú ne fakangofua 'e ia au ke u fakatau pe ma'u mai ha fa'ahinga koloa pē peá u toki totongi ia 'i ha taimi kehe. Ko ha me'a mahu'inga ia pea 'oku totonu ke fu'u tokanga'i fakalelei. Kapau 'e kaiha'asia pe faka'aonga'i ta'e totonu ia, ko e mole lahi ia kiate au pea

‘e lava pē ke hoko ia ko ha me‘a fakamā. ‘I he‘eku ma‘u ‘a e kaati ko ‘enī mei he pangikeé, ‘oku ou fai ha aleapau ai pea ‘oku ou ha‘isia ki ha ngaahi tu‘utu‘uni pea mo ha ngaahi alea fakapapau. ‘Oku ou loto ke u fai ki he ngaahi tu‘utu‘uni fekau‘aki mo e kaati ‘i he taimi ‘oku mau mai ai iá.

“Oku ‘aonga ‘a e kaati ki he ta‘u pē ‘e taha pea kuo pau ke fakafo‘ou ia ‘i he ta‘u kotoa pē ka u kei lava ke ma‘u ‘a hono ngaahi monū‘iá. ‘Oku ‘ikai ke u ma‘u ‘aupito ‘e au ‘a e kaati ko ‘enī. ‘Oku kei ma‘u pē ‘e he pangikeé ia ‘a e totonu ki aí. Kapau ‘e ‘ikai ke u tauhi ki hono ngaahi tu‘utu‘uní mo hono aleapaú, ‘e lava pē ke ta‘ofi ‘e he pangikeé ‘a e ngaahi faingamālie mo e ngaahi monū‘ia ‘okú ne ‘omí peá ne fakafoki ‘e ia ‘a e kaati.

“Ko e kaati ‘e taha ‘oku ou ma‘u heni ko ha lekomeni temipale. ‘Okú ne fakafofonga‘i ‘e ia ha kaati fakamafai mei he ‘Eikí, ‘o u lava ai ke ma‘u ‘a ‘Ene ngaahi me‘a-foaki mahu‘inga tahá. ‘Oku ngāue ‘a e kaati ‘a e pangikeé ‘o fekau‘aki mo e ngaahi me‘a fakaemāmaní, pea ko e lekomení leva mo e ngaahi me‘a ‘a e ‘Otuá.

“Ke ma‘u ‘e ha taha ha‘ane lekomeni temipale, kuo pau ke ne fakahā foki ‘e ia ‘okú ne fe‘unga ke ma‘u ia, pea ‘oku makatu‘unga ‘a e fe‘unga ko ‘enī ‘i he‘ene mo‘ui tāú. ‘Oku ‘ikai ma‘u ia pea pehē ‘e ‘aonga ‘o a‘u ki he ta‘e ngata, ka kuo pau ke fakafo‘ou ia ‘i he ta‘u kotoa pē. ‘Ikai ko ia pē, ka ‘e lava ke mole pe to‘o mei ha taha ‘ene lekomení ‘o kapau ‘e fai ‘e he toko taha ko iá ha fa‘ahinga me‘a ‘e fakata‘e‘aonga‘i ai ‘a e ngaahi monū‘ia ‘okú ne ma‘u mei aí.

‘Oku ‘ikai ko ha mahu‘inga fakapa‘anga ‘oku makatu‘unga ai hono ma‘u ‘o ha lekomeni temipale. ‘Oku ‘ikai ha‘ane kaunga ‘a‘ana ‘e taha ki aí. ‘Oku makatu‘unga ia ‘i he ‘ulungaanga fakafo‘ituituí, ‘i he lelei ko ia ‘oku ma‘u ‘e ha taha ‘i he‘ene mo‘uí. ‘Oku ‘ikai tokanga ia ki he ngaahi me‘a fakapa‘angá ka ki he ngaahi me‘a ‘o e ta‘engatá.

‘Oku fakaava hake ‘e he kaati ‘a e pangikeé ‘a e matapā ki he tupulaki fakapa‘angá. ‘Oku fakaava ‘e he lekomeni temipalé ia ‘a e matapā ki he Fale ‘o e ‘Eikí. ‘Oku ‘aonga ia ki he hū ki he ngaahi feitu‘u ‘oku mā‘oni‘oní ke fakahoko ‘a e ngāue ‘oku toputapu mo faka-‘Otuá... .

“...Ko e me‘a mahu‘inga mo faka‘ofofa mo‘oni ka ko e lekomeni ko ‘enī ‘oku ou ma‘u pea ‘oku ma‘u ‘e homou tokolahi. ‘Okú ne fakangofua ‘e ia ha taha ke ne ma‘u ‘a e monū‘ia mo ha faingamālie ta‘e hano tatau–‘a e faingamālie ko ia ke hū ki he Fale ‘oku tohi ‘i hono holisi ‘o pehē, ‘Mā‘oni‘oni ki he ‘Eikí-ko e Fale ‘o e ‘Eikí.’ Mou mo‘ui taau ke mou ngāue ‘i he fale ko iá. Tauhi ia ke mā‘oni‘oni. Fai ho‘o kongá ‘a‘au ke ta‘ofi mei he fale ‘o e ‘Eikí ha taha pe ko ha fa‘ahinga me‘a pē ‘oku ‘uli. Fiefia ‘i hono faka‘ofofá. Fiefia ‘i he ngaahi me‘a fakafofo ‘oku lea ‘aki aí, ‘a e faka‘ofofa mo e tāpuaki ‘oku ma‘u mei he ngaahi ouau ‘oku fakahoko aí.

“Pea kiate (kinautolu) ‘oku te‘eki ai ke nau hū ‘i he temipalé, ‘oku ou fokotu‘u atu ke mou faka‘aonga‘i ‘a e faingamālie ke fakahoko ‘a e papitaisó ‘o fakafofonga‘i ‘a kinautolu kuo pekiá. Tuku ke hoko ‘a e me‘a toputapu ko iá ko ha taula ia ki ho‘omou mo‘uí, ‘o mou mo‘ui taau ‘i he taimi kotoa pē pea ‘i he ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku mou faí, koe‘uhí ke mou ma‘u ha kaati fakamafai makehe mo e ‘Eikí, ko ha lekomeni ke hū ki Hono fale mā‘oni‘oní, pea fiefia ‘i hono kotoa ‘o e ngaahi tāpuaki mo e ngaahi monū‘ia ‘oku ma‘u ‘i aí” (‘i he Conference Report, Apr. 1990, 65, 69; or *Ensign*, May 1990, 49, 52).

2. Ngaahi taumu'a 'o e ngaahi tempalé

'Omi ha ngaahi fakatātā 'o ha ngaahi tempale 'o e Siasí (kapau 'e lava 'o ma'u mai ha ngaahi tempale 'oku kehekehe honau sīpingá pea 'omi ia.) Fakamahino ange neongo 'e hā kehekehe 'a e ngaahi tempale ko 'ení mei tu'a, ka 'oku tatau pē 'a e ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava 'oku fakahoko 'i lotó.

Fakamatala'i ange neongo na'e kehe 'a e ngaahi ouau na'e fakahoko 'i he ngaahi tempale 'i 'Isileli motu'a mei he me'a 'oku tau fakahoko 'i he ngaahi tempalé he 'aho ní (hangē ko 'ení, 'oku 'ikai ke tau feilaulau 'aki 'e kitautolu ha fanga manu, pe tutu te'elango mo e ngaahi me'a fakanamu lelei 'i hotau ngaahi tempalé he 'ahó ni), ka 'oku kei tatau pē 'a e ngaahi 'uhinga mo e ngaahi taumu'a 'a e ngaahi tempale 'i mu'a mo ia he 'aho ní; 'a ia ko hono teuteu'i kitautolu ke tau hū ki he 'afio'anga 'o e 'Eikí pea hoko 'o hangē ko iá.

Te ke lava ke hulu'i 'a e "Ancient Temples", ko e kongá 'o e filimi vitiō ko e *Old Testament Video Presentations* (53224), 'oku fakamatala ai ki he tāpanekale 'o Mōsesé mo e ngaahi me'a na'e fakahoko 'i aí, pea 'oku miniti 'e hiva hono lōlōá.

3. Ko hono ako 'o e folofolá

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fa'a faingata'a ai kiate kitautolu he taimi 'e ni'ihi hono ako 'o e folofolá?

Hiki e tali 'a e kalasí 'i ha kōlomu 'i he palakipoé. Hili iá pea mou alea'i 'a e ngaahi founga te tau lava 'aki 'a e ngaahi faingata'a ko 'ení. Hangē ko 'ení, kapau 'oku 'ikai mahino kiate kitautolu 'a e me'a 'oku tau laú, te tau lava 'o lotu ke ma'u ha mahino pea tau ako 'a e ngaahi me'a kuo lea'aki 'e he kau palōfitá mo e kau 'aposetoló 'o kau ki he folofola ko ia 'oku tau laú; kapau leva 'oku tau fiemohea he taimi po'uli ke lau 'a e folofolá, te tau lava pē 'o kumi ha taimi kehe lolotonga 'a e 'ahó ke fai ai ia. Hiki 'a e ngaahi founga ko 'ení 'i ha kōlomu kehe he palakipoé.

Fakatukupaa'i e kalasí ke nau toe fakamātoato ange 'i hono ako 'o e folofolá.

“Oku Monū‘ia ‘a e Tangata Ko Ia ‘Okú ne Ma‘u ‘a e Potó”

Lēsoni
31

Lea Fakatātā mo e Tangata Malangá

Taumu‘á Ke fakalotoa e kalasí ke fakatupulaki ‘enau ‘ulungaanga faka-Kalaisí ‘aki ‘enau faka‘aonga‘i ‘a e akonaki fakapotopoto ko ia ‘oku ‘omi ‘i he ongo tohi Lea Fakatātaá mo e Tangata Malangá.

- Teuteu**
1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ‘oku ‘oatu ‘i he lēsoní mo e lahi taha te ke lavá mei he tohi Lea Fakatātaá mo e Tangata Malangá.
  2. Hiki ‘a e ngaahi sētesi ko ‘ení ‘i he palakipoé pe ‘i ha la‘ipepa lahi kimu‘a pea toki fai e kalasí kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ‘uluakí ke takiaki‘i ‘aki e tokangá:
    - a. ‘Oku mu‘omu‘a ‘a e _____ ‘i he faka‘auhá.
    - e. Akonaki‘i ‘a e _____ ‘i he hala ‘oku totonu ke ne ‘alu aí.
    - f. ‘Oku ‘i ai hono _____ ‘o e me‘a kotoa pē, mo e _____ ki he ngāue kotoa pē ‘i he lalo langí.
    - h. _____ ki [he ‘Eikí] ‘aki ho lotó kotoa.
    - i. ‘Oku teke‘i atu ‘a e houháú ‘e he _____.
    - k. He ko e ngaahi _____ ‘o hono lotó, ko ia ai pē ia.

Kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití hono ua ke takiaki‘i ‘aki e tokangá pea ke kole ki ha toko taha pe toko ua ‘i he kalasí ke na fakamatala ki ha veesi ‘okú na manako ai ‘i he tohi Lea Fakatātaá pe Tangata Malangá pea na fakahā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ‘a e veesi ko iá kiate kinauá.

3. Te ke lava ke hulu‘i ‘a e “Trusting in the Lord”, ko ha kongá ‘o e filimi vitiō ko e *Old Testament Video Presentations* (53224) ‘a ia ‘oku miniti ‘e nima hono lōloá, ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní ‘o kapau ‘e ma‘u.

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei ke ke faka‘aonga‘i ha taha ‘o e ngaahi ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní. Fili ha ‘ekitivití ‘e ‘aonga taha ki he kalasí.

1. Fekau e kalasí ke nau vakai ki he ngaahi sētesi ko ia kuó ke ‘osi hiki ‘i he la‘ipepá pe ‘i he palakipoé (vakai ki he “Teuteu” ‘i ‘olungá). Fakamatala‘i ange ki he kalasí ko ha ngaahi veesi folofola ‘iloa ‘aupito ‘ení mei he tohi Lea Fakatātaá mo e Tangata Malangá pea ke kole kiate kinautolu ke nau fakafonu ‘a e ngaahi avá. Kapau ‘e fie ma‘u pea ke ‘oange ki he kalasí ‘a e ngaahi veesi folofola ko ‘ení koe‘uhí ke nau kumi ‘i he‘enau ngaahi Tohi Tapú ‘a e ngaahi fo‘i lea ko ia ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo‘í.
  - a. Lea Fakatātā 16:18 (Fielahí)
  - e. Lea Fakatātā 22:6 (tamasi‘i)
  - f. Tangata Malanga 3:1 (kuonga, ‘aho)
  - h. Lea Fakatātā 3:5 (Falala)

i. Lea Fakatātā 15:1 (tali fakavaivaí)

k. Lea Fakatātā 23:7 (mahaló)

2. Kole ki he toko ua na'e 'osi vahe ki aí ke na fakamatala ki ha veesi folofola 'okú na manako ai 'i he tohi Lea Fakatātaá mo e Tangata Malangá mo na faka-hā hono 'uhinga 'okú na sai'ia ai he veesi folofola ko ia.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

"I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founga 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá. Koe'uhí 'e faingata'a ke fai 'a e fehu'i kotoa pē mo fakamatala'i 'a e me'a 'i he tohi lēsoní, 'oku totonu ke ke lotu koe pea ke fili ha ngaahi me'a ko ia 'e 'aonga taha ki he kalasí. 'E fie ma'u ke ke fulihi ha ngaahi fehu'i 'e ni'ihi ke fe'unga mo e kalasí.

Ko e lea fakatātaá ko ha ngaahi fakamatala nounou ia 'oku nau 'omi ha fale'i pe fakahinohino fekau'aki mo e mo'ui anga-mā'oni'oni. 'Oku pehē 'i he Fuakava Motu'á na'e "lea'aki 'e Solomone 'a e lea fakatātā 'e tolu afe" (1 Ngaahi Tu'i 4:32). 'Oku hā ha ni'ihi 'o e ngaahi lea fakapoto ko 'ení 'i he tohi Lea Fakatātaá. Neongo na'e 'ikai ko ha palōfita 'a Solomone mo ha kau punake kehe 'o e tohi ni, ka ko e kongā lahi 'o e ngaahi me'a na'a nau lea 'akí na'e ue'i kinautolu 'e he 'Eikí ke nau lea 'aki. 'Oku lahi 'ene hā 'i he ngaahi me'a kuo nau tohi ko e poto mo'oni 'oku ha'u ia mei he 'Otuá.

'Oku hā foki 'i he tohi 'a Tangata Malangá mo e ngaahi lea fakapotopotó, pea 'oku tui ha kakai 'e ni'ihi ko e fa'u ia 'e Solomone. Ko e pōpoaki 'oku 'omi 'e he Tangata Malangá 'oku pehē, 'oku toki mahu'inga mālie pē 'a e mo'ui kapau 'oku fou mai hono ngaahi me'a kotoa pē mei he 'Otuá.

'Oku vahevahe 'a e lēsoni ko 'ení ki ha ngaahi kongā 'e fitu pea 'oku fakatefito pē kinautolu 'i ha ngaahi tefito mahu'inga 'i he tohi Lea Fakatātaá mo e Tangata Malangá.

1. Ko e Potó

Ako'i mo alea'i 'a e ngaahi veesi ko 'ení mei he tohi Lea Fakatātaá mo e Tangata Malangá.

- 'Oku fakamamafa'i 'e he tohi Lea Fakatātaá mo e Tangata Malangá 'a hono mahu'inga 'o e potó. Ko e hā ha ngaahi faikehekehe 'o e 'iló mo e potó? (Vakai, Lea Fakatātā 1:7; 9:9-10; 2 Nifai 9:28-29. Fakamahino ange 'oku 'uhinga 'a e manavahē ki he 'Eikí 'i hono ngāue'aki 'i he Tohi Tapú ko e apasia mo e talangofua kiate ia. Fakamatala'i ange 'oku toe mahulu atu 'a e potó ia 'i he 'iló; he ko hono faka'aonga'i ia 'o e 'iló i he founga 'oku totonú. Na'e 'uhinga 'a e potó ki he kakai 'Isilelí ko e talangofua ki he ngaahi fono 'a e 'Otuá.)
- Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako mei he Lea Fakatātā 2:2-6 'o kau ki hono ma'u mai 'o e 'ilo mei he 'Otuá? 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku fie ma'u ai 'a e ngāue faivelengá kae toki ma'u 'a e 'ilo ko 'ení?
- 'Oku fakahoa fēfē 'a hono mahu'inga 'o e potó ki hono mahu'inga 'o e ngaahi koloa fakaemāmaní? (Vakai, Lea Fakatātā 3:13-18; Tangata Malanga 7:12. Fakatokanga'i ange 'oku 'uhinga 'a e fo'i lea ko e ia 'i he Lea Fakatātā 3:15-18 ki he potó.) 'Oku 'omi fēfē 'e he potó 'a e fiefiá mo e nongá?

- ‘Oku pehē ‘e he Lea Fakatātā 3:18 ko e potó ko e “‘akau ia ‘o e mo‘uí” kiate kinautolu ‘oku nau ma‘u iá. Ko e hā ha me‘a ‘oku lava ke ako‘i mai ‘e he fakatātā ko ‘ení kiate kinautolu ‘o fekau‘aki mo hono mahu‘inga ‘o e potó? (Vakai, 1 Nīfai 11:8–11, 21–25, pea fakatokanga‘i ‘oku fakatātā ‘a e ‘akau ‘o e mo‘uí ki he ‘ofa ‘a e ‘Otuá.)
- Ko e hā fua ‘e ngaahi ‘ulungaanga lelei ‘o e kakai potó ‘oku ‘oatu ‘i he Lea Fakatātā 9:9–10 mo e 15:31–33? Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fie ma‘u ai ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ko ‘ení kae toki ma‘u ‘a e potó?

2. Falala ki he ‘Eikí

Ako‘i mo alea‘i ‘a e Lea Fakatātā 3:5–7.

- Ko e hā ha akonaki ‘oku ‘omai ‘i he Lea Fakatātā 3:5–7? ‘Oku fakahinohino‘i fēfē kinautolu ‘e he ‘Eikí ‘i hotau ngaahi halá? Ko e hā ha ngaahi me‘a kuó ke a‘usia ‘o ako‘i ai koe ke ke falala ki he ‘Eikí?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘o e fakaongoongo ki he ‘Otuá? (Vakai, Lea Fakatātā 3:6; ‘Alamā 34:38; T&F 59:21.) ‘Oku tāpuekina fēfē kinautolu ‘i he taimi ‘oku tau fakaongoongo ai kiate iá?

3. Ko e ngaahi lea ‘oku tau lea ‘akí

Ako‘i mo alea‘i ‘a e ngaahi veesi ko ‘ení mei he tohi Lea Fakatātā.

- ‘Oku ‘omi ‘i he tohi Lea Fakatātā 6:16–19 ha lisi ‘o e ngaahi me‘a ‘e fitu ‘oku fehi‘a ai ‘a e ‘Eikí. ‘Oku fekau‘aki ha ngaahi me‘a ‘e tolu ai—‘a e loí, fakamo‘oni loí, mo e fakatupu fakamoveuveú— mo e ngaahi lea ‘oku tau lea ‘akí. Ko e hā nai hono ‘uhinga ‘oku fu‘u tokanga mai ai ‘a e ‘Eikí ki he ngaahi lea ‘oku tau lea ‘akí? (Vakai, Lea Fakatātā 16:27–28; 18:8; 25:18; Mātiu 12:36–37.) Te tau lava‘i fēfē ‘a e ngaahi palopalema fekau‘aki mo e loí, laú, pe ko e lea ta‘e ‘ofa ki he ni‘ihi kehé?
- ‘Oku pehē ‘e he Lea Fakatātā 16:24 “ ‘oku tatau mo e nge‘esi ‘o e honi ‘a e lea mālié, ‘i hono hu‘amelie ki he laumālié”. ‘Oku mo‘oni fēfē ‘eni? Ko e hā ha me‘a ‘oku tupu mei he lea ‘ofá? (Vakai, Lea Fakatātā 12:25; 15:1; 16:24.) Kuo tokoni‘i fēfē nai koe ‘e he ngaahi lea ‘ofa ‘oku fai ‘e ha ni‘ihi kehe?
- Ko e hā ha ngaahi lelei ‘oku ma‘u mei he lea vaivai ‘i he taimi ‘oku hoko ai ha ngaahi ta‘e femahino‘akí? (Vakai, Lea Fakatātā 15:1.)

Na‘e pehē ‘e ‘Eletā Kōtoni B. Hingikeli: “‘Oku tātātaha ke tau tō ki ha faingata‘a ‘i he taimi ‘oku tau lea vaivai aí, ka ko e taimi pē ‘oku tau hiki‘i ai hotau le‘ó ‘o le‘olahi, ko e kamata ia ‘a e ‘itá pea ‘oku hoko leva ‘a e fanga ki‘i me‘a ikí ia ko ha kē ka lahi fau” (‘i he Conference Report, Apr. 1971, 82; or *Ensign*, June 1971, 72.)

‘E lelei kapau ‘e hiva‘i ‘e he kalasí ‘a e “Kapau Te Tau Fe‘ofo‘ofani” (Himi fika 142) ke fakamamafa‘i ‘a hono mahu‘inga ‘o hono lea ‘aki ‘o e ngaahi lea ‘ofá.

4. Fielahí

Ako‘i mo alea‘i ‘a e Lea Fakatātā 8:13; 13:10; 16:18–19.

- ‘Oku fakahā mai ‘i he Lea Fakatātā 8:13 ‘oku fehi‘a ‘a e ‘Eikí ‘i he fielahí. Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku hoko ai ‘a e fielahí ko ha faiangahala mamafá?

Na'e pehē 'e Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni:

“Ko e tefito'i 'ulungaanga 'oku ma'u 'e he fielahí ko e taufehi'á–taufehi'a ki he 'Otuá pea taufehi'a foki ki hotau kāingá. Ko hono 'uhinga 'o e taufehi'á ko e 'fehi'a, fakafili, pe ko e fakafetau ki ha taha'. Ko e mālohi ia 'oku loto 'a Sētane ke ne pule'i 'aki kitautolú.

“ 'Oku ma'u 'e he fielahí 'a e natula 'o e fe'au'auhí. 'Oku tu'u hotau lotó ke fakafetau ki he finangalo 'o e 'Otuá. Ko e taimi ko ē 'oku tau fielahe ai ki he 'Otuá, 'oku tau fai ia 'i he fa'ahinga laumālie peheni, 'ke fai pē 'a hoku lotó kae 'ikai ko ho finangaló'. Pea hangē ko e lea 'a Paulá, 'oku nau 'kumi kotoa pē 'a e ngaahi me'a 'a kinautolú, kae 'ikai ko e ngaahi me'a 'a Kalaisi Sísuú' (Filipai 2:21).

“Ko 'etau fai pē hotau lotó kae 'ikai ko e finangalo 'o e 'Otuá, 'oku tupu leva mei ai 'a e 'ikai ke tau toe lava 'o mapule'i 'a 'etau ngaahi fiema'ú mo 'etau ngaahi holí” (vakai, 'Alamā 38:12; 3 Nifai 12:30).

“'Oku 'ikai ke tali 'e he kakai fielahí 'a e mafai 'o e 'Otuá 'a ia kuo tuku mai ke tataki 'aki 'a enau mo'uí (vakai, Hilamani 12:6). 'Oku nau faka'aonga'i 'e kinautolu 'a e ngaahi fakakaukau 'oku nau ma'u 'o fekau'aki mo e mo'oní ke fakauoua'i e 'ilo lahi 'oku ma'u 'e he 'Otuá, mo e ngaahi me'a 'oku nau lava 'o fai ke fakauoua'i 'aki e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki 'a e 'Otuá, pea mo 'enau ngaahi lavame'á ke fakauoua'i 'aki 'a 'Ene ngaahi ngāue ma'ongo'ongá.

“'Oku fotu mai 'a 'etau taufehi'a ki he 'Otuá 'i he ngaahi fōtunga kehekehe hangē ko e fakafepakí, loto fefeká, kia kekevá, ta'e fakatomalá, 'ulu pupulá, 'ita vavé, mo e kumi ki he ngaahi faka'ilongá. 'Oku faka'amu 'a e kakai fielahí ia 'oku finangalo tatau 'a e 'Otuá mo e me'a 'oku nau loto ki aí. 'Oku 'ikai ke nau fie fetongi 'e kinautolu 'a 'enau ngaahi fakakaukau ke tatau mo e ngaahi fakakaukau 'a e 'Otuá...

Ko hono mo'oní 'o'ona ia, ko ha angahala fakamala'ia 'a e fielahí. 'Okú ne hanga 'e ia 'o fakangatangata pe ko 'ene ta'ofi 'aupito pē 'a e fakalakalaká (vakai, 'Alamā 12:10–11). 'Oku ako'ingata'a 'aupito 'a kinautolu 'oku fielahí (vakai, 1 Nifai 15:3, 7–11). He 'ikai ke nau liliu 'e kinautolu 'enau ngaahi fakakaukau ka nau tali ha ngaahi mo'oni, he ka nau ka fai 'eni, 'e pehē leva ia 'oku nau hala” ('i he Conference Report, Apr. 1989, 3–5; or *Ensign*, May 1989, 4, 6).

- 'Oku ako'i mai 'e he Lea Fakatātā 13:10 mo e 16:18 'o pehē 'oku fakatupu 'e he fielahí 'a e feke'ike'í mo e 'auhá. 'E lava fēfē 'e he fielahí ke fai 'eni? 'Oku uesia fēfē nai 'e he fielahí 'a hotau ngaahi fāmilí?

Na'e pehē 'e Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni:

“Ko ha faka'ilonga ia 'e taha 'o e fielahí ko e feke'ike'í. Ko e fakafekikí, keé, pule ta'e mā'oni'oní, ta'e femahino'aki 'i he vā 'o e mātu'á mo e fānaú, 'a e mali veté, ngaohikovi'i e malí, ngaahi maveuveú, mo e ngaahi ta'e nonga kotoa pē, 'oku nau ha'u kotoa kinautolu mei he fielahí.

“'Oku hanga 'e he feke'ike'i 'i hotau ngaahi 'apí 'o tuli 'a e Laumālie 'o e 'Eiki mei 'api. 'Okú ne toe fakatupu foki 'a e mavahe atu ha ní'ihí 'o hotau ngaahi fāmilí mei 'api...

“'Oku uesia 'a e me'a kotoa pē 'i hotau ngaahi vaá ko e tupu mei he fielahí,— 'a hotau vā mo e 'Otuá pea mo 'Ene kau tamaio'eikí, 'a e vā 'o e husepānití

mo e uaiifí, ‘o e mātu’á mo e fānaú” (‘i he Conference Report, Apr. 1989, 5; or *Ensign*, May 1989, 6).

- Te tau ikuna’i fēfē ‘a e fielahí? (Vakai, Lea Fakatātā 16:19.) Ko e hā ha me’a te tau lava ‘o fai ke tau toe anga-vaivai ange ai ‘i hotau vā mo kinautolu ‘i hotau ngaahi fāmilí pea mo e ‘Otuá foki?

5. ‘Ulungaanga Fakakaume’á

Ako’i mo alea’i ‘a e ngaahi veesi ko ‘ení mei he tohi Lea Fakatātaá mo e Tangata Malangá.

- Ko e hā ha fakatokanga ‘oku fai mai kiate kinautolu ‘o fekau’aki mo e ngaahi kaungā-me’a ‘oku anga ta’e ma’oni’oni? (Vakai, Lea Fakatātā 13:20; 22:24–25.)
- Ko e hā ha ngaahi ‘ulungaanga ‘oku mau ‘e he ngaahi kaungāme’a ‘oku lelei? (Vakai, Lea Fakatātā 17:17; 27:9.) Kuo tokoni’i fēfē koe ‘e hao ngaahi kaungāme’a lelei lolotonga ha ngaahi taimi faingta’a?
- Ko e hā ha me’a te tau ala fai ke ma’u ai hatau ngaahi kaume’a mo’oni? (Vakai, Lea Fakatātā 18:24. Fakamahino’i ange kuo pau ke tau hoko kinautolu ko ha ngaahi kaume’a lelei kae toki lava ke ma’u hatau ngaahi kaume’a lelei.)
- Ko e hā ha ngaahi tō’onga ‘o ha ngaahi kaume’a mamae ‘i he taimi ‘oku tau fai ai ha ngaahi fili ‘oku halá? (Vakai, Tangata Malanga 4:9–10.)

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Māvini J. ‘Esitoni:

“Na’e i ai ha taha na’á ne pehē ‘e ia, ‘Ko e kaume’a ko ha taha ‘okú ne loto fiemālie pē ke tali au ‘i he tu’unga ‘oku ou ‘i aí.’ ‘I he’eku tali e faka’uhinga ko ‘ení, ‘oku ou fie fokotu’u atu ai heni ‘oku ‘ikai lau kinautolu ko ha kaume’a mo’oni ‘o kapau ‘oku kei tuku pē ‘a e toko tahá ni ‘i he tu’unga na’e ‘i aí ‘i he taimi na’á mo fetaulaki aí...

“‘Oku ‘ikai mo ha totongi ‘oku tau ma’u ‘i he taimi ‘oku tau ngāue aí ‘e toe lahi hake ka ko ha pehē mai ‘a ha taha kiate kinautolu, ‘Mālō ‘aupito ho’o hoko ko hoko kaume’á.’ Ko e taimi ko ē ‘oku tau tokoni’i ai ‘a kinautolu ‘oku fie ma’u tokoní, ko e me’a ia ‘oku ui ko e kaume’á. ‘Oku mo’oni ‘a ‘ete hoko ko ha kaume’a ‘i he taimi ko ē ‘oku fakamālohia ai ‘a e toko taha vaivaí ‘o ne mālohí, pea toe mālohi ange ‘a e toko taha mālohí koe’uhí ko ha’atau ngāue. Kapau ‘e lava ke fakamaau’i ha tangata ‘o fakafou ‘i hono ngaahi kaume’á, pea tā ‘e lava pē foki ke fakafuofua’i ia mei he lelei fakalaumālie ‘a hono ngaahi kaume’á...

“‘Io, ko e kaume’á ha taha ‘okú ne loto fiemālie pē ke tali au ‘i he tu’unga ‘oku ‘ou ‘i aí ka ‘okú ne loto peá ne lava ke ‘ohake au ki ha tu’unga ‘oku toe lelei ange ‘i he tu’unga na’á ku ‘i aí ‘i he’ema fetaulakí” (“i he Conference Report, Oct. 1972, 32, 35; pe *Ensign*, Sānuali, 1973, 41, 43).

- Te tau lava fēfē ke fakamālohia ‘a e ngaahi ‘ulungaanga fakakaume’á ‘i he kau mēmipa hotau ngaahi fāmilí?
- Na’e fa’a ui ma’u pē ‘e Sīsū Kalaisi ‘a kinautolu na’e muimui ‘iate iá ko hono ngaahi kaume’a (T&F 88:62; 93:45). Na’e fēfē ‘ene fakahā mai ko hotau kaume’a iá? (Vakai, Sione 15:13.) ‘Oku tau fakahā’i fēfē ko hono ngaahi kaume’a kinautolu? (Vakai, Sione 15:14.) Kuo anga fēfē nai ha’o ongo’i ‘a ‘ene hoko ko ho kaume’á?

6. Ko hono 'ohake 'o e fānaú

Ako'i mo alea'i 'a e ngaahi veesi folofola ko 'ení mei he tohi Lea Fakatātaá.

- 'Oku pehē mai 'e he Lea Fakatātā 22:6 ke "akonaki'i 'a e tamasi'i 'i he hala 'oku totonu ke ne 'alu ai." Ko e hā ha me'a 'oku totonu ke fai 'e he ngaahi mātu'á ke nau muimui ki he akonaki ko 'ení? (Vakai, T&F 68:25–28.) 'E lava fēfē ke toe lelei ange 'a 'etau ako'i ki he fānaú 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei mo tokoni'i kinautolu ke tupulaki 'a 'enau ngaahi fakamo'oni?

Na'e pehē 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti: "Kuo pau ke ke loto fiemālie koe ke tuku 'a e ngaahi me'a ko ia 'okú ke fiefia mo manako ai kae fakahoko 'a e me'a 'oku fiefia mo manako ai 'a e fāmilí, kae 'oua 'e tuku atu ia ki he siasí, 'apiakó, pe ko e koló ke nau tefito'i fatongia 'aki 'e kinautolu hono tokoni'i 'a e tamasi'i ke ne tupulaki 'i he ngaahi tafa'aki kotoa pē 'o e mo'uí. Kuo pau ke fakamoleki ha taimi lahi, ngāue lahi, mo ha feilaulau fakafō'ituitui kae lava ke "akonaki'i 'a e tamasi'i 'i he hala 'oku totonu ke ne 'alu ai". Ka ko e fē ha toe feitu'u te ke ma'u ai ha totongi 'oku toe lahi ange koe'uhí ko ha ngāue kuo lava lelei hono fai?" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 43; pe *Ensign*, May 1993, 34).

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fie ma'u ai 'e he fānaú ha ngaahi lao, ngaahi fakangatangata, pea ke fakatonutonu kinautolu 'i he 'ofá? (Vakai, Lea Fakatātā 19:18; 29:17.) Ko e hā ha tali 'oku totonu ke fai 'e he fānaú ki he ngaahi akonaki mā'oni'oni 'oku fai 'e he'enau ngaahi mātu'á? (Vakai, Lea Fakatātā 6:220–23.) Ko e hā ha founga 'oku totonu ke fakatonutonu 'aki 'e he mātu'á 'a 'enau fānaú? (Vakai, T&F 121:41–44.)

7. Ko e fiefia mo e hua 'oku lelei

Ako'i mo alea'i 'a e Lea Fakatātā 15:13 mo e 17:22.

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke fakatupu ha 'ulungaanga fiefia mo ha poto 'i hono fai 'o e hua 'oku lelei? (Lea Fakatātā 15:13; 17:22.)

Na'e pehē 'e Palesiteni Hiu B. Palauni: " 'Oku ou loto ke mou malimali he kuo pau pē ke tau poto he huá neongo ha fa'ahinga me'a 'e hoko mai. 'Oku ou pehē 'e au 'oku totonu ke tau hoko kitautolu ko ha kakai fiefia taha 'i he kakai kotoa pē 'i he māmaní. He 'oku tau ma'u 'e kitautolu 'a e pōpoaki mahu'inga mo mā'ongo'onga taha 'i he māmaní. 'Oku ou tui ko e taimi ko ia te tau 'alu atu ai ki he tafa'aki 'e tahá, 'e fakafetaulaki malimali mai kiate kitautolu ha taha (tuku kehe kapau te tau 'alu kitautolu ki he feitu'u halá pea 'e kata manuki mai ha toko taha ia ai), ko ia, tuku ke tau fiefia. Kae 'ai pē ke mo'oni 'a 'etau fiefiá-'ai ke ha'u ia mei hotau lotó" (*The Abundant Life* [1965], 83),

- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke faka'ai'ai 'aki hono fai 'o e hua 'oku lelei mo fakatupu fiefiá 'i hotau ngaahi fāmilí? ('E lelei ke ke kole ki he kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi taimi na'e tokoni ai 'a e huá ki honau fāmilí 'i hono veteki 'o ha ngaahi palopalema mo fakatupulaki ai 'enau fe'ofofani.)

Faka'osí

Fakahā ki he kalasí 'a e ngaahi ongo 'okú ke ma'u fekau'aki mo e ngaahi tefito kuo mou 'osi lau ki ai. Poupou'i e kalasí ke nau manatu'i mo muimui ki he akonaki 'oku 'omi 'i he tohi Lea Fakatātaá mo e Tangata Malangá. 'E lelei ke ke toe poupou'i kinautolu ke nau ako ma'uloto ha veesi folofola 'oku nau manako ai mei he ongo tohi ko 'ení.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founnga fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu‘u atú. ‘E lelei ke ke faka‘aonga‘i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. ‘Ekitivití fekau‘aki mo e Lea Fakatātaá

Hiki ha ngaahi veesi folofola mei he tohi Lea Fakatātaá ‘i ha ngaahi la‘ipepa mavahevahe pē pea fa‘o ‘i ha fo‘i poulu. Fekau e kalasí ke nau fetongitongi ‘i hono fili ha la‘ipepa mei he poulu, ‘o nau lau ‘a e veesi folofola ‘oku hiki aí, pea nau fakamatala leva pe ‘oku kaunga fēfē ‘a e veesi folofolá ki he‘etau ngaahi mo‘uí.

2. Ko hono faka‘aonga‘i ‘o e folofolá ‘i he‘etau mo‘uí

Tā ha fōtungá e sino ‘o ha tangata ‘i he palakipoé. Fekau e kalasí ke nau kumi hake ‘a e ngaahi veesi folofola ko ‘ení pea nau hiki leva ia ‘i he kongá ‘o e sinó ‘oku ‘uhinga ki aí. Mou lau fakataha ‘a e ngaahi vēsí mo alea‘i ha founnga ‘e lava ke faka‘aonga‘i ai ia ‘i he‘etau mo‘uí.

- a. Lea Fakatātā 2:2 (telingá mo e mafú)
- e. Lea Fakatātā 3:5 (mafú)
- f. Lea Fakatātā 3:7 (ongo matá)
- h. Lea Fakatātā 3:27 (nimá)
- i. Lea Fakatātā 4:26–27 (vā‘é)
- k. Lea Fakatātā 8:7 (ngutú)
- l. Lea Fakatātā 10:4 (nimá)
- m. Lea Fakatātā 12:15 (ongo matá)

3. “Ko ha fefine fai lelei” (Lea Fakatātā 31:10)

Tuku ke toe fakamanatu ‘e he kalasí ‘a e Lea Fakatātā 31:10–31 pea nau hiki ha ngaahi ‘ulungaanga ‘o e fefine failelei. Fakamahino ange ‘oku totonu ke tau feinga kotoa pē, ‘a e kakai tangata mo fafiné, ke nau ma‘u ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ko ‘ení. ‘E lelei kapau te ke fie hiki ‘a e ngaahi tali ‘a e kalasí ‘i he palakipoé. Mahalo ‘e kau e ngaahi me‘a ko ‘ení he ngaahi tali te nau fai atú:

<i>Veesi</i>	<i>‘Ulungaangá</i>
11	Falala‘anga
13	Ngāue fiefia
20	Manava‘ofa
25	Mālohi mo ongoongolelei
26	Lea ‘aki e potó mo e ‘ofá
28	Ko ha uaifi mo ha fa‘ē mateaki
30	Talangofua ki he ‘Eiki

Fakaafe‘i ha ní‘ihi mei he kalasí ke nau talanoa ‘o kau ki ha kakai ‘oku nau ‘ilo‘i ‘oku nau ma‘u ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ko ‘ení.

Taumu‘á

Ke tokoni‘i e kalasí ke nau ma‘u ha mālohi ke fetaulaki mo e filí ‘aki ‘enau falala ki he ‘Eikí, pea ke langaki hake ‘a ‘enau ngaahi fakamo‘oní kiate ia, pea nau tauhi ma‘u ‘a ‘enau anga-tonu fakafo‘ituituí.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení.
  - a. Siope 1–2. Na‘e lahi ‘aupito ‘a e ngaahi ‘ahi‘ahi na‘e fetaulaki mo e tangata anga-tonu mo faivelenga ko ‘eni ko Siope. Na‘á ne kei faitotonu pē ki he ‘Eikí neongo e mole meiate ia ‘a e ngaahi me‘a na‘á ne ma‘ú, ‘ene fānaú, mo ‘ene ngaahi koloá.
  - e. Siope 13:13–16; 19:23–27. Na‘e ma‘u ‘e Siope ha mālohi mei he‘ene falala ki he ‘Eikí pea mo ‘ene fakamo‘oni ki he Fakamo‘uí.
  - f. Siope 27:2–6. Na‘e ma‘u ‘e Siope ha mālohi mei he‘ene anga-mā‘oni‘oní pea mo ‘ene anga-tonu fakafo‘ituituí.
  - h. Siope 42:10–17. Hili hono kātaki‘i ‘e Siope ‘a hono ngaahi ‘ahi‘ahí, ‘oku tāpuaki‘i leva ia ‘e he ‘Eikí.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Ngaahi vahe kehe ‘o e Tohi ‘a Siopé, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 121:1–10.

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fai e talanoa fakatātā ko ‘ení ki he kalasí (pe ko ha‘o kole ki ha taha he kalasí ke ne teuteu mai ke fai ia):

“Na‘e fai ‘e ‘Eletā Siosefa B. Uefilini ha talanoa ‘o kau ki he kakai faama ‘i ha toafa vela ‘i he fakatokelau-hihifo ‘o Mekisikou‘a ia na‘a nau “tō ‘a e fa‘ahinga kehekehe ‘o e koané mo e pīnī ‘a ia ‘oku mālohi ‘enau tupú pea nau lava pē ke matu‘uaki ‘a e ta‘e ‘i ai ha vaí. ‘Oku tupu ‘a e ‘ulu koane mo e piini ko ‘ení ‘i ha fa‘ahinga ‘ea ‘e ‘ikai ke toe mo‘ui ai ha ‘akau kehe ia. ‘Oku kau heni ha fa‘ahinga piini ‘oku ui ko e piini hinehiná. Neongo ‘e ‘ikai lahi ha ‘uha ia ka ‘e kei tupu pē ‘a e tenga‘i piini ia ko ‘ení. ‘Oku tupu ‘a hono aká ‘o hūhū hifo he kelekele fio ‘one‘one mo makamaká ‘o fe‘unga mo ha fute ‘e ono hono lolotó ke a‘u ki he hauhau ko ia ‘o e kelekele ‘okú ne fiema‘ú. Pea ‘e kei fisi pē ia mo fua ‘i he ‘ea vela fe‘unga mo e tikili ‘e 115 neongo ‘e tu‘o taha pē ha ‘uha ‘e tō ‘i he ta‘ú. ‘Oku kei lanu mata lelei pē hono ngaahi laú neongo ‘a e ‘ikai lahi ha vaí, ‘o a‘u pē ki he uhouhonga ‘o e vela ‘i he lotolotonga ‘o e māhina ko Siulaí.”

- Ko e hā ha me‘a te tau lava ke ako mei he talanoa ko ‘ení ke tokoni‘i ai kitautolu ke tau kātaki‘i ‘a e faingata‘á?

Na'e fokotu'u mai 'eni 'e 'Eletā Uefilini: "Mahalo pē 'oku totonu ke fa'ifa'itaki 'a e kāingalotu 'o e Siasí ki he sīpinga 'o e 'akau tupu mālohi ko 'ení? 'Oku totonu ke tau fakahūhū hifo hotau ngaahi aká ke a'u ki he kelekele 'o e ongoongoleléi. 'Oku totonu ke tau tupulaki 'o matala pea ma'u ha ngaahi fua lelei 'oku lahi neongo 'a e koví, 'ahi'ahí, pe ko e fakaanga te tau fetaulaki mo iá. 'Oku totonu ke tau ako ke tau mo'ui pē 'i he lotolotonga 'o e faingata'á" ('i he Conference Report, Apr. 1989, 7; pe *Ensign*, May 1989, 7.)

Tala ange 'oku kau 'a e lēsoní ko 'ení kia Siope, ko ha tangata na'e tokoni'i 'e he'ene tuí mo 'ene mo'ui anga-mā'oni'oni ke ne lava 'o matu'uaki 'a e ngaahi faingata'á.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founga 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá

1. Na'e sivi'i 'a Siope 'aki ha ngaahi me'a fakamamahi lahi.

Ako'i mo alea'i 'a Siope 1–2.

- Ko e tangata fēfē 'a Siope? 'E lelei pē kapau te ke fie hiki ha ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungaanga ko 'ení 'i he palakipoé. 'Oku lahi e ngaahi veesi folofola ia heni 'oku 'ikai hā atu 'i he ngaahi folofola ke laú, ko ia kuo pau ai ke ke kole koe ki ha ni'ihi 'i he kalasí ke nau kumi hake kinautolu pea nau fakahā pe ko e hā ha 'ulungaanga 'oku fakamatala'i mai aí.
  - a. Ko ha tangata lelei ia na'a ne manavahē ki he 'Otuá mo ne afe mei he koví (Siope 1:1).
  - e. Na'á ne koloa'ia 'aupito ka na'e 'ikai ke mahu'inga ki ai e koloá ia (Siope 1:3, 21).
  - f. Ko e tangata anga-tonu ia (Siope 2:3).
  - h. Na'á ne fakamālohia 'a e vaivaí (Siope 4:3–4).
  - i. Na'á ne 'a'eva 'i he ngaahi hala 'o e 'Eikí pea ne mahu'inga'ia 'i he ngaahi folofola 'a e 'Eikí (Siope 23:10–12).
  - k. Na'á ne manava'ofa ki ha fefine kuo mate hono malí, ki he masivá, heké, mo e kuí (Siope 29:12–16).
  - l. Na'á ne tokanga ki hono ngaahi filí mo ne fakamole'mole'i 'a kinautolu (Siope 31:29–30).
- Ko e hā fua e ngaahi 'ahi'ahi na'e fetaulaki mo Siope? 'E lelei kapau te ke fie hiki ha ni'ihi 'o e ngaahi 'ahi'ahi ko 'ení 'i he palakipoé. 'Oku 'ikai 'asi 'a e konga lahi ia 'o e ngaahi veesi folofola ko 'ení 'i he ngaahi folofola na'e 'oatu ke laú, ko ia 'e fie ma'u ke ke kole koe ki ha ni'ihi he kalasí ke kumi hake kinautolu pea fakahā mai pe ko e hā e 'ahi'ahi 'oku tala atu aí.
  - a. Mole 'a 'ene kau tamaio'eikí, koloá, mo 'ene me'a kotoa pē na'e ma'ú (Siope 1:13–17).
  - e. Mole 'ene fānaú (Siope 1:18–19).
  - f. Puke mo e mamahi 'a e sinó (Siope 2:7; 7:5; 16:16).
  - h. 'Ikai ke ma'u ha mohe lelei; mo ha ngaahi misi fakailifia (Siope 7:4, 13–14).
  - i. 'Oku tukuaki'i pea 'ikai toe pou pou'i ia 'e he ngaahi kaume'á mo e fāmilí (Siope 2:9; 4:1; 7–8; 11:1–6; 19:13–22).

- k. Puputu'u 'i hono 'uhinga ne tuku ai ia ke ne fou 'i he ngaahi mamahi ko 'ení (Siope 10:15).
  - l. Manukia 'e kinautolu na'a nau fiefia 'i he'ene faingata'a'ia (Siope 16:10–11; 30:1, 8–10).
  - m. Na'á ne ongo'í kuo fakangalo'i ia 'e he 'Otuá pea 'ikai ke ne fanongo mai kiate ia (Siope 19:6–8; 23:3–4; fakatokanga'i ange: 'oku 'uhinga 'a e fo'i lea ko e ia 'i he tohi 'a Siope 23:3–4 ki he 'Otuá).
- 'Oku fēfē hono fakatatau mai 'o e ngaahi 'ahi'ahi 'o Siopé ki he ngaahi 'ahi-ahi ko ia 'oku fetaulaki mo e kakaí hotau kuongá ni? ('Oku tatau pē 'a e ngaahi 'ahi'ahí ia: mole 'a e koloá, mole 'a e fānaú, 'ikai ke kei mo'ui lelei e sinó, mole 'a e 'ofá, mo e feohí mo e ngaahi kaungā-me'á pea mo e fāmilí.)
  - Ko e hā ha me'a na'e pehē 'e Sētane na'e tupu mei ai 'a e anga-mā'oni'oni 'a Siopé? (Vakai, Siope 1:9–10.) Ko e hā ha me'a na'e pehē 'e Sētane 'e fai 'e Siope 'i he taimi 'e tō'o atu ai 'a 'ene koloá mo e ngaahi tāpuaki kehe na'á ne ma'ú? (Vakai, Siope 1:11, 2:4–5.) Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Siope 'i he hoko e me'á ni? (Vakai, Siope 1:20–22; 2:10.) Ko e hā ha me'a 'e lava ke tau ako mei he ngaahi me'a na'e fai 'e Siopé?
  - Neongo e ngaahi faingata'á, ka na'e "'ikai angahala 'a Siope, pe tuku ha kovi ki he 'Otuá" (Siope 1:22). 'Oku anga fēfē hono fa'a hanga 'e ha kakai 'e ni'ihi 'o tukuaki'i e 'Otuá 'i he hoko mai kiate kinautolu 'a e mamahí, fakamasivá, pe ha me'a fakamamahi? (Te nau tukuaki'i 'a e 'Otuá pe fakafehu'ia hono potó mo 'ene tauhi 'oku fai maí, 'o nau ongo'i 'oku 'ikai ke mahino kiate ia 'a e me'a 'oku hoko kiate kinautolú pe te ne 'ofa 'iate kinautolu. Pea 'oku a'u pē ki he fehu'ia 'e ha ni'ihi ia pe 'oku 'i ai koā ha 'Otua pe 'ikai.)

2. Na'e ma'u 'e Siope 'a hono mālohí mei he 'Eikí.

Ako'i mo alea'i 'a Siope 13:13–16; 19:23–27.

- Na'e hoko 'a e falala 'a Siope ki he 'Eikí ko ha ma'u'anga mālohi fakalaumālie lahi ia ki ai (Siope 13:13–16). Ko e hā hono 'uhinga 'o e falala ki he 'Eikí? Te tau lava fēfē 'o ma'u ha falala ki he 'Eikí ke tokoni'i kitautolu 'i he ngaahi taimi 'o e 'ahi'ahí? (Vakai, Loma 8:28; 2 Nifai 2:2, 11, 24; T&F 58:2–4; 122:5–9.) Fakamo'oni'i kuo 'osi fakahā mai 'e he 'Eikí, ko'uhí ko 'ene 'ofa 'iate kitautolu, 'e hoko e ngaahi me'a kotoa pē ke ma'u ai ha'atau lelei mo tokoni'i ai kitautolu ke tau tupulaki 'o kapau te tau faivelenga.
- 'Oku fakamatala 'a Siope 'i he vahe 19 ki he ngaahi 'ahi'ahi na'á ne fetaulaki mo iá, hili iá 'okú ne fakamo'oni'i 'a e Fakamo'uí. Na'e tokoni'i fēfē 'a Siope he'ene fakamo'oni'i e Fakamo'uí ke ne lava 'o kātaki'i 'a e ngaahi 'ahi'ahí? (Vakai, Siope 19:25–27). 'E 'omi fēfē kiate kitautolu 'e ha fakamo'oni ki he Fakamo'uí ha mālohi lolotonga 'a e taimi faingata'á?

'E lelei ke hiva'i 'e he kalasí 'a e "'Oku Mo'ui Hoku Huhu'í" (Himi, fika 68) pe ko ha'o tā pe ha tō'i tepi 'o e himi ko 'ení.

3. Na'e ma'u 'e Siope 'a hono mālohí mei he'ene anga-mā'oni'oni mo anga-tonu fakafa'ituituí.

Ako'i mo alea'i 'a Siope 27:2–6

- Ko e taha 'o e ma'u'anga mālohi fakalaumālie 'o Siope lolotonga hono ngaahi faingata'a'ia ko 'ene anga-tonú (Siope 27:2–6). Ko e hā 'a e anga-tonu? Na'e

fakamālohia fēfē ‘a Siope ‘e he anga-tonu fakafo’ituituí lolotonga hono ‘ahi-ahi’i ia? ‘E tokoni’i fēfē nai kitautolu ‘e he anga-tonu fakafo’ituituí lolotonga ‘a e ngaahi taimi ‘o e ‘ahi’ahí. (Ko e taimi ko ē ‘oku tau puke ma’u ai ‘a ‘etau anga-tonú, ‘e lava ke tau ma’u ha mālohi ‘i he’etau ‘ilo’i ko ia ‘oku hōifua ‘a e ‘Eikí ki he’etau tō’onga mo’uí.)

‘Oku fakamatala’i ‘e ‘Eletā Siosefa B. Uefilini ‘a e ‘uhinga ‘o e *anga-tonu* ‘o pehē “ko hono fai ma’u pē ‘o e me’a ‘oku totonu mo leleí, ‘o tatau ai pē pe ko e hā ha me’a ‘e hoko mai ‘i he taimi pē ko iá. ‘Oku ‘uhinga ia ki he’etau mo’ui anga-mā’oni’oní, ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he’etau ngaahi ngāué, ka e toe mahu’inga ange ‘i he’etau ngaahi fakakaukaú mo hotau ngaahi lotó. ‘Oku fakatupu ‘e he anga-tonu fakafo’ituituí ‘a e falala’angá mo e ‘ulungaanga leleí ‘o ‘ikai ai ke tau lava ke maumau’i ha falala ‘oku tuku mai kiate kitautolu pe ko ha fuakava na’a tau fai” (‘i he Conference Report, Apr. 1990, 38; pe *Ensign*, May 1990, 30).

4. Na’e tāpuaki’i ‘e he ‘Eikí ‘a Siope hili ‘ene kātaki’i hono ngaahi ‘ahi’ahí ‘i he anga-tonu.

Ako’i mo alea’i ‘a Siope 42:10–17.

- Na’e tāpuaki’i fēfee’i ‘e he ‘Eikí ‘a Siope ‘i he hili ‘ene kei anga-tonu pē ‘i hono kātaki’i ‘a hono ngaahi ‘ahi’ahí’i? (Vakai, Siope 42:10–15; Sēmisi 5:11.) ‘Oku tāpuaki’i fēfē kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘i he’etau kātaki’i ‘a e ngaahi ‘ahi’ahí ‘i he anga-tonú? (Vakai, Siope 23:10; 3 Nīfai 15:9. Fakalotolahi’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a pehē na’e hoko kiate kinautolu. ‘E lelei ke ke fakamahino’i ange neongo na’e hanga ‘e he ‘Eikí ‘o tāpuaki’i ‘a Siope “ ‘o liunga ua hake ‘i he me’a na’á ne ma’u ‘i mu’á”, ‘oku toe lahi ange ‘a e ngaahi tāpuaki fakalaumālie ia te tau ma’ú ‘i he ngaahi tāpuaki fakatu’asinó ‘o kapau te tau mo’ui anga-tonu mo kātaki ke lahi.)

Na’e pehē ‘e ‘Eletā ‘Oasoni F. Uiteni: “ ‘Oku ‘ikai mole noa ha mamahi ‘oku hoko kiate kitautolu pe ko ha faingata’a ‘oku tau a’usia. ‘Oku hoko ia ko hotau ako’i, mo tau fakatupulaki ai ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ko ‘eni ko e kātaki, tuí, loto-to’á, mo e loto fakatōkilaló. ‘Oku hanga ‘e he ngaahi mamahi ‘oku tau a’usíá mo e ngaahi me’a kotoa ko ia ‘oku tau kātaki’i ‘o toe ‘ohake hotau ngaahi ‘ulungaangá ke lelei ange, fakama’a ‘a hotau ngaahi lotó, fakatupulekina ‘a hotau ngaahi laumālié, mo ne ngaohi kitautolu ke tau toe angavaivai mo anga’ofa ange, pea tau toe taau ange mo fe’unga ke ui kitautolu ko e fānau ‘a e ‘Otuá ‘o kapau te tau fa’a kātaki... ‘oku fakafou ‘i he mamahí, faingata’a’iá, ongosíá pea mo e ‘ahi’ahí ‘a hono ako’i kitautolu ‘i he māmaní pea ‘e ngaohi ai kitautolu ke tau hoko ‘o tatau ange mo ‘etau Tamai mo ‘etau Fa’ē ‘i he langí. (lea na’e fai ‘e Spencer W. Kimball, *Faith Precedes the Miracles*, 98.)

Na’e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá: “‘Oku ou tatau au mo ha fu’u maka lahi mo petepete ‘oku teka hifo mei ha funga mo’unga mā’olunga; pea ko e taimi pē ‘oku ou molemole aí ko ha tau haku kongá ki ha fa’ahinga me’a... ‘o matoli atu ai ha ki’i tepu heni mo ha ki’i tepu hena. ‘Oku pehē pē ‘a ‘eku hoko ‘o hangē ha ngahau molemole mo ngingila ‘i he hōfangahau ‘o e ‘Eikí” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976]. 304).

fakamo'oni kiate iá, mo tau kei mo'ui anga-tonu koe'uhi ke tau lava 'o 'ilo'i 'okú ne hōifua mai ki he'etau mo'uí. 'E lelei kapau te ke fakamatala ki he kalasí kau ki ha fa'ahinga taimi na'á ke ma'u ai ha mālohi lolotonga 'a e taimi faingata'á. Fokotu'u ange ki he kalasí ke nau fakakaukau'i ange 'a e founa te nau lava ke faka'aonga'i ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni na'e 'osi fai hono alea'í ke tokoni kiate kinautolu 'i hono kātaki'i 'o e faingata'á.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei ke ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko e ngaahi kaume'a 'o Siopé

- Na'e fakamatala'i fēfē 'e he ongo kaume'a 'o Siopé ko 'Elifasi mo Pilitatí 'a e mamahi 'a Siopé? (Vakai, Siopé 4:7–8; 8:6. Na'á na pehē 'e kinaua ko e mamahi 'a Siopé ko ha tautea ia mei he 'Otuá koe'uhí ko ha'ane faiangahala.) Ko e hā hono fakatu'utamaki 'o e tui ko ia ko e mamahi kotoa pē 'oku hoko maí ko hano tautea'i ia kitautolu 'e he 'Otuá koe'uhí ko 'etau ngaahi faiangahalá?
- Ko e hā ha me'a 'oku lava ke ako'i mai kiate kitautolu 'e he ngaahi ma'u hala 'a e ongo kaume'a 'o Siopé 'o kau ki hono tokoni'i e kakai 'oku nau fepaki mo e faingata'á?

2. Ko e ngaahi fehu'i ke fai lolotonga 'a e taimi faingata'á

Na'e pehē 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti: " 'I ho'o fehangahangai ko ia mo e faingata'á, te ne fakatupukoso 'iate koe ha ngaahi fehu'i lahi. 'E 'aonga ai ha ni'ihi pea ta'e 'aonga ha ni'ihi. Ko e ngaahi fehu'i 'eni te ne taki hala'i koé: Ko e hā 'oku hoko mai ai 'eni kiate aú? Ko e hā 'oku ou fepaki ai mo ia he taimi ní? Ko e hā ha'aku fehalaaki? Ka 'oku totonu ke ke pehē, Ko e hā te u faí? Ko e hā te u ako mei he me'á ni? Ko e hā te u liliú? Ko hai te u tokoni'í? Te u manatu'i fēfē hoku ngaahi tāpuakí 'i he lotolotonga 'o e 'ahi'ahí?" (Falala ki he 'Eikí" *Tūhulu*, Sānuai 1996, palakalafi 6.)

3. Sio mo fakakaukau ki he ta'engatá lolotonga 'a e ngaahi taimi 'o e faingata'á

Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo:

"Kapau te tau vakai ki he mo'ui 'i he māmaní 'o pehē ko e ngata'anga pē ia 'o e mo'uí, ta te tau lau leva 'a e māmaní, loto mamahí, ta'e lavame'á, mo e fuonou-nou 'a e mo'uí ko ha ngaahi me'a fakamamahi. Ka 'o kapau te tau vakai ki he mo'uí ni 'o 'ilo'i ko ha me'a ta'e ngata ia na'e kamata mai pē mei he mo'ui 'i he maama fakalaumālié he kuohilí, pea 'e kei hokohoko atu ai pē ia ki he ta'engata 'i he maama kaha'ú hili 'a e maté, pea 'e lava ke tau fokotu'utu'u 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku hokó ki honau ngaahi tu'unga totonú.

"... 'Ikai 'oku hoko mai kiate kitautolu 'a e ngaahi 'ahi'ahí ke sivi'i 'aki hotau mālohí, 'a e mahamahakí koe'uhí ke tau ako ke 'ilo 'a e fa'a kātakí, mo e maté koe'uhí ke tau lava ke ma'u 'a e ta'e fa'amaté mo fakanāunau'ia'i ai 'a kitautolu?

“Kapau ‘e fakamo’ui kotoa ‘a e kakai mahaki ‘oku tau lotuá, pea kapau na’e malu’i kotoa ‘a e kakai anga-mā’oni’oní kae faka’auha ‘a e kakai faikoví, ‘e ta’e ‘aonga kotoa ‘a e palani ia ‘a e Tamái pea ‘e ‘osi ‘a e tefito’i mo’oni ia ‘o e ongo-ongoleleí ko e tau’atāina ke filí. He ‘ikai toe mo’ui’aki ‘e he tangatá ia ‘a e tuí” (*Faith Precedes the Miracle* [1975], 97).

4. ‘Oku taimi nounou pē ‘a e tu’umālie ‘a e kakai anga-koví

- ‘Oku ‘i ai ha taimi ‘e ni’ihi ‘oku hangē ka tu’umālie ‘a e kakai anga-koví ia kae faingata’a’ia ‘a e kakai anga ma’oni’oní. Ko e hā ha me’a ‘oku ako’i mai ‘e he tohi ‘a Siopé ‘o kau ki he hangē ko ia ‘oku tu’umālie ange ‘a e kakai anga-koví? (Vakai, Siope 21; 24.)

Taumu‘á

Ke fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakahoko ‘a honau ngaahi fatongia ko e kakai ‘Isileli ‘o e kuonga faka‘osi ní, ke nau ‘ofa mo nau vahevahe ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e ongoongoleleí ke ‘inasi ai ‘a e kakai kotoa pē ‘o e māmaní.

Teuteu

Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení.

- a. Siope 1–2. Na‘e ui ‘e he ‘Eikí ‘a Siona ke ‘alu ‘o malanga‘aki ‘a e fakatomalá ki he kakai ‘o Ninivé. Na‘e feinga ‘a Siona ke hola mei he ‘Eikí ‘i ha vaka, na‘e folo ia ‘e ha fu‘u ika lahi, pea na‘e fakahaofi ia mei he kete ‘o e iká.
- e. Siope 3–4. Na‘e kikite‘i ‘e Siona ‘a hono faka‘auha ‘o Ninivé pea ‘okú ne ‘ita ‘i he fakatomala ‘a e kakaí pea fakahaofi ‘e he ‘Eikí ‘a e koló (‘oku fakamatala ‘e he Tohi Tapu Liliu ‘e Siosefa Sāmitá ‘i he tohi ‘a Siona 3:9–10, na‘e fakatomala ‘a e kakaí, kae ‘ikai ko e ‘Otuá). Na‘e faka‘aonga‘i ‘e he ‘Eikí ha fu‘u ‘akau mo ha kelemutu ke ako‘i ‘aki ‘a Siona ke ne ‘ilo‘i ‘oku totonu ke ne ‘ofa ki he kakai kotoa pē.
- f. Maika 2:12–13; 4:1–7, 11–13; 5:2–4, 7–8; 6:6–8; 7:18–20. Na‘e kikite‘i ‘e Maika ‘a e ngāue ‘a ‘Isileli ‘i he ngaahi ‘aho faka‘osí.

Fokotu‘u ki he Founa Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá

“E lelei ke ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

- Ko e kau talavou ‘e toko fiha he Siasí ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Eikí ke nau ngāue fakafaifekau taimi kakató? (Ko e kau talavou kotoa pē ‘oku nau mo‘ui taau mo lava ke ngāué.) Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke tali ‘e he kau talavou kotoa ko ‘ení ‘a e uiui‘i ni? Ko hai mo ha toe ni‘ihi ‘oku fe‘unga ke nau ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau taimi kakato? (Ko e kau finemui te‘eki mali kotoa pē ‘oku nau taau pea na‘u ta‘u 21 pe toe motu‘a angé, mo e ngaahi matu‘a malí ‘o kapau ‘e faingamālie ke nau ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau.)

Na‘e lea ‘a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ‘i he 1979 ‘o kau ki hono fiema‘u ke toe tokolahi ange e kau faifekau ke nau malanga‘i ‘a e ongoongoleleí ki he kakai ‘i he tapa kotoa pē ‘o māmaní. Na‘á ne pehē: “ ‘Oku ou tui au ‘e lava pē ‘e he ‘Eikí ia ke fakahoko ha fa‘ahinga me‘a ‘okú ne finangalo ke fai. Ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ha ‘uhinga lelei ke hanga ai ‘e he ‘Eikí ‘o fakaava ha ngaahi matapā ‘oku te‘eki ai ke tau mateuteu atu ke hū ai” (“The Uttermost Parts of the Earth,” *Ensign*, July 1979, 9).

‘E fakamatala ‘a e lēsoní ko ‘ení ki he founa ‘e lava ke tokoni‘i ai kitautolu ‘e he mo‘uí mo e ngaahi me‘a na‘e hiki ‘e Siona mo Maiká ke mahino kiate kitautolu ‘a hotau fatongia ko ia ko e ‘ofa ki he kakai kotoa pē pea tau vahevahe mo kinautolu ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e ongoongoleleí.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founga 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. Na'e uiui'i 'a Siona ke ne malanga ki Ninive, ka na'á ne hola ia.

Ako'i mo alea'i 'a Siona 1–2

- Ko e hā hono 'uhinga na'e fie ma'u ai 'e he 'Eikí ke 'alu 'a Siona ki Ninivé? (Vakai, Siona 1:;2.) Ko e hā nai hono 'uhinga na'e 'ikai ke fie tali ai 'e Siona 'a hono ui ia ke ne 'alu ki Ninivé? (Vakai, Nēhumi 3:1–5, 'a ia 'oku fakamatala'i ai 'a e fakalielia mo e anga-kovi 'a Ninivé. Na'e hoko 'a e kakai 'o Ninivé, 'a ia ko e kolomu'a ia 'o 'Asiliá, ko ha fili ki he kakai 'Isileli.
- Ko e hā hono 'uhinga 'a e 'alu 'a Siona ki Tāsisi? (Vakai, Siona 1:3.) Ko e hā ha ngaahi founga 'oku tau fa'a feinga ai he taimi 'e ni'ihi ke tau hola mei he 'ao 'o e 'Eikí pe mei he ngaahi uiui'i 'oku fai kiate kitautolu 'e hono kau fakafongá? Ko e hā ha me'a 'oku hoko 'i he feinga ke holá?
- Na'e fakahā fēfē 'e he 'Eikí 'a 'ene manava'ofá 'o ne tokoni'i 'a Siona ke fakatomalá? (Vakai, Siona 1:4–2:10.) Ko e hā ha me'a na'e ako 'e Siona lolotonga 'ene 'i he loto kete 'o e iká? (Vakai, Siona 2:1–9.) 'Oku tokoni'i fēfē kitautolu 'e he 'Eikí ke tau fakatomala pea tafoki ki hono ngaahi 'alungá?
- Lolotonga 'a e malanga 'a e Fakamo'ui 'i he māmaní, na'á ne folofola 'o kau ki he "faka'ilonga 'o e palōfita ko Siona" (Mātiu 12:39). 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e faka'ilonga ko 'eni? (Vakai, Mātiu 12:39–41. Na'e nofo 'a Siona 'i he loto kete 'o e fu'u iká 'i he 'aho 'e tolu mo e pō 'e tolu, pea na'e toe fakamo'ui ia. "E telio 'a e Fakamo'ui 'i he kelekelé 'i he 'aho 'e tolu mo e pō 'e tolu pea te ne toetu'u hake.)
- Kuo toutou fekau 'e he 'Eikí 'o fakafou mai 'i he'ene kau palōfitá ki he talavou kotoa pē 'oku mo'ui taau mo lava ke ne ngāue ke 'alu 'o ngāue fakafai-fekau taimi kakato. Kuó ne toe poupou'i foki mo e ngaahi mātu'a mali kuo matu'otu'a angé ke nau 'alu 'o ngāue fakafai-fekau 'o kapau 'e lava. (Vakai ki he ngaahi fakakaukau ke fakalahi ki hono ako'i e lēsoní). Ko e hā nai ha ni'ihi 'o e ngaahi 'uhinga 'oku fa'a fili ai 'a e kau talavou ia mo e mātu'a mali matu'otu'a 'e ni'ihi ke 'oua na'a nau ō kinautolu 'o ngāue fakafai-fekau? (Ko e tupu mei he si'isi'i 'a e ngaahi tukupaá mo e tuí, ta'e fe'unga, ta'e fie mavahe mei he ngaahi fiemālie 'oku ma'u 'i 'api mo e fāmilí, manavasi'i pe ko e hā 'e fie ma'u ke nau fakahokó.) Ko e hā ha me'a 'oku lava ke tau ako mei he talanoa kia Sioná 'a ia 'e tokoni kiate kitautolu ke tau toe loto-to'a ange 'i he talangofua ki he 'Eikí pea mo hono malanga'i 'o e ongoongoleléi?

2. Na'e tali 'e he kakai 'o Ninivé 'a e pōpoaki na'e 'alu ange mo Sioná 'o nau fakatomala.

Ako'i mo alea'i 'a Siona 3–4.

- Hili e fakatomala 'a Sioná, na'e toe ui pē ia 'e he 'Eikí ke ne 'alu 'o malanga 'aki 'a e fakatomalá ki Ninive. Na'e tali fēfē 'e he kakai 'o Ninivé 'a e pōpoaki 'a Sioná? (Vakai, Siona 3:5–9. 'I he taimi fuoloá, na'e tui 'e he kakaí ha kofu na'e ui ko e tauanga'a, pea nau nofo ki lalo 'i he efuefú ke fakahā 'aki 'enau loto mā'ulaló mo 'enau fakatomalá.) Ko e hā ha tali 'a e 'Otuá ki he liliu ko 'eni na'e hoko 'i he kakaí?

- Na'e kikite'i 'e Siona 'a hono faka'auha 'o Ninivé (Siona 3:4). Ko e hā ha me'a na'e hoko kia Siona 'i he taimi na'e fakamolemole'i ai 'e he 'Eikí 'a e kakai 'o Ninivé? (Vakai, Siona 4:1–3. Na'á ne 'ita koe'uhí ko e 'alo'ofa 'a e 'Eikí ki he kakái.)
- Ko e hā ha me'a na'e ako'i 'e he 'Eikí kia Siona 'aki 'a e fu'u 'akau na'á ne malumalu aí pea iku pē 'o toe maté? (Vakai, Siona 4:4–11. 'Oku 'ofa 'a e 'Otuá 'i hono kotoa 'o 'ene fānaú. Hangē ko 'ene 'alo'ofa kia Sioná, na'e pehē pē 'ene fiema'u ke fakahā 'ene 'alo'ofá ki he kakai 'o Ninivé 'i he'enu fakatomalá.) Ko e hā ha me'a 'oku ako'i kiate kitautolu 'e he me'a na'e hoko kia Sioná 'o fekau'aki mo e 'ofa ki he kakai kehé?

3. Na'e kikite'i 'e Maika 'a e ngāue 'a 'Isileli 'i he ngaahi 'aho faka'osí.

Ako'i mo alea'i 'a e ngaahi veesi folofola ko 'ení mei he tohi 'a Maiká.

Na'e kalanga 'a e palōfita ko Maiká ki he kakai 'o 'Isilelí ke nau fakatomala mei he'enu ngaahi faiangahalá pea tafoki ki he 'Eikí. Na'á ne kikite'i 'a hono faka'auha 'o Sēkope ('Isileli) pea mo Siutá. Na'á ne toe kikite foki 'e hanga 'e 'Isileli 'o e ngaahi 'aho faka'osí ('a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Ma'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní) 'o fakakakato 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Eikí 'i ha mālohi lahi.

- Ko e hā ha ngaahi tala'ofa na'e fai 'e he 'Eikí 'i he tohi 'a Maiká 2:12–13? (Na'á ne tala'ofa te ne tānaki fakataha mai 'a e toenga 'o 'Isilelí, pea te nau hoko 'o fu'u tokolahi, pea te ne tataki 'a kinautolu.) 'Oku fakahoko fēfē 'a e ngaahi tala'ofa ko 'ení he ngaahi 'ahó ni?
- 'Oku hiki 'i he tohi 'a Maika 4:1–7 'a e ni'ihí 'o e ngaahi kikite mahu'inga taha 'a Maika 'o fekau'aki mo e ngaahi 'aho faka'osí. Ko e hā ha kikite 'a Maika 'o kau ki he tempale 'i he 'aho faka'osí? (Vakai ki he veesi 1–2.) Ko e hā 'a 'ene kikite 'o kau ki he Nofotu'í? (Vakai ki he veesi 3–7.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai kiate kitautolu 'a e ngaahi kikite ko 'ení?
- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako meia Maika 4:11–13 'o kau ki he iku'anga 'o 'Isilelí 'i he ngaahi 'aho faka'osí? ('I he kuonga mu'á, na'e fa'a faka'aonga'i ai pē 'a e fanga pulú ki hono 'au'au 'o e uité. 'E molomoloki 'e he fanga pulu 'a e uité, 'o mato'o leva 'a e kafukafú mei he uite, pea 'e pui 'e he havili 'a e kafukafú kae tānaki 'a e uité. 'E tānaki mai 'a e ngaahi pule'anga 'oku nau angatu'u ki Saione 'o hangē ko e uité pea 'e haha kinautolu 'e 'Isileli.) 'Oku fēfē hono fakafehoanaki atu 'o e fakamavahe'i ko 'ení 'o e kafukafú mei he uité ki he fatongia 'o 'Isileli he ngaahi 'aho faka'osí ni ke fai 'a e ngāue fakafaifekáu ki māmani hono kotoá? (Vakai, T&F 29:7; 33:5–7.)
- Ko hai na'e kikite 'a Maika 'o kau ki ai 'i he tohi 'a Maiká 5:2–4? (Fakafehoanaki 'a e kikite ko 'ení ki hono fakahoko 'a ia 'oku hiki 'ia Mātiu 2:4–6.)
- Ko e hā ha me'a 'oku fakatatau ki ai 'a e kakai 'a e 'Otuá 'ia Maika 5:7? 'Oku lava fēfē ke fakatatau 'a e hahau pe ko e 'uha 'i he mohukú ki he me'a 'oku lava ke fakahoko 'e he kāingalotu 'o e Siasí ki he kakai 'o e māmaní? 'Oku mou pehē ko e hā e 'uhinga 'a Maika 'i he'ene pehē 'e 'ikai tatali 'a e 'uhá "ki he ngaahi foha 'o e tangatá"? ('Oku hangē pē 'a e 'ikai ke lava 'e he tangatá ke ta'ofi 'a e hahau pe ko e tō 'a e 'uhá ko e 'ikai ke lava 'e ha me'a ke ta'ofi e tupulaki 'a e ngāue 'a e 'Eikí 'i he māmaní hono kotoa.)

- Ko e hā ha me'a 'oku fakatatau ki ai e kakai 'a e 'Eikí 'ia Maika 5:8? Ko e hā ha me'a 'oku tala mai 'e he 'īmisi ko 'ení 'o kau ki he mālohi mo e ivi 'o e ngāue 'a e 'Eikí? ('Oku hangē pē 'a e 'ikai ke ma'u 'e ha takanga sipi 'a e mālohi ke ta'ofi ha laione muí mo e 'ikai ke lava 'e ha fa'ahinga mālohi 'i he māmaní ke ta'ofi 'a e ngāue 'a e 'Eikí.)

'I he 1842, na'e fakahā ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmita, "'E 'ikai ha nima 'uli pe ta'e ma'a te ne ta'ofi 'a e ngāue mei he'ene laka ki mu'á; neongo 'e hoko mai 'a e ngaahi 'ahi'ahí, fakatahataha mo e kau fakatangá, pea tānaki mai mo e kau taú, pea neongo 'a e lau'ikovi'í, ka 'e kei laka pē ki mu'a 'a e mo'oni 'a e 'Otuá 'i he mālohi, ngeia, mo e tau'atāina kae 'oua leva kuó ne a'u ki he fonua kotoa pē, 'a'ahi ki he feitu'u kotoa pē, mo fakaongo atu ki he telinga kotoa pē, kae'oua kuo fakakakato 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá pea 'e toki pehē leva 'e Sihova Māfimafi kuo lava 'a e ngāue" (*History of the Church*, 4:540).

- 'E lava fēfē ke tokoni'i kitautolu 'e Maika 6:6–8 'i he taimi 'oku tau ongo'i fōngia aí koe'uhí ko e ngaahi me'a 'oku 'amanaki mai ke tau faí?
- Ko e hā ha fakakaukau 'a Maika 'o kau ki he 'ulungaanga 'o e 'Otuá hili 'ene kikite 'o kau ki he ngāue 'a e 'Eikí 'i he ngaahi 'aho faka'osí? (Vakai, Maika 7:18–20.) Ko e hā ha ngaahi lea 'i he ngaahi veesi ko 'ení 'e lava ke faka'aonga'i ki he ngaahi fengāue'aki 'a e 'Eikí mo e kakai 'o Ninivé? Ko e fē leva ha ngaahi lea 'e lava ke faka'aonga'i ki he ngaahi ngāue mai 'a e 'Eikí kiate kitautolú?

Faka'osí

Fai ha'o fakamo'oni 'oku 'ofa 'a e 'Eikí ki hono kotoa 'o 'ene fānaú pea 'oku 'i ai hotau fatongia mahu'inga 'i he'etau hoko ko e kau 'Isileli 'o e ngaahi 'aho faka'osí ke vahevahe atu 'a 'ene 'ofá mo e ngaahi mo'oni 'o e ongoongoleléi ki he kakai kehé. Kole ki he kalasí ke nau fakamatata ki ha ngaahi me'a kuo nau ako meia Siona mo Maiká.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatata ko 'eni ki he founga fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei ke ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. 'Oku totonu ke teuteu 'a e talavou mo'ui taau kotoa pē ke ne 'alu 'o ngāue fakafaifekau

Mou alea'i ange 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló:

"Ko e taimi ko ē 'oku ou kole ai ke toe tokolahi ange 'a e kau faifekau, 'oku 'ikai ko ha'aku kole ke toe toko lahi ange 'a e kau faifekau 'oku 'ikai ha'anau ngaahi fakamo'oní mo 'ikai ke nau mo'ui tāú. Ko e me'a 'oku ou kole atu ke fai mo tau kamata leva mo tau teuteu'i fakalelei ange 'a 'etau kau faifekau 'i he koló mo e uōti kotoa pē 'i he māmaní. Ko ha tukupā foki ia 'e taha—ke mahino ki he kau talavou ko e faingamālie lahi mo'oni ia ke 'alu 'o ngāue fakafaifekau, pea kuo pau leva ke nau matu'aki sino mo'ui lelei, mo'ui lelei faka'atamai lelei, mo lelei fakalaumālie, pea 'e " 'ikai lava ke mamata 'e he 'Eikí ki he faiangahalá 'o momo'i faka'atu'i' . . . .

“‘Oku lahi hono fai ‘o e fehu’i ko ‘eni: ‘Oku totonu nai ke ngāue fakafaifekau ‘a e talavou kotoa pē? Pea kuo ‘osi fai mai ‘e he ‘Eikí ‘a e tali ki aí. Ko e tali ko e ‘Io ‘. ‘Oku totonu ke ngāue fakafaifekau ‘a e talavou kotoa pē” (“When the World Will Be Converted,) *Ensign*, Oct. 1974, 7–8).

2. Ko e fiema’u ‘o ha kakai mali matu’otu’a ke ngāue fakafaifekau

Mou lau ange ki he lea ko ‘eni na’e fai ‘e ‘Eletā Tēvita B. Haití:

“‘Oku ou fakafongā’i ‘a e Kau Taki Mā’olungá ‘i hono ‘oatu ‘o e ui ko ‘eni ki he ngaahi mātu’a mali kuo nau ‘osi ma’u vāhenga mālōloó ke nau fakakaukau’i fakalelei ange ke nau ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau. ‘Oku mau mātu’aki fu’u fie ma’u ha mātu’a mali toko lahi angé ke nau tokoni ki hono fakahoko ‘o ‘etau ngaahi fiema’ú. . . ‘Oku si’i hifo he peseti ‘e 50 ‘o e ngaahi kole mei [he’etau] kau palesiteni fakamisioná ki ha kau faifekau mali ke ngāue kuo ‘osi tali maí. . .

“ ‘Oku faka’amu ange ‘e he Kau Taki Mā’olungá ‘e toe tokolahi ange ‘a e ngaahi mātu’a mali te nau lava ke ngāue taimi kakato ki he Siasí. ‘Oku fu’u fie ma’u lahi ‘aupito kinautolu! ‘Oku kau mai ki he Siasí ha kāingalotu ‘e toko lau-afe ‘i he ta’u kotoa pē, pea ‘oku nau fie ma’u ‘e kinautolu ke nau fanongo ki ha le’o fakakaume’a ‘oku fai ange ha poupou mo ha ngaahi lea fakafiemālie kiate kinautolu mei he kāingalotu kuo fuoloa ‘enau kau mo nau ‘ilo’i ‘a e Siasí.

“‘Oku totonu ke ‘oua na’a hoko pē ‘a e tau (‘o e Himi fika 171) ‘a ia ‘oku pehē, “Te u Fai ho Finangaló” ko ha himi ‘oku tau toki hiva’i pē he ‘aho Sāpaté. Ka ‘oku totonu ke hoko ia ko ‘etau lotu ‘i he tuí ‘i he’etau ngāue ‘i he feitu’u ‘oku fie ma’u ‘e he ‘Eikí ke tau ngāue aí” (“Couple Missionaries: ‘A Wonderful Resource,’ “ *Ensign*, Feb. 1996, 7, 12).

“Pea Te u Fakama’u Koe Kiate Au ‘o Lauikuonga”

Lēsoni
34

Hōsea 1–3; 11; 13–14

Taumu’á Ke tokoni’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke mahino kiate kinautolu ‘oku ‘ofa mo ‘al-o’ofa ‘a e ‘Eikí pea te ne fakamolemole’i kitautolu ‘i he taimi ‘oku tau fakatomala ai mo toe foki kiate iá.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. Hōsea 1–3. Na’e fakamatala ‘a Hōsea ki he vā ‘o e ‘Eikí mo ‘Isilelí ‘o ne fakatātā ia ki he tangata anga-tonu mo hono hoá ko ha fefine na’e fe’auaki.
  - e. Hōsea 11:13–14. Na’e kei fakaafe pē ‘a e ‘Eikí ki ‘Isileli ke nau fakatomala pea foki mai kiate ia koe’uhí ko ‘ene ‘ofa ki hono kakai.
2. Ngaahi folofola kehe ke lau: Ko hono toenga ‘o e tohi ‘a Hōseá.
3. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivití ke takiaki’i ‘aki e tokangá pea ke hiki ‘a e ngaahi veesi taki taha ko ‘ení ‘i ha ngaahi la’ipepa mavahevahe pea toki kamata ‘a e kalasí. Kapau ‘oku tokosi’i ‘a ho’o kalasí pea ke teuteu’i mai pē ha la’ipepa ‘e taha ki he toko taha.

“Ko hono tokolahi ‘o e fānau ‘a ‘Isilelí, ‘e hangē ko e ‘one’one ‘o e tahí”
(Hōsea 1:10)

“Te u lilingi hoku houháu kiate kinautolu ‘o hangē ko e vaí” (Hōsea 5:10)

“Pea ‘e hoko ‘a [e ‘Eikí] ... kiate kitautolu ‘o hangē ko e ‘uhá” (Hōsea 6:3)

“Te ne ha’u ‘o hangē ko e ‘ikalé” (Hōsea 8:1)

“Ko e vaine mōmoa ‘a ‘Isileli” (Hōsea 10:1)

“Kuo tupu a e fakamāú ‘o hangē ko e hemiloki ‘i he luoluo ‘o e ngoué”
(Hōsea 10:4)

“Te nau hangē ko e ... ‘ahu mei he ngoto’umú” (Hōsea 13:3)

“Te u fakafetaulaki mo kinautolu hangē ko e pea kuo fakamasiva ‘i he ‘ave ‘ene fānau: (Hōsea 13:8)

“‘Oku ou hangē ko e ‘akau matá “ (Hōsea 14:8)

Fokotu’u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitivití pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Tufa ‘a e ‘ū la’ipepa kuo ke ‘osi teuteu’i mai ki he kalasí (vakai ki he, “Teuteu” ‘i ‘olungá). Fakamatala’i ange ko e ngaahi veesi taki taha ko ‘ení ko e fakahoa ia mei he tohi ‘a Hōseá. Fekau ‘a e toko taha kotoa pē ‘oku ‘i ai ha’ane la’ipepa ke ne lau le’o lahi ‘a e tohi aí pea ne fokotu’u mai ha fo’i ‘uhinga ki ai. Hangē ko ‘ení, ko e pehē ko ia ‘oku hangē ha taha “ko ha laioné” ‘okú ne tala mai ‘e ia ‘a e mālohi pe ko e fita’a.

- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na’e faka’aonga’i ai ‘e Hōsea mo e kau palōfita kehé ‘a e ngaahi fakahoá? (‘Oku toe mahino ngofua ange ki he kakai ‘oku ako’i ‘a hono fakahoa ha fa’ahinga fakakaukau ‘oku faingata’a pea ‘ikai ke nau maheni mo ia ki ha fa’ahinga me’a ‘oku faingofua ange pea nau ‘ilo’i. ‘Oku toe tokoni foki ‘a e ngaahi fakahoa tataú ke ‘ilo’i ha ngaahi fakamatala ‘oku lōloa ‘i ha ngaahi fo’i lea si’i pē.)

Fakamatala’i ange na’e ‘ikai ke ngata pē ‘i hono faka’aonga’i ‘o e fanga ki’i fakahoa ko ‘ení ‘e Hōsea, ka na’á ne toe faka’aonga’i foki ha ngaahi fakahoa na’e ki’i faingata’a angé, ‘a ia ‘oku ui ko e fakatātā [similitude] (ko e lea ‘oku faka’aonga’i ‘i he folofolá ko e *fakatātā*). ‘Oku lahi ‘i he tohi ‘a Hōsea ha ngaahi fakahoa tataú ke tokoni ke mahino kiate kitautolu a e fetu’utaki ‘i he vā ‘o Sisū Kalaisi mo hono kakaí.

Alea’i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

‘I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founa ‘e faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. Na’e fakamatala ‘a Hōsea ki he vā ‘o e ‘Eikí mo ‘Isileli ‘o ne fakatātā ia ki ha tangata anga-tonu mo hono hoá, ko ha fefine na’e fe’auaki

Ako’i mo alea’i ‘a Hōsea 1–3. Kapau na’e ‘ikai ke ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitiviti ke takiaki’i ‘aki e tokangá pea ke hanga ‘o fakamatala’i ‘a hono ‘uhinga ‘o e fakatātā (similitude) ki mu’a pea toki fai ho’omou fealelea’akí.

Ko e taha ‘o e ngaahi fakatātā na’e lahi taha hono faka’aonga’i ‘i he folofolá ‘oku pehē ai ko e ‘Eikí ko e ‘eiki ta’ané ia (pe ko e husepānití) pea ko e ta’ahine ‘okú na malí (pe uaifí) ‘a ‘ene kakai fuakavá. ‘Oku faka’aonga’i ‘e Hōsea 1–3 ‘a e fakatātā ko ‘ení, ‘o ne fakatatau ‘a e ‘a e lotu ‘otua tamapua ‘a ‘Isilelí ki he fai fe’auakí... ‘Oku fakafofonga’i pē ‘e he palōfita ko Hōseá ‘a e ‘Eikí ‘i he ngaahi vahe ko ‘ení, ‘a ia ko e husepānití ia, pea ‘oku fakafofonga’i leva ‘e Kōmela ‘a ‘Isileli, ko e uaifí ia.

- ‘I he tohi ‘a Hōsea, ‘oku fakatātā ‘a e natula ‘o e vā ‘o e ‘Eikí mo ‘Isilelí (pea mo e Siasí he ‘ahó ni) ki he vā ‘o ha husepāniti mo hano uaifi. Ko e hā ha me’a ‘oku ako’i mai ‘e he fakahoa ko ‘ení ‘o fekau’aki mo e lahi ‘o e tukupā mo e mo’ui mateaki ‘oku ‘amanaki mai ‘e he ‘Eikí ke tau faí?
- Ko e hā ha founa na’e lava ke fakatatau ai ‘a ‘Isileli motu’a kia Kōmela, ‘a ia ‘oku fakamatala’i heni ko e “ ‘unoho mei he fe’auakí” (Vakai, Hōsea 1:2–3; 2:5, 13. Na’e si’aki ‘e Kōmela ‘a hono husepānití kae ‘alu ia ki hono kau mamaná; na’e ngalo ‘i ‘Isileli ‘a e ‘Eikí pea na’á ne faiangahala.)
- Ko hai pe ko e hā e “ngaahi mamana” ‘o ‘Isilelí—‘a e ngaahi me’a na’á ne fakatupu e tafoki ‘a e kakaí mei he ‘Eikí? (Ko e ngaahi ‘otua kehé, ngaahi koloa ‘o māmaní, pea mo e ngaahi founa fai ‘a māmaní.) Ko e hā nai e ngaahi me’a te ne lava ke ‘ave kitautolu ke ‘oua na’a tau toe muimui ki he Fakamo’uí?
- Ko hai na’e pehē ‘e he uaifi fai fe’auakí na’e ma’u mei ai ‘a ‘ene me’akai mo e vala ke ne tuí? (Vakai, Hōsea 2:5.) Ko hai na’e pehē ‘e he kau ‘Isilelí na’e ha’u mei ai ‘a e fonua mahu na’a nau nofo aí? (Vakai, Hōsea 2:5, 12; mei honau

ngaahi 'otua loí pe ngaahi 'otua tamapuá.) 'Oku anga fēfē 'a e pehē 'e he kakai he 'aho ní 'oku ma'u 'a honau ngaahi tāpuakí mei he ngaahi 'otua loí?

- Na'e fakamanatu'i fēfē ange 'e he husepānití ki hono uaifí ko ia na'á ne 'oange 'a 'ene me'akaí, vai, pea mo 'ene ngaahi koloa kehé, ka e 'ikai ko hono ngaahi mamananá? (Vakai, Hōsea 2:8–9.) Ko e hā ha founga kuo foaki ai kiate koe 'e he 'Eikí ha ngaahi tāpuaki fakatu'asino mo fakalaumālie? 'E lava fēfē ke tau faka-hā ki he 'Eikí 'a 'etau hounga'ia koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki 'okú ne foaki ma'-atautolú?
- Ko e hā ha tō'onga na'e ma'u 'e he husepānití ki hono uaifi faiangahalá 'i he tohi 'a Hōsea 2:6–13? Na'e kehe fēfē ia mei he'ene tō'onga 'oku hā 'i he veesi 14–23? (Fakamahino'i ange neongo na'e faiangahala 'a e uaifí, ka na'e kei 'ofa pē ai 'a hono husepānití pea ne kei fie ma'u pē ke foki mai kiate ia. 'Oku pehē pē 'a e kei 'ofa 'a e 'Eikí 'i hono kakai kuo nau hē mama'o atú, pea ko hono finangaló ke nau foki mai kiate ia.)

Na'e fakamatala 'e 'Eletā Henelī B. 'Aealingi 'o pehē: "Ko ha fo'i talanoa 'ofa fekau'aki mo e 'ofá. He ko ha talanoa 'eni ki ha fuakava mali na'e ha'i 'aki 'a e 'ofá, 'a ia ko ha 'ofa na'e 'ikai lava ke toe ue'ia. . . 'Oku 'ofa 'a e 'Eikí, 'a ia na'á ku ma'u 'a e tāpuaki ke fai ha ngaahi fuakava mo iá, 'iate au mo koe. . . 'aki ha 'ofa 'oku 'ikai lava ke toe ue'ia, 'oku faka'ofa ma'u pē kiate au 'a e 'ofa ko 'ení, pea 'oku ou faka'amu ange 'e au, 'aki 'a e kotoa 'o hoku lotó, ke u fa'ifa'itaki ki he 'ofa ko iá" (*Covenants and Sacrifice* [lea na'e fai 'i he Church Education System Composium, 15 'Ākosi, 1995]. 2.)

- Ko e hā ha palōmesi na'e fai 'e he husepānití ki hono uaifí 'o kapau te ne toe foki mai kiate ia? (Vakai, Hōsea 2:19.) Ko e hā ha tala'ofa 'a e 'Eikí ki hono kakaí 'o kapau te nau fakatomala pea toe foki kiate ia? (Vakai, Hōsea 2:20, 23.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e tala'ofa ko 'ení?
- Na'e pehē 'ia Hōsea 3:1–2 na'e fakatau mai 'e he husepānití 'a hono uaifí mei hono mamananá ('e lava ke ke fakamatala'i heni na'e fa'a lau pē 'a e kakai fefine ia 'i he ngaahi 'ulungaanga fakafonua he kuonga 'o e Fuakava Motu'á ko e koloa, pea 'e lava pē ke fakatau mai pe fakatau atu 'a kinautolu). Ko e hā ha me'a na'e fie ma'u 'e he husepānití ke fai 'e hono uaifí 'i he hili 'ene fakatau mai iá? (Vakai, Hōsea 3:3.) Ko e hā 'ene palōmesi kiate iá? 'Oku ange fēfē 'a e pehē ko ia kuo hanga 'e Sīsū Kalaisi 'o "fakatau" kitautolu kotoa peé? (Vakai, 1 Pita 1:18–19.) Ko e hā ha me'a 'oku fie ma'u 'e Sīsū meiate kitautolu hili 'ene fakatau kitautolú?

2. 'Oku kei fakaafe pē 'a e 'Eikí ki 'Isileli ke nau fakatomala pea foki mai kiate ia koe'uhí ko 'ene 'ofa ki hono kakaí.

Ako'i mo alea'i 'a Hōsea 11: 13–14.

'Oku hā 'i hono kotoa 'o e tohi 'a Hōseá 'a hono valokí 'i 'e he 'Eikí 'a e kakai 'Isilelí koe'uhi ko 'enau ngaahi faiangahalá. Hili e fakamatala 'a e 'Eikí 'o fakafou mai 'ia Hōsea 'o kau ki he 'ave pōpula pea mo hono faka'auha 'o 'Isileli koe'uhí ko 'enau faiangahalá, na'á ne toe fakaafe'i pē 'a hono kakaí ke nau fakatomala pea foki mai kiate ia.

- Ko e fakatātā 'e taha na'e lahi hono fa'a ngāue'aki 'i he folofolá ke fakamatala-'i 'a e vā 'o e 'Eikí mo hono kakaí ko e vā 'o e tangatá mo e manú, 'a ia 'okú

ne pule ki aí. ‘Oku hā taimi nounou pē ‘a e fakatātā ko ‘ení ‘i he tohi ‘a Hōsea 11:4. Ko e hā ha me’a oku tau ‘ilo ‘o kau ki he ongo ‘oku ma’u ‘e he ‘Eikí ki hono kakaí mei he fakafehoanaki ko ‘ení? (Vakai foki, Hōsea 11:7–9. Fakatokanga’i ange ‘oku peheni ‘a ‘ene hā ‘i he veesi 8 ‘o e Tohi Tapu na’e liliu ‘e Tohi Tapu Siosefa Sāmitá, na’e liliu ‘e he ‘Eikí ‘a hono lotó ki ‘Isileli kae ‘ikai ‘iate ia’.)

- Na’e tu’o lahi ‘a hono toutou fakamanatu ‘e he ‘Eikí ki he kakai ‘Isileli ‘a hono tataki atu ‘o ‘enau ngaahi kuí mei he nofo pōpula ‘i ‘Isipité (Hōsea 11:1; 12:9, 13; 13:4–5). Ko e fakatatau nai ‘eni ki he hā? (Vakai, Hōsea 13:14. ‘I hono fakatau’atāina’i ‘e he ‘Eikí ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí mei he nofo pōpula ‘i ‘Isipité, ‘e pehē pē ‘a ‘ene fakatau’atāina’i kinautolú, pea mo e kakai kotoa pē ‘oku ha’u kiate iá, mei he faiangahalá mo e maté.)
- Ko e hā ha me’a na’e fie ma’u ke fai ‘e he kakai ‘Isilelí ke nau toe foki ai ki he ‘Eikí mo fakatau’atāina’i kinautolu? (Vakai, Hōsea 12:6; 14:2–3. Na’e fie ma’u ke nau fakatomala mei he’enau ngaahi faiangahalá pea sí’aki ‘a e ngaahi ‘otua kehe na’a nau hū ki aí.) Ko e hā ha me’a na’e tala’ofa ‘e he ‘Eikí te ne fai ‘o kapau te nau fakatomala? (Vakai, Hōsea 14:4–7.) Ko e hā ha me’a na’e tala’ofa mai ‘e he ‘Eikí te ne fai ‘o kapau te tau fakatomala mei he’etau ngaahi angahalá?
- ‘Oku tokoni’i fēfē koe ‘e he ngaahi fakataha ‘oku ngāue’aki ‘i he tohi ‘a Hōsea ke mahino kiate koe ‘a e ongo ‘oku ma’u ‘e he Fakamo’uí kiate koé?

Faka’osí

Fai ho’o fakamo’oni neongo ‘oku fakatatali e ngaahi tāpuaki ‘a e ‘Eikí kiate kinautolu ‘oku nau tauhi ‘a ‘ene ngaahi fekaú, ka ‘oku kei tatau ai pē ‘ena ‘ofá pea ‘oku fai ia ki he toko taha kotoa pē. ‘Oku a’u pē ki he taimi ‘oku tau tafoki ai meiate ia ‘i he’etau faiangahalá, ‘okú ne kei ‘ofa pē ‘iate kitautolu pea ko hono finangaló ke tau fakatomala ‘o foki kiate ia. Poupou’i e kalasí ke nau faivelenga ki he ‘Eikí.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako’i e Lēsoní

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founga fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu’u atú. ‘E lelei ke ke faka’aonga’i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. “He kuó u holi ki he ‘alo’ofá, kae ‘ikai ki he feilaulaú” (Hōsea 6:6)

‘Oku folofola ‘a e ‘Eikí ki ‘Isileli ‘i he tohi Hōsea 6:6 ‘o pehē, “He kuó u holi ki he ‘alo’ofá, kae ‘ikai ki he feilaulaú; pea ko e ‘ilo ki he ‘Otuá ‘e lahi hake ‘i he feilaulaú.” Lolotonga ‘a e kei ‘i māmaní ‘a Kalaisí, na’e tu’o ua ‘a ‘ene lave ki he veesi ko ‘ení ke tali ‘aki ha ngaahi fakaanga na’e fai ‘e he kau Fālesí (Mātiu 9:13; 12:7). Hili ha’amou vakai ki he ongo veesi folofola ko ‘ení (Mātiu 9:10–13; 12:1–8), pea mou alea’i pe ‘oku ‘uhinga ki he hā ‘a e veesi ko ‘ení.

2. “ ‘E ‘Isileli, kuó ke faka’auha koe ‘e koe” (Hōsea 13:9)

Lolotonga ‘a e malanga ‘a Hōseá, na’e ‘ohofi ‘e he kau ‘Asiliá ‘a e Pule’anga ki he Fakatokelaú (‘Isileli), pea na’e iku ‘o nau faka’auha ‘a e pule’angá mo ‘ave pōpula ‘a e kakaí. ‘I he’etau fakakaukau atu ko ia ki aí, ko e kau ‘Asiliá na’a nau faka’auha ‘a ‘Isileli. Ka na’e folofola ‘a e ‘Eikí ia ‘o pehē, “ ‘E ‘Isileli, kuó ke faka’auha koe ‘e koe” (Hōsea 13:9).

- Na’e anga fēfē hono faka’auha pē ‘e ‘Isileli ‘a ‘Isilelí? Ko e hā ha ‘amanaki ‘e taha na’e ma’u ‘e ‘Isileli ki honau fakamo’uí hili ia hono faka’auha honau pule’angá? (Vakai, Hōsea 13:9–10; 14:1.) ‘E lava fēfē ke malu’i kitautolu ‘e he’etau muimui ‘ia Sīsū Kalaisí mei he ‘auha fakatu’asino mo fakalaumālié?

3. Ko e Fakatomalá

‘E lelei ke ke hulu’i ‘a e “Repentance: It’s Never Too Late”, ko ha kongá ‘o e filimi vitiō ko e *Family Home Evening Video Supplement 2* (53277), ‘oku miniti ‘e ono hono lōloá, ‘o kapau ‘e mau pea kapau ‘e fiema’u.)

‘Oku Fakahā ‘e he ‘Otuá ‘a ‘Ene Ngaahi Me’a Liló ki he ‘Ene Kau Palōfitá

‘Āmosi 3; 7–9; Sioeli 2–3

Taumu’á

Ke ako’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau ‘ilo’i ‘oku fakahā ‘e he ‘Eikí ‘a ene ngaahi me’a liló ki he’ene kau palōfita ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí pea ‘okú ne hua’i hifo ‘a hono Laumālié ki he kakai kotoa pē.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. ‘Āmosi 3:6–7. Na’e akonaki ‘a ‘Āmosi ‘o pehē ‘oku fakahā ‘e he ‘Eikí ‘a ‘ene ngaahi me’a liló ki he’ene kau tamaio’eiki ko e kau palōfitá.
  - e. ‘Āmosi 7:10–17; 8:11–13; 9:8–15. Na’e ui ‘a ‘Āmosi ‘e he ‘Otuá ke ne hoko ko ha palōfita (7:10–15). Na’á ne kikite’i ‘a hono taki pōpula mo hono fakamovetevete ‘o ‘Isilelí (7:16–17; 9:8–10). Na’á ne kikite ‘e hoko ha honge ‘i he fanongo ki he folofola ‘a e ‘Eikí (8:11–13). Na’á ne kikite ‘e fokotu’u ‘a ‘Isileli he ngaahi ‘aho faka’osí ke hoko ko ha kakai mahu-’inga mo tu’umālie (9:11–15).
  - f. Sioeli 2; 3:16–17. Na’e kikite ‘a Sioeli ‘o kau ki he ngaahi tau mo e ngaahi moveuveu ‘e hoko ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí (2:1–11). Na’á ne ui ki he kakai ke nau fakatomala (2:12–14; fakatokanga’i ange ‘oku pehē ‘i he veesi 13 mo e 14 ‘i he Tohi Tapu na’e liliu ‘e Siosefa Sāmitá, ko e kakai na’e fie ma’u ke fakatomalá kae ‘ikai ko e ‘Eikí). Na’e kikite ‘a Sioeli ‘e tāpuaki’i ‘e he ‘Otuá ‘a hono kakai ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí pea te Ne hua’i hifo ‘a hono Laumālié kiate kinautolu (2:15–32; 3:16–17).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Siosefa Sāmita–2:41; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 1:14–28, 37–38.
3. Kapau te ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitiviti hono uá ke takiaki’i ‘aki e tokangá, ‘e fie ma’u ha me’alea ke tā, pe ko ha fasi, ‘i hono hiva’i ‘o e himí. Te ke lava ke fie fakaafe’i ha taha ‘i he kalasí ke ne fakamatala nounou pē ki ha akonaki na’e ‘omi mei he palōfitá ki mui ni mai pē.
4. Kapau ‘e ma’u pea ke ‘omi mo ha tā ‘o e palōfita mo’uí.

Fokotu’u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá ‘E lelei ke ke faka’aonga’i e ‘ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitiviti pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

1. Fai e talanoa ko ‘ení ki he kalasí:

“‘I he taimi na’á ku toki mali ai ‘o hoko ko ha fa’eé, na’e ngāue ‘a hoku husepānití ‘i he laulāpuna fakakautau ‘o ‘Ameliká ‘i ha ta’u ‘e ua. Na’a mau nofo ‘i ha fale fakakautau ‘i Loongo ‘Ailani (Long Island) ‘i Niu ‘Ioake. Ne u fa’a ‘a’-

ahi, lolotonga 'eku tokanga'i 'ema fānaú, ki homau kaunga'apí 'a ia ne nau omi mei he tapa kehekehe 'o e māmaní. 'I ha 'aho 'e taha, lolotonga 'eku talanoa mo ha taha 'o homau kaunga'apí fekau'aki mo 'emau tui fakalotú, na'á ne fie 'ilo pe ko e hā ha me'a 'oku kehe ai 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

"Na'á ku fakahā nounou ange ki ai 'a hono toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelé, pea ne u fakamatala'i ange 'oku 'i ai ha palōfita mo'ui he 'ahó ni 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi ne toe fakafoki maí. Na'e hanga 'e he me'á ni 'o ma'u 'ene tokangá, peá ne fie ma'u ke 'ilo'i ha me'a kuo lea'aki 'e he palōfitá. 'I he'eku kamata ko ia ke fakamatala ange kau ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá pea mo e ngaahi fakahā ne toki 'omi aí, na'á ne pehē mai, "Ka ko e hā e me'a na'á ne toki lea mai 'akí?" Na'á ku tala ange kiate ia 'a e konifelenisi lahi pea 'oku 'i ai ha makasini 'oku pulusi fakamāhina 'e he Siasí mo ha pōpoaki mei he palōfitá. Ko ia na'á ne fu'u fie 'ilo 'aupito ki ai. Na'á ku fu'u mā 'aupito ke fakahā ange 'oku te'eki ai ke u lau 'a e pōpoaki fakamuimui tahá. Na'á ne faka'osi 'ema pōtalanoá 'i ha'ane pehē mai, "Ko ho'o 'uhingá 'oku 'i 'ai ho'omou palōfita mo'ui ka 'oku 'ikai te ke 'ilo'i 'a e me'a na'á ne lea'akí?" (Janette Hales Beckham, "Poupou'i 'a e Palōfita Mo'ui", *Tūhulu*, Siulai 1996, palakalafi 9–10.)

- Kapau 'e 'eke atu 'e ha taha 'a e me'a fakamuimui taha kuo lea mai 'aki 'e he palōfitá, te ke lava nai 'o tali 'a e fehu'i ko iá?

Tala ange 'oku fakamamafa'i 'e he lēsoni ko 'ení 'a hono mahu'inga ke tau fakafanongo mo muimui 'i he palōfita mo'uí.

2. Kole ki he kalasí ke nau hiva'i 'a e himi ko ia ko e "Fakamālō ki he 'Otuá" (Himi fika 10). Tala ange 'oku mahu'inga ke tau 'ilo'i 'a e akonaki 'a hotau palōfita mo'uí. Fakaafe'i e kalasí ke nau fakamatala ki ha akonaki na'e fai fakamuimui mai 'e he palōfitá, pe ko ha'o tuku ki ha taha na'e 'osi vahe ki ai ke ne fakamatala nounou ki ha akonaki na'e toki fai mai ki muí ni 'e he palōfitá.

Alea'i 'o e Folofolá mo hono Fakahokó

"I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

Ko 'Āmosí ko ha tangata tauhi sipi ia mei ha ki'i kolo si'i 'i he tafa'aki fakatonga 'o Selūsalemá na'e ui ko Tīkoa. Na'á ne malanga ki he kakaí 'o e pule'anga 'Isilelí mei he ta'u 800 ki he 750 b.c. Ko e tokolahi 'o e kakaí ko 'ení kuo nau hē mei he mo'oní. Na'a nau 'ofa ki he koloá mo nau fehi'a ki he masivá, pea tupu 'i he fu'u fefeka pehē fau honau lotó na'e 'ikai ke lava 'e he hongé mo e ngaahi faka'auhá ke fakavaivai'i hifo kinautolu. 'I he fakahā 'e 'Āmosi ki he kakaí 'a 'enau ngaahi faiangahalá, na'á ne kikite 'e hoko mai mo ha toe ngaahi tautea fakamamahi ange. Ka neongo ia, na'a ne fakamamafa'i ki he kakaí 'oku fie fakamolemole'i pē 'e he 'Otuá ha taha 'e fakatomala, 'i he'ene enginaki 'o pehē, "Kumi ki [he 'Eikí], pea te mou mo'ui" ('Āmosi 5:6). Na'e toe kikite foki 'a 'Āmosi 'o kau ki he ngaahi 'aho faka'osí.

Na'e malanga 'a e palōfita ko Sioelí ki he kakaí 'o e pule'anga 'o Siutá. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo'i totonu 'a e taimi na'á ne mo'ui aí, ka 'oku matu'aki fu'u mahu'inga 'aupito 'ene ngaahi kikité kiate kitautolu he ko honau kongā lahi na'e fekau'aki

ia mo e ngaahi ‘aho faka’osí ni. Na’e faka’aonga’i ‘e Sioeli ‘a e fanga he’e mau-maú ke fakatātā ‘aki ‘a e faka’auha ‘e fakahoko mai ‘e he ngaahi kautaú mo e ngaahi tautea ‘a e ‘Otuá ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí. Na’e toe kikite’i foki ‘e Sioeli ‘a e ngaahi tāpuaki lahi ‘e hoko mai ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí, ‘o ne tomu’a kikite’i pē ‘e hanga ‘e he ‘Eikí ‘o “hua’i [hono] laumālié ki he kakai kotoa pē” (Sioeli 2:28).

1. Na’e akonaki ‘a ‘Āmosi ‘o pehē ‘oku fakahā ‘e he ‘Eikí ‘a ‘ene ngaahi me’a liló ki he’ene kau tamaio’eiki ko e kau palōfitá.

Ako’i mo alea’i ‘a ‘Āmosi 3:6–7.

- ‘Oku tau fanongo fēfē ki he folofola ‘a e ‘Otuá ‘i he ‘ahó ni? Ko e hā ha akonaki ‘a e palōfita ko ‘Āmosí ‘o kau ki hono mahu’inga ‘o e ‘i ai ‘a e kau palōfitá? (Vakai, ‘Āmosi 3:7. ‘I he Tohi Tapu na’e liliu ‘e Siosefa Sāmitá, ‘oku faka’aonga’i ‘a e fo’i lea ko e ‘ilo’i ‘o fetongi ‘aki ‘a e fai ‘i he veesi 6, pea faka’aonga’i ‘a e fo’i lea ko e kae ‘oua levá ‘o fetongi ‘aki ia ‘a e kae ‘i he veesi 7.) ‘Oku fakamahino’i fēfē mai ‘e he ongo liliu ko ‘ení ‘a hono ‘uhinga ‘o e vēsí? Fakamahino ange ki he kalasí ko hono Liliu ko ia ‘e Siosefa Sāmita ‘a e Tohi Tapú, ko ha fakatātā ia ‘o hono fakahā mai ko ia ‘o e ngaahi me’a lilo ‘a e ‘Eikí ki ha palōfitá koe’uhí ke ma’u ai ha’atau lelei.
- Ko e hā ha me’a ‘oku ako’i mai ‘e he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 1:37–38 ‘o kau ki he totonu ko ia ke tau faka’apa’apa ki he ngaahi pōpoaki ‘oku fakahoko mai ‘i he kau palōfitá? (Faka’ali’ali e fakatātā ‘o e palōfita mo’uí.) Ko e hā ha akonaki mo ha fekau na’e fai ‘e he ‘Eikí ki he Kāingalotú ‘i he ‘aho na’e fokotu’u ai ‘a e Siasí, ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 21:4–5? Ko e hā ha ngaahi tāpuaki na’á ne tala’ofa ‘aki ‘o kapau ‘e fai ‘eni ‘e he Kāingalotú? (Vakai, T&F 21:6.) Kuo fēfē ha’o sio ki hano fakahoko ‘o e tala’ofa ko ‘ení ‘i ho’o mo’uí koe’uhí ko ho’o talangofua ki he akonaki ‘a e kau palōfitá?

2. Na’e kikite ‘a ‘Āmosi ‘o kau ki ‘Isileli motu’a pea mo ‘Isileli he ‘aho ní.

Ako’i mo alea’i ‘a ‘Āmosi 7:10–17; 8:11–13; 9:8–15.

- Ko e hā hono ‘uhinga na’e fekau ai ‘e he taula’eiki ko ‘Amasiá ‘i he pule’anga ‘o ‘Isilelí kia ‘Āmosi ke ne ‘alu mei he fonuá? (Vakai, ‘Āmosi 7:10–17. Na’e kikite ‘a ‘Āmosi ‘o pehē ‘e hoko mai ha kovi ki he kakaí mo honau tu’í. Na’e ‘ikai fie fanongo ‘a ‘Amasia ia mo hono kakaí ki he mo’oni fekau’aki mo ‘enau ngaahi faiangahalá.) Ko e hā ha me’a ‘oku ako’i mai ‘e he veesi 14 ki he 17 ‘o kau ki he palōfita ko ‘Āmosí? (Na’á ne anga-tonu mo loto-to’a. Na’e ‘ikai ke ne fie liliu ha me’a ‘i he ngaahi me’a na’e fekau ‘e he ‘Eikí ke ne lea ‘akí ka na’e kei hoko atu pē ‘a ‘ene kikité kapau ‘e ‘ikai ke fakatomala ‘a e kakaí, ‘e hoko mai ha kovi kiate kinautolu.
- Ko e hā nai hono ‘uhinga na’e ‘ikai ke tali pe ta’e tokanga ai ha kakai tokolahi ‘i he ngaahi kuonga kotoa pē ki he ngaahi pōpoaki ‘a e kau palōfitá? Ko e hā ha me’a na’e kikite’i ‘e ‘Āmosi ‘e hoko ‘o kapau ‘e ‘ikai ke tali ‘e he kakaí e akonaki ‘a e kau palōfitá? (Vakai, ‘Āmosi 8:11–13. ‘E hoko mai ha honge fakalaumālie, pe ko e hē mei he mo’oní.) Ko e hā ha ngaahi ola ‘e hoko fakafo’itu-itui mai kiate kitautolu ‘o kapau ‘e ‘ikai ke tau tokanga ki he akonaki ‘a e kau palōfitá?

Hili pē taimi na’e mo’ui ai ‘a Malakaí, ko e palōfita fakamuimui taha ia ‘o e Fuakava Motu’á, na’e fakahoko ‘i he lotolotonga ‘o e fānau ‘a ‘Isilelí ‘a e kikite

ko ia ‘a ‘Āmosi ki he hongē fakalaumālié. Na’e ngata ‘a e vaha’a taimi ko ‘enī ‘i ha ta’u ‘e 400 ‘i mui ai ‘i he taimi na’e ui ai ‘a Sione Papitaiso ke ne teuteu ‘a e hala ‘o Sisū Kalaisí. ‘Oku toe ‘uhinga pē foki ‘a e kikite ‘a ‘Āmosí ki he Hē Faka’aufulu ko ia Mei he Mo’oní, ‘a e ngaahi senituli lahi na’e ‘i māmaní ha fakapo’uli fakalaumālie hili ‘a e mate ‘a e Kau ‘Aposetolo ‘a e Fakamo’uí ‘o ngata mei he taimi na’e toe fakafoki mai ai ‘a e ongoongoleléi ‘i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

- Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku lava ke fakatatau ai ‘a e ‘ikai ke ma’u e folofola ‘a e ‘Eikí ki he hongé? Ko e hā ha fakamo’oni ‘okú ke mamata ai he ‘ahó ni ‘oku hē ‘a e kakaí “mei he tahí ki he tahí” ko e fekumi ki he folofola ‘a e ‘Eikí? ‘Oku lava fēfē ke fakafehoanaki ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai ki ha kātoanga kai?
- Ko e hā ha pōpoaki ‘o e ‘amanaki lelei ‘oku hā ‘ia tohi ‘a ‘Āmosi? (Vakai, ‘Āmosi 9:8–15. ‘E ‘ikai faka’auha kotoa ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí, ka ‘e fakamovete-vete’i kinautolu ‘i he ngaahi pule’anga kotoa pē, pea ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí, ‘e toe fokotu’u kinautolu ke nau hoko ko ha kakai ma’ongo’onga mo tu’umālie. Fakatokanga’i ange ‘oku fakamahino’i mai ‘e he ‘Eikí ‘i he ngata’anga ‘o e veesi 8 ‘a ‘ene tokanga mai ki he toko taha kotoa pē ‘i he fale ‘o ‘Isilelí.)

3. Na’e kikite’i ‘e Sioeli ‘e tāpuaki’i ‘e he ‘Otuá ‘a hono kakaí ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí pea te ne hua’i hifo ‘a hono Laumālié kiate kinautolu.

Ako’i mo alea’i ‘a Sioeli 2; 3:16–17.

Na’e fakamatala ‘a e palōfita ko Sioelí ki he ni’ihi ‘o e ngaahi me’a ‘e hoko ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí ki mu’a pea toki Hā’ele’anga Ua mai ‘a e Fakamo’uí. Na’á ne fakamatala ‘o kau ki he laka ha fu’u kau tau tokolahi ‘o fai ha faka’auha lahi ko e tupu mei he faiangahala ‘a e kakaí (Sioeli 2:1–11). Na’á ne fakahā ki ‘Isileli ke nau fakatomala mo nau tafoki ki he ‘Eikí, ‘o ne tala’ofa kiate kinautolu ‘e ‘i honau lotolotongá ‘a e ‘Eikí, pea ne fakamatala ki he taimi ‘e ikuna ai pea fakahoko hono huhu’i ‘o ‘Isilelí (Sioeli 2:12–32).

- Hiki ‘i he palakipoé ‘a e Sioeli 2:12–32 pea mo Sioeli 3:16–17. Kole ki he kalasí ke nau fakamanatu ange ‘a e ngaahi veesi folofola ko ‘enī pea nau kumi ‘a e tali ki he fehu’i ko ‘enī: Ko e hā ha ngaahi fakaafe kuo fai mai ‘e he ‘Eikí kiate kinautolu ‘oku nau lolotonga mo’ui ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí?

Tohi ‘i he palakipoé ‘a e ongo fo’i lea ko e *Ngaahi Fakaafé*. Ko ‘ene fakahā atu pē ‘e he kalasí ‘a e ngaahi veesi folofolá pea ke hiki ‘i he palakipoé ‘a e ngaahi lea mahu’inga mei he fakaafe taki taha. Poupou’i e kalasí ke nau faka’ilonga’i ‘a e ngaahi veesi folofola ko ‘enī ‘i he’enua ngaahi folofolá. Ko e ni’ihi ‘eni ‘o e ngaahi fakaafe ngalingali ‘e fakahā atu ‘e he kalasí:

Ngaahi Fakaafé

- “Mou tafoki kiate au ‘aki homou lotó kotoa” (Sioeli 2:12).
  - “Mou haehae homou lotó” (Sioeli 2:13, ko hono ‘uhingá, ke mou fakavaivai’i homou lotó, pea ke mou loto-mā’ulalo.)
  - “Tafoki ki [he ‘Eikí] ko homou ‘Otuá” (Sioeli 2:13).
  - “Fakatapu’i ‘a e fakatahá” (Sioeli 2:16).
  - “E fonua, ‘oua na’a manavahē; fiefia pea nēkeneka” (Sioeli 2:21).
- Ko e hā ha me’a ‘oku tala mai ‘e he ngaahi fakaafe ko ‘enī ‘o kau ki hono mahu’inga ke tau tafoki ki he ‘Eikí ‘aki ‘a e kotoa ‘o hotau lotó? Ko e hā ha

me'a 'e lava ke tau fai ke fakamā'oni'oni'i ai kitautolu koe'uhí ke tau taau mo fe'unga ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ko ia kuo tala'ofa mai 'aki 'e he 'Eikí?

- Kole ki he kalasí ke nau toe fakamanatu mu'a 'a e Sioeli 2:12–32 pea mo Sioeli 3:16–17 'o kumi mei ai e ngaahi tali ki he fehu'i ko 'ení: Ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa 'aki 'e he 'Eikí kiate kinautolu 'oku nau muimui 'iate ia 'i he ngaahi 'aho faka'osí?
- Tohi'i he palakipoé 'a e ongo fo'i lea ko e *Ngaahi Tāpuaki*. Ko 'ene fakahā atu pē 'e he kalasí 'a e ngaahi veesi folofolá peá ke hiki 'a e ngaahi fo'i lea mahu'ingá mei he tāpuaki taki taha 'i he palakipoé. 'E fie ma'u foki 'e he kalasí ke nau faka'ilonga'i 'a e ngaahi veesi ko 'ení 'i he'enua ngaahi folofolá. Ko e ngaahi tāpuaki 'eni ngalingali 'e fakahā atu 'e he kalasí:

Ngaahi Tāpuakí

- a. "He 'okú ne anga-lelei mo 'alo'ofa, mo tuotuai ki he houhau; pea 'okú ne anga'ofa lahi, pea te ne fakatafoki 'a e koví meiate koe" (Vakai, Sioeli 2:13 'i he Tohi Tapu na'e Liliu 'e Siosefa Sāmitá).
  - e. 'E "'ofa mamahi" 'a e 'Eikí "ki hono kakai" (Sioeli 2:18).
  - f. 'E se'e 'e he 'Eikí 'a e kau tau mei he fonua he fakatokelaú ('oku fakamatala ki ai 'i he veesi 1–11) ki ha fonua kakā mo lala (Sioeli 2:20).
  - h. "Pea te mou kai 'i he mahú, pea te mou mākona ai" (Sioeli 2:26).
  - i. "'Oku ou 'i he ha'oha'onga 'o 'Isileli. . . . pea 'e 'ikai toe mā 'a hoku kakai 'o lauikuonga" (Sioeli 2:27).
  - k. "Te u hua'i 'a hoku laumālié ki he kakai kotoa pē" (Sioeli 2:28; vakai foki ki he veesi 29).
  - l. 'E kikite 'a e fānau ikí mo e kakai lalahí, mo nau misi ha ngaahi misi, pea mamata ki ha ngaahi me'a-hā-mai (Sioeli 2:28).
  - m. "Ko ia 'e ui ki he huafa 'o [e 'Eikí], 'e fakamo'ui ia" (Sioeli 2:32).
  - n. " 'E 'u'ulu 'a [e 'Eikí] mei Saione, pea 'e fakaongo hono le'ó mei Selusalema" (Sioeli 3:16).
  - ng. "Ko [e 'Eikí] ko e 'amanaki-lelei-'anga ia 'o hono kakai" (Sioeli 3:16).
  - o. "Ko [e 'Eikí] ko e . . . mālohi'anga 'o e fānau 'a 'Isileli" (Sioeli 3:16).
  - p. "Pea te mou 'ilo ai ko au ko [e 'Eiki] ko homou 'Otuá 'oku 'afio 'i Saione" (Sioeli 3:17).
- Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he ngaahi tāpuaki ko 'ení 'o kau ki he tuku-pā kuo fai 'e he 'Eikí ki he'ene kakai 'i he fuakavá? 'o kau ki hono mālohi te ne fakahoko ma'a 'ene Kāingalotú? 'o kau ki he'ene 'alo'ofá mo 'ene 'ofá? 'o kau ki he ngaahi faingamālie te tau ma'u 'i he ngaahi 'aho faka'osí?
  - 'Oku faikehekehe lahi mo'oni 'a e pehē ko ia 'e Sioeli 'e hua'i mai 'e he 'Eikí 'a hono Laumālié ki he kakai kotoa pē (Sioeli 2:28–29) pea mo e hongē ko ia na'e lau ki ai 'a 'Āmosí ('Āmosi 8:11–12). Na'e fakahā 'e he 'āngelo ko Molonái, ha lea na'e hā 'i he kikite 'a Sioeli, kia Siosefa Sāmita mo tala ange kiate ia kuo te'eki ai ke fakahoko ia ka 'e vavé ni pē 'a hono fakahokó (Siosefa Sāmita–2:41). Ko e hā ha ngaahi fakatātā kuó ke mamata ai 'i he mo'ui 'a e tō'u tupú mo ha kakai lalahi he 'ahó ni ki hono hua'i hifo ko 'eni 'o e laumālié?

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founa fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu‘u atú. ‘E lelei ke ke faka‘aonga‘i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. Ko e fakafiemālie kovi ‘i Saioné

- Na’e fakatokanga ‘a ‘Āmosi ki he kakaí ‘o kau ki he “fakafiemālie kovi ‘i Saioné” (‘Āmosi 6:1). ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e fakafiemālie kovi ‘i Saioné? (Vakai, 2 Nīfai 28:19–24, 27, 29–30.) Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku tau faka-fiemālie kovi ai ‘i Saione he ‘ahó ni? Te tau faka‘ehi‘ehi fēfē mei ai?

2. “Te u hua‘i ‘a hoku laumālie ki he kakai kotoa pē” (Sioeli 2:28)

- Talu mei hono toe fakafoki mai ‘o e ongoongoleléi, mo e ha‘u he kuongá ni ha ngaahi ‘ilo fo‘ou kau ki he fefononga‘akí pea mo e fetu‘utakí. ‘Oku tokoni fēfē ‘a e ngaahi fakalalakaka ko ‘ení ki hono fakahoko ‘o e kikite ‘a Sioelí ‘i he Sioeli 2:28–29? ‘Oku tokoni fēfē ‘a e ngaahi fakalalakaka ko ‘ení ki hono fakatupulaki e ngāue ‘a e ‘Eikí ‘i hotau ‘ahó ni?

‘E lelei kapau te ke lau ‘a e lea ko ‘ení na’e fai ‘e ‘Eletā Siosefa Filitingi Sāmitá ke tokoni‘i e kalasí ke mahino kiate kinautolu ‘a e ‘aonga lahi ‘o e ngaahi fakalalakaka ko ‘ení ki hono fakahoko ‘o e ngāue ‘a e ‘Eikí:

“‘Oku ou tui fakapapau kapau na’e ‘ikai ke toe fakafoki mai ‘a e ongoongoleléi, pea ‘ikai ke fokotu‘u ‘a e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, he ‘ikai ke ‘i ai ha letiō ia; he ‘ikai ke ‘i ai ha vaka-puna, pea he ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi fakatotolo mo ha ngaahi ‘ilo fo‘ou feka-u‘aki mo e ngaahi me‘a fakafaito‘ó, ngaahi me‘a fakakemí, faka-‘uhilá, pea mo ha ngaahi me‘a kehe pē ‘i he māmaní ‘a ia kuo nau ‘omi ha fu‘u lelei lahi ki he māmaní. Kapau na’e ‘ikai toe fakafoki mai ‘a e ongoongoleléi, na’e ta‘ofi pē ‘a e ngaahi tāpuaki ia ko ‘ení meiate kitautolu koe‘uhí he ko e ngaahi me‘a ia ‘o e Kakato ‘o e Ngaahi Kuongá ‘a ia na’e makatu‘unga mei ai ‘a hono toe fakafoki mai ‘o e ongoongoleléi mo hono fokotu‘u ‘o e Siasí, pea ko ia ‘oku ulo mei ai ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí ‘o maamangia ai ‘a e māmaní kotoa. Kuo ue‘i ‘e he ‘Eikí ‘a e ‘atamai ‘o e tangatá, neongo ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo‘i eni, pea ‘okú ne fakahinohino ia. ‘I he‘ene peheé leva, ‘okú ne ‘omi ai kinautolu ke fai ‘a ‘ene ngāué koe‘uhí ke fakahoko ‘a ‘ene ngaahi taumu‘á mo ‘ene mā‘oni‘oní, ‘a ia ko e tumu‘aki ia ‘o e ngaahi me‘a kotoa pē ‘i he māmaní, ‘i hono taimi totonu.

“. . . ‘Oku ‘ikai te u tui ‘i ha fo‘i mōmeniti ‘e taha na’e hoko noa pē ‘a e ngaahi fakatotolo mo e ‘ilo fo‘ou ko ‘ení, pe ko ‘ene hokó koe‘uhí ko ha fa‘ahinga poto makehe ‘oku ma‘u ‘e he kakai ‘o e ‘aho ní ‘a ia ‘oku mahulu ange ia ‘i he poto ‘o kinautolu na’e ‘i he ngaahi kuonga ‘i mu‘á. Kuo hoko ‘a e ngaahi me‘á ni pea ‘okú kei lolotonga hoko pē koe‘uhí he kuo mateuteu ‘a e māmaní, ko e finangalo ia ‘o e ‘Eikí, pea kuó ne hua‘i hifo ‘a hono Laumālié ki he kakai kotoa pē” (‘i he Conference Report, Oct. 1926, 117).

“‘E Hoko ‘a e Nāunau ‘o Saioné Ko ha Hūfanga‘anga”

‘Īsaia 1–6

Taumu‘á Ke fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau faka‘ehi‘ehi mei he ngaahi kovi ‘o māmaní, ‘aki ‘enau tu‘u ‘i he ngaahi potu mā‘oni‘oní pea mo tokoni‘i kinautolu ke nau ma‘u ha mālohi mei he loto-fie-ngāue na‘e ma‘u ‘e ‘Īsaia.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi veesi folofola mei he tohi ‘a ‘Īsaia 1–6 ‘a ia ‘oku alea‘i ‘i he lēsoni ko ‘ení.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: 2 Nīfai 11.

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fakamatala‘i ange na‘e toutou lea‘aki ‘e he ‘Eikí ‘a e fakakaukau tatau pē ‘i hono kotoa ‘o e folofolá. Hiki ‘a e ngaahi fakamo‘oni folofola ko ‘ení ‘i he palakipoé pea kole ki he kalasí ke nau fekumi ke ‘ilo‘i ‘a e fale‘i kuo tuku mai ‘e he ‘Eikí ke tokoni‘i ‘aki kitautolu ke tau lava ‘o kātaki‘i ‘a e ngaahi ‘ahi‘ahí ‘i he ngaahi ‘aho faka‘osí:

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:32

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 87:8

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:22

Tohi‘i ‘i he palakipoé ‘a e *Mou tutu‘u ‘i he ngaahi potu mā‘oni‘oni, pea ‘oua ‘e hiki mei ai.*

- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘o e ngaahi lea ko ‘ení? (‘E lava ke kau he ngaahi tali ‘e ‘oatú ‘a e ‘ulungaanga taau mo fe‘unga he taimi kotoa peé, ma‘u ha holi ke toutou ‘alu ki he ngaahi potu mā‘oni‘oní, fili ke ‘oua ‘e ‘alu ki he ngaahi potu ta‘e mā‘oni‘oní, falala ‘e tataki koe ‘e he ‘Otuá, pea mo hono malu‘i ‘o e mo‘oní mo e mā‘oni‘oní.)

Fakahā ange ‘e ilo‘i ‘e he kalasí ‘i he lēsoni ko ‘ení ‘a hono ‘uhinga na‘e fekau ai kitautolu ‘e he ‘Eikí ke tau tutu‘u ‘i he ngaahi potu mā‘oni‘oní pea ko e hā ‘a e ngaahi potu mā‘oni‘oni ko ‘ení.

Alea‘i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

“I ho‘o ako‘i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea‘i ha founga ‘e faka‘aonga‘i ai kinautolu ‘i he mo‘ui faka‘ahó. Fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me‘a ne nau a‘usia ‘a ia ne felāve‘i mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni fakafolofolá.

Na‘e pehē ‘e he Fakamo‘uí ‘i he‘ene fekau ‘a e kakai Nīfai ke nau fekumi ‘i he ngaahi kikite ‘a ‘Īsaia, “He ‘oku mahu‘inga ‘a e ngaahi lea ‘a ‘Īsaia” (3 Nīfai 23:1).

‘Oku lahi ange ‘ene fa’a hā ‘a e ngaahi kikite ‘a ‘Īsaia ‘i he Fuakava Fo’ou, Tohi ‘a Molomoná, mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ‘i ha toe ngaahi lea ‘a ha palōfita kehe. Na’á ne kikite ‘i ha ngaahi me’a lahi fekau’aki mo e ngāue ‘a e Fakamo’uí ‘i he māmaní, ko ha faka’auha ‘e hoko mai ‘i he faiangahala ‘a ‘Isilelí, mo e ngāue pea mo e iku’anga ‘o ‘Isileli ‘o e ‘aho kimui ní.

1. Na’e fakamatala ‘a ‘Īsaia ki he tu’unga ‘o māmani ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí

- ‘Oku fakatou ‘uhinga ‘a e ngaahi fakatokanga mo e ngaahi kikite lahi na’e fai ‘e ‘Īsaia, ki hono taimí, he ko e taimi ia na’e hulu ai ‘a e faiangahalá, pea ki hotau ‘ahó ni. ‘Oku fakamo’oni’i fēfē ‘i māmani he ‘ahó ni ‘a e ngaahi me’a ko ia na’e fakamatala ki ai ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení? (‘E lelei ke ke hiki ‘a e ngaahi fakamo’oni folofolá ‘i he palakipoé pea tuku ki he kalasí ke nau kumi hake.)
  - a. ‘Īsaia 1:3–5 (Angatu’u ki he ‘Eikí)
  - e. ‘Īsaia 1:11–15 (Ngaahi ouau fakalotu ‘oku ‘ikai ‘uhinga-mālié pea ‘ikai fai ‘i he tuí)
  - f. ‘Īsaia 2:7–8 (Hū ki he ngaahi me’a fakaemāmaní mo e malu’i fakakautau kae ‘ikai ko e malu’i ‘a e ‘Eikí; fakatokanga’i ange na’e faka’aonga’i he taimi fuoloá ‘a e fanga hōsí mo e ngaahi salioté ‘i he taimi taú.)
  - h. ‘Īsaia 2:11–12 (Fielahí)
  - i. ‘Īsaia 3:5 (Fakamamahi’i ‘o e kakai kehé pea ‘ikai faka’apa’apa ki he kakai kuo toulekeleká)
  - k. ‘Īsaia 3:9 (‘Ikai ha mā he faiangahalá)
  - l. ‘Īsaia 3:14–15 (Fakamālohi’i e kakai masivá pea ‘ikai ke tokanga’i kinautolú)
  - m. ‘Īsaia 3:16–24 (Tō e fakamamafá ki he faka’ofa’ofa ‘oku hā ki tu’á kae tukunoa’i pē ‘a e anga-mā’oni’oni mo e ‘ulungaanga leleí)
  - n. ‘Īsaia 5:8 (Ngaahi holi mānumanu ke ma’u ‘o lahi ange ‘a e ngaahi me’a fakamatelié)
  - ng. ‘Īsaia 5:11–12 (Fekumi ta’e tuku ke ma’u ‘a e ngaahi fiefia ‘o māmaní kae ‘ikai fekumi ki he ‘Eikí mo ‘ene ngāue.)
  - o. ‘Īsaia 5:20 (Lau ‘oku lelei ‘a e ngaahi me’a ‘oku koví kae kovi ‘a e ngaahi me’a ‘oku leleí)
  - p. ‘Īsaia 5:21 (Falala kiate kita pē kae ‘ikai ki he ‘Otuá)
  - s. ‘Īsaia 5:24 (Fehi’a ki he ngaahi fekau mo e folofola ‘a e ‘Otuá)
- ‘Oku fakahoko fēfē he ‘ahó ni ‘a e ngaahi kikite ko ‘ení? (Vakai ki he fakakaukau ke fakalahi ki hono ako’i e lēsoní ki ha ngaahi fakamatala kehe fekau’aki mo ha ni’ihi ‘o e ngaahi kikite ko ‘ení).

2. Na’e akonaki ‘e ‘Īsaia ki he kakai faivelengá ke nau tutu’u ‘i he ngaahi potu mā’oni’oni

- Ko e hā ha ngaahi feitu’u ‘oku fakahā mai ‘e ‘Īsaia te tau malu ai mei he ngaahi me’a ‘o e māmaní? Ko e hā ha ngaahi feitu’u mā’oni’oni ‘e tolu ‘oku fakahā mai ‘i he tohi ‘a ‘Īsaia 4:5–6?
  - a. Nofa’anga kotoa pē ‘o e mo’unga ko Saioné (ngaahi ‘apí)
  - e. Ngaahi fakatahá’angá (ngaahi siteikí, uōtí, mo e ngaahi koló; vakai foki, T&F 115:5–6)
  - f. Tāpanekalé (ngaahi temipalé)

- ‘Oku lava fēfē ke hoko ‘a ‘api ko ha potu mā’oni’oni mo ha hūfanga’anga mei he ngaahi kovi ‘o e māmaní? ‘Oku lava fēfē ke hoko ‘a e ngaahi siteikí, uōtí, mo e ngaahi koló ko ha ngaahi potu mā’oni’oni mo ha hūfanga’anga? ‘Oku lava fēfē ke hoko ha temipale ko ha potu mā’oni’oni mo ha hūfanga’anga? Kuo hoko fēfē ‘a e ngaahi feitu’u ko ‘ení ‘e tolu ko ha malu’i kiate koe mei he ngaahi kovi ‘o māmaní?

‘E lelei ke ke tohi’i he palakipoé ‘a e *Tutu’u ‘i he Ngaahi Potu Mā’oni’oni*, hili iá pea ke tohi ‘i lalo ai ‘a e 1. *Ngaahi ‘apí*; 2. *Ngaahi siteikí, Uōtí, mo e ngaahi Koló*; mo e 3. *Ngaahi Temipalé*. Hiki taki taha ‘i lalo ai ‘a e ngaahi tali ‘a e kalasí.

- Ko e hā ha ngaahi lea ‘oku faka’aonga’i ‘i he tohi ‘Īsaia 4:5–6 ke fakamatala’i ‘aki ‘a e founa ‘e malu’i ai kitautolu ‘e he ngaahi potu mā’oni’oni ko ‘ení?
  - a. “Ko ha malumalu’anga ‘i he ‘ahó mei he ‘afú”
  - e. “Ko ha potu hūfanga”
  - f. “Ko ha malu’anga mei he afaá mo e ‘uhá”
- ‘Oku hā foki ha kongalaahi ‘o e ngaahi me’a na’e hiki ‘e ‘Īsaia ‘i he Tohi ‘a Molomoná. Fekau e kalasí ke nau lau ‘a 2 Nifai 14:5 ke nau ‘ilo mei ai ‘a e ngaahi lea ‘oku tānaki atu ki he tohi ‘Īsaia 4:5. (‘Oku tānaki atu ki ai ‘a e fo’i lea ko e *Saione*). Ko e hā ha me’a ‘oku toe fakalahi mai ‘e he ngaahi lea ko ‘ení ki he mahino ‘oku tau ma’u fekau’aki mo e veesi ko ‘ení?
- Ko e hā ha kikite fekau’aki mo e ngaahi temipalé ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí, ‘a ia ‘oku hā ‘i he tohi ‘Īsaia 2:2–3? (‘E ha’u ha kakai tokolahi ki he fale ‘o e ‘Otuá, ‘a ia ko e temipalé, pea te nau holi ke ‘ilo’i ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá mo nau ‘a’eva ‘i hono ngaahi halá.) ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na’e fakamatala’i ai ‘e ‘Īsaia ‘a e temipalé ko e “mo’unga ‘o e ‘Eikí”? (Na’e fa’a ‘alu ma’u pē ‘a e kau palōfita ‘i mu’á ki he ngaahi funga mo’ungá ke fetu’utaki ai mo e ‘Eikí pea ke ma’u ha fakahinohino meiate ia. Na’á ne fakahā ha ngaahi me’a kiate kinautolu ‘i he mo’ungá. ‘Oku lava ke tau a’usia ha ngaahi me’a tatau pē mo ia ‘i he temipalé he ‘ahó ni.)

3. Na’e fakamatala’i ‘e ‘Īsaia ‘a hono tānaki fakataha mai ‘o ‘Isileli ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí

‘Oku fakamatala ‘a ‘Īsaia ‘i he tohi ‘Īsaia 5:26–29 ‘o kau ki hono tānaki fakataha mai ‘o ‘Isileli ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí. Ko e fuka ‘oku hiki hake ki ‘olungá ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. Ko e “si-si-” ko e mapu’i pe ko e ui mai, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ki hono fakaafe’i mai ‘o e ngaahi pule’anga kotoa pē ‘o māmaní ke nau fakataha mai ki he Siasí. ‘E vave mo fu’u mālohi ‘aupito hono fai ‘o e tānaki ko ‘ení.

- ‘Oku fakahoko fēfē he ‘ahí ni ‘a e kikite ko ia ‘e tānaki fakataha mai ‘a e ngaahi pule’angá ki he Siasí? (‘Oku ‘alu atu ‘a e kau faifekau’ ki he ngaahi feitu’u kotoa ‘o e māmaní ke malanga ‘aki e ongoongoleleí mo tānaki fakataha mai e kakaí ki he mo’oni.) Ko e hā nai ha me’a te tau lava taki taha ‘o fai ke tokoni ki hono fakahoko ‘o e kikite ko ‘ení?

4. Na’e tali loto fiemālie ‘e ‘Īsaia hono ui ia ke ne hoko ko ha palōfitá

Na’e ui ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Īsaia ke ne hoko ko ha palōfita ‘i ha me’a-hā-mai ‘a ia na’e mamata ai ‘a ‘Īsaia ki he ‘Eikí ‘i hono nāunaú. ‘Oku hā ‘a e fakamatala ko ‘ení ‘i he tohi ‘a ‘Īsaia 6.

- Na'e fakamatala'i fēfē 'e 'Īsaia 'a e nāunau 'o e 'Eikí? (Vakai, 'Īsaia 6:1–4.) Ko e hā ha me'a na'e hoko kia 'Īsaia 'i he'ene mamata ki he 'Eikí? (Vakai, 'Īsaia 6:5. Na'e ongo'i ta'e fe'unga 'a 'Īsaia ke ne 'i he 'ao 'o e 'Eikí.) Na'e fakahā fēfē 'e he 'Eikí na'e ma'a pē 'a 'Īsaia 'i hono 'aó? (Vakai, 'Īsaia 6:6–7). Na'e tali fēfē 'a 'Īsaia 'i he taimi na'e ui ai ia 'e he 'Eikí ke ne hoko ko ha palōfitá? (Vakai, 'Īsaia 6:8).
- Na'e fai pē 'e 'Īsaia ha ngaahi lea tatau 'i he'ene tali hono uiui'i iá mo e ngaahi lea na'e fai 'e he Fakamo'uí 'i he taimi na'á Ne tali ai ke ne fakahoko 'a e palani 'a 'etau Tamai 'i Hēvaní ke fakamo'ui 'a 'ene fānaú ('Ēpalahame 3:27). Ko e hā nai ha ngaahi taimi 'oku fie ma'u ai kitautolu ke tau tali ki he 'Eikí 'aki ha ngaahi lea tatau pē mo 'ení? ('E lava 'o kau he ngaahi talí 'a e taimi 'oku ui ai kitautolu ke tau 'alu 'o ngāue fakafaifekaú, taimi 'oku kole mai ai ke tau ngāue 'i he Siasí, mo e taimi 'oku kole mai ai ke tau kātaki'i 'a e ngaahi 'ahi'ahi faingata'á.)
- 'Oku hiki 'i he Tohi 'a Molomoná 'a e ngaahi vahe lahi mei he tohi 'a 'Īsaia, kau ai 'a e vahe 2 'o a'u ki he 6. Ko e hā hono 'uhinga na'e fakakau ai 'e he palōfita ko Nīfai 'a e ngaahi tohi 'a 'Īsaia 'i he'ene fakamatalá? (Vakai, 2 Nīfai 11:8.)
- Ko e fē ha ngaahi pōpoaki mei he ngaahi vahe ko 'eni 'a 'Īsaia 'okú ne fakatupu ho'o fiefiá? Ko e fē ha ngaahi pōpoaki 'okú ke ongo'i 'oku mahu'inga taha ke fakatatau kiate koé?

Faka'osí

'Oku ako'i mai 'e he ngaahi lea 'a 'Īsaia ha ngaahi me'a lahi kiate kitautolu 'o kau ki he ngaahi 'aho faka'osí. 'Oku lava ke tau 'ilo'i mei he'etau ako 'a e akonaki 'a 'Īsaia 'a e founga ke tau tutu'u ai 'i he ngaahi potu mā'oni'oní mo tau faka'ehi'ehi mei he ngaahi kovi 'o māmaní. 'I he'etau muimui ki he'ene sīpingá, te tau lava 'o hoko ko ha kau tamaio'eiki loto fie ngāue 'a 'etau Tamai 'i Hēvaní.

**Fakakaukau ke
Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founga fai 'o e lēsoni 'oku fokotu'u atú. 'E lelei ke ke faka'aonga'i ia ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

Alea'i makehe 'o e ngaahi kikite 'a 'Īsaia 'i he 'Īsaia 1–6

Ko hono ngaahi 'o 'etau ngaahi ouau fakalotú ke tali 'e he 'Eikí

- Fakatatau mo e lau 'a 'Īsaia 1:11, 16–17, ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai ke tali ai 'e he 'Eikí 'a e ngaahi feilaulau 'a e kakai 'Isilelí? (Neongo na'e feinga 'a e kakai 'Isilelí ke hā ki tu'a ko ha kakai lotu kinautolu, ka na'e mama'o 'a honau lotó mei he 'Otuá. Vakai foki kia Mātiu 5:23–24; Molonai 7:6–9.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku feinga ai ha kakai 'e ní'ihí ke hā ki tu'a ko e kakai lotu kinautolu lolotonga iá 'oku mama'o honau ngaahi lotó mei he 'Otuá? Ko e hā ha me'a 'oku 'ikai ke hōifua ai 'a e 'Otuá 'i he fa'ahinga mālualoí ko 'ení?

Ko e ngaahi tāpuaki 'o e fa'a fakamolemolé

- Na'e tuku mai 'e 'Īsaia ha ongo fakatātā faka'ofa'ofa 'e ua ke tokoni ke mahino kiate kitautolu 'e fakamolemolé'i kakato 'e he 'Eikí 'a kinautolu 'oku fakatomalá. Na'á ne pehē, "He neongo 'a e tatau 'o ho'omou angahalá mo e kula'aho'ahó, e hoko ia ke hinehina 'o hangē ko e 'uha hinaekiakí; kapau

oku kulokula ia 'o hangē ko e kulamūmuú, 'e tatau ia mo e fulufulu'i sipi" (Īsaia 1:18). 'E tokoni fēfē 'a e ongo fakatātā ko 'enī kiate kitautolu kapau na'a tau faiangahala pea tau ongo'i 'oku tau mama'o mei he 'Eikí? (Vakai foki, T&F 58:42.)

Faka'ehi'ehi mei he tokanga ki he fōtungā fakaemāmaní

- Na'e pehē 'e 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmita 'oku 'uhinga 'a e kikite 'ia 'Īsaia 3:16–24 ki he kāingalotu 'o e Siasí 'i he 'aho ní, pea " 'oku tatau ki he tangatā mo fafine fakatou'osi" (*Answers tō Gospel Questions*. na'e fakatahataha'i 'e Siosefa Filitingi Sāmita ko e Si'i, vol. 'e 5 [1957–66], 5:174). 'E uesia fēfē 'e he ngaahi teunga 'oku tau tuí 'a 'etau lelei fakalaumālié? 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e teunga tāú? Ko e hā hano fakatu'utamaki 'o 'etau fu'u tokanga ki hotau valá mo 'etau fotu ki tu'á? (Vakai, 'Alamā 31:27–28.) Te tau ako'i fēfē 'a e fānaú ke nau faka'ehi'ehi mei he fōtungā fakaemāmaní?

Ko hono ui e koví ko e lelei, mo e leleí ko e kovi

- Ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai lava ai 'e 'Isileli ke fakafaikehekehe'i 'a e leleí mei he koví? (Vakai, 'Īsaia 5:20) Ko e hā ha ngaahi founga 'oku ui ai 'e ha kakai he 'ahó ni 'a e leleí ko e kovi pea mo e koví ko e lelei? Ko e hā ha me'a te tau ala fai ke fakapapau'i 'oku tau 'ilo'i 'a e faikehekehe 'o e koví mo e leleí? (Vakai, 2 Nīfai 32:5; T&F 45:57.)

"Poto 'i honau mata 'onautolú"

- Ko e hā ha 'uhinga 'a 'Īsaia 'i he taimi na'á ne fakatokanga ai ki he kakaí ke 'oua na'a nau "poto 'i honau mata 'o nautolú, mo pehē 'oku nau fai fakapoto-potó"? ('Īsaia 5:21). Ko e hā ha me'a 'okú ne fakatupu 'a e palopalema ko 'ení? Ko e hā hono 'uhinga 'oku fakatu'utamaki aí? Te tau lava fēfē ke malu'i kitautolu mei ai?

"Oku kei mafao 'a hono nimá"

- Ko e hā ha pōpoaki na'e fakamamafa'i mai 'e 'Īsaia 'i he tohi 'Īsaia 5:25, 9:12, 9:17, 9:21, mo e 10:4? Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e fekau ko 'ení? Na'e anga fēfē ho'o 'ilo'i 'a hono mo'oni 'o e pōpoaki ko 'ení?

“Kuó ke Fai Ha Ngaahi Me’a Fakaofó”

Lēsoni
37

‘Īsaia 22; 24–26; 28–30

Taumu’á Ke tokoni’i e kalasí ke nau ha’u kia Kalaisi ‘aki ‘enau ‘ilo’i e ni’ihi ‘o e ngaahi me’a fakaofó kuó ne fakahokó

Teuteu Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:

- a. ‘Īsaia 22:22. ‘Oku fakaava hake ‘e he Fakamo’ui ‘a e matapā ki he ‘afio’anga ‘o e Tamai Hēvaní.
- e. ‘Īsaia 24:21–22. ‘Oku ‘alo’ofa ‘a e Fakamo’uí kiate kinautolu ‘oku ‘i he fale fakapōpula ‘o e ngaahi laumālié.
- f. ‘Īsaia 25:1–4; 32:1–2. Ko e Fakamo’uí ko ha mālohi mo ha hūfanga’anga.
- h. ‘Īsaia 25:6–9. ‘E teuteu ‘e he Fakamo’uí ha kātonga pea te ne maumau’i ‘a e “pūloú”.
- i. ‘Īsaia 25:8. ‘Oku holoholo ‘e he Fakamo’uí ‘a hotau lo’imatá.
- k. ‘Īsaia 26:19. ‘E fakahoko ‘e he Fakamo’ui ‘a e Toetu’ú.
- l. ‘Īsaia 28:16. Ko e Fakamo’uí ko hotau makatu’unga ma’u.
- m. ‘Īsaia 29:4, 9–14, 18, 24. ‘E toe fakafoki mai ‘e he Fakamo’uí ‘a e ongoongo-leleí ki māmani.
- n. ‘Īsaia 30:19–21. ‘Oku ‘afio’i ‘e he Fakamo’uí ‘a hotau ngaahi ‘ahi’ahí pea ‘okú ne fakahinohino hotau ngaahi halá.

Fokotu’u ki he Founa Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitivití pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fakahā ange ki he kalasí ha taha ‘i ho fāmílí pe ko hao kaume’a kuó na fai ha me’a lelei ma’au. Fakaafe’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha kakai kuo nau fai ha ngaahi me’a lelei ma’anautolu. Kole ange ke nau ki’i fakamatala nounou pē ki he ongo ‘oku nau ma’u ki he kakai ko iá. Tala ange ‘e fakamamafa’i ‘i he lēsoní ko ‘ení ha ni’ihi ‘o e ngaahi me’a faka’ofa’ofa kuo fai ‘e he Fakamo’uí.

Alea’i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó “I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founa ‘e faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

Fakamatala’i ange na’e fai ‘e he palōfita ko ‘Īsaiá ha kongá lahi ‘o ‘ene ngaahi akonakí ‘i he lea faka’ilongá (pe fakatātā). ‘Oku ‘ikai ke ha’u hangatonu ‘a e akonaki ko ‘ení, ko ia kuopau ke tau vakavakai’i mo tau fa’a fifili ki he ngaahi lea ‘a ‘Īsaiá ka tau ‘ilo’i ‘a e ngaahi mo’oni ‘okú ne ako’i maí.

Ko e ni'ihi 'o e ngaahi lea fakatātā faka'ofa'ofa mo faka'ofa taha 'a 'Īsaiá 'oku kau ia ki he Fakamo'uí, pea ko ia 'oku fakataumu'a ki ai 'a e lēsoní ko 'ení. 'E lelei ke ke hiki 'i he palakipoé 'a e "Pea 'e ui 'a hono huafā ko Faka'ofa" ("Īsaia 9:5). 'I ho'omou alea'i ko ia 'o e ngaahi kikite ko 'ení fekau'aki mo e Fakamo'uí, hanga 'o fakano'u'aki taki taha kinautolu 'i he palakipoé.

1. 'Oku fakaava hake 'e he Fakamo'uí 'a e matapā ki he 'afio'anga 'o e Tamai Hēvaní

Mou alea'i 'a 'Īsaia 22:22

- 'Oku pehē 'ia 'Īsaia 22:22 'oku ma'u 'e he Misaia 'a e "kī 'o e fale 'o Tēvitá". Ko e founga fakatātā pē ia 'o e pehē 'oku ma'u 'e he Fakamo'uí 'a e mālohi ke fakangofua pe ta'ofi ha taha mei he 'afio'anga 'o e Tamai Hēvaní. (Vakai foki, Fakahā 3:7–8; 2 Nīfai 9:41.) Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he Fakamo'uí ke fakaava 'a e matapā ko 'ení kiate kitautolú? Ko e hā ha me'a kuo pau ke tau fai ka tau lava ai ke hū he matapaá? (Vakai, 2 Nīfai 9:45.)

2. 'Oku 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí kiate kinautolu 'i he fale fakapōpula 'o e ngaahi laumālié

Alea'i 'a 'Īsaia 24:21–22.

- Ko e hā e fale fakapōpula 'oku lau ki ai 'i he tohi 'Īsaia 24:21–22? (Ko e fale fakapōpula 'o e ngaahi laumālié, 'a e feitu'u 'oku 'alu ki ai 'a e laumālie 'o ha kakai 'e ni'ihi kuo nau mate 'o tatali ai ki he taimi 'o e Toetu'ú.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'i he fale fakapōpula ai 'o e ngaahi laumālié 'a e ngaahi laumālie 'o ha ni'ihi kuo nau maté? (Vakai, T&F 138:32. Ko honau ni'ihi na'e te'eki ai ke nau tali 'a e ongoongoleléi 'i māmani, pea ko e ni'ihi na'e 'ikai ke nau loto-to'a 'i he'enu ngaahi fakamo'oní.
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he Fakamo'ui ma'á e ngaahi laumālie 'i he fale fakapōpulá? (Vakai, 'Īsaia 42:5–7; T&F 138:29–37. Na'á ne fokotu'utu'u 'a e ngaahi laumālie anga-tonú ke nau ako'i kiate kinautolu 'a e ongoongoleléi.) Na'e fakahā fēfē heni e 'ofa mo e 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí? Vakai, 'Īsaia 49:9–10.)

3. Ko e Fakamo'uí ko ha mālohi mo ha hūfanga'anga

Mou alea'i 'a 'Īsaia 25:1–4; 32:1–2.

- 'Oku tohi 'a 'Īsaia 'o kau ki hono fakamālohia kitautolu 'e he Fakamo'uí lolotongā 'a e ngaahi matangí, ngaahi afaá, ngaahi toafá, mo e 'a'afu 'o e mo'ui ní. Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he ngaahi fakatātā ko 'ení 'o kau ki he founga 'oku tokoni'i ai kitautolu 'e he Fakamo'uí 'i he taimi 'oku tau fehangahangai ai mo e ngaahi faingata'a pehení?
  - a. Ko ha hūfanga'anga ia mei he afaá ('Īsaia 25:4).
  - e. Ko ha malumalu ia mei he pupuhá ('Īsaia 25:4).
  - f. Ko ha toitoi'anga ia mei he matangí ('Īsaia 32:2).
  - h. Ko ha hūfanga mei he afaá ('Īsaia 32:2).
  - i. Ko ha ngaahi vaitafe ia 'i he potu mōmōá ('Īsaia 32:2).
  - k. Ko ha malumalu ia 'o ha maka lahi 'i he fonua 'oku puhengiá (pakaká) ('Īsaia 32:2).

4. 'E teuteu 'e he Fakamo'uí ha katoanga pea ne maumau'i 'a e "pūlou"

Mou alea'i 'a 'Īsaia 25:6–9.

- Ko hono faka'uhinga'i 'eni 'e taha 'o 'Īsaia 25:6–7, ko e mo'ungá ko ha faka'il-onga ia ki he temipalé (vakai foki, 'Īsaia 2:2; T&F 58:8–9). Ko e hā ha katoanga 'oku lau ki ai 'a 'Īsaia 25:6? (Ko e katoanga [kai] 'o e fanongo ki he ngaahi folo-fola mo e ngaahi akonaki 'a Kalaisi.) 'Oku tatau fēfē 'a e 'alu ki he temipalé mo ha katoanga [kai]?
- Ko e veilí ko ha pūlou pe ko ha ki'i puipui manifinifi. 'Oku fa'a faka'onga'i ia ke fakafofonga'i 'a e ta'e tuí 'a ia 'okú ne ta'ofi 'a e kakaí mei ha'anau ha'u kia Kalaisi (Mōse 7:26). 'E maumau'i fēfē 'a e "pūlou" 'okú ne 'ufi'ufi 'a e māmaní? (Vakai, 'Īsaia 25:7–9.)

5. 'Oku holoholo'i 'e he Fakamo'uí 'a hotau lo'imatá

Mou alea'i 'a 'Īsaia 25:8.

- Ko e hā ha me'a 'okú ke fai 'i he taimi 'oku tangi ai ha taha 'okú ke 'ofa ai? 'Oku "holoholo'i" fēfē 'e he Fakamo'uí 'a "[hotau] lo'imatá"? (Fokotu'unge ki he kalasí ke nau fakakaukau loto ange ki hano hanga 'e ha fa'ē pe tamai 'o holoholo'i ha lo'imata mei he mata 'o ha ki'i tamasi'i. 'Oku 'i ai ha ongo'i vāofi 'i hono fai 'o e me'á ni. Ko ha 'ulungaanga 'ofa ia 'oku fai pē 'e ha kakai 'oku nau fu'u fe'ofa'aki mo fefalala'aki.)
- Ko e hā ha ngaahi 'uhinga 'oku pehē 'i he tohi Fakahā 21:4 'okú ne fakatupu e tō 'a e lo'imatá? 'E holo fēfē 'e he Fakamo'uí 'a e ngaahi lo'imata na'e tō ko e tupu mei he ngaahi 'uhinga ko 'ení?

6. 'E fakahoko 'e he Fakamo'uí 'a e Toetu'ú

Mou alea'i 'a 'Īsaia 26:19.

- Na'e kikite'i 'e 'Īsaia ko e taimi 'e ha'u ai 'a e Mīsaia, te ne pekia pea te ne toetu'u ('Īsaia 25:8). Ko hai mo ha toe ni'ihī 'e toetu'u? (Vakai, 'Īsaia 26:19; 1 Kolinitō 15:20–22; 'Alamā 11:43–44. 'E toetu'u 'a e fānau kotoa pē 'a e 'Otuá na'a nau mo'ui 'i he māmaní. Ko e hā ha me'a 'oku fokotu'u mai 'ia 'Īsaia 26:19 'o kau ki he ongo 'oku tau ma'u 'i he taimi te tau toetu'u ai? (Vakai foki, T&F 138:12–16, 50.)

Na'e pehē 'e he palōfita ko Siosefa Sāmitá: "Ko e hā nai ha me'a 'e 'uluaki fiefia ai 'a hoku lotó. . . 'i he taimi 'e ui mai ai ha le'o ki he kakai pekiá ke nau tu'u haké? Ko ha'aku fe'iloaki mo 'eku tamaí, 'eku fa'eé, hoku tokouá, hoku tuofefiné; pea 'i he taimi te nau 'i hoku tafa'akí ai, te u fā'ofua kiate kinautolu, pea te nau fā'ofua kiate au" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 295–96).

7. Ko e Fakamo'uí 'a hotau makatu'unga ma'u

Mou alea'i 'a 'Īsaia 28:16

- Ko e hā ha me'a 'oku tala mai 'e 'Īsaia kiate kinautolu 'o kau ki he Fakamo'uí 'i he'ene ui ia ko ha "maka kuo siví" (Vakai, Mōse 7:53.) 'Oku hoko fēfē 'a Sīsū Kalaisi ko hotau "makatu'unga ma'u"? (Vakai, Hilamani 5:12.) Ko e hā ha me'a 'e lava ke tau fai ke tau langa ai 'i he makatu'unga ko 'ení? Ko e hā ha tala'ofa 'a e 'Eikí kapau te tau langa 'i he makatu'unga ko 'ení? (Vakai, T&F 50:44.)

8. 'E toe fakafoki mai 'e he Fakamo'uí 'a e ongoongolelé ki māmani

Mou alea'i 'a 'Īsaia 29:4, 9–14, 18, 24.

- Ko e hā ha me'a na'e tomu'a tala 'e 'Īsaia 'o fekau'aki mo hono toe fakafoki mai 'o e ongoongolelé 'i he ngaahi 'aho faka'osí? (Vakai, 'Īsaia 29:4, 9–14. Na'á ne tomu'a tala pē 'e ia 'e hokosia 'a e taimi 'e tō ai ha fakapo'uli fakalau-mālie. Na'á ne toe tomu'a tala pē foki mo hono 'omai 'o e Tohi 'a Molomoná.)

Fakafehoanaki 'a e ngaahi veesi ko 'eni 'ia 'Īsaia 29 mo e ngaahi veesi folofola mei he Tohi 'a Molomoná, Mata'itofe Mahu'ingá, mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ke 'ilo mei ai 'a e founa na'e fakahoko ai ha ni'ihī 'o e ngaahi kikite na'e fai 'e 'Isaia:

- a. 'Īsaia 29:4   Molonai 10:27
- e. 'Īsaia 29:9–10, 13   Siosefa Sāmita 2:18–19
- f. 'Īsaia 29:11–12   Siosefa Sāmita 2:63–65
- h. 'Īsaia 29:14   Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 4:1; 6:1

- Na'e fakamatala 'a 'Īsaia kau ki he 'unu'unu mai ha kakai ki he 'Eikí 'aki honau loungutú ka 'oku mama'o 'a honau lotó meiate Ia ('Īsaia 29:13). Te tau lava fēfē 'o fakapapau'i 'oku tau ofi ki he 'Eikí 'i he'etau ngaahi fakakaukáu ngāue pea 'i he'etau ngaahi leá foki?
- Na'e pehē 'e 'Īsaia 'e tokoni'i 'e he Tohi 'a Molomoná 'a kinautolu 'oku tuli mo kui fakalaumālié ke nau ongo'i mo nau mamata ('Īsaia 29:18, 24). Kuo fakahoko fēfē 'a e kikite ko 'eni? Kuo tokoni'i fēfē koe 'e he Tohi 'a Molomoná ke toe lelei ange 'a ho'o fanongó mo ho'o vakai fakalaumālié?

9. 'Oku 'afio'i 'e he Fakamo'uí 'a hotau ngaahi 'ahi'ahí pea 'okú ne fakahinohino hotau ngaahi halá.

Mou alea'i 'a 'Īsaia 30:19–21.

- Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e 'Īsaia 30:19–21 'o kau ki he faingata'á? Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he ngaahi veesi ko 'eni 'o kau ki he me'a 'e fai 'e he Fakamo'uí 'i he taimi 'oku hoko mai ai 'a e faingata'á? (Vakai foki, 'Alamā 37:37.)

Faka'osí

Fai ha'o fakamo'oni ki he Fakamo'uí, pea ke fakahā 'o ho'o hounga'ia koe'uhí ko e ngaahi me'a faka'ofa'ofa kuó ne fai ma'atautolú. Fakaafe'i e kalasí ke nau toe vakai'i e lisi 'i he palakipoé pea nau fakahā 'a e ongo 'oku nau ma'u 'i he taimi 'oku nau fakakaukau ai ki he ngaahi me'á ni. Mou alea'i ha me'a te tau lava 'o fai ma'aná. (Vakai, 'Īsaia 35:3–4 ke ma'u mei ai ha ngaahi fakakaukau). 'E lelei kapau 'e hiva'i 'e he kalasí 'a e " 'Oku Fakafo" (*Ngaahi Himí*, fika 102).

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni ki he founa fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei ke ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní

1. Ko ha ngaahi me'a 'oku nau fakafofonga'i ha ni'ihi 'o e ngaahi fakatātā na'e faka'aonga'i 'e 'Īsaia

Faka'ali'ali ha fanga ki'i me'a kehekehe pe ha ngaahi fakatātā 'oku nau fakafofonga'i ha ni'ihi 'o e ngaahi fakatātā na'e faka'aonga'i 'e 'Isaia, hangē ko ha fo'i kī, ha fo'i maka, pe ko ha fakatātā 'o ha ki'i feitu'u malumalu he toafá, lolotonga ho'omou alea'i 'a e ngaahi fakatātā ko 'ení.

2. Mūsika mei he *Mīsaia* 'a Hanitelí

Hanga 'o tā ha fo'i tepi kuo 'osi hiki ai 'a e "Kuo 'Alo'i Mai Ha Tama," ko e fa'u 'e George Frideric Handel 'o fakamatala'i ai 'a 'Īsaia 9:6, 'oku ui ko e *Mīsaia*.

3. "Ko e Ala mai e Nima 'o e Tauhí"

Te ke lava 'o hulu'i 'a e "The Touch of the Master's Hand," ko ha kongá 'o e filimi vitiō ko e *Family Home Evening Video Supplement 2 (53277)* 'a ia 'oku miniti 'e 18 lōlōá 'o kapau 'e ma'u.

Taumu’á Ke tokoni’i e kalasí ke mahino kiate kinautolu ‘oku ‘ikai toe fakatataua ‘a Sīsū Kalaisi ‘i he’ene mo’ui lí’oa ma’a hono kakaí pea ‘oku ‘i ai ‘Ene ngāue mahu’inga ke nau fakahokó.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi veesi folofola mei he tohi ‘a ‘Īsaia 40–49 ‘a ia ‘oku alea’i ‘i he lēsoní ko ‘ení.
2. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivití ke takiaki’i ‘aki e tokangá pea ke hiki ‘a e ngaahi lea ko ‘ení ‘i ha la’ipepa pe ‘i he palakipoé ki mu’a pea toki fai e kalasí.
  - a. “Ko e hā homou loto ki he Kalaisí?” (Mātiu 22:42).
  - e. “Ko e hā ‘a e anga ‘oku taau mo kimoutolú?” (3 Nīfai 27:27).
  - f. “‘Oku pehē ‘e he kakaí ko hai au, ko e Foha ‘o e tangata? . . .Ka ‘oku pehē ‘e kimoutolu ko hai au?” (Mātiu 16:13, 15).
  - h. “Ko hai ‘oku kau mo [e ‘Eikí]?” (‘Ekesōtosi 32:26).
  - i. “Kuo mou ma’u hono tataú ‘i homou matá?” (‘Alamā 5:14).
3. Te ke lava ke hulu’i ‘a e “What Think Ye of Christ?” ko ha kongá ‘o e filimi vitiō ko e *Family Home Evening Video Supplement 2* (53277) ‘oku miniti ‘e nima hono lōlōá, ‘o kapau ‘e ma’u.

Fokotu’u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitivití pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fekau e kalasí ke nau vakai ki he ngaahi lea kuó ke hiki ‘i he la’ipepá pe ‘i he palakipoé (vakai, “Teuteu” ‘i ‘olungá).

- Ko e hā ha me’a ‘oku tataua ai ‘a e ngaahi lea ko ‘ení? (Ko e ngaahi lea kotoa ia mei he folofolá, ‘oku nau tokoni’i kinautolu ke tau fakafuofua’i ‘a e fakamo’oni ‘oku tau ma’u ki he Fakamo’uí mo ‘etau tukupā ke tau hoko ko ‘ene kau ākongá.) ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘oku lahi ai ha ngaahi fehu’i hangē ko e ngaahi fehu’i ko ‘ení ‘i he folofolá?

Tala ange ‘oku nofo taha e kongá ko ‘ení ‘o e lēsoní ki ha ngaahi fehu’i ‘oku hā ‘i he folofolá ‘a ia ‘oku nau fakamamafa’i ‘a e māfimafi ‘o e Fakamo’uí.

Alea’i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó

“I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founga ‘e faka’aonga’i ai ia ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. Na'e akonaki 'a 'Īsaia 'o pehē 'oku 'ikai fa'a fakatataua 'a e Fakamo'uí

- Na'e fai 'e he 'Eikí ha fo'i fehu'i pē 'e taha 'o fakafou mai 'ia 'Īsaia kae fakalea he ngaahi founa kehekehe. Ko e hā ha fehu'i 'oku fai 'i he ngaahi veesi taki taha ko 'ení?
  - a. 'Īsaia 40:18 ("Pea te mou fakatatau kia hai 'a e 'Otuá?")
  - e. 'Īsaia 44:8 ("Oku ai ha 'Otua mo au?")
  - f. 'Īsaia 46:5 ("Te mou fakatatau au kia hai?")
- Ko e hā ha me'a 'oku faitatau ai 'a e ngaahi fehu'i na'e toki 'osí? (Ko 'enau akonaki kotoa pē 'oku lahi ange 'a e Fakamo'uí 'i ha toe taha pe ha toe me'a te tau ala fakatatau ia ki ai.) Te ke tali fēfē 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení? 'Oku tali fēfē kinautolu 'i he tohi 'a 'Isaiá? (Vakai ki he ngaahi veesi 'oku hā atu 'i laló, pea ke fakatokanga'i ko e lea kotoa ko ia na'e fai ia 'e he 'Eikí ki ha kakai na'a nau tauhi 'otua tamapua, 'o nau ngaohi pē honau ngaahi 'otua loi mei he silivá mo e koulá.)
  - a. 'Īsaia 43:11 ("Oku 'ikai mo ha fakamo'ui ka ko au pē.")
  - e. 'Īsaia 44:6 ("Oku 'ikai ha 'Otua mo au.")
  - f. 'Īsaia 45:5 ("Oku 'ikai ha 'Otua mo au"; vakai foki ki he veesi 6, 14, 18, 21–22.)
  - h. 'Īsaia 46:9 ("Ko au ko e 'Otuá, pea 'oku 'ikai ha toko taha 'e tataua mo au.")
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku toutou fai ai e ngaahi fehu'i mo e ngaahi tali ko 'ení 'i he tohi 'a 'Isaiá? 'Oku fekau'aki fēfē 'a e ngaahi fehu'i mo e ngaahi tali ko 'ení mo e 'ahó ni?

2. Na'e fakamatala 'a 'Īsaia ki he ngaahi 'ulungaanga ta'e fakatataua 'o e Fakamo'uí

- Na'e akonaki 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o pehē 'oku tau fie ma'u ha "faka-kaukau 'oku *totonú* fekau'aki mo e 'ulungaangá, ngaahi tu'unga haohaoá, mo e ngaahi anga ['o e 'Otuá] kae lava ke tau tui kiate Ia (*Lectures in Faith* [1985]. 'Oku 'omi 'e 'Īsaia ha ngaahi fakamatala faka'ofa'ofa mo'oni 'o kau ki he anga mo e 'ulungaanga 'o e 'Otuá. Fekau e kalasí ke nau lau ha ni'ihi 'o e ngaahi veesi folofola 'i laló pea mou alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení? Ko e hā ha 'ulu-ngaanga 'o e Fakamo'uí 'oku lave ki ai 'a e veesi folofola ko 'ení? 'Oku tokoni fēfē 'etau 'ilo'i 'o e 'ulungaanga ko ení ke fakatupulaki ai 'a 'etau tui ki he Fakamo'uí? 'E lelei ke ke hiki 'a e ngaahi 'ulungaanga ko 'ení 'i he palakipoé.
  - a. 'Īsaia 40:13–14 ('Oku 'ikai ha taha ia 'e akonaki pe fakahinohino'i ia.)
  - e. 'Īsaia 40:28–31 ('Oku 'ikai ha taimi ia 'e hela ai; 'okú ne hanga 'o fakamālohia kitautolu.)
  - f. 'Īsaia 40:12, 21–22, 26; 45:12, 18 (Na'á ne fokotu'utu'u mo fakatupu 'a e māmaní pea 'okú ne 'ilo'i 'a hono tapa kotoa pē.)
  - h. 'Īsaia 41:17–18 ('Okú ne fanongo mai 'i he taimi 'oku tau faingata'a'ia ai pea 'okú ne tāpuaki'i lahi kitautolu.)
  - i. 'Īsaia 42:1, 4 (He 'ikai te ne ta'e fakahoko pe te ne lotosi'i kae'oua leva kuo a'usia 'ene ngaahi taumu'á.)
  - k. 'Īsaia 42:16 ('Okú ne huluhulu mo ne fakahangatonu 'a e hala ki hono kakai kuo heé.)
  - l. 'Īsaia 43:1–4 (Te ne tokoni'i 'a hono kakai 'i honau ngaahi faingata'á.)

- m. 'Īsaia 25–26; 44:21–23 ('Okú ne to'o atu 'etau ngaahi angahalá pea 'oku 'ikai ke ne toe manatu ki ai)
- n. 'Īsaia 44:2–4 ('Okú ne hua'i mai 'a hono Laumālié ki hotau ngaahi fāmilí 'o hangē ha vai ki ha kelekele mōmoá.)
- ng. 'Īsaia 46:3–4 ('Okú ne 'afio'i 'a hono kakaí mei honau fānau'i mai 'o a'u ki he'enau motu'a.)
- o. 'Īsaia 49:14–16 ('E 'ikai 'aupito ngalo kitautolu 'iate Ia. Kuo "tohi tongi" kitautolu 'i hono 'aofi nimá.)

Fakaafe'i e kalasí ke nau fakamatala ki ha fa'ahinga me'a na'e hoko 'o fakamālohia ai 'a 'enau fakamo'oni ki ha ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungaanga ko 'eni 'o e Fakamo'uí.

3. 'Oku fe'au'auhi 'a māmani (Pāpilone) mo e Fakamo'uí pe ko hai te tau 'ofa aí

- Ko hai 'oku lea ki ai 'a 'Īsaia 47? (Vakai, veesi 1). Ko Pāpilone ko ha kolo mālohi ia 'i he kuonga motu'á pea na'e faka'auha ia koe'uhí ko e faiangahala 'a hono kakaí. 'Oku fa'a faka'aonga'i pē 'a Pāpilone 'i he folofolá ko ha faka'ilonga ki he faiangahala 'a māmani.)
- 'I he vahe 47, 'oku 'omi ai 'e 'Īsaia 'a e fakatokanga 'e faka'auha 'a Pāpilone koe'uhí ko 'ene faiangahalá. 'E lava pē foki ke faka'aonga'i 'a e faka'auha ko 'ení ki he taimi 'e faka'auha ai 'a e māmani koe'uhí ko e faiangahalá. Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he ngaahi veesi ko 'ení 'o kau ki he ngaahi nunu'a 'o e kumi ki he ngaahi hala kovi 'o e māmani?

  - a. 'Īsaia 47:1, 5 ('E holoki hifo 'a e māmani ke efuefu pea 'e nofo fakalongo pē 'i he fakapo'ulí.)
  - e. 'Īsaia 47:7–9 (Neongo 'a e pehē 'e māmani 'e iku'ingata'á, ka 'e faka'auha ia pea 'e mole mei ai 'a 'ene ngaahi me'a mahu'inga taháa, 'oku fakatātā 'aki 'eni 'a e mole 'a hono husepānití mo 'ene fānau)
  - f. 'Īsaia 47:10–11 ('E 'auha koe'uhí ko e pehē 'e he māmani 'oku lahi hake ia 'i he 'Otuá.)

- Ko e hā ha lau 'a Pāpilone ('a māmani) 'ia 'Īsaia 47:8, 10 'o ne pehē 'e ia 'okú ne tatau pē mo e Fakamo'uí 'i he me'a na'á ne lea'aki 'e iá? ("Ko au, pea 'oku 'ikai ha taha mo au") Ko e hā ha me'a 'oku 'omai 'e māmani 'e fakatatau mo e me'a 'oku 'omai 'e he Fakamo'uí? Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ofa ange ai ha kakai tokolahi ia ki māmani kae 'ikai ki he Fakamo'uí? Te tau lava ke tokoni'i fēfē 'a e kakai kehé ke nau 'ilo'i 'a e me'a 'oku foaki 'e he Fakamo'uí ma'atautolú?
- Na'e tala'ofa 'aki 'e he Fakamo'uí 'ia 'Īsaia 48:17–18 ha ngaahi tāpuaki mā'on-go'onga ma'anautolu 'oku nau kumi kiate iá kae 'ikai ki māmani. Ko e hā ha ongo 'oku 'oatu 'e he ngaahi tala'ofa ko 'ení kiate koe 'o fekau'aki mo ho'o muimui 'i he Fakamo'uí 'aki 'a e kotoa 'o ho lotó?

4. Na'e fakamatala 'e 'Īsaia ki he ngāue 'a 'Isileli 'o e ngaahi 'aho faka'osi ní

- 'Oku 'ia 'Īsaia 49 ha ngaahi kikite lahi 'aupito 'o kau ki he ngāue 'a 'Isileli 'o e ngaahi 'aho faka'osi ní. 'Oku lava ke tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi kikite ko 'ení ke mahino 'a e ngāue mahu'inga kuo tuku 'e he 'Eikí kiate kitautolu taki taha ke tau faí. Tuku ke lau 'e he kalasí ha ni'ihi 'o e ngaahi veesi folofola 'oku

hā atu 'i laló pea mou alea'i leva 'a e fo'i fehu'i ko 'ení: Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he veesi folofola ko 'ení 'o kau ki hotau ngaahi fatongia 'i he ngaahi 'aho faka'osi ní? (Fakatokanga'i ange 'oku lahi ha ngaahi kikite 'oku fakatou 'uhinga mai ki he ngāue 'a e Fakamo'uí pea mo e ngāue 'a 'ene kau tamaio'eikí, ko e fale 'o 'Isilelí ['Īsaia 49:3].

- a. 'Īsaia 49:1, 5. "Kuo ui e ['Eikí] kiate au mei he manavá." (Na'e ui pē kitautolu 'i hotau fānau'i maí ke fakahoko e ngāue 'a e 'Eikí 'i he ngaahi 'aho faka'osi; vakai foki, Selemaia 1:5.)
- e. 'Īsaia 49:2. "Kuó ne ngaohi 'a hoku ngutú 'o hangē ko e heletā māsila." ('Oku 'uhinga 'eni ki he lea'aki ha ngaahi lea mālohi 'o e mo'oní-'a e ngaahi folofola ' e 'Eikí; vakai foki, T&F 6:2.)
- f. 'Īsaia 49:2. "'I he malumalu 'o hono nimá kuó ne fufū au." (Kuo malu'i kitautolu 'e he 'Eikí mo teuteu'i kitautolu ki hotau ngaahi fatongia mahu'-inga ke fakahokó; vakai foki, T&F 86:9.)
- h. 'Īsaia 49:2. "Kuó ne . . . ngaohi au ko e ngahau ngingila". (Ko e ngaahi ngahau ko ia 'oku ngingilá, 'oku 'alu hangatonu ia pea 'e tau. Kuo 'osi fakangingila mo teuteu'i kitautolu 'e he 'Eikí ke tau fai 'a ia 'oku totonú 'o tatau ai pē pe ko e fē feitu'u te ne fekau'i kitautolu ki aí.)
- i. 'Īsaia 49:6. "Ke ke hoko ko hoku fakamo'uí 'o a'u ki he ngata'anga 'o māmani." (Kuo fekau 'e he 'Eikí 'a 'ene kau tamaio'eikí ke nau fokotu'u mo toe fakafoki mai 'a e toenga 'o 'Isilelí pea ke nau hoko ko ha maama ki he kakai Senitailé. 'I he'ene peheé leva, te tau lava 'o tokoni ki hono fakahoko 'o e fakamo'uí ki he ngaahi ngata'anga 'o e māmani; vakai foki, T&F 86:8–11.)

Faka'osi

Fai ho'o fakamo'oni 'e lava ke tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi me'a na'e tohi 'e 'Isaiá ke tau fakatupulaki ha 'ofa 'oku toe lahi ange ki he Fakamo'uí, pea mo ha mahino 'oku toe lahi ange ki he ngāue 'okú ne finangalo ke tau fakahokó. 'E lelei kapau te ke fakaafe'i e kalasí pe ko ha ki'i kulupu tokosi'i pē ke nau hiva'i 'a e "'E 'Otua ko e Tapuhā" (*Ngaahi Himi*, fika 38).

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'e he ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founga fai 'o e lēsoni 'oku fokotu'u atú. 'E lelei ke ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko e ngaahi faka'ilonga na'e faka'aonga'i 'e 'Isaiá

- Na'e toutou faka'aonga'i 'e 'Īsaia 'a e kuí ko e faka'ilonga 'o e faiangahalá mo ta'e tokanga ki he ngaahi me'a fakalaumālié ('Īsaia 29:10, 18; 32:3; 42:6–7, 16–18; 43:8; 44:9). 'I ho'omou fakakaukau ki he ngaahi veesi ko 'ení, manatu'i na'e fa'a pehē ma'u pē 'e he Fakamo'uí ko ia 'a e Maama 'o Māmani (Sione 8:12). Te tau lava fēfē 'o toe fakaava lahi ange hotau ngaahi mata fakalaumālié ki he Maama 'o Māmani?
- Na'e toutou faka'aonga'i 'e 'Īsaia 'a e vai ('Īsaia 12:3; 32:2; 41:17–18; 43:19–20; 44:3–4; 48:18, 21; 49:10). 'Oku tokoni'i fēfē nai koe 'e he ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí ko ia 'oku tupu mei ai 'a e vai mo'uí ke mahino kiate koe 'a e ngaahi veesi folofola ko 'ení? (Vakai, Sione 4:7–14.)

2. Ko e tatali ki he 'Eikí

- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e "tatali ki he 'Eikí"? (Īsaia 40:31). Ko e hā ha ngaahi founa 'oku fakafo'ou ai 'e he 'Eikí 'a e ngaahi mālohi 'o kinautolu 'oku tatali kiate iá? (Vakai, Īsaia 41:10). Fakaafe'i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a na'e hoko 'o kau ki hono fakafo'ou 'e he 'Eikí ha mālohi fakalaumālie pe fakatu'asino 'o ha taha.

3. "Ka na'e 'ikai te ke ui kiate au"

- Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fa'a ongo'i ai 'e hotau ni'ihi kuo si'aki kitautolu 'e he 'Eikí? Kapau 'oku tau ongo'i kuo mavahe 'a e 'Eikí meiate kitautolu, 'oku mou pehē ko e tupu ia mei he hā? (Vakai, Īsaia 43:22–26; Mōsaia 5:13.) Ko e hā ha me'a 'e lava ke tau fai ke tau ongo'i ai 'oku tau toe ofi ange kiate ia?

Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: "'Oku ou 'ilo ko e taimi pē 'oku ou hanganoa ai 'i he'eku ngaahi fetu'utaki mo e 'Otuá, 'o hangē kiate au 'oku 'ikai ke ne toe fanongo mo toe folofola maí, 'oku ou fu'u mama'o 'aupito, 'aupito meiate ia. Pea kapau te u fakamoleki hoku taimí ki hono lau 'o e folofolá, 'oku faka'au ke ma toe vāofi ange pea 'oku ou toe ma'u 'a e laumālié" (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball [1982], 135).

“Hono ‘Ikai Faka’ofa’ofa ‘i he Ngaahi Mo’ungá”

Lēsoni
39

‘Īsaia 50–53

Taumu’á Ke fakamālohia ‘a e fakamo’oni ‘a e mēmipa taki taha ‘o e kalasí ki he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi veesi ko ‘ení meia ‘Īsaia 50-53 ‘a ia ‘oku alea’i ‘i he lēsoní. ‘Oku fakatefito pē ‘eni ki he feilaulau fakalelei na’e fai ‘e he Fakamo’uí.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Mōsaia 14–15.
3. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivití ke takiaki’i ‘aki e tokangá pea ke vahe’i ha toko ua pe toko tolu mei he kalasí ke nau fili ha fo’i himi ‘oku nau manako ai ‘a ia ‘oku kau ki he ‘ofa mo e feilaulau ‘a e Fakamo’uí pea nau teuteu mai ke fakamatala’i ki he kalasí ‘a e pōpoaki ‘oku ‘omai ‘e he himí mo e lelei kuo nau ma’u mei aí. ‘E lava ke ke fakamatala mo koe ki ha himi kau ki he Fakamo’uí ‘a ia ‘okú ke manako aí.

**Fokotu’u ki he
Founga Fai ‘o
e Lēsoní**

‘Ekitivití ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitivití pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fakamatala’i ange ‘oku tokoni ha ngaahi himi lahi ‘a e Siasí ke mahino kiate kitautolu ‘a e ‘ofa na’e fakahā ‘e he Fakamo’uí ma’atautolu ‘i he feilaulau fakalelei na’á ne faí. Fakaafe’i taki taha ‘a kinautolu na’e ‘osi vahe ki aí ke nau fakamatala ki ha fo’i himi ‘okú nau sai’ia ai kau ki he ‘ofa mo e feilaulau ‘a e Fakamo’uí. Koe’uhí ‘e lava ‘e he mūsika ‘o fakaafe’i mai ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí ki he kalasí, hanga ‘o fakaafe’i e kalasí ke nau hiva’i ha taha ‘o e ngaahi himi na’a mou lau ki aí.

Tala ange ‘e alea’i ‘i he lēsoní ko ‘ení ha ní’ihi ‘o e ngaahi kikite ‘a ‘Īsaia kau ki he mo’ui mo e ngāue ‘a e Fakamo’uí.

Alea’i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

“I ho’o ako’i e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founga ‘e faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. ‘Oku lea ‘a ‘Īsaia ‘o kau ki he kau talafekau ‘oku nau ‘omai ha ongoongo fakafiefiá.

- ‘Oku fakamatala ‘a ‘Īsaia ‘i he tohi ‘Īsaia 52:7 ‘o kau ki ha kakai ‘oku nau ‘omi ha ongoongo fakafiefia. ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na’e lave ai ‘a ‘Īsaia ‘o kau ki he va’e ‘o e kau talafekau? (‘I he kuonga fuoloá he te’eki ke ‘i ai

ha ngaahi fetu'utaki faka'ilekitulōniká, na'e fa'a 'ave holo 'a e ngaahi pōpoaki mahu'ingá 'e ha kau talafekau na'a nau lele lalo pē. 'Oku faka'aonga'i 'e 'Īsaia 'a e vā'e 'o e kau talafekau ke fakafofonga'i 'aki pē 'a e kau talafekau.) Ko e hā ha ongo 'a 'Īsaia 'o kau ki he kau talafekau ko 'ení?

- Na'e fakamatala'i fēfē 'e 'Īsaia 'a e pōpoaki na'e 'omaí? (Ko ha pōpoaki ia 'o e ongoongo lelei, ko e pōpoaki 'o e melinó mo e fakamo'uí. (Na'e fakamatala ha palōfita 'i he Tohi 'a Molomoná ko 'Apinetai 'o pehē ko e kau talafekau na'e lau ki ai 'a 'Īsaia na'e kau ai 'a e kau palōfitá mo e 'Eikí foki (Mōsaia 15:13–18). Ko e hā e pōpoaki mahu'inga ko ia 'o e melinó mo e fakamo'uí na'e ha'u mo e kau talafekau ko 'ení? (Vakai, 2 Nīfai 2:6–8.)
- Ko hai mo ha toe taha 'okú ne 'omi 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelé ki māmani? 'E lelei ke ke fehu'i ki he kalasí ke nau fakahā atu ha ngaahi me'a na'a nau a'usia 'i he'enau 'oatu 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelé ki ha ni'ihiki kehe. 'E lelei ke ke kole ki he kalasí ke nau fakamatala ki he ongo 'oku nau ma'u 'o kau kiate kinautolu na'a nau 'omai 'a e pōpoaki kiate kinautolú.

2. Na'e kikite'i 'e 'Īsaia 'a e feilaulau fakalelei 'e fai 'e he Fakamo'uí

Mou alea'i 'a e ngaahi kikite ko 'ení 'oku kau ki he feilaulau fakalelei 'a e Fakamo'uí mo e ngaahi tāpuaki 'oku tau ma'u mei aí.

- 'Īsaia 50:5–7. Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he potu folofola ko 'ení 'o kau ki he fa'ahinga tō'onga na'e ma'u 'e he Fakamo'uí 'o fekau'aki mo e feilaulau lahi na'e te u ke ne fakahoko koe'uhí ko kitautolú? Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'ia Mātiu 26:39 pea mo Filipai 2:8 'o kau ki he fa'ahinga tō'onga na'e fai 'e he Fakamo'uí 'i he taimi na'á ne fetaulaki ai mo ha mamahi lahi?
- 'Īsaia 51:6. Ko e hā ha fakafehoanaki 'oku fai 'i he veesi ko 'ení? Ko e hā hono fuoloa 'o e 'aonga 'a e Fakalelei? (Vakai foki, Mōsaia 16:9; 'Alamā 34:10, 14.)
- 'Īsaia 51:22. Ko e kole 'a e Fakamo'uí ma'a hai? 'Oku fakangofua fēfē 'e he Fakalelei ia ke ne hoko ko hotau Fakalaloa? (Vakai, T&F 45:3–5.) Ko e hā 'a e "ipu 'o e teteteté" kuo inu 'e Sisū ma'atautolú? (Vakai, T&F 19:15–20.) Ko e hā ha me'a kuo pau ke tau fai ka tau ma'u kakato 'a e ngaahi tāpuaki 'oku fakafou mai 'i he Fakalelei?
- 'Īsaia 52:3. 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e "fakatau ta'e ha totongí"? (Vakai, 2 Nīfai 26:27–28; 'Īsaia 55:1–3.)
- 'Īsaia 53:2–4. Ko e hā ha me'a 'oku tala mai 'e he ngaahi veesi ko 'ení kiate kitautolu 'o kau ki he mo'ui 'a e Fakamo'uí? Ko e hā hono 'uhinga 'oku lava ai ke mahino kiate ia 'a hotau ngaahi mamahi mo hotau ngaahi loto mamahi? (Vakai 'Alamā 7:11–13; Hepelū 2:16–18; 4:15.) Kuo 'i ai ha taimi kuó ke ongo'i ai 'oku mahino kiate ia 'a ho ngaahi mamahi mo ho ngaahi loto mamahi?
- 'Īsaia 53:5. Ko e hā hono 'uhinga na'e loto fiemālie ai 'a e Fakamo'uí ke mamahi'ia 'i hono ngaahi kafó, ngaahi mamulú, pea 'i hono ngaahi taá? (Vakai, 1 Nīfai 19:9.)
- 'Īsaia 53:6–7. Ko e hā e ngaahi 'ulungaanga lelei na'e hā mei he Fakamo'uí 'i he taimi na'á ne mamahi ai mo fua 'etau ngaahi angahalá? 'Oku anga fēfē 'a 'etau fa'a "fai pē ki hotau lotó" he taimi 'e ni'ihiki kae 'ikai ke fakahoko 'a e finangalo 'o e Tamai Hēvaní? 'E tokoni'i fēfē kitautolu 'e he sīpinga 'a e Fakamo'uí ke tau fai ki he finangalo 'o e Tamai Hēvaní?

- 'Īsaia 53:10. Na'e 'uhinga ki he hā 'a 'Īsaia 'i he'ene pehē "na'e finangalo 'a [e 'Eikí] ke fakavolu" 'a e Fakamo'uí? Ko e hā ha me'a 'oku tau ako mei he vēsí 'o kau ki 'ofa 'a e Tamai Hēvaní kiate kitautolú? (Vakai foki, Sione 3:16–17.)
- 'Īsaia 53:8–11. Fakahā ange na'e fai 'e he palōfita 'o e Tohi 'a Molomoná, ko 'Apinetai, ha fakamatala mālohi 'o kau ki he ngaahi veesi ko 'ení 'i he taimi na'á ne lea ai ki he kau taula'eiki anga-kovi 'a e Tu'i ko Noá (Mōsaia 15:10–13). Fakatatau mo e lau 'a 'Apinetai, ko hai 'e hoko ko e hako 'o e Fakamo'uí? (Vakai foki, Mōsaia 5:7–8).
- 'Īsaia 53:12. Fakamatala'i ange na'e hanga 'e he taki 'o e kau tau na'e ikuná 'o vahevahe 'a e ngaahi fua 'o e ikuná ki he'ene kau muimuí. Ko e hā ha ngaahi fua 'o e ikuna 'a Kalaisi 'i he angahalá mo e maté 'okú ne fie vahevahe mo kitautolú? (Vakai, Loma 8:16–17; 2 Tīmote 4:7–8.)

3. Na'e fakamatala 'a 'Īsaia ki ha ni'ihi 'o hotau ngaahi fatongia

- Ko e hā nai ha ngaahi fatongia 'oku tau ma'u 'i he'etau tali 'a e Fakalelei 'a e Fakamo'uí 'o hangē ko 'ene hā 'i he tohi 'a 'Īsaia 51 mo e 52?
  - a. 'Īsaia 51:1, 4, 7. Fakaongoongo mo talangofua ki he 'Eikí; 'oua 'e manavahē ki he ngaahi laukovi 'a e kakaí.
  - e. 'Īsaia 51:12–13. Manatu'i 'a e 'Eikí, ko e toko taha ia na'á ne Fakatupu 'a e Māmaní. 'Oua na'á ke manavahē kia Sētane.
  - f. 'Īsaia 52:1–2. 'Ā hake pea tui a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí (vakai, T&F 113:7–8). Tui 'a e ngaahi kofu faka'ofa'ofa 'o e anga-mā'oni'oni (vakai, Fakahā 19:7–8). "Vete 'a e ngaahi ha'i 'o ho kiá" (Vakai, T&F 113:9–10).
  - h. 'Īsaia 52:11. Mavahe mei he ngaahi faiangahala 'a māmaní. 'Oua 'e ala ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ma'á; ke ke ma'a.
- Te tau lava fēfē 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia taki taha ko 'ení ke toe lelei ange?

Faka'osí

Toe fakamanatu 'a e tohi Mōsaia 15:18, 'a ia 'oku fakamatala'i ai 'e he palōfita ko 'Apinetai 'a e Fakamo'uí ko ha talafekau 'oku faka'ofa'ofa 'a hono va'é 'i he ngaahi mo'ungá. Tala ange ko e 'uhinga 'e taha 'oku faka'ofa'ofa ai 'a hono va'é he 'oku 'asi ai 'a e mata-kafo mei he fa'ó, ko ha faka'ilonga 'o e 'ofa na'á ne faí. Fai ha'o fakamo'oni ki hono fakamālohia 'e he ngaahi akonaki 'a 'Isaiá 'a ho'o 'ofa ki he Fakamo'uí pea mo ho'o holi ke ke taau mo fe'unga ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e feilaulau fakalelei na'á ne fakahokó. Kole ki he kalasí ke nau fakamatala ki ha founa na'e fakamālohia ai 'enau ngaahi fakamo'oni.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ki he founa fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei ke ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. 'A'eva 'i he māamá

Toe fakamanatu 'a e tohi 'a 'Īsaia 50:10–11 pea fakamahino'i ange 'a e fili 'oku tuku mai 'e 'Īsaia kiate kitautolu 'i he ongo veesi ko 'ení. Kapau te tau fili ke tau manavahē ki he 'Eikí, talangofua ki he le'o 'o 'ene kau tamaio'eikí, mo tau falala

kiate ia, te tau ma'u 'a 'ene māmá ke tataki kitautolu pea 'e 'ikai ke tau 'a'eva 'i he fakapo'ulí (Sione 8:12; 12:46). Kapau te tau fili ke tau 'a'eva 'i he'etau maama pē 'atautolú, 'a ia 'oku fakatatau ki he kalofiamá, 'oku fakatokanga mai 'a e 'Eikí te tau "tokoto hifo 'i he mamahí."

2. Ko e ngāue fakafaifekau

Te ke lava ke hulu'i 'a e "Missionary Work: Our Greatest Duty," ko ha kongá 'o e filimi vitiō ko e *Family Home Evening Video Supplement 2* (53277), 'oku miniti 'e nima hono lōloá, 'o kapau 'e ma'u.

“Fakalahi ‘a e [Ngaahi] Ngata‘anga ‘o ho Fale Fehikitakí”

Lēsoni
40

‘Īsaia 54–56; 63–65

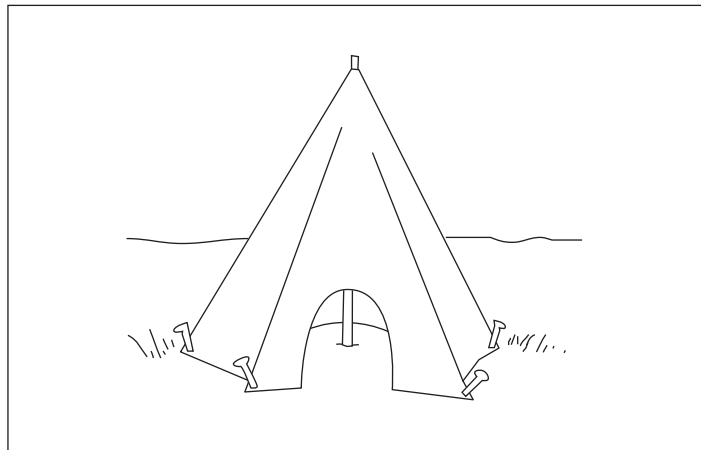
Taumu‘á Ke poupu‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau hanga ‘o fakamālohi‘i ‘a e ngaahi siteiki ‘o Saioné ko e teuteu atu ki he Ha‘ele‘anga Ua mai ‘a e ‘Eikí mo e Nofotu‘í.

- Teuteu**
1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení meia ‘Īsaia 54–56 mo e 63–65 ‘a ia ‘oku lau ki ai ‘a e lēsoní.
  2. Kapau ‘okú ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ke takiaki‘i ‘aki e tokangá, ha‘u mo ha vā‘akau ‘oku tuki fakama‘u ‘aki e tēnití.
  3. Kapau ‘oku ma‘u e fakatātā Ko Sīsū Kalaisi Kuo Toetu‘ú peá ke faka‘aonga‘i ia lolotonga hono fai e lēsoní (62187 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleléi* 239).

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Tā ‘i he palakipoé ha fakatātā ‘o ha tēniti ‘o hangē ko e tēniti ‘oku hā atu ‘i laló. Hili iá pea ke faka‘ali‘ali ‘a e va‘akau ‘oku tuki poupu ‘aki e tēnití ki he kelekelé (siteiki), pea ke fai leva ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘ení.

- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fie ma‘u ai ‘e he tēniti ko ‘ení ha ngaahi ‘akau tuki poupu (siteiki)? Ko e hā ha me‘a ‘e hoko kapau na‘e ‘ikai ke poupu‘i ‘aki e tēnití ha ngaahi ‘akau tuki poupu (siteiki)?
- Ko e hā ha me‘a ‘oku fakafofonga‘i ‘e he tēnití (fale fehikitaki) ‘oku hā ‘ia ‘Īsaia 54:2? (Ko e Siasi ‘o Sīsū Kalaisí). Ko e hā leva ha me‘a ‘oku fakafofonga‘i ‘e ngaahi ‘akau tuki poupu (siteiki)?

Na‘e pehē ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni:

“Ko e fo’i lea faka’ilonga ‘a e *siteikí*. Fakakaukau loto ange ki ha fu’u tēniti lahi ‘oku fokotu’u ma’u ‘aki hano ha’i hono ngaahi maeá ki ha ngaahi tuki pou-pou (siteiki) ‘a ia ‘oku ‘osi tuki ma’u ki he kelekelé.

“Na’e hanga ‘e he palōfitá ‘o fakatatau ‘a Saione ‘o e ‘aho ní ki ha fu’u tēniti lahi ‘okú ne ‘ufi’ufi kotoa ‘a māmani. Na’e poupou’i ‘a e tēniti ‘e he ngaahi maea na’e fakama’u ki he ngaahi siteikí. Ko e ngaahi siteiki foki ko iá ko e ngaahi kautaha kehekehe ‘oku mafola ‘i he funga ‘o māmaní. Ko e taimí ni, ‘oku lolotonga tānaki ‘a ‘Isileli ki he ngaahi siteiki kehekehe ‘o Saioné” (Strengthen Thy Stakes,” *Ensign, Jan. 1001, 2.*)

Tala ange ki he kalasí na’e fokotu’u ‘a e ngaahi fuofua siteiki ‘o e Siasí ‘i Ketilani, ‘Ohaiō, pea ‘i he Vahefonua Kēleí, ‘i Mīsuli, ‘i he 1834. ‘I he’ene tupu ‘a e Siasí, na’e toe fokotu’u mo ha ngaahi siteiki kehe ‘o fakatatau mo e me’a na’e fekau ‘e he ‘Eikí (T&F 101:20–22). ‘Oku fe’unga mo ha ngaahi siteiki ‘e lau ngeau he ‘ahó ni ‘i māmani kotoa.

Fakamatala’i ange ‘e fakamatala a e lēsoní ko ‘ení ‘o kau ki he founa te tau lava ke fakamālohia ai ‘a e ngaahi siteiki ‘o Saioné. ‘E toe fakamatala foki ai ki he ngaahi akonaki mālohi ‘a ‘Īsaia ‘o kau ki he Ha’ele ‘anga-ua mai ‘a e Fakamo’uí mo e Nofotu’í.

Alea’i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó

“‘I ho’o ako’i ‘o e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founa ‘e faka-’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. “Fakalōloa ho’o ngaahi afó, pea tutuki ke ma’u ho’o ngaahi tuki poupou (siteiki)” (‘Īsaia 54:2).

- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘o e lea pehē, “Fakalahi ‘a e potu ‘o ho fale fehikitaki”? (‘Īsaia 54:2). (‘Oku finangalo ‘a e ‘Eikí ke fakamafola atu ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí ‘a e ongoongolelei ki ha kakai tokolahi koe’-uhí ke ne ‘ufi’ufi kotoa ‘a māmani. Na’e kikite ‘a ‘Īsaia ‘e vave ‘aupito ‘a e tupu ‘a e Siasí ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí pea ‘e tokolahi ‘a e kakai ‘i he māmaní te nau ului ki he mo’oni [‘Īsaia 54:3]).
- Ko e hā mo ha toe akonaki ‘oku ‘omai ‘ia ‘Īsaia 54:3 ‘o kau ki he tēniti (fale fehikitaki) pe ko e Siasí? ‘E lava fēfē ke tau muimui ‘i he akonaki ko ‘ení? ‘E lelei ke ke fakanounou’i e fealēlea’aki ko ‘ení ‘i he palakipoé ‘o hangē ko ia ‘oku fakatāta’i atu ‘i laló.

Ko e Akonaki ‘a ‘Isaiá	Ko e Me’a ‘Oku Lava Ke Tau Faí.
Tuku ke fofola ‘a e puiuí pea fakalōloa e ngaahi afó.	Hoko ko ha kau faifekau ngāue taimi kakato; vahevahe ‘a e ongoongolelei ki ho ngaahi kaume’á mo e ngaahi kaungā’apí.
Tukituki ke ma’u e ngaahi tuki poupou ‘o e ngaahi siteikí.	Fakamālohia ‘a hotau ngaahi siteiki fakalotofonua.

- Ko e hā ha me'a 'e lava ke tau fai ke fakamālohia ai 'a e ngaahi siteiki 'oku tau 'i aí? ('E lava ke kau 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'i he talí: Fakatupulaki 'a e mālohi fakalaumālie fakafo'ituituí, tataki 'a hotau ngaahi fāmilí mo hotau ngaahi kau-me'á ke nau fai 'a e me'a tatau, tauhi ki hotau ngaahi kaunga'api kuo nau 'osi kau ki he Siasí pea mo kinautolu 'oku te'eki aí, pea tali 'a e ngaahi uiui'i mei he kau taki lakanga fakataula'eiki ke ngāue 'i he Siasí.)
- 'Oku lava fēfē ke tāpuekina 'e he ngaahi siteiki 'a e mo'ui 'a e kakaí? (Vakai, T&F 115:5–6.) 'Oku hoko fēfē 'a e ngaahi siteiki 'o Saioné ko ha ngaahi feitu'u malu mo ha hūfanga'anga kiate kitautolu?

2. "I he ngaahi 'alo'ofa lahi te u tānaki koe" ('Īsaia 54:7).

- Neongo na'e 'osi ha ngaahi ta'u lahi mo hono fakamovetevete 'o 'Isilelí, ka na'e tala'ofa 'a e 'Eikí te ne tānaki ia ki he Siasí 'i he ngaahi 'aho faka'osí ('Īsaia 54:4–10). Ko e hā ha me'a 'e lava ke tau 'ilo 'o kau ki he 'Eikí 'ia 'Īsaia 54:4–10? Ko e hā ha ngaahi tāpuaki pau 'oku tala'ofa 'e he 'Eikí ki he'ene kau tamaio'eiki anga-tonú? (Vakai, 'Īsaia 54:13–14, 17.) Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e ngaahi tala'ofa ko 'ení?
- Ko hai 'oku fakaafe'i ke kumi hūfanga 'aki 'ene tānaki fakataha mo e Kāingalotú? (Ko hono kotoa 'o e fānau 'a e Tamai Hēvaní.) Toe fakamanatu 'a e ngaahi veesi folofola ko 'ení meia 'Īsaia 'a ia 'oku nau fakamatala'i 'a e ngaahi fa'ahinga kakai 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí ke nau ha'u kiate ia pea malu 'i he ongoongoleléi:
  - a. 'Īsaia 55:1–3. ('A kinautolu kotoa pē 'oku fieinuá). Ko e hā 'a e fa'ahinga fie-inua 'oku 'uhinga ki ai 'a e ngaahi veesi ko 'ení? Ko e hā ha me'a 'oku hoko 'i he taimi 'oku tau feinga ai ke fakafiemālie'i 'a e fieinua fakalaumālie'aki hono fakamoleki 'o ha pa'anga mo e feinga ke ma'u 'a e ngaahi me'a fakat-u'asinó? 'E lava fēfē ke fakafiemālie'i mo'oni 'a 'etau fieinua fakalaumālie'? (Vakai, 2 Nīfai 9:50–51; 3 Nīfai 20:8.)
  - e. 'Īsaia 55:6–7. ('A e kakai anga-kovi 'e fakatomalá). Ko e hā ha tala'ofa 'oku fai kiate kinautolu 'oku fakatomalá?
  - f. 'Īsaia 56:5–8. (Ko e kakai 'aunofa mai 'oku 'ikai ke nau 'ilo'i e 'Eikí). Ko e hā ha me'a kuo pau ke fai 'e he 'aunofó kae tali ia 'e he 'Eikí?
- Ko e hā ha ngaahi me'a 'oku ako'i mai 'e he ngaahi potu folofola ko 'ení 'o kau ki he 'alo'ofa 'a e 'Otuá? Ko e hā ha me'a 'oku nau ako'i 'o kau ki he founa 'oku totonu ke tau sio 'aki ki hono kotoa 'o e fānau 'a e Tamai Hēvaní?
- Na'e hiki 'e 'Īsaia 'o pehē 'oku lava 'e he folofola 'a e 'Otuá 'o fafanga'i hotau ngaahi laumālie 'o hangē tofu pē ko hono fafanga'i 'e he 'uhá mo e sinou 'a e ngaahi tenga'i 'akaú ('Īsaia 55:10–13). 'Oku fafanga'i fēfē 'e he folofola 'a e 'Otuá 'a hotau ngaahi laumālie? (Vakai, 'Alamā 32:28, 41.)

3. 'E hoko 'a e Nofotu'í ko ha taimi 'o e melino mo e fiefia.

- Na'e fakamo'oni'i 'e 'Īsaia 'i hono kotoa 'o 'ene ngaahi tohí neongo 'e 'i ai ha ngaahi faingata'a, ngaahi 'ahi'ahi, mo ha mamahi 'i he māmaní, ka 'e ikuna'i pē 'e he leléi 'a e koví 'i he ngata'angá, pea 'e hoko 'a e kaha'ú ia ki he kakai mā'oni'oní ko ha taimi fakafiefia. Na'e lotu fakamātoato 'a 'Īsaia ke hoko mai 'a e Ha'ele 'Anga-Ua 'a e Fakamo'uí, he 'e hoko mai ai 'a e tau-

tea ki he kakai faiangahalá pea mo e fiefia lahi ki he mā'oni'oni ('Īsaia 64.) Ko e hā ha pōpoaki 'o e 'amanaki lelei 'oku 'i he tohi 'a 'Īsaia 64:1–4? 'Oku fakatupulaki fēfē 'e he pōpoaki ko 'eni 'a e holi 'okú ke ma'ú ke ke kātaki ke a'u ki he ngata'angá 'i he tauhi ki he 'Eikí?

- 'Oku hā 'i he ngaahi vahe faka'osi 'o e fakamatala 'a 'Isaiá ha fakatātā faka'ofofa 'o e Nofotu'í, a e ta'u ko ia 'e tahaafe 'o e melinó 'a ia 'e kamata 'aki 'a e Ha'ele 'Anga-Ua mai 'a e Fakamo'uí. Ko e hā ha ngaahi me'a 'e hoko 'i he Nofotu'í, hangē ko 'ene hā 'ia 'Īsaia 65:17–25? ('E lelei ke ke hiki 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'i he palakipoé: vakai foki, 'Īsaia 11:6–9.)
  - a. 'E fakatupu 'e he 'Eikí ha ngaahi langi fo'ou pea mo ha māmaní fo'ou ('Īsaia 65:17).
  - e. 'E 'i ai ha fiefia lahi pea 'ikai mo ha toe tangi 'i he kakai 'a e 'Otuá ('Īsaia 65:18–19).
  - f. 'E 'ikai mate 'a e kakaí 'i he'enua kei si'í; te nau mo'ui 'o a'u ki honau ta'u 100 ('Īsaia 65:20).
  - h. 'E fiefia 'a e kakaí 'i he ngaahi fua 'o 'enua ngāue pē 'anautolú ('Īsaia 65:21–23).
  - i. 'E tali mai 'a e ngaahi lotú 'i he taimi pē ko iá ('Īsaia 65:24).
  - k. 'E 'ikai ha taufehi'a 'i he fanga manú ('Īsaia 65:25).
- Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e 'Īsaia 63:7–9 'o kau ki he 'ikai ha ngata'anga 'o e anga-lelei mo e 'ofa 'a e 'Eikí? (Kole ki he kalasí ke nau fokotu'u atu ha ngaahi fo'i lea mo ha ngaahi fakamatala mei he ngaahi veesi ko 'eni 'okú ne fakahā mai 'a e 'ofa 'a e Fakamo'uí kiate kitautolú. 'E lelei ke ke hiki kinautolu 'i he palakipoé.) Ko e hā ha ngaahi founga kuo fakahā atu ai 'e he Fakamo'uí kiate koe "'a hono lahi 'aupito 'o 'ene 'alo'ofa ongongofuá"?

Faka'osí

Fai ha'o fakamo'oni 'oku fakatatali mai ma'atautolu 'a e ngaahi koloa 'o e ta'e-ngatá 'o kapau te tau fakamālohia 'a e ngaahi siteiki 'o Saioné mo fakamafola atu 'a e ongoongolelei ki he māmaní. Te tau hanganaki fiefia atu leva ki he Ha'ele 'Anga-Ua Mai 'a e Fakamo'uí mo e melino mo e fiefia 'e hoko lolotonga 'a e Nofotu'í. 'Oku poupu'u kitautolu 'e he ngaahi kikite 'a 'Isaiá ke tau manatu'u'i ko ha faingamālie ia ke tau tauhi ki he 'Eikí pea 'okú ne tāpuaki'i 'a kinautolu 'oku muimui kiate iá.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako'i e Lēsoní

'Oku fakalahi mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni ki he founga fai 'o e lēsoní 'oku fokotu'u atú. 'E lelei ke ke faka'aonga'i ha fakakaukau 'e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá 'o e lēsoní.

1. Ko e fono totonu 'o e 'aukaí ('Īsaia 58:3–12).

- Ko e hā ha me'a 'e lava ke tau ako meia 'Īsaia 58 'o kau ki he 'aukaí? Ko e hā ha ngaahi me'a 'oku fakahoko 'i he 'aukai totonú? ('Īsaia 58:3–7).

Ko e taha 'o e ngaahi me'a 'oku fakahoko he 'aukai totonú ko hono foaki 'o e pa'anga 'aukaí. Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo, "'Oku ou pehē ko e taimi 'oku tau ma'u ai ha koloa lahi, pea ko hotau tokolahi 'oku nau ma'u 'a e koloa lahi, 'oku totonu leva ke tau fu'u anga'ofa 'aupito. . . 'o 'ikai ke tau foaki fakatatau pē ki he lahi na'a tau fakamahu'inga'i'aki 'a e houa kai 'e ua na'a tau 'aukai aí, ka tau foaki ke toe lahi ange ia ai, 'o liunga hongofulu 'i he taimi 'oku lava ke tau fai pehē aí ('i he Conference Report, Apr. 1974 184.)

- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'oku tala'ofa mai 'aki 'ia 'Īsaia 58 ki hono tauhi e fono 'o e 'aukaí?
  - a. 'Oku tau toe mālohi ange 'i hono matu'uaki 'o e 'ahi'ahí ('Īsaia 58:6).
  - e. 'Oku ma'ama'a ange 'a 'etau ngaahi kavengá ('Īsaia 8:6).
  - f. 'Oku fakalaka ange 'a 'etau mo'ui lelei fakatu'asino mo fakalaumālié ('Īsaia 58:8).
  - h. 'Oku tau loto-mā'ulalo mo mateuteu ke fetu'utaki mo e 'Eikí ('Īsaia 58:9).
  - i. 'Oku tau tokoni'i ai e masivá mo e faingata'a'ia ('Īsaia 58:10).
  - k. 'Oku tau ma'u ma'u pē ha fakahinohino mei he 'Otuá ('Īsaia 58:11).
  - l. 'Oku fakainu 'a hotau ngaahi laumālié 'o ka 'ikai ha vai pea 'oku hangē ia "ko e matavai mo'uí, 'oku tupu ma'u ai pē 'a hono vai: ('Īsaia 58:11);

Fakaafe'i e kalasí ke nau fakahā atu ha ngaahi fakatātā mei he folofolá, hisi-tōlia 'o e Siasí, pe ngaahi me'a pē na'e hoko totonu 'a ia 'oku fakahā mai ai ha ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'i he tauhi ki he fono 'o e 'aukaí.

- 'E lava fēfē ke tau toe faivelenga ange 'i hono tauhi e fono 'o e 'aukaí?

2. Ko hono fakamatala'i 'o e ngāue 'a e Fakamo'uí

- 'Oku fakamatala'i 'i he tohi 'a 'Īsaia 61:1–3 'a e uiui'i mo e ngāue na'e fai 'e he Fakamo'uí. Na'e lau 'e he Fakamo'uí mei he ngaahi veesi ko 'ení 'i he kamakamata 'o 'ene ngāue 'i Nāsaletí, pea ne pehē ai ki he kakaí, "Kuo fakamo'oni 'i he 'ahó ni 'a e tohi ko 'ení 'i homou telingá" (Luke 4:14–21). Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he ngaahi veesi ko 'ení 'o kau ki he 'ulungaanga mo e ngāue 'a Sīsū Kalaisí?

3. Ko e Hā'ele 'Anga-ua mai 'a Kalaisí ('Īsaia 63:1–6)

- 'Oku fakamatala'i 'i he tohi 'Īsaia 63:1–6 'a e Ha'ele 'Anga-Ua mai 'a e Fakamo'uí. 'E lanu hā 'a e kofu 'o e Fakamo'uí 'i he taimi te ne hā'ele mai ai 'i hono nāunaú? (Vakai, 'Īsaia 63:2; Fakahā 19:11–13; T&F 133:46–48.) Ko e hā ha me'a 'oku fakafofonga'i mai 'e he lanu kulokulá? (Ko e ta'ata'a na'e tafe meiate ia 'i he taimi na'á ne mamahi'ia ai 'i Ketisemaní pea 'i he kolosí koe'uhi ko 'etau ngaahi angahalá.)

“He Vakai, Kuó u Ngaohi Koe he ‘Ahó ni ko e . . . Pou Ukamea”

Selemaia 1–2; 15; 20; 26; 36–38

Taumu‘á

Ke pou pou‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau faivelenga ‘i he taimi ‘o e fakafepakí mo e faingata‘á.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi veesi folofola meia Selemaia ‘oku alea‘i ‘i he lēsoni ko ‘ení. ‘Oku fakatefito ‘a e lēsoní ko ‘ení ki he loto-to‘a mo e tukupā ‘a Selemaia ‘i he‘ene fehangahangai mo ha fakaanga mei he tokotaha kotoa pē na‘a nau feohí.
2. Kapau ‘okú ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ke takiaki‘i ‘aki e tokangá pea ke ha‘u ki he kalasí mo ha konga ukamea.

Fokotu‘u ki he Founa Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá

“E lelei ke ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Faka‘ali‘ali ‘a e konga ukameá pea ui ha taha he kalasí ke ha‘u ‘o ‘ahi‘ahi motuhi ange. Hili iá pea ke fai ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘ení:

- Kapau ‘oku fakafofonga‘i ‘e he me‘a ko ‘ení ‘a e ‘ulungaanga ‘o ha taha, ko e hā nai ha fa‘ahinga ‘ulungaanga ‘okú ne fakahā maí?
- Kole ki he kalasí ke nau lau ‘a Selemaia 1:17–19. Ko e hā ha ngaahi lea ‘oku faka‘aonga‘i ‘e he ‘Eikí ‘i he veesi 18 ke fakamatala‘i ‘aki ‘a Selemaia? Ko e fa‘ahinga tangata fēfē ‘a Selemaia ‘i hono fakamatala‘i mai ‘e he ngaahi lea ko ‘ení? Ko e hā ho‘o ongo kapau na‘e faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi lea ko ‘ení ke fakamatala‘i ‘aki koe ‘i he taimi ‘okú ke ‘alu ai ke fakahoko ha fa‘ahinga uiui‘i pe ngāue mei he ‘Eikí?

Fakamatala‘i ange na‘e fakafepaki ‘a e ngaahi tu‘í, kau pilinisí, kau taula‘eikí, pea mo e kakai kotoa pē ‘o e fonuá kia Selemaia ‘i he‘ene ngāué, ka na‘á ne loto-to‘á pē ‘o fakahoko ‘a e me‘a na‘e fekau ‘e he ‘Eikí ke ne faí. Toe tō‘o hake ‘a e konga ukameá pea ke tala ange ko Selemaia ko ha “pou ukamea” ia pea na‘á ne ma‘u ha mālohi lahi ‘i he ngaahi taimi ‘o e faingata‘á he na‘e ‘ikai ke ne piko ia pe motu.

Alea‘i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó

“I ho‘o ako‘i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea‘i ha founa ‘e faka‘aonga‘i ai kinautolu ‘i he mo‘ui faka‘ahó. Fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me‘a ne nau a‘usia ‘a ia ne felāve‘i mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni fakafolofolá.

Na‘e fai ha malanga ‘a Selemaia lolotonga ia ‘a e pule ha ngaahi tu‘i ‘e toko nima, ‘o kamata pē meia Sosaia ‘o a‘u kia Setikia (mei he 626 ki he 586 B.C.)

Na'e feinga 'a Sosaia ia ke fakatafoki 'a e kakaí mei he tauhi 'otua tamapuá mo e ngaahi 'ulungaanga ta'e anga-ma'á. Ko ha ngaahi tu'i anga-kovi kotoa na'a nau pule 'o hoko atu 'ia Sosaiá, pea na'e hē faka'aufuli 'a e kakaí ia mei he mo'oni. Ko e ngāue leva 'a Selemaiá ko e fakatokanga ki he kakai ko 'ení, pea 'oku kau ha ngaahi lea na'á ne fakamala'ia'i 'aki kinautolu 'i he ngaahi lea mālohi taha kuo hā 'i he folofolá kotoa. Ko e taha ia 'o kinautolu na'a nau fakatokanga faka'osi ki Siuta pea toki ma'u 'a Siuta 'e he kau Pāpiloné.

Na'e fonu mamahi mo'oni 'a e mo'ui 'a Selemaiá, ka 'oku tau ako mei he ngaahi founa na'á ne tali 'aki e ngaahi 'ahi'ahí. Na'e haha ia pea tuku pōpula koe'uhi ko 'ene kikite 'e faka'auha 'a e pule'anga 'o Siutá. Na'e meimei tu'u ma'u pē 'a 'ene mo'uí 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki. Ka neongo 'a e faingata'a mo e fakafepaki, na'e hangē tofu pē 'a Selemaia ko ha "pou ukameá" (Selemaia 1:18). 'Oku hiki 'i he tohi 'a Selemaiá ha fakamatala fakafo'ituitui 'a e palōfitá ki he ngaahi me'a na'á ne fai 'i he taimi na'e fetaulaki ai 'a 'ene mo'uí mo e mamahí mo e loto puputu'ú, pea 'oku hanga 'e he fakamatala ko 'ení 'o fakatupulaki 'a e tuí.

1. Na'e ui 'e he 'Otuá 'a Selemaia ke ne hoko ko ha palōfita

Toe fakamanatu 'a e fakamatala ki hono ui 'o Selemaia ke ne hoko ko ha palōfitá 'o hangē ko 'ene hā 'i he tohi 'a Selemaia 1:4–10.

- Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he uiui'i 'o Selemaiá 'o kau ki he tokāteline 'o e tomu'a fakanofa 'o ha taha ki ha uiui'i? (Vakai, Selemaia 1:5). 'Oku mou pehē na'e tokoni fēfē kia Selemaia 'a 'ene 'ilo'i na'e tomu'a fakanofa pē ia 'i he maama fakalaumālié ke ne hoko ko ha palōfita?

Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá: "Ko e tangata kotoa pē 'oku uiui'i ke ne fai ha ngāue ma'á e kakai 'o māmaní, na'e tomu'a fakanofa pē ia ki he ngāue ko iá 'i he Fakataha Lahi 'i he langí ki mu'a pea toki fakatupu 'a e māmaní" (*History of the Church*, 6:364).

- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he 'Eikí 'i he taimi na'e ongo'i ai 'e Selemaia 'okú ne ta'e fe'unga ke fai e ngāue na'e uiui'i ia ki aí? (Vakai, Selemaia 1:6–10.) Kuo fēfē nai hano fakafiemālie'i ho loto 'e he 'Eikí 'i ha taimi na'á ke ongo'i ta'e fe'unga ai?

2. Na'e tokolahi ha kakai na'a nau fakafepaki kia Selemaia mo nau feinga ke ta'ofi ia mei hono fakahoko 'ene ngāué

Faka'aonga'i 'a e ngaahi folofola ko'ení ke alea'i ai 'a e fakafepaki na'e fehanga-hangai mo Selemaia lolotonga 'ene feinga ko ia ke fakahoko e ngāue na'e tuku 'e he 'Eikí ke faí:

- a. Selemaia 20:1–6. Na'e fekau 'e Pāsuli, ko e pule lahi 'i he temipalé, ke haha 'a Selemaia pea tuku ia ki he fale fakapōpulá ko 'ene 'ita he ngaahi kikite ko ia na'e fai 'e Selemaiá. Na'e kikite 'a Selemaia 'e ave pōpula 'a Pāsuli mo hono fāmilí, pea mo hono ngaahi kaungāme'á 'e he kau Pāpiloné, pea te nau mate pē 'i Pāpilone.
- e. Selemaia 26:7–15. Na'e fakafepaki'i 'e ha kakai tokolahi he fonuá, kau ai pe mo ha kau taula'eiki, 'a Selemaia mo e pōpoaki na'á ne 'oangé (26:7–11.) Ka neongo ia, na'e kei loto-to'a pē 'a Selemaia 'o fakahoko 'a e pōpoaki kuo fekau 'e he 'Eikí ke ne fakahaá (26:12–15). Na'e a'u pē ki hono fakafepaki'i 'o Selemaia 'e hono ngaahi kaunga'apí mo hono kāingá. (11:19–21; 12:6. Fakatokanga'i ange na'e ha'u 'a Selemaia mei he kolo ko 'Anatotí).

- f. Selemaia 36:1–6, 20–32. Na’e hiki e ngaahi lea ‘o e ngaahi kikite na’e fai ‘e Selemaia pea na’e lau ia ke fanongo ki ai ‘a e kakaí (36:1–6). Na’e tutu ‘eni ‘e he tu’í ka na’e fekau ‘e he ‘Eikí kia Selemaia ke ne toe hiki pē (36:20–32).
- h. Selemaia 37:12–15; 38:4–13. Na’e tukuaki’i ta’e totonu ‘a Selemaia pea tuku ki he fale fakapōpulá (37:12–15). Na’e ‘ave ia ki mui ‘o lī ki ha fale fakapo’uli ‘a ia na’a ne ngoto ai ‘i he kelé (38:4–6). Na’e tu’utu’uni ‘e he Tu’i ko Setikiá ke tukuange ia mei he fale fakapo’ulí ‘o toe fakafoki pē ki he fale fakapōpulá (38:7–13).

- Ko e hā ha me’a ‘oku fakahā mai ‘ia Selemaia 20:14–18 ‘o kau ki he ongo na’e ma’u ‘e Selemaia ‘i he taimi na’á ne kātaki’i ai ‘a e fakafepaki lahi peheé? Ko e hā ha me’a ‘e lava ke tau ako meia Selemaia ke tokoni’i kitautolu ‘i he taimi ‘oku tau fepaki ai mo e faingata’á? (‘E kau he ngaahi talí, na’e kei talangofua pē ‘a Selemaia ki he ‘Eikí mo ne kei fakahoko pē ‘a e ngāue na’e ui ia ke ne fai neongo na’á ne lotosi’i pea mo fakatanga’i ia; vakai, Selemaia 26:12–15).
- Ko e hā ha ongo me’a kovi ‘e ua na’e pehē ‘e he ‘Eikí ‘ia Selemaia 2:13 na’e fai ‘e hono kakaí? (Kuo nau lī’aki ia, ko e matavai mo’ui. Pea kuo nau ngaohi mo’onautolu ha ngaahi ‘ai’anga vai ‘a ia ‘e ‘ikai lava ke ne fa’a pukepuke ‘a e vai mo’ui ‘a e ‘Eikí, ko hono ‘uhingá kuo nau fekumi ke ma’u ha fiefia mo ha malu mei he ngaahi me’a fakamāmaní.) Ko e hā nai hono ‘uhinga ‘e faingata’á ai ki he kakai ‘oku nau ma’u ‘a e ‘ulungaanga ko ‘ení ke nau tali ‘a e ngaahi lea ‘a Selemaia? Ko e hā hono ‘uhinga he ‘ikai ke nau lava ai ‘o tali ki he faingata’á ‘o hangē ko ia na’e fai ‘e Selemaia? Ko e hā ha founga ‘oku tau fa’a ngaohi ai ma’atautolu he taimi ‘e ni’ihi ha “ngaahi ‘ai’anga vai mafōfoa” ‘a ia he ‘ikai ke ne lava ke pukepuke ‘a e vai ‘o e mo’ui ‘oku mei he Fakamo’uí?

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Malioni D. Hengisi:

“‘Oku puke ‘e he ngaahi me’a fakamatelié ‘a e kongā lahi ‘o ‘etau tokangá. ‘Oku fa’a mole ‘a hotau taimí mo hotau iví ‘i he ‘etau feinga ke ma’u e me’a ‘oku tau fie ma’ú pe ke toe lahi ange ‘i he me’a ‘oku tau fie ma’ú. ‘Oku tau fekumi kitautolu ki he me’a fakafiefiá, mo tau fu’u femo’uekina ‘i hono fakahoko ‘o ha ngaahi me’a fakatokolahi mo fakakolo. Ko e mo’oni ia ‘oku fie ma’u ‘e he kakaí ke ‘i ai hanau ki’i taimi mālōlō, ha taimi ke nau fai ai ha ngaahi ngāue lavame’a, pea ke tokoni ki ha fa’ahinga me’a; ka ‘o kapau ‘e hoko hono fai ‘o e ngaahi me’a ko iá ke te mavahe ai meia Kalaisí, ta ‘oku ‘ikai hano ‘aonga ‘o e ngaahi me’a ia ko iá.

“ ‘Na’e folofola ‘a e ‘Eikí ki ‘Isileli ‘o pehē, “He kuo fai ‘e hoku kakaí ha me’a kovi ‘e ua; kuo nau lī’aki au ko e matavai mo’ui, pea kuo nau tā kiate kinautolu ha ngaahi ‘ai’anga vai, ko ha ngaahi ‘ai’anga vai mafōfoa, ‘a ia ‘oku ‘ikai fa’a ma’u ai ha vai.’ (Selemaia 2:13).

“Ko e mo’oni, ‘oku ‘ikai lava ‘e he ngaahi me’a kuo tau ngaohí ‘o fetongi e ‘Otuá ‘i he ‘etau mo’uí, ‘oku ‘ikai ke nau fa’a ma’u ha vai ai. Pea ko e ‘ikai pe ke tau ma’u ‘a e ‘vai mo’uí’ ko e mole ia meiate kitautolu ‘a e fiefia na’e totonu ke tau ma’ú” (‘i he Conference Report, pr. 1972, 127; pe *Ensign*, Siulai 1972, 105).

Na’e fakahoko ‘a e ngaahi kikite ko ia ‘a Selemaia ‘e faka’auha ‘e he kakai ‘o Pāpiloné ‘a Selusalema, ‘o hangē ko ‘ene hā ‘ia Selemaia 39–40. Na’e lolotonga

‘i he fale fakapōpulá ‘a Selemaia ‘i he taimi na’e ‘ohofi ai ko ‘eni ‘a Selusalema, ka na’e tuku ange ia ki mui ‘e he kau Pāpiloné pea fakangofua ia fakataha mo ha kau Siu ‘e ni’ihi ke nau nofo ‘i he fonua ko Siutá. Na’e kole ‘a Sohanani, ko e taki ‘o kinautolu na’e toé, kia Selemaia ke fehu’i mu’a ki he ‘Eikí pe ko e hā hono finangaló pea te nau talangofua ki ai (Selemaia 42:1–6). Na’e fakahā ‘e he kakaí, ‘o fakafou ‘ia Selemaia, ke nau nofo ‘i he fonua ‘o Siuta peá ne tala’ofa te ne tāpuaki’i kinautolu ‘o kapau te nau fai ia (Selemaia 42:9–22). Ka na’e tataki ‘e Sohanani ia ‘a e kakaí ki ‘Isipite, pea na’e hoko atu ai pē honau tokolahahi he faiangahala ‘i he fonuá ni (Selemaia 43–44).

3. Na’e fakamālohia ‘a Selemaia ‘i he taimi ‘o e faingata’á ‘e he’ene ‘ofa ‘i he folofola ‘a e ‘Otuá

Mou alea’i ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení, ‘a ia ‘oku fakahā mai ai ‘a e anga hono tokoni’i ‘e he folofola ‘a e ‘Otuá ‘a Selemaia ke ne kei mālohi ai pē ‘i he ngaahi taimi faingata’á.

- Ko e hā ha me’a na’e ‘ai ‘e he ‘Eikí ki he ngutu ‘o Selemaia ‘o hangē ko ‘ene hā ‘ia Selemaia 1:9? Ko e hā leva e me’a na’e fai’aki ‘e Selemaia ‘a e ngaahi folofola ‘a e ‘Eikí ‘o hangē ko ‘ene hā ‘ia Selemaia 15:16? (Na’á ne kai ia, ‘a ia ko hono ‘uhinga ‘i he lea fakapunaké, na’e hoko ‘a e folofola ‘a e ‘Otuá ko hono kongá.) Ko e hā ha ongo ‘a Selemaia ‘o kau ki he ngaahi folofola ‘a e ‘Otuá?
- Te tau lava fēfē ‘o “kai” e folofola ‘a e ‘Eikí ‘o hangē ko ia ne fai ‘e Selemaia? (‘Aki ‘etau ako e folofolá mo e akonaki ‘a e kau palōfita ‘i he ngaahi ‘aho ní). Na’e pehē ‘e he palōfita he Tohi ‘a Molomona ko Nifai, ke tau “uakai ‘i he ngaahi folofola ‘a Kalaisí” (2 Nifai 32:3). ‘E lava fēfē ke fakamālohia kitautolu ‘e he’etau ‘uakai ‘i he ngaahi folofola ‘a e ‘Eikí?
- Na’e fakamatala’i fēfē ‘e Selemaia ‘i he tohi Selemaia 20:9 ‘a e folofola ‘a e ‘Eikí na’e ‘i hono lotó? ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘o e pehē ‘oku tatau ‘a e folofola ‘a e ‘Eikí ‘i ho lotó mo ha afi vela kuo ‘ufia ‘i ho ngaahi huí” ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na’e ‘ikai ke lava ai ‘e Selemaia ‘o ta’ofi ia mei he’ene akonaki ‘aki e folofola ‘a e ‘Eikí?

Faka’osí

Fakahā ho’o ongo fekau’aki mo e sīpinga na’e hā meia Selemaia pea mo e fiema’u ko ia ke tau faivelenga ‘i he taimi ‘o e faingata’á. Poupou’i e kalasí ke nau fekumi mo fa’a fifili ki he ngaahi folofola ‘a e ‘Eikí kae ‘oua leva kuo holo ‘a e ngaahi folofolá ni ‘o tatau mo ha afi vela ‘i honau huí, ‘o fakamālohia kinautolu lolotonga ‘enau fakahoko e ngāue ‘a e ‘Eikí. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivití ke takiaki’i ‘aki e tokangá pea ke faka’ali’ali ‘a e kongá ukameá peá ke faka-tukupaa’i e kalasí ke nau hoko ko ha pou ukamea ma’á e ‘Eikí ‘o hangē ko Selemaia.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako’i e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founa ‘o e lēsoní ‘oku fokotu’u atú. ‘E lelei ke ke faka’aonga’i ha fakakaukau e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. “‘Umeá. . . ‘i he nima ‘o e tangata tufunga ngaohi ipú” (Selemaia 18:6)

- Fakamanatu ‘a e fakamatala ki he ‘a’ahi ‘a Selemaia ki he tangata ngaohi ipú ‘o hangē ko ‘ene hā ‘ia Selemaia 18:1–4. Ko e hā ha me’a na’e ako’i ‘e he ‘Eikí ki hono kakaí ‘o fakafou ‘i he me’a na’e hoko kia Selemaia? (Vakai, Selemaia 18:5–10. Na’e fakahā ‘e he ‘Eikí kiate kinautolu kapau te nau fakatomala, te ne ngaohi ‘a kinautolu ke nau hoko ko ha me’a ‘oku toe lelei ange, ‘o hangē pē ko hono toe ngaohi ‘e he tangata ngaohi ipú ‘a e ipu na’e maumaú. Na’á ne toe fakamanatu ange foki kiate kinautolu ‘okú ne ma’u ha mālohi ke faka’auha kinautolu ‘o kapau he ‘ikai ke nau fakatomala.)
- ‘Oku hoko fēfē ‘a e fakafehoanaki ko ‘eni kiate kitautolu he ‘aho ni? Te tau hoko fēfē ko ha ‘umea ‘oku lelei ange ‘i he tō’ukupu ‘o e ‘Eikí? (‘Aki ‘etau loto ma’ulaló–‘etau talangofuá, fakatomalá, falala ki he ‘Eikí, pea kumi ke ‘ilo’i ‘a hono finangaló. Fakaafe’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a na’e hoko ‘a ia ‘okú ne fakahā mai ‘a e founa ‘oku fakafōtunga’i mo teuteu’i ai ‘e he ‘Eikí ‘a e kakaí ke fakahoko ‘ene ngaahi taumu’á.) Ko e hā ha me’a ‘oku hoko ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ke tau tali ai ke fakafōtunga kitautolu ‘e he ‘Eikí?

Na’e ‘omi ‘e Palesitēni Hipa C. Kimipolo ‘a e ngaahi fakakaukau ko ‘ení ‘o fakafehoanaki kia Selemaia 18:1–10:

“Ko kinautolu kotoa pē ‘oku o’ingofua ‘i he tō’ukupu ‘o e ‘Otuá mo talangofua ki He’ene ngaahi fekaú, ko ha ngaahi ipu kinautolu kuo fakalāngilangi’i, pea ‘e tali kinautolu ‘e he ‘Otuá” (*History of the Church*, 4:478).

“‘Oku lahi ‘aupito ha ngaahi ipu ‘oku faka’auha hili ia hono ngaohi mo fa’u kinautolú. Koe’uhí nai ko e hā? Koe’uhí ko e ‘ikai ke nau fiemālie ‘i he fuo kuo ngaohi kinautolu ki ai ‘e he tangata ngaohi ipú, ka ‘oku nau tuku ‘a kinautolu ki he fōtunga ‘oku nau loto ki aí; ‘i he’ene peheé leva, ‘oku ‘ikai tei-tei mahino kiate kinautolu e palani ‘a e ‘Otuá, pea ‘oku nau faka’auha ‘a kinautolu ‘e kinautolu pē ‘aki e mālohi ‘oku nau ma’u ke fili ma’anautolu peé. Ko ia, ko e [kakaí pehení] ‘oku fie ma’u ia ke toutou fai hanau fakafōtunga’i mo fakafuo, ‘o hoko ki hono ta’o mo tutu kinautolu ‘i he afí; pea ‘oku lahi ha ngaahi ipu ‘oku fa’a mafōfoa lolotonga ‘oku ta’o kinautolu ‘i he afí” (in Stanley B. Kimball, *Heber C. Kimball: Mormon Patriarch and Pioneer* [1981], 270).

2. Na’e malanga ‘a Selemaia ‘i he taimi tatau pē mo e palōfita ko Līhai ‘i he Tohi ‘a Molomoná

Na’e malanga ‘a e palōfita ko Selemaia mo ne fakatokanga ki he kakaí ‘o Siutá ‘i he taimi tatau pē mo ia na’e mavahe ai ‘a Līhai mei Selūsalemá. Na’e fakatou kikite ‘a Selemaia mo Līhai ‘e faka’auha ‘a e kolo ko Selūsalemá.

- Na’e ‘i fē ‘a Selemaia ‘i he taimi na’e mavahe ai ‘a Līhai mo hono fāmilí mei Selūsalemá? (Vakai, Selemaia 37:15–16; 1 Nīfai 7:14.)
- Na’e fakamoleki ‘e Selemaia ha taimi lahi ke akonaki mo fale’i ‘a Setikia ko e tu’i ‘o Siutá, ka na’e ‘ikai fie talangofua ‘a Setikia ki he ngaahi folofola ‘a e ‘Eikí na’e fakahoko ange ‘e Selemaia. Ko e hā ha me’a na’e hoko kia Setikia ko e tupu mei he’ene talangata’á? (Vakai, Selemaia 39:4–7.)
- ‘Oku tau ‘ilo’i mei he Tohi ‘a Molomoná na’e ‘i ai ha foha ‘e toko taha ‘o Setikia na’e ‘ikai ke tāmāte’i ‘e he kau Pāpiloné. Ko hai hono hingoa? (Vakai, Hilamani 8:20–21.) Ko e fē feitu’u na’á ne ‘alu ki aí? (Vakai, ‘Ominai 1:15.)

“Te u Tohi Ia ‘i Honau Lotó”

Lēsoni
42

Selemaia 16; 23; 29; 31

Taumu’á Ke poupou’i e kalasí ke nau kau ‘i he ngāue mahu’inga ‘a e ‘Otuá he ngaahi ‘aho faka’osí pea ke tohi ‘ene fonó ‘i honau lotó.

Teuteu 1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a Selemaia 16; 23; 29; mo e 31.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Selemaia 3–9; 13; 30; 32:37–42; 33; 35.

Fokotu’u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivitī ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivitī ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitivitī pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

- Kapau na’e lava ke ke mamata tonu pe kau ‘i ha fa’ahinga talanoa pe me’a na’e hoko ‘i he Fuakava Motu’á, ko e fē talanoa te ke filí? (‘E lelei ke ke hiki e ngaahi tali ‘a e kalasí ‘i he palakipoé.)
- Ko e hā nai hono ‘uhinga te ke fie mamata ai pe kau ‘i he me’a ko ia?
- Ko e hā nai ha fa’ahinga me’a ‘oku hoko ‘i he Siasí he ‘ahó ni ‘e lava ke fakafehoanaki ki he ni’ihi ‘o e ngaahi me’a na’á ke filí?

Tala ange neongo na’e ma’u ‘e Selemaia ha ngaahi pōpoaki si’i pē ‘o e ‘amanaki lelei ma’á e kakai ‘i hono taimí, ka na’á ne ‘osi tala pē ‘e ia mei mu’a ‘e ‘i ai ha taimi ‘o e ‘amanaki lelei lolotonga ‘a hono tānaki fakataha ‘o ‘Isileli ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí. ‘Oku fakamatala ‘a e lēsoní ko ‘ení fekau’aki mo e ngaahi kikite ‘a Selemaia ‘o kau ki he tānaki ‘oku fai ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí ‘a ia ‘oku tau lolotonga kau ki ai he ngaahi ‘aho ní.

Alea’i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó “I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founga ‘e faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. Na’e tala pē ki mu’a ‘e Selemaia ‘a hono tānaki ‘o ‘Isileli he ngaahi ‘aho faka’osí

Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘i he ‘ekitivitī ke takiaki’i ‘aki e tokangá ‘a e talanoa ki he fononga ‘a e kakai ‘Isilelí mei ‘Isipité, pea ke fakamatala’i ange ko e taha ia ‘o e ngaahi me’a faka’ofo taha ‘oku hā ‘i he Fuakava Motu’á. ‘Oku lau ki ai ‘i he tohi ‘a Selemaia pea ‘i he ngaahi tohi kehe pē ‘i he Fuakava Motu’á, ‘o a’u pē foki ki he Tohi ‘a Molomoná.

- Ko e hā ha ongo ‘a Mōsese ki hono mahu’inga ‘o e Fononga ‘a ‘Isileli? (Vakai, Teutalōnome 4:32–35.) ‘Oku mou pehē na’e mei fēfē kapau na’a mou kau ‘i he fononga ‘a ‘Isileli mei ‘Isipité?

- 'I he 'osi mei heni ha ngaahi to'u tangata lahi, na'e mamata 'a Selemaia 'i ha ngaahi me'a-hā-mai ki he me'a 'e hoko 'i he ngaahi 'aho faka'osí 'a ia na'e pehē 'e he 'Eikí 'e mahu'inga tatau pē mo e Fononga 'a 'Isileli mei 'Isipité (Selemaia 16:14–16; 23:3–8). Ko e hā ha me'a na'e hoko 'oku fakamatala ki ai 'ia Selemaia 16:15 pea mo e 23:3? (Ko hono tñaki 'o 'Isilelí pea mo e tupu 'a e Siasí). Ko hai 'a e kau tauhi 'oku lau ki ai 'ia Selemaia 23:4? (Ko e kau taki lakanga fakataula'eikí mo e kau taki kehe pē 'o e Siasí.) Ko hai 'a e Tu'i 'oku lau ki ai 'ia Selemaia 23:5–6? (Ko Sísū Kalaisi.) 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga tatau ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení mo e fononga 'a e kakai 'Isilelí mei 'Isipité?
- Na'e pehē 'e 'Eletā Likuleni Lisiate, ko e kau tuli-manú mo e kau tangata toutai 'oku lau ki ai 'ia Selemaia 6:16 ko e kau faifekau ia 'o e Siasí ('i he Conference Report, Apr. 1971, 143; pe *Ensign*, June 1971, 98–99). Ko e hā ha me'a 'oku faitatau ai 'a e kau tangata toutai mo e tuli-manu pea mo e kau faifekau? (Vakai, Mātiu 4:18–19.) Te tau hoko fēfē ko ha kau faifekau lelei ange?

2. 'E tohi 'e he 'Otuá 'ene fonó 'i he loto 'o hono kakai.

- Na'e fakafalala 'a e fānau 'a 'Isilelí kia Mōsese ke ne ma'u mai ha ngaahi fakahā ma'anautolu lolotonga 'enau fononga 'i he toafá. Ko e hā ha me'a na'e holi ki ai 'a e loto 'o Mōsesé 'ia Nōmipa 11:29? (Na'á ne fie ma'u ke 'ilo 'e he kakai 'a e fono 'a e 'Otuá pea ke nau ako ke nau lava 'o fakafanongo 'iate kinautolu pē ki he Laumālié.)
- Ko e hā ha me'a na'e tala'ofa 'e he 'Eikí te ne fai 'i he ngaahi 'aho faka'osí, hangē ko 'ene hā 'ia Selemaia 31:31–34? (Vakai foki, 'Isikeli 11:17–20; 36::24–28; 2 Kolinitō 3:2–3.) 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e pehē ke tohi 'a e ngaahi fono 'a e 'Otuá 'i hotau lotó? Ko e hā ha me'a kuo pau ke tau fai kae lava ke tohi ai 'a e fono 'a e 'Otuá 'i hotau lotó?
- 'Oku kaunga fēfē ki hotau 'ulungaangá 'a e taimi 'oku tohi ai 'a e fono 'a e 'Otuá 'i hotau lotó? 'E lelei kapau te ke fie alea'i e founga 'oku tokoni'i ai heni kinautolu ke tau talangofua ki ha ngaahi fekau pau, 'o hangē ko 'ení:
  - a. 'Ofa ki hotau ngaahi kaungā'apí.
  - e. Faka'apa'apa ki he'etau ongo mātu'á.
  - f. 'Ulungaanga ma'á.
  - h. Tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni.
  - i. Fili ha ngaahi hele'uhila, ngaahi polokalama televīsone, ngaahi tohi, mo ha ngaahi makasini 'oku lelei.
  - k. Tui ha ngaahi vala 'oku tāú.
  - l. Fili ha ngaahi mūsika 'oku tāú.
- Na'e fehu'i 'i ha taimi 'e taha kia Siosefa Sāmita pe na'á ne lava fēfē ke pule'i ha fu'u kakai tokolahi pehē. Ko 'ene tali 'ení, "'Oku ou ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú, pea 'oku nau pule'i pē 'e kinautolu 'a kinautolu'" (lea na'e fai 'e Sione Teila 'i he *Journal of Discourses*, 10:57–58). 'Oku fekau'aki fēfē 'a e lea ko 'ení mo hono tohi 'o e fono 'a e 'Otuá 'i hotau lotó?
- Na'e kikite 'a Selemaia 'e 'osi ha ngaahi ta'u 'e 70 mei he taimi 'e 'ave pōpula ai 'a e kakai 'o Siutá ki Pāpiloné, te nau toe foki mai ki honau tofi'á pea te nau toe talangofua ki he 'Otuá (Selemaia 29:10–14; 'oku alea'i 'a hono fakahoko 'o e kikite ko 'ení 'i he lēsoní 47.) Fakatatau mo e lau 'a e tohi 'a

Selemaia 29:12–14, ko e hā ha me’a ‘e lava ke tau fai ke tau ofi ange ai ki he ‘Otuá? ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e ngaahi lea ko ‘eni ko e *uí, lotú, kumí*, mo e *fekumí*, ‘i he’ene fekau’aki mo e ‘ulungaanga ‘oku totonu ke tau ma’u ‘i he’etau feinga ko ia ke tau ‘unu’unu ofi ange ki he ‘Otuá? Fakaafe’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a na’a nau a’usia ‘i he’enu feinga ko ia ke nau ‘unu’unu ofi ange ki he ‘Otuá.

Faka’osí

Fai ha’o fakamo’oni ‘oku tau mo’ui ‘i ha taimi na’e hanganaki fiefia mai ki ai ‘a Selemaia mo ha kau palōfita tokolahi. Poupou’i e kalasí ke nau kau ‘i hono tānaki fakataha ‘o ‘Isilelí pea ke tohi e fono ‘a e ‘Otuá ‘i honau lotó.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako’i e Lēsoní

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founga fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu’u atú. ‘E lelei ke ke faka’aonga’i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ki hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní

1. Ko e taimi pē ‘eni ke fakatomala aí

‘Oku fa’a ‘alo’ofa ma’u pē ‘a e ‘Eikí kiate kinautolu ‘oku fakatomalá. Ka neongo ia, ko e kakai ko ia ‘oku fakatoloi ‘enu fakatomalá, ‘e fu’u matu’aki faingata’a ‘aupito kiate kinautolu ke nau fakatomala.

Na’e akonaki ‘a Palesiteni Siosefa F. Sāmita ‘o pehē: “Ko e tangata ko ia kuo lahi ‘ene ngaahi fehalaaki ‘oku te’eki ke ne fakatomala mei ai mo ma’u ha fakamolemólé, ‘oku matu’aki faingata’a ‘aupito ke ne mavahe ia mei he faikoví pe faka’ehi’ehi mei ai; pea ko e tangata ko ia ‘okú ne loto ke ‘oua na’á ne lava ‘o faka’ehi’ehi pe fakamama’o mei he faikoví koe’uhí ko e te’eki ai ke ne fakatomala mei he’ene ngaahi fehalaaki ‘i he kuohilí, ko e me’a pango mo’oni ia. Ko e me’a leva ‘oku totonu ke fakahoko faka’ahó ko e fekumi ke ma’u ‘a e ‘alo’ofa pea mo ha fakamolemole mei he ‘Otuá ‘i he taimi ‘oku hoko mai ai ha fehalāki, pea ‘oku tau ma’u heni ha mālohi ke tau hao ai mei he koví” (*Gospel Doctrine*, 5th. ed. [1939]. 374).

- Ko e hā ha me’a ‘oku ako’i mai ‘e he ngaahi folofola ko ‘ení ‘o kau ki hono mahu’inga ke tau fanongo ki he folofola ‘a e ‘Eikí pea tau fakatomala ‘i he taimi pē ko iá?

Selemaia 5:1–5, 21–25

Selemaia 6:10–17

Selemaia 7:23–28

Selemaia 8:6–12, 20

Selemaia 13:11, 23

Selemaia 17:23

2. Ko e talangofua ki he ngaahi lea ‘a e kau palōfitá

- Na’e fa’a hiki ‘e Selemaia ‘o pehē na’e ‘ikai ke talangofua ‘a e kakai ki he’ene ngaahi leá (Selemaia 7:13; 25:3–4; 26:2–5; 32:33). Ko e hā ha ngaahi lea ‘a e kau palōfita ‘o e ngaahi ‘aho ní ‘oku fie ma’u ke tau toe muimui faivelenga ange ki aí?

3. Ko hono toe fakahoko 'o ha ngaahi angahala tatau mo ia na'e fai 'i he ngaahi to'u tangata 'i mu'á.

- Na'e fakatokanga 'a Selemaia ki he kakai Siu 'i hono taimí ko e ngaahi angahala na'a nau fakahokó ko ha ngaahi angahala tatau pē ia mo ē na'e fakahoko 'i he ngaahi to'u tangata ki mu'á 'a ia na'e tautea mamafa ai kinautolu (Selemaia 11:1–12). 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai ke ako ai 'a e to'u tangata na'e kau ai 'a Selemaia mei he ngaahi faiangahala 'a 'enau ngaahi tamaí, kae tautautefito 'eni ki he'enau 'osi 'ilo'i pau 'a e tautea ki he ngaahi angahala ko iá? 'E 'aonga fēfē kiate kitautolu 'a e ngaahi lēsoni ko ia na'e ako 'e he ngaahi to'u tangata kimu'á, 'e he kakai 'o e fuakava 'a e 'Otuá?

4. Ko hono mahu'inga 'o e falala ki he 'Otuá

- Ko e hā ha ngaahi fakafehoanaki na'e fai 'i he vaha'a 'o e kakai 'oku nau falala ki he tangatá mo e kakai 'oku nau falala ki he 'Otuá 'i he tohi 'a Selemaia 17:5–8? 'I ho'o vakaí, na'e founa fēfē ha totonu 'a e ngaahi fakafehoanaki ko 'ení? Te tau lava fēfē ke fakahā 'a 'etau falala ki he 'Otuá?

5. Ko e kau palōfita loí

- Na'e loto pē 'a e tu'i ko Setikiá ke fakahā ange 'e he kau palōfitá kiate ia 'a e me'a 'okú ne fie fanongo ki aí. Na'e palōmesi foki mo e kau palōfita loi ia he taimi ko 'ení he 'ikai tō 'a Selusalema ia (Selemaia 28:1–4; 37:19). 'Oku ha'u he 'ahó ni ha kau palōfita loi 'oku nau "kofu fakasipi" (Mātiu 7:15). Ko e hā ha ngaahi fakamo'oni 'okú ne fakahā mai 'oku 'i ai he 'ahó ni 'i hotau lotolotonga ha kau palōfita loi? Ko e hā nai ha ni'ihi 'o e ngaahi pōpoaki 'oku 'omai 'e he kau palōfita loí? Te tau lava fēfē 'o faka'ehi'ehi mei hano taki kitautolu 'e he kau palōfita loí ke tau heé?

Ko e Kau Tauhi-sipi 'o 'Isilelí

Lēsoni
43

'Isikeli 18; 34; 37

Taumu'á Ke poupou'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakahoko 'a honau ngaahi fatongiá ko e "kau tauhi 'o 'Isilelí" ('Isikeli 34:2).

Teuteu

1. Ako 'i he fa'a lotu 'a e ngaahi folofola ko 'ení:
  - a. 'Isikeli 34. 'Oku valoki'i 'e he 'Eikí 'a e kau tauhi 'oku 'ikai ke nau fafanga 'a e fanga sipí. Te ne kumi 'a e fanga sipi hē kotoa pē pea te ne hoko ko honau Tauhi.
  - e. 'Isikeli 18:21–32. 'Oku akonaki 'e 'Isikeli 'o pēhē 'e fakamo'ui 'a e toko taha anga-kovi 'oku fakatomalá ka ko e toko taha anga-tonu 'oku tafoki 'o fai-koví, 'e kapusi ia ki tua'ā.
  - f. 'Isikeli 37:1–14. 'Oku mamata me'a-ha-mai 'a 'Isikeli ki he ngaahi hui mōmoa 'oku foaki kiate kinautolu 'a e mo'uí.
  - h. 'Isikeli 37:15–28. 'Oku kikite 'a 'Isikeli 'e hoko 'a e vā'a 'akau 'a Siutá mo e vā'a 'akau 'a Siosefá 'o taha pē 'i he to'ukupu 'o e 'Eikí.
2. Folofola kehe ke laú: 'Isikeli 2.

Fokotu'u ki he Founga Fai 'o e Lēsoní

'Ekitivití ke Takiaki'i 'Aki e Tokangá "E lelei ke ke faka'aonga'i 'a e 'ekitivití ko 'ení (pe ko ha'o 'ekitivití pē 'a'au) ke kamata 'aki e lēsoní.

Lau (pe hiki 'i he palakipoé) 'a e fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā hono faikehekehe 'o e toko taha tauhi-sipi mo'oní mo ha toko taha 'oku totongi pē ke ne tokanga'i e fanga sipí?

Kole ki he kalasí ke nau fakafanongo ki he tali ki he fehu'i ko 'ení mei he lea na'e fai 'e Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoní ('e lelei kapau te ke 'ai ha taha he kalasí ke ne lau 'a e lea ko ení):

"Lolotonga 'a e taimi na'e 'i māmaní ai 'a Sīsuú, na'e fu'u 'iloa 'aupito ha tangata tauhi-sipi Palesitaini ko 'ene lava 'o malu'i 'a 'ene fanga sipí. Na'a nau kehe kinautolu mei he kau tauhi-sipi 'o e ngaahi 'aho ní he na'a nau 'alu mu'omu'a ma'u pē kinautolu 'i he'enu takanga sipí. Ko ia na'á ne taki kinautolú. Na'e 'ilo'i 'e he tauhi 'a 'ene sipí taki taha pea na'e fa'a 'i ai pē ha hingoa 'o e sipi taki taha. Na'e 'ilo'i 'e he fanga sipi 'a hono le'ó mo nau falala kiate ia pea na'e 'ikai pe ke nau muimui kinautolu 'i ha taha fo'ou. Pea ko e taimi pē 'oku ui ai ha sipi, 'okú ne ha'u ki he tauhi. (Vakai, Sione 10:14, 16.)

"Na'e fa'a 'omi 'e he tauhi 'a 'ene fanga sipí he taimi po'ulí ki ha loto'ā sipí. Na'e 'ātakai'i 'aki 'a e loto'aá ha ngaahi holisi na'e mā'olunga, pea na'e tuku ha ngaahi 'akau talatala 'i he ngaahi funga 'ā ko 'ení ke 'oua na'a lava ha manufekai pe ko ha kau kaiha'a 'o kaka hake ai ki loto.

“Ka neongo ‘eni, ‘oku fa’a fu’u fiekaia ha manufekai ia, pea tupu mei he’ene fiekaia, ‘oku puna pē ia ‘i he funga ‘aá ‘o tō hifo ‘i he lotolotonga ‘o e fanga sipí, ‘o nau fa’a manavahē ai. Ko e taimi ‘oku hoko ai ha me’a peheni, ‘oku lava leva ke fakafaikehekehe ‘i ‘a e tauhi-sipi mo’oní, ‘a e toko taha ‘okú ne ‘ofa ‘i he’ene fanga sipí, mei he toko taha na’e totongi pē ke ne tokanga ‘i ‘a e fanga sipí.

“Na’e loto fiemālie pē ‘a e tauhi mo’oní ke mate kae fakahaofi ‘a e fanga sipí. Te ne ‘alu atu ia ki he lotolotonga ‘o e fanga sipí ‘o tau mo e manufekai ke fakahaofi kinautolu. Ka ko e tauhi na’e totongí, ‘oku mahu’inga ange ki ai ‘a ‘ene mo’uí mo ‘ene haó ‘o laka hake ia ‘i he’ene tokanga ki he fanga sipí, pea ‘okú ne fa’a hola ia mei he feitu’u ‘oku hoko ai ‘a e faingata’á (‘i he Conference Report, Apr. 1983, 61; pe *Ensign*, May 1983, 43).

Hili hono lau ‘a e leá, kole ange leva ki he kalasí ke nau fakanounou ‘i ange ‘a e faikehekehe ‘o ha tauhi-sipi mo’oni pea mo ha tauhi-sipi na’e totongi pē. Kapau ‘e fie ma’u, faka’aonga ‘i ‘a e ngaahi fehu ‘i ko’ení, pea hiki ‘a e ngaahi talí ‘i he palakipoé:

- Ko e fē tafa’aki ‘o e fanga sipí ‘oku ‘alu ai ‘a e tangata tauhi-sipi? Ko e fē feitu’u ‘oku ‘alu ai ‘a e tangata tauhi-sipi totongí? (‘Okú ‘alu ‘a e tauhi-sipi ‘i mu’a ‘i he fanga sipí ‘o ne taki kinautolu; ‘oku fakahā mai ‘i he leá hangē ‘oku ‘alu ‘a e tauhi-sipi totongi ia ‘i mui he fanga sipí ‘o se’ese’e kinautolu.)
- Ko e hā e fetu’utaki ‘a e tauhi-sipi mo ‘ene fanga sipí taki taha? Ko e hā e fetu’utaki ‘a e tauhi-sipi totongí mo e fanga sipí?
- Ko e hā ha me’a ‘oku fai ‘e he tauhi-sipi ‘i he taimi ‘oku hoko ai ha fakatu’utāmaki ki he fanga sipí? Ko e hā ‘oku fai ‘e he tauhi-sipi totongí?

Tala ange ‘oku fakamatala ha kongá ‘o e lēsoni ko ‘ení ‘o kau ki hotau ngaahi fatongia ‘i he’etau hoko ko e kau tauhi fakalaumālié.

Alea’i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

“I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founga ‘e faka’aonga’i ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

Na’e ‘ave pōpula ‘e he Tu’i ‘o Pāpiloné, ko Nepukanesa, he ta’u 597 B.C. ha kakai tokolahi mei he pule’anga ‘o Siutá. Na’e kau ‘i he ‘ave pōpula ko ‘ení ‘a ‘Isikeli ‘a ia na’e ui ‘e he ‘Eiki ke ne hoko ko ha palōfita ‘i he hili pē ha ta’u ‘e nima mei ai. ‘I he ta’u 587 B.C., na’e faka’auha ‘e he kau Pāpiloné ‘a Selusalema mo nau ‘ave ha kau pōpula tokolahi ange. Na’e malanga ‘a ‘Isikeli ki hono kakai ko ‘eni na’e ‘ave mei honau fonuá ‘o a’u ki he 570B.C.

‘Okú kau ‘i he ngaahi me’a na’e hiki ‘e ‘Isikelí ‘a e ngaahi valoki kakaha mo ha ngaahi tala’ofa nāunau’ia ‘a ia na’e ‘ikai ngata pē ‘ene ‘uhingá ki he pule’anga motu’a ‘o Siutá ka ki ‘Isileli kotoa, ‘o a’u ai pē ki he kāingalotu ‘o e Siasí he ‘ahó ni. Neongo na’e faka’auha ‘a Selusalema, ka na’e ‘osi tala pē ‘e ‘Isikeli ‘a e ‘aho ko ia ‘e toe tānaki fakataha mai a’i pea toe fokotu’u ‘a ‘Isilelí. ‘Okú fakahā mai e hoko ‘a e me’a ko ‘ení ‘i ha me’a-hā-mai na’á ne mamata ai ki he tele’a ‘o e ngaahi hui mōmoá pea ‘i he’ene kikite fekau’aki mo e ongo va’akau ‘a Siuta mo Siosefá.

1. Ko e kau tauhi 'o 'Isilelí

Ako'i mo alea'i 'a 'Isikeli 34. 'I he vahe ko 'ení 'oku hanga ai 'e he 'Eikí 'o valoki'i 'a e kau tauhi 'o 'Isilelí, he na'a nau tokanga kiate kinautolu pē kae 'ikai ke nau fafanga 'a e fanga sipí. Na'á ne fakamatala 'o pehē ko iá ko e Tauhi Lelei, 'a ia te ne tānaki fakataha 'a 'ene fanga sipí 'i he ngaahi 'aho faka'osí mo tataki kinautolu lolotonga 'a e Nofotu'í.

- Ko hai 'a e "kau tauhi 'o 'Isilelí" na'e lau ki ai 'i he tohi 'a 'Isikeli 34? (Ko e kau taki fakalotu 'i he taimi 'o 'Isikeli.) Ko e hā na'e lotu mamahi ai 'a e 'Eikí 'iate kinautolú? (Vakai, 'Isikeli 34:2–4.) Ko e hā ha me'a na'e hoko ki he fanga sipi 'i he ta'e tokanga 'a e tauhi kiate kinautolú? (Vakai, 'Isikeli 34:5–6.)
- Ko e hā ha ngaahi founa 'e lava ke lau ai kitautolu taki taha ko ha tauhi 'o 'Isilelí? ('Oku fie ma'u ke tau fetauhi'aki 'i he'etau hoko ko ia ko e kau mēmipa 'o e fāmilí, kāingalotu 'o e Siasí, kaungā'apí, kau faiako faka'api mo faiako 'a'ahí, mo e kau mēmipa 'o e ngaahi kolomú mo e ngaahi kalasí.)

Na'e pehē 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikī: "Ko e toko taha kotoa pē 'okú ne fua ha fa'ahinga fatongia 'i he Siasí, 'o ne fatongia'aki 'a hono tokanga'i 'o e lelei fakalaumālie mo fakatu'asino 'a ha taha 'o e fānau 'a e 'Eikí, 'oku hoko ia ko ha tauhi ki he fanga sipi ko iá. 'Oku 'eke'i 'e he 'Eikí mei he'ene kau tauhi 'a e nofo malu (mo e fakamo'ui) 'a 'ene fanga sipi" (*Mormon Doctrine*, 2nd. ed. [1966], 710).

- Na'e 'ikai ke fiemālie 'a e 'Eikí ki ha kau tauhi 'e ni'ihi he na'a nau fafanga pē 'e kinautolu 'a kinautolu, kae 'ikai fafanga 'a e fanga sipí ('Isikeli 34:2–3, 8). 'Oku anga fēfē hano fai 'e hatau ni'ihi 'a e fehalaaki tatau mo ení he 'ahó ni?
- Hangē ko 'ene hā 'ia 'Isikeli 34:11–16, ko e hā e me'a 'oku fai 'e he kau tauhi mo'oni ki he'enu fanga sipí? (Fakatokanga'i ange 'a e ngaahi lea ngāue ko ia ko e *hakule, kumi, fakamo'ui, 'omi, tānaki, fafanga*, mo e *fakamālohí*). Te tau lava fēfē 'o tokoni ke 'oua na'a hē ha ni'ihi pe te nau movetevete? Te tau lava fēfē 'o tokoni ke tānaki fakataha mai 'a kinautolu kuo nau heé? Te tau lava fēfē 'o fafanga mo fakamālohia 'a e fanga sipi 'a e 'Eikí? Na'e anga fēfē nai hono tāpu-aki'i koe 'e ha kau tauhi mo'oni 'a ia na'a nau fai kotoa 'a e ngaahi me'á ni?

Na'e pehē 'e Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni: " 'Oku mau kole heni kiate kimoutolu ke mou toe ngāue mālohi ange mu'a 'i ha lotu fie ngāue ange. . . 'Oku mau lotu ke mou tokanga'i, fafanga, mo tauhi 'a e fanga sipí, pea 'oku mau tuku heni ha tukupā kiate kimoutolu, ka 'i ai hanau ni'ihi 'e mole atu ha taimi, ke mou 'alu atu 'o kumi 'a kinautolu" ('i he Conference Report, Apr. 1983, 64; pe *Ensign*, May 1983, 45).

- 'Oku tatau fēfē 'a e Fakamo'uí mo e tauhi kiate kitautolu? (Vakai, 'Isikeli 34:11–16; Saame 23; 'Īsaia 40:11; Sione 10:11–15.) 'E lava ke mou alea'i e founa na'e fai ai 'e he Fakamo'uí 'a e ngaahi me'a taki taha kuo fakamatala'i mai 'e he ngaahi potu folofola ko 'ení. Fai ha'o fakamo'oni ki he Fakamo'uí 'o ka ue'i koe 'e he Laumālié ke ke fai pehē.

2. Ko e fakatomalá mo e fakamolemolé

Ako'i mo alea'i 'a 'Isikeli 18:21–32.

- Ko e hā ha me'a 'oku ako'i mai 'e he vahe ko 'ení 'o kau ki he fakatomalá mo e fakamolemolé? (Vakai, 'Isikeli 18:21–22, 27–28.) 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e

“ngaohi. . .’a e loto fo’ou mo e laumālie fo’ou”? (‘Isikeli 18:31). Ko e hā ‘oku mahu’inga ai ke mahino ‘oku kau ‘i he fakatomalá ‘a e tafoki mei he faiangahalá pea liliu mo e lotó? ‘E hoko fēfē kiate kitautolu ‘a e liliu ko ‘eni ‘o e lotó? (Vakai, ‘Alamā 5:7–14.)

- Ko e hā ha me’a ‘oku ako’i mai ‘e he vahe ko ‘eni ‘o kau ki he kakai ‘oku nau tafoki mei he anga-mā’oni’oni’ o ‘ikai ke nau fakatomalá? (Vakai, ‘Isikeli 18:24, 26).
- Ko e hā ha me’a ‘oku ako’i mai ‘e he vahe ko ‘eni ‘o kau ki he ongo ‘a e ‘Eikí ‘i he taimi ‘okú ne tautea’i ai ‘a kinautolu ‘oku faiangahalá? (Vakai, ‘Isikeli 18:23, 32.)
- Ko e hā ha me’a ‘oku ako’i mai ‘e he vahe ko ‘eni ‘o kau ki he fakamaau totonú mo e ‘alo’ofa ‘a e ‘Eikí? (Vakai, ‘Isikeli 18: 25, 29–32.) Ko e hā ‘oku mahu’inga ai ke tau ‘ilo’i ‘oku fakamaau totonu mo ‘alo’ofa ‘a e ‘Eikí?

3. Ko e mata-me’a-hā-mai ‘a ‘Isikeli ki he tele’a ‘o e ngaahi hui mōmoá

Ako’i mo alea’i ‘a ‘Isikeli 37:1–14. Fakamatala’i ange na’e fakatātā ‘a e mamata ‘a ‘Isikeli ki he tele’a ‘o e ngaahi hui mōmoá ki he Toetu’ú mo hono toe fakafoki mai ‘o e fānau ‘a ‘Isilelí ki he fonua ‘o e tala’ofá.

- ‘Oku fakahā fēfee’i mai ‘a e Toetu’ú ‘i he mata me’a-hā-mai ‘a ‘Isikelí? (Na’e fakatahataha mai ‘a e ngaahi huí, pea na’e tupu ‘iate kinautolu a e kakanó mo e huí, pea na’e foaki ‘a e mo’uí kiate kinautolu; vakai, ‘Isikeli 37:1–10; vakai foki, ‘Alamā 11:42–44; 40:23.)
- Na’e anga fēfē hono fakahā mai ‘i he mata-me’a-hā-mai ‘a ‘Isikelí ‘a hono toe fakafoki ‘o e fānau ‘a ‘Isilelí ki he fonua ‘o e tala’ofá ‘a ia ‘oku ‘anautolú? (Vakai, ‘Isikeli 37:11–14. ‘Oku faka’aonga’i ‘a e Toetu’u ke fakatātā ‘aki hono toe fakafoki ‘o e fānau ‘Isilelí ki honau fonuá.)
- ‘E lava pē foki ke toe faka’uhinga’i e me’a na’e mamata ki ai ‘a ‘Isikelí ‘o pehē ko ha fakatātā ‘okú ne fakamatala’i mai ‘a hono toe fakafo’ou ‘o e “‘amanaki” ‘a ‘Isilelí (‘Isikeli 37:11). Neongo kuo ‘osi mate ‘aupito pē ‘a e ‘amanaki ia ‘a ‘Isilelí ‘o hangē ko e ngaahi hui na’e hoko ko ha “fu’u kau tau toko lahi ‘aupitó” hangē ko ia na’e mamata ki ai ‘a ‘Isikelí, ka ‘oku lava pē ‘e he Fakamo’uí ke toe fakamo’ui ia. Kuo anga fēfē nai hano fakafo’ou ‘e he Fakamo’uí ho’o ‘amanakí? (Mahalo ‘e lelei ke mou lau ‘a Molonai 7:41 lolotonga ho’omou alea’i ‘a e fehu’i ko ‘eni.)
- Na’e kamata ke mo’ui ‘a e ngaahi hui na’e mamata ki ai ‘a ‘Isikelí, ‘i he hili pē ‘a e pehē ‘e ‘Isikeli kiate kinautolu ke nau “fanongo mai ki he folofola ‘a [e ‘Eikí]” (‘Isikeli 37:4). ‘Oku ‘omai fēfē ‘e he folofola ‘a e ‘Otuá ha mo’ui kiate kitautolu?

4. Ko e va’akau ‘o Siutá mo e va’akau ‘o Siosefá

Ako’i mo alea’i ‘a ‘Isikeli 37:15–28. Fakamatala’i ange ‘oku ua ‘a hono ‘uhinga ‘o e kikite ‘a ‘Isikeli ‘o kau ki he vā’a ‘akau ‘o Siutá mo e vā’a ‘akau ‘o Siosefá. ‘Oku ‘uhinga ia ki hono fakataha’i ‘o e ngaahi lekooti fakafolofola ‘a Siutá mo Siosefá (‘Isileli) ‘i he ngaahi ‘aho faka’osi ní. ‘Oku toe ‘uhinga foki ki hono fakataha’i ‘o e ongo pule’anga ‘o Siuta mo Siosefá (‘Isileli) ‘i he ngaahi ‘aho faka’osi ni.

- Kuo fakahoko fēfē ‘a e kikite ‘i he tohi ‘Isikeli 37:15–20? (Vakai, 1 Nīfai 5:14; 2 Nīfai 3:12; T&F 27:5. Fakamatala’i ange ‘oku ‘uhinga ‘a e fo’i lea ko e *va’akau* heni ki ha va’akau na’e fa’a ngāue’aki ki he tohi ‘i he taimi ‘o ‘Isikelí. ‘Oku

‘uhinga ‘a e va’akau ‘o Siutá ki he Tohi Tapú, pea ‘uhinga e va’akau ‘o Siosefá ki he Tohi ‘a Molomoná.)

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Poiti K. Peeka: “Kuo fakataha’i ‘eni he taimí ni ‘a e va’akau pe ko e lekooti ‘o Siutá—’a e Fuakava Motu’á mo e Fuakava Fo’ou—pea mo e va’akau pe lekooti ‘o ‘Ifalemí—’a e Tohi ‘a Molomoná, ko ha fakamo’oni ia ‘e taha kia Sīsū Kalaisi, ‘i ha fa’ahinga founa ko ho’o ako fakamātoato pē ha tohi ‘e taha, kuo pau ke ke ako ai pē mo e tahá, pea ko ho’o ako pē mei he tohi ‘e tahá, ‘oku fakamaama ai pē koe ‘e he tohi ‘e tahá. Ko e mo’oni kuó na hoko pē ‘o taha ‘i hotau nimá. Kuo ‘osi fakahoko ‘eni ‘a e kikite ko ia ‘a ‘Isikelí” (‘i he Conference Report, Oct. 1982, 75; pe *Ensign*, Nov. 1982, 53).

- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuo tau ma’u mei hono ‘omi ‘o e Tohi ‘a Molomoná ‘o tātaki mai ki he Tohi Tapú? (Vakai, 1 Nīfai 13:39–40; 2 Nīfai 3:12.) Kuo tokoni’i fēfē koe ‘e he Tohi ‘a Molomoná ke toe mahino lelei ange kiate koe ‘a e Tohi Tapú? Kuo fēfē nai ha’ane fakatupu ke toe mālohi ange ‘a hono fakamo’oni’i ‘e he Tohi Tapú ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi?
- Ko e hā ha me’a na’e pehē ‘e ‘Isikeli ‘e hoko hili hono fakataha’i ‘o e ongo va’akau ‘e uá?
  - a. ‘E tātaki fakataha mai ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí ‘o fakataha’i kinautolu ke hoko ko e pule’anga pē ‘e taha, pea ko e Fakamo’uí ‘e hoko ko hono Tu’í (‘Isikeli 37:21–22).
  - e. ‘E fakama’a mo fakahaohaoa’i ‘a e kakaí (‘Isikeli 37:22).
  - f. ‘E talangofua ‘a e kakaí ki he ngaahi tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki (‘Isikeli 37:24).
  - h. ‘E nofo ‘a e kakaí ‘i he fonua ‘o e tala’ofá (‘Isikeli 37:25).
- Ko e hā mo ha ngaahi tāpuaki kehe na’e tala’ofa ‘aki ‘e he ‘Eiki ‘i he tohi ‘a ‘Isikeli 37:26–28? (Ko ha tāpuaki mahu’inga ‘e taha ko hono toe fakafoki mai ‘o e fale hūfanga ‘o e ‘Eiki pe ko e tāpanekalé, ‘a ia ko e ‘uhinga ‘eni ki he tempalé. ‘Oku fakamatala fakaikiiki ‘i he lēsoni hono hokó ‘o kau ki he ngaahi tāpuaki ‘oku ma’u mei he tempalé.)

Faka’osí

‘Oku tokoni’i kitautolu ‘e he ngaahi akonaki ‘a ‘Isikelí ke mahino ‘a e ‘ofa lahi mo e fu’u tokanga ‘oku fai mai ‘e he Fakamo’uí ma’atautolu taki taha. Ko hotau Tauhí ia. ‘Okú ne vave ki he fakamolemolé. Na’á ne fakahoko ke tau lava ‘o toetu’u. ‘Okú ne tataki ‘a hono tātaki mai ko ia ‘o ‘Isileli ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí ni. Kuó ne ‘omi ‘a e Tohi ‘a Molomoná ke hoko ia ko ha toe fakamo’oni ‘e taha kiate ia. Fakaafe’i e kalasí ke fai ha’anau fakamo’oni fekau’aki mo e ngaahi mo’oni ko ‘ení.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako’i e Lēsoní

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founa fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu’u atú. ‘E lelei ke ke faka’aonga’i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange ai mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. Ko e ako ke hoko ko ha tauhi lelei

Mahalo te ke fie ma’u ke lau pe fai ‘a e talanoa ko ‘eni meia Palesiteni Sēmisi E. Fausí lolotonga ho’omou alea’i ‘a hotau ngaahi fatongiá ‘i he’etau hoko ko e kau tauhí:

“I he’eku kei si’i, na’e ma’u ‘e he’eku tamaí ha ki’i lami ‘i he toafá ‘okú ne si’i toko taha pē ai. Kuo ‘osi mavahe mei ai ‘a e takanga sipi ne ‘i ai ‘ene fa’eé, pea tokanga ange ha fa’ahinga founa na’e mavahe ai e ki’i lamí ia meiate kinautolu kae ‘ikai ke fakatokanga’i ‘e he tauhi kuó ne hē. Na’e ‘ilo’i ‘e he’eku tamaí ‘e mate ‘a e ki’i lamí ka nofo toko taha pē he toafá, ko ia na’á ne ‘omi ia ki ‘api. Ha kapau na’e tuku pē ai, kuo pau pē ke mate ia hano kai ‘e ha fanga kulí kai-vao pe mate fiekaia he na’e kei huhu pē. . .Ko ia na’e foaki mai ‘e he’eku tamaí ‘a e ki’i lamí ma’aku peá u hoko leva ko hono tauhi.

“I ha ngaahi uike lahi, na’á ku fai ai hono fakamafana ‘e hu’akau pulú ‘i ha fo’i hina huhu ‘o fafanga ‘aki e ki’i lamí. Na’e ‘ikai fuoloa kuó ma kaume’a lelei. . . Na’e kamata leva ke tupu ‘e ki’i lamí ‘o fu’u lahi. Ne ma vā’inga mo ia ‘i tu’a. ‘I he taimi ‘e ni’ihi na’á ma tākoto pē he musié pe te u ‘olunga ‘i hono fulufulu moluú ‘o sio ki he ngaahi ‘ao ‘i he langí. Na’e ‘ikai ke u tuku ‘eku ki’i lamí ‘i ha feitu’u ‘o loka’i ai he taimi ‘ahó. He ‘ikai ke hola ia. Taimi nounou pē kuo kamata ke kaikai he musie. Na’á ku ui ia mei ha feitu’u pē na’á ne ‘i aí ‘aki ha’aku tangi fakasipi. . .

“I ha pō ‘e taha na’e tō mai ha ki’i matangi. Na’e ngalo ‘iate au ke tuku ‘eku ki’i lamí ki feleoko ‘o hangē ko ia ne u anga’akí, peá u ‘alu au ‘o mohe. Na’e ilifia ‘a hoku ki’i kaume’á pea na’á ku ongo’i atu pē ‘ene tangí. Na’á ku ‘ilo’i na’e totonu ke u ‘alu ‘o tokoni ki he’eku ki’i lamí ka na’á ku fie ma’u ‘e au ke u nofo malu, māfana mo matu’u pē ‘i hoku mohengá. Na’e ‘ikai ke u tu’u hake au ‘o hangē ko ia na’e totonu ke u faí. ‘I he pongipongi pē ‘e tahá, na’á ku hū atu ki tu’a ‘o ‘ilo’i kuo mate ‘a e ki’i lamí. Ta na’e ongo’i ‘e ha kulí ia ‘ene tangí pea ne hanga ‘e ia ‘o tāmata’i. Na’á ku loto mamahi ‘aupito. Na’e ‘ikai ko ha tauhi lelei au ki he me’a na’e tuku mai ‘e he’eku tamaí ke u tokanga’i. Na’e pehē mai leva ‘e he’eku tamai, ‘Tamasi’i, me’a ní he ‘ikai ke u lava ke falala kiate koe ke ke tauhi ha ki’i lami pē ‘e taha?’ Na’e lahi ange ‘a e mamahi ‘a hoku lotó he lea ‘a ‘eku tamaí ‘i he’eku mamahi he mate ‘a ‘eku ki’i lamí. Na’á ku fakapapau’i leva he ‘aho ko iá, ‘i he’eku kei si’i, te u feinga ke ‘oua ‘aupito na’a ‘i ai ha taimi te u toe ta’e tokanga ai ki hoku fatongia tauhi ko ha tauhi ‘o kapau ‘e toe tuku mai kiate au ke u tokanga’i ha fa’ahinga me’a.

“ Na’e ‘ikai ke ‘osi mei heni ha ngaahi ta’u lahi kuo ui au ke u hoko ko ha hoa fakaongoongo ki ha faiako faka’api. Na’e fa’a momoko mo havilivili e ngaahi ‘aho ‘e ni’ihi ‘o u faka’amu ange ‘e au na’á ku nofo fiemālie pē ‘i ‘api, ka na’á ku kei ongo’i pē ‘i he’eku fakakaukaú ‘a e tangi ‘a ‘eku ki’i lamí peá u ‘ilo’i na’e fie ma’u ke u hoko ko ha tauhi lelei ‘o ‘alu mo hoku hoa takí. ‘I he ngaahi ta’u kotoa ko iá, ‘i he taimi pē na’á ku ongo’i ai ke u lí’aki hoku ngaahi fatongiá, na’e ‘alu hake leva ‘eku manatu ki he me’a na’e hoko he pō ko iá ‘i he ngaahi ta’u lahi kuohilí ‘a ia na’e ‘ikai ke u hoko ai ko ha tauhi lelei” (“Ko e Ngaahi Fatongia ‘o e Kau Tauhi” *Tūhulu*, Siulai 1995, palakalafi 6–9).

2. ‘Oku fie ma’u e kau tangata le’ó ke nau lea fakatokanga

- Na’e folofola e ‘Eikí ‘i he’ene ui ‘a ‘Isikeli ke hoko ko ha palōfitá ‘o pehē, “Kuó u tuku koe ko e le’o ki he fale ‘o ‘Isilelí” (‘Isikeli 3:17). Na’e tatau fēfē ‘a e ngaahi fatongia ‘o ‘Isikeli ‘i he’ene hoko ko ha palōfitá mo e ngaahi fatongia ‘o ha tangata le’o? (Vakai, ‘Isikeli 3:17–21; 33:1–9. ‘I he kuonga ‘o ‘Isikelé, ko e tangata le’o ‘i ha funga tauá te ne fakatokanga ki he kakaí ‘i he taimi ‘e ‘alu ange ai ha fili. Na’e fakatokanga ‘a ‘Isikeli ki

hono kakai 'o fekau'aki mo e ngaahi fili te nau fakatupu ha ngaahi fakatu'utāmaki fakalaumālie kiate kinautolú.)

- Ko hai 'etau kau tangata le'o he ngaahi 'aho faka'osi ní? Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau ma'u 'a e kau tangata le'o ko 'ení? Ko e hā hotau ngaahi fatongia 'i he'etau hoko ko e kau tangata le'ó? (Vakai, T&F 88:81. Ko e kongā 'o e fatongia ko 'ení ko hono ako'i 'o e ongoongoleleí kiate kinautolu 'oku te'eki ke nau ma'u iá.)

Na'e fai 'e 'Eletā Poiti K. Peeka ha talanoa kau ki he fu'u tāfea lahi na'e hoko 'i 'Aitahō 'i he 1976, ko e tupu mei he holo e fu'u 'ā sima (Teton Dam) na'á ne ta'ofi e vaí, ke ako'i 'aki 'a hono mahu'inga 'o e fakafanongo ki he ngaahi fakatokanga 'a e kau palōfitá, mo hono fai 'o e lea fakatokanga ki hotau ngaahi kaungā'apí 'aki hano ako'i kiate kinautolu 'a e ongoongoleleí. Na'e hangatonu mai e tafe 'a e vaí ki ha feitu'u na'e 'i ai ha kakai 'e toko 7,800. 'I he 'alu hifo 'a e tāfeá he tele'a ko 'ení, na'á ne faka'auha ha ngaahi 'api 'e 790 pea maumau'i lahi 'aupito ha ngaahi 'api kehe 'e 800, ngaahi falelotu, ngaahi 'apiako, mo ha ngaahi ngāue'anga fakapisinisi. Na'e pehē 'e ha tangata taukei 'i he tafa'aki ko 'ení, ko 'ene fakafuofuá na'e totonu ke mate ha kakai 'e toko 5,300 he tāfea ko 'ení 'i hono fakafuofua'i atu ki he mālohi mo e vave 'o e tafe 'a e vaí. Kae fakafafó, ko ha kakai pē 'e toko 6 na'e melemó.

Na'e fai leva 'e 'Eletā Peeka 'a e fehu'i ko 'ení:

“Na'e anga fēfē 'a e hoko ha fu'u maumau lahi pehē kae tokosi'i pē 'a e mo'ui na'e molé?. . . Koe'uhí he na'e tomu'a fai ha fakatokanga kiate kinautolu! Na'e 'ikai ke taimi lahi ka na'e 'osi fai honau fakatokanga; pea ko e toko taha ko ia na'e fai ki ai e fakatokangá, na'á ne lea fakatokanga ia ki hono kaungā'apí. . .

“Fēfē leva 'a e toko ono ko ia na'e melemó? Ko e toko taha na'e ofi pē ia he feitu'u ko 'eni na'e pā ai 'a e vaí, pea 'ikai toe lava ha me'a ki ai. Ko e toko ua na'e 'ikai ke na tui ki he fakatokangá peá na toki tafoki hake kuo tōmui. Na'e toki ma'u atu kināua 'okú na kei 'i loto 'i he'ena kaá pē ka na'e 'ikai ke na tokanga ki he fakatokanga na'e faí. Ko e toko tolu leva na'a nau toe foki ki honau ngaahi 'apí ke 'omi 'enau nga'oto'otá 'o nau mate ai.

“Ka ko ha mana lahi 'eni na'e hoko. 'Oku tau ako 'i he'etau kau ki he Siasí ke tau fakafanongo mo talangofua ki he ngaahi fakatokangá. . .

“'Oku lava pē ke u mamata ki ha ngaahi me'a tatau mo 'eni 'oku hoko 'i he māmaní he ngaahi 'ahó ni, 'a ia ko ha fu'u peau kula 'oku hake mai 'i he māmaní ko e fai koví mo e faiangahalá. 'Oku hūhū holo 'iate kitautolu pea 'oku fakautuutu pē ki he lahi. 'Oku tu'u 'etau mo'uí 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki lahi. 'Oku tu'u 'etau tau'atāinā 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki ka 'oku tau kei fai holo pē 'etau ngaahi ngāue' mo e 'ikai ke mahino kiate kitautolu 'oku taau mo e tangata kotoa pē kuo lea fakatokanga ki aí, ke ne lea fakatokanga ange ki hono kaungā'apí. . .

“Kuo 'osi lea fakatokanga mai ha palōfitá [kiate kitautolu]. Te [tau] tokanga nai ki he fakatokangá, pe te [tau] hangē pē ko e toko ono ko ia 'i 'Aitahoó, he na'a nau pehē na'e 'ikai ko ha fakatokanga ia kiate kinautolu?” (*That All May Be Edified* [1982], 220–21, 223).

“Ko e Me’a Kotoa pē ‘Oku Mo’ui mo Ngāue ‘i he Potu Kotoa pē ‘E A’u Atu Ki Ai ‘a e Vaitafé”

‘Isikeli 43–44; 47

Taumu’á

Ke poupu’i e kalasí ke nau ma’u ha mālohi ke fai fakamo’ui, ‘a ia ‘oku lava ke ma’u ‘i he temipalé.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. ‘Isikeli 43:1–12; 44:6–9, 23. Na’e mamata ‘a ‘Isikeli ‘i ha me’a-hā-mai ki he temipale ‘i Selūsalemá.
  - e. ‘Isikeli 47:1, 6–12. Na’e mamata ‘a ‘Isikeli ki ha vaitafe ‘oku tafe hifo mei he temipalé ‘o mo’ui ai e tele’á mo fakamo’ui ‘a e Tahī Maté.
  - f. ‘Isikeli 47:2–5. Na’e fua ‘e ‘Isikeli ‘a hono loloto ‘o e vaitafé peá ne ‘ilo ai ‘oku faka’au pē ke loloto ange ‘a e vaí ‘i he’ene a’a atu ki lotó.
2. Tā e mape ‘i he peesi 251 ‘i ha la’ipepa lahi pe ‘i he palakipoé pea toki kamata e kalasí.
3. Ngaahi folofola kehe ke laú: ‘Isikeli 40–42; Sioeli 3:18; Sākalaia 14:8; Fakahā 22:1–3; 1 Nīfai 8:10–11; 11:25; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 97:8–20.

Fokotu’u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitiviti ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitiviti ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitiviti pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fai ki he kalasí ha ngaahi fehu’i tatau mo ‘ení:

- Kuo ‘i ai ha taimi na’á ke fu’u fiefia lahi ai ‘i ha’o sio sipoti pe ko ha fa’ahinga fakafiefa kehe pē?
- Kuo ‘i ai ha taimi na’á ke fu’u fiefia lahi ai ‘i ha fa’ahinga me’a pehē ‘o hoko ai pē mo ho’o tu’u ki ‘olunga ‘o kaikaila?
- Te ke lava nai ‘o fakakaukau atu ki ha ngaahi ouau toputapu na’e fakahoko pe ‘e fakahoko ‘o fai ai hano fakahaa’i pehē ‘o e fiefiá mo e fakafeta’í? ‘Oku kau ‘i he ngaahi me’a ko ‘ení ‘a e:
  - a. Ko hono fakatupu ‘o māmaní (Siope 38:4–7).
  - e. Ko e hā’ele ‘a Sīsū ki Selūsalemá (Sione 12:12–16).
  - f. Ko e hā’ele’anga Ua mai ‘a Kalaisí mo e Toetu’ú (1 Tēsalonika 4:16).
- ‘Oku fakafehoanaki fēfē atu ‘a e fiefia ‘oku ma’u ‘i he ngaahi katoanga sipoti pe ngaahi fakafiefa kehé ki he fiefia ‘oku ma’u ‘i he ngaahi ouau toputapu peheni ‘oku hokó? (‘Oku fakataimi pē ‘a e fiefia ‘oku ma’u mei he sipoti mo e ngaahi fakafiefa peheni, ka ‘oku ta’e ngata ‘a e fiefia ‘oku fekau’aki mo e ngaahi me’a toputapú.)

- Ko e hā ha fa’ahinga ouau toputapu ‘oku fakahoko ‘i he Siasí ‘a ia ‘oku fakahā ‘e he kakaí ‘enau fiefiá mo ‘enau fakafeta’í ‘aki ‘enau tu’u ki ‘olunga ‘o kaila mo ta’ata’alo ‘a honau nimá? (‘I he taimi ko ia ‘oku fakatapui ai ha tempale, ‘oku tu’u ‘a e kakaí ki ‘olunga ‘o fakahā ha fiefia lahi ‘aki ‘enau kalanga Hōsana fakataha.)

‘Oku fai ‘a e Kalanga Hōsaná ‘aki ‘a e kotoa ‘o e laumālie mo e mālohi ‘oku ‘i he toko taha kotoa. ‘Oku tu’u ‘a e kāingalotu ki ‘olungá pea nau kalanga ‘aki ‘a e ngaahi lea ko ‘ení, ‘ Hōsana, Hōsana, Hōsana ki he ‘Otuá mo e Lamí. ‘Ēmeni, ‘Ēmeni, pea ‘Ēmeni’ pea ‘oku fai ia ‘o tu’o tolu. ‘Oku fa’a hoko ai e ta’alo ‘aki ha ngaahi holoholo hinehiná mo hono hiki ‘o e nimá ki ‘olunga ‘o ta’alo. ‘Oku ‘uhinga ‘a e fo’i lea ‘Lamí’ kia Sīsū Kalaisi pea ‘oku fekau’aki ia mo e lotomā’ulalo mo e fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí” (‘i he tohi ‘a Daniel H. Ladlow, ed., *Encyclopedia of Mormonism, 5 vols. [1992], 2:659*).

Fakamatala’i ange ki he kalasí ‘e tokoni ‘a e lēsoni ko ‘ení ke mahino kiate kinautolu e ni’ihi ‘o e ngaahi founa ‘oku ‘omi ai ‘e he tempalé ‘a e fiefiá.

Alea’i ‘o e Folofolá mo hono Fakahokó

“‘I ho’o ako’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea’i ha founa ‘e faka’aong’ai ai kinautolu ‘i he mo’ui faka’ahó. Fakalotolahi’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me’a ne nau a’usia ‘a ia ne felāve’i mo e ngaahi tefito’i mo’oni fakafolofolá.

1. ‘Oku mamata ‘a ‘Isikeli ‘i ha me’a-hā-mai ki he tempale ‘i Selusalemá.

Ako’i mo alea’i ‘a ‘Isikeli 43:1–12; 44:6–9, 23.

- Fekau e kalasí ke nau lau ‘a ‘Isikeli 43:1–12 mo e 44:6–9, 23. Ko e hā ha me’a ‘oku lava ke tau ako mei he ngaahi veesi ko ‘ení ‘o kau ki he tempalé?

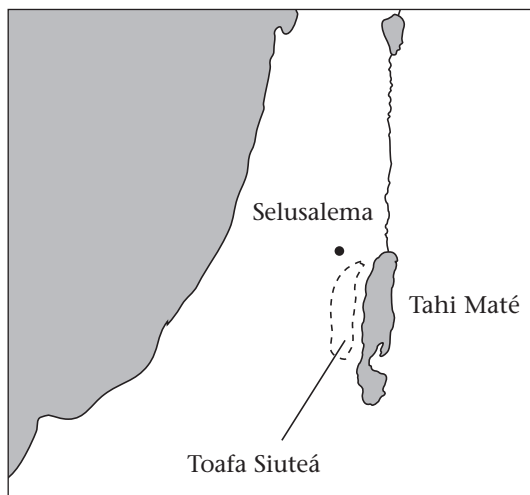
‘E lelei kapau te ke fie hiki e ngaahi tali ‘a e kalasí ‘i he palakipoé mo lau ki honau ‘uhingá. ‘E lava ke kau ‘i he ngaahi talí ‘a e ngaahi me’a ko ‘ení:

- ‘Oku fakafonu ‘a e tempale ‘aki ‘a e nāunau ‘o e ‘Eikí (‘Isikeli 43:2, 4–5).
- Ko e tempalé “ko e potu ‘o e ‘afio’anga [‘o e ‘Eikí] ‘i he māmaní (‘Isikeli 43:7).
- ‘Oku hā’ele ‘a e ‘Eikí ‘i he tempalé mo ne ui ia “ko e potu ki hoku ‘aofiva-’é” (‘Isikeli 43:7).
- Ko e tempalé ko ha potu toputapu ia ‘e “nofo ai ‘a e ‘Eikí ‘i he lotolotonga” ‘o hono kakaí (‘Isikeli 43:7).
- ‘Oku tau ako ‘o kau ki he ngaahi fono ‘a e ‘Eikí ‘i he tempalé (‘Isikeli 43:11).
- ‘Oku ‘i ai ha ngaahi ouau ‘oku finangalo e ‘Eikí ke tau fakahoko ‘i he tempalé (‘Isikeli 43:11).
- ‘Oku a’u pē ki he kekekele ‘oku tu’u ai ‘a e tempalé, ‘oku totonu ke “toputapu ‘aupito ia” (‘Isikeli 43:12).
- Ko kinautolu pē ‘oku taau mo fe’ungá, ‘oku totonu ke nau hū ‘i he tempalé (‘Isikeli 44:6–9).
- ‘Oku tau ako ‘i he tempalé ‘a e faikehekehe ‘o e me’a ‘oku mā’oni’oní mo ia ‘oku koví, ‘a e me’a ‘oku ma’á mo ia ‘oku ta’e ma’á (‘Isikeli 44:23).

2. Na'e mamata 'a 'Isikeli ki ha vaitafe 'oku tafe hifo mei he tempalé 'o mo'ui ai e tofá pea fakamo'ui mo e Tahi Maté.

Ako'i mo alea'i 'e tohi 'a 'Isikeli 47:1, 6–12.

- Ko e hā ha me'a na'e mamata 'a 'Isikeli 'oku ha'u mei he ngaahi matapā fakahahake 'o e tempale 'i Selūsalemá" ('Isikeli 47:1). Na'e tafe ki fē 'a e vai? (Vakai, 'Isikeli 47:8. Fakahinohino he mapé, 'oku tu'u 'a e toafa Siuteá mo e Tahi Maté 'i he tafa'aki fakahahake 'o Selūsalemá.)

- Ko e toafa Siuteá ko ha toafa mamate mo'oni ia, pea ko e Tahi Maté 'oku fu'u kona ia ke mo'ui ai ha me'a. Kae fakatatau mo e me'a na'e mamata ki ai 'a 'Isikeli, ko e hā ha liliu 'e hoko 'i he toafa Siuteá mo e Tahi Maté koe'uhí ko e tafe atu ki ai 'a e vaitafe mei he tempalé? (Vakai, 'Isikeli 47:6–12.)
- Na'e mamata 'a Sione 'Ofeina ki he 'afio'anga 'o e 'Otuá 'i ha me'a-ha-mai tatau pē mo ia na'e mamata ai 'a 'Isikeli 'o kau ki he tempalé (Fakahā 22:1–3. Fakatonga'i ange na'e ui 'e he 'Eiki 'a e tempalé 'i he tohi 'a 'Isikeli 43:7 "ko e potu 'o hoku 'afio'angá"). Ko e hā ha me'a na'e tafe mei he 'afio'anga 'o e 'Otuá 'i he mata-me'a-hā-mai 'a Sioné? (Vakai, Fakahā 22:1.) Ko e hā e "vai 'o e mo'uí"? (Ko e tokāteline 'o e ongoongolelé: vakai ki he 'ekitiviti ke takiaki'i 'aki e tokangá 'i he lēsoni 30.) 'Oku tau tatau fēfē mo e toafa Siuteá mo e Tahi Maté 'o kapau 'oku 'ikai ke tau inu mei he vai 'o e mo'uí?
- 'Oku lava fēfē 'e he vai 'o e mo'uí 'oku ma'u 'i he tempalé ke fakahaofi mo mo'ui ai 'a e ngaahi nofo malí? 'a e ngaahi fāmili? 'a 'etau ngaahi kuí? 'a e Siasí? Ko e hā mo ha toe me'a 'oku tafe mai mei he tempalé 'okú ne fakamo'ui mo fakahaofi 'a e laumālié? ('E lava ke kau 'i he ngaahi talí 'a e mo'oní, potó, fakahaá, mo e ngaahi fuakavá.)
- 'Oku fakamatala 'i he me'a-hā-mai na'e mamata ki ai 'a 'Isikeli 'i he tohi 'Isikeli 47:12 ki ha 'ulu'akau 'oku tupu 'i he ve'e vaitafé. Ko e hā ha me'a na'e tatau ai 'a e 'ulu'akau ko 'ení mo e vai 'i he vaitafé? (Na'a na ma'u ha mālohi ke fakahaofi mo fakamo'ui.)
- Ko e hā ha me'a na'e mamata 'a Sione ne tupu he ve'e vai? (Vakai, Fakahā 22:2.) Ko e fē mo ha toe feitu'u 'i he folofolá na'e fakahā ai ki ha kau palōfita 'a e 'akau 'o e mo'uí? (Vakai, 1 Nīfai 8:10–11; 11:25.) Ko e hā na'e fakafofonga-i 'e he 'akau 'o e mo'uí 'i he misi 'a Līhai mo Nīfai? (Vakai, 1 Nīfai 11:25.)

- ‘Oku anga fēfē e fai fakamo’ui ‘a e ‘ofa ‘a e ‘Otuá? Ko e hā ha ngaahi lavea fakatu’asino mo fakalaumālie ‘e lava ke fakamo’ui ‘e he ‘ofa ‘a e ‘Otuá?

3. ‘Oku fua ‘e ‘Isikeli ‘a e loloto ‘o e vaitafé.

Ako’i mo alea’i ‘a e tohi ‘a ‘Isikeli 47:2–5.

- Ko e hā hono loloto ‘o e vaitafé ‘i he fuofua taimi na’e a’a atu ai ‘a ‘Isikeli? (Vakai, ‘Isikeli 47:2–3.) Ko e hā hono loloto ‘i hono tu’o uá, tu’o tolú mo e tu’o fā ‘o ‘ene a’á? (Vakai, ‘Isikeli 47:4–5.) Ko e hā ha ngaahi mo’oni ‘oku ‘omai ‘e he ngaahi veesi ko ‘ení ‘o kau ki he temipalé? (Ko e tu’o lahi ko ia ‘o ‘etau toutou ‘alu ki he temipalé, ko e tupulaki ai pē ‘a e mālohi ‘o e temipalé ‘i he’etau mo’uí.)
- ‘Oku ako’i ‘i he temipalé ha ngaahi mo’oni fakafo ‘aupito, pea ko e kongā lahi ‘o e ngaahi mo’oni ko ‘ení ‘oku ‘omi ia ‘i ha ngaahi faka’ilonga. Kapau ‘oku “ngata pē ‘i hotau tuí” ‘a e mahino ‘oku tau ma’u ‘o kau ki he ngaahi mo’oni ko ‘ení pe ki he ngaahi ouau ‘i he temipalé, ko e hā leva ‘oku totonu ke tau faí? (Vakai, ‘Isikeli 47:2–5. ‘Oku totonu ke tau toutou a’a atu he “vaitafé” —pe ko hono fakalea ‘e tahá, toutou ‘alu ma’u pē ki he temipalé ‘i he lahi taha te tau lavá.)

Faka’osí

Tala ange ki he kalasí kuo ui ‘e he ‘Eikí ‘a e temipalé ko e “potu ke fakafeta’i ai” (T&F 97:13). Fakahā ho’o fakamālō koe’uhí ko e ngaahi tāpuaki ‘okú ke ma’u koe’uhí ko e temipalé, peá ke fakaafe’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha’anau ongo’i fakamālō koe’uhí ko e temipalé. Fai ha’o fakamo’oni ‘oku hangē pē ‘a hono fakamo’ui ‘e he vai na’e tafe hifo mei he temipalé ‘a e toafa Siuteá mo e Tahi Maté, ‘i he me’a na’e mamata ki ai ‘a ‘Isikeli, pea mo hono fakamo’ui mo fakama’a kitautolu ‘e he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí, ‘o kapau te tau ma’u ia.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako’i e Lēsoní

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founga fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu’u atú. ‘E lelei ke ke faka’aonga’i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongā ‘o e lēsoní.

1. “Kuó u ‘ofa ki he nofo’anga ‘o ho falé” (Saame 26:8)

‘Oku hā ‘i ha ngaahi saame lahi ‘a e ngaahi tāpuaki ‘oku tau ma’u mei he’etau ‘alu ki he temipalé mo nau fakamatala’i mai ‘a e ngaahi ongo’i ‘ofa mo fakafeta’i koe’uhí ko e temipalé. ‘E lelei ke ke kole ki ha ni’ihi ‘o e kalasí ke nau fakahā atu ‘a ‘enau ongo’i fakamālō koe’uhí ko e temipalé lolotonga ho’omou alea’i ‘a e ngaahi saame ko ‘ení:

Saame 24:3–4

Saame 26:6–8

Saame 27:1, 4–6

Saame 65:4

Saame 84

Saame 122

Saame 134

2. “Ko e Faka’ilonga Ma’ongo’onga ‘o ‘Etau Kau ki he Siasí”

Na’e pehē ‘e Palesiteni Hauati W. Hanitā: “‘Oku ou fakaafe’i ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí ke nau fakakaukau ki he fale temipale ‘o e ‘Eikí, ko ha faka’ilonga ma’ongo’onga ia ‘o ho’omou kau ki he Siasí. Ko e tefito’i faka’amu ia ‘a hoku lotó ke mo’ui taau mo fe’unga ‘a e toko taha Siasi kotoa pē ke ne hū ki he temipalé. ‘E fakahōifua ki he ‘Eikí ‘o kapau ‘e mo’ui taau mo fe’unga ‘a e toko taha matu’otu’a Siasi kotoa pē ke ne ma’u ha lekomeni temipale. Ko e ngaahi me’a ko ia kuo pau ke tau faí pea mo ‘oua na’a tau faí koe’uhí ka tau taau mo fe’unga ke ma’u ha lekomeni temipalé, ko e ngaahi me’a kotoa ia ‘oku nau fakapapau’i mai te tau hoko ko ha kakai fiefia fakafo’ituitui mo fakafāмили foki” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 8; or *Ensign*, Nov. 1994, 8).

- Te tau lava fēfē ‘o ngaohi ‘a e temipalé ke hoko ko ha “faka’ilonga ma’ongo’onga ‘o ‘etau kau ki he Siasí”? ‘E tokoni fēfē ha’atau fakakaukau peheni ki he temipalé ki he anga ‘o ‘etau vakai ki he mo’uí mo ‘etau fai mateaki ‘i he ngāue ‘a e ‘Eikí?

“Kapau Te u Mate Ai, Te u Mate Ai”

Lēsoni
45

Taniela 1; 3; 6; ‘Ēseta 3–5; 7–8

Taumu’á Ke tokoni’i e kalasí ke nau loto-to’a ke mo’ui ‘o fakatatau mo e ngaahi tu’unga ‘ulungaanga ‘o e ongoongoleleí.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. Taniela 1. Na’e fakafisi ‘a Taniela mo hono ngaahi kaume’á ke nau ‘uli’i honau sinó ‘aki ‘enau kai e me’akai ‘a e Tu’i ko Nepukanesá (1:1–16) Na’e tāpuaki’i ‘aki ‘e he ‘Eikí ‘a Taniela mo hono ngaahi kaume’á ha mo’ui lelei mo ha poto (1:17–21).
  - e. Taniela 3. Na’e fakafisi ‘a Seteleki, Mēsake mo ‘Apitenikō ke hū ki he ‘otua tamapua ‘a e Tu’i ko Nepukanesá (3:1–12). Na’e lī kinautolu ‘e he Tu’i ko Nepukanesá ki ha loto afi vela kakaha, pea na’e fakahaofi kinautolu ‘e he ‘Eikí mei he maté (3:13–30).
  - f. Taniela 6. Na’e fakaloto’i ‘e he kau tangata ‘a e Tu’i ko Talaiasí ‘a e tu’í ke ne fakamo’oni hingoa ki ha lao na’e pehē ai ‘e ‘ikai ngofua, ‘i ha ‘aho ‘e tolu-ngofulu, ke fai ha kole ki ha tangata pe ki ha ‘otua kehe ka ki he tu’í pē. (6:1–9). Neongo ‘a e lao ko ‘eni ‘a e tu’í, na’e kei lotu pē ‘a Taniela ia ki he ‘Otuá (6:10–13.) Ko e tautea leva na’e fai kia Tanielá, koe’uhi ko ‘ene tala-ngata’a ki he lao ko ‘eni, ko hono lī ia ki he ‘ana ‘o e fanga laioné (6:14–17). Na’e fekau mai ‘e he ‘Eikí ha ‘āngelo ke ne malu’i ‘a Taniela (6:18–23).
  - h. ‘Ēseta 3–5; 7–8. Na’e fakafisi ‘a Motekiai ke punou kia Hāmani (3:1–4). Na’e fakaloto’i ‘e Hāmani ‘a e Tu’i ko ‘Ahasiveló ke fokotu’u ha lao ke tāmata’i ‘a e kakai Siu kotoa pē ‘i he pule’angá (3:5–14). Na’e fanongo ‘a ‘Ēseta ‘i he palani ‘a Hāmani ke tāmata’i ‘a hono kakai peá ne ta’e manavahē na’a mole ‘ene mo’uí ‘aki ‘ene ‘alu ‘o kole tokoni ki he tu’í (4:1–17). Na’e tali lelei ‘e he tu’í ‘a ‘Ēseta peá ne tali ‘a ‘ene kole ke ha’u mo Hāmani ki ha kātoanga ‘e fai (5:1–8). Na’e fakahā ‘e ‘Ēseta ‘i he kātoangá ‘a e fa’ufa’u ‘a Hāmani ke tāmata’i ‘a e kakai Siú (7:1–6). Na’e tautau ‘e he tu’í ‘a Hāmani (7:7–10). Na’e faka’apa’apa ‘a e tu’í kia Motekiai peá ne tali ‘a e kole ‘a ‘Ēseta ke liliu e lao na’e fa’u ‘e Hāmaní (8:1–7).
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Taniela 5; ‘Ēseta 1–2; 6; 9–10.
3. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitiviti ke takiaki’i ‘aki e tokangá, kole ki ha toko ua mei he kalasí ke na teuteu mai ke fakamatala nounou pē ki ha taimi na’á na loto-lahi ai, pe ko ha taha ‘okú na ‘ilo’i, ke fakahā ha loto-to’a ke fai talangofua ki he ‘Eikí.
4. ‘E lelei ke ke faka’aonga’i ha ni’ihi ‘o e ngaahi fakatātā ko ‘ení ‘i he lēsoni ‘o kapau ‘e ma’u: Ko e Fakafisi ‘a Taniela ke Ne Kai ‘a e Me’akai mo Inu ‘a e Uaine ‘a e Tu’í (62094 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleleí* 114); Ko e Kau Tangata ‘e Toko Tolu ‘i he Fu’u Afi Kakahá (62093 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleleí* 116); pea mo Taniela ‘i he ‘Ana ‘o e Fanga Laioné (62096 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongoongoleleí* 117).

**Fokotu'u ki he
Founga Fai 'o
e Lēsoní**

'Ekitivitī ke Takiaki'i "E lelei ke ke faka'aonga'i 'a e 'ekitivitī ko 'ení (pe ko ha'o 'ekitivitī pē 'a'au) ke kamata 'aki e lēsoní.

Kole ki he toko ua na'e 'osi vahe ki aí ke na fakamatala nounou pē ki ha taimi na'á na fakahā ai 'a 'ena loto-to'á, pe ko ha taha pē 'okú na 'ilo'i, ke fai talangofua ki he 'Eikí.

Hili ha fakamatala 'a e toko ua ko 'ení, pea ke fakamatala ange leva 'oku lave 'a e lēsoni ko 'ení ki ha kakai 'e toko ono 'i he Fuakava Motu'á 'a ia na'a nau fakahā ha loto-to'a lahi 'i he'enu talangofua ki he 'Eikí.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

"I ho'o ako'i 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founga 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a kuo nau 'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. Na'e fakafisi 'a Taniela mo hono ngaahi kaungāme'a 'e toko tolú ke nau kai e me'akai 'a e Tu'i ko Nepukanesá; na'e tāpuaki'i 'aki kinautolu ha mo'ui lelei mo ha poto.

Ako'i mo alea'i 'a Taniela 1.

'I he kei si'i 'a Tanielá, na'e 'ave pōpula ia mei Selusalema ki Pāpilone. Na'e 'ave leva ia mo ha kau talavou Hepelū na'e fakapotopoto, 'a ia na'e kau ai hono ngaahi kaungāme'á ko Seteleki, Mēsake pea mo 'Apitenikō, 'o ako'i 'i he loto'ā 'o e Tu'i ko Nepukanesá.

- Ko e hā ha me'a na'e tala ange 'e Taniela mo hono ngaahi kaume'á 'i he taimi na'e 'oange ai kiate kinautolu 'a e me'akai 'a e Tu'í? (Vakai, Taniela 1:8–14.) Ko e hā ha ngaahi tāpuaki na'a nau ma'u ko 'enu talangofua ki he ngaahi fono 'a e 'Eikí 'o fekau'aki mo e mo'uí? (Vakai, Taniela 1:15, 17, 20.) 'Oku tatau fēfē 'a e ngaahi tāpuaki na'a nau ma'ú mo e ngaahi tala'ofa kuo fai mai 'e he 'Eikí kiate kitautolú 'o kapau te tau talangofua ki he Lea 'o e Potó? (Vakai, T&F 89:18–20.)

Na'e akonaki 'a 'Eletā Poiti K. Peekā 'o pehē: "Kuó u 'ilo'i eni. . .ko e tefito'i taumu'a mahu'inga 'e taha 'o e Lea 'o e Potó 'oku fekau'aki ia mo e fakahaá. 'Oku mau ako'i kiate kimoutolu talu pe mei he ho'omou kei ikí, ke mou faka'ehi'ehi mei hono faka'aonga'i 'o e tií, kofí, kava mālohí, tapaká, ngaahi fait-o'o kona tapú, pea mo ha toe fa'ahinga me'a pē 'e fakatu'utamaki ki ho'omou mo'uí. . .Kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ma'u ia 'e he mālohi 'o e ngaahi me'a ko 'ení 'o 'ikai ai ke ne kei lava 'o fakafanongo fakalelei mai ki he lea 'oku fai atú, 'e anga fēfē ai ha'anau lava ke ongo'i 'a e ngaahi ue'i 'a e laumālié 'i honau lotó? 'Oku mahu'inga mo'oni 'a e 'a e Lea 'o e Potó he ko e lao ki he mo'uí, ka 'oku mahu'inga fakalaumālie ange ia kiate kimoutolu 'i he'ene mahu'inga fakatu'asinó" ('i he Conference Report, Oct. 1979, 28–29; or *Ensign*, Nov. 1979, 20).

- Ko e hā ha me'a 'oku lava ke ako'i mai 'e he talanoa ko 'ení kiate kitautolu 'o felāve'i mo e me'a totonu ke tau fai 'i he taimi 'oku feinga'i ai kitautolu 'e ha

ni'ihi ke tau fai ha fa'ahinga me'a 'oku 'ikai totonu ke tau fai? (Vakai, Taniela 1:5, 8). Ko e hā ha ngaahi me'a 'oku hoko he ngaahi 'ahó ni 'oku fie ma'u ai ke tau loto-to'a ke talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí? Te tau fakatupu fēfē 'iate kitautolu 'a e loto-to'a ko ia 'oku fiema'ú ke tau lava 'o talangofua ai 'i he ngaahi taimi pehení?

2. Na'e fakahaofi 'e he 'Eikí 'a Seteleki, Mēsake, pea mo 'Apitenikō mei he mate he afi vela kakahá.

Ako'i mo alea'i 'a Taniela 3.

- Na'e fakamo'oni 'a e Tu'i ko Nepukanesá ki ha lao, ka 'i ai ha taha 'e 'ikai hū ki hono 'otua tamapuá, 'e lī ia ki ha loto afi vela kakahá (Taniela 3:1–6). Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Seteleki, Mēsake, mo 'Apitenikō 'i he'enau fanongo ki he lao ko 'ení? (Vakai, Taniela 3:12.) Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Nepukanesa 'i he'ene 'ilo'i na'e 'ikai ke nau hū ki hono 'otua tamapuá? (vakai, Taniela 3:13–15, 19–20.)
- Ko e hā ha lau 'a Seteleki, Mēsake, mo 'Apitenikō 'i hono fakamanamana'i 'e he tu'í 'e lī kinautolu ki ha loto afi vela kakahá? (Vakai, Taniela 3:16–18).

Na'e pehē 'e 'Eletā Nila A. Mekisuale: "'Oku 'ikai pehē 'e fakahaofi ma'u pē kitautolu mei he ngaahi faingata'a 'oku tau fetaulaki mo ia he mo'ui ní, ka 'e lava ke fakahaofi kitautolu mei he mate ta'engatá! Lolotonga iá, 'oku lava 'e he 'amanaki lelei 'oku tau ma'u ki hotau iku'angá 'o ngaohi kitautolu ke tau lea 'aki e ngaahi fo'i lea 'e fā ko ia na'e lea 'aki 'e he kau tangata loto-to'a 'e toko tolu ko 'ení 'i he ngaahi senituli lahi kuohilí. Na'a nau 'ilo'i kapau ko e finangalo ia 'o e 'Otuá, te Ne hanga 'o fakahaofi kinautolu mei he loto afi vela kakahá. Ka na'a nau lea 'o pehē, 'Pea kapau 'e 'ikai', te nau kei tui mo talangofua pē kiate Ia!" ('i he Conference Report, Oct. 1994, 45; or *Ensign*, Nov. 1994, 35).

- Ko e hā ha me'a 'e lava 'e he tali na'e fai 'e Seteleki, Mēsake, mo 'Apitenikō 'o ako'i mai fekau'aki mo e talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí? (Na'e kei fiemālie pē 'a Seteleki, Mēsake, mo 'Apitenikō ke nau talangofua ki he 'Eikí 'o tatau ai pē pe te Ne malu'i kinautolu pe 'ikai. 'Oku totonu ke 'oua na'a makatu'unga 'etau talangofuá 'i hano foaki mai pe ko hano ta'e foaki mai 'e he 'Eikí ha tāpuaki 'oku tau 'osi 'ilo'i te tau ma'u 'i ha taimi pau.) Ko e hā hono fakatu'utāmaki 'o e talangofua ki he 'Eikí koe'uhí pē ko 'etau 'amanaki atu te ne foaki mai ai ha tāpuaki ma'atautolú?
- Ko e hā ha me'a na'e hoko 'i he taimi na'e lī ai 'a Seteleki, Mēsake, mo 'Apitenikō ki he loto afi? (:Vakai, Taniela 3:21–27.) Ko hai na'e 'i he loto afi mo kinautolú? (Vakai, Taniela 3:25.) 'Oku tokoni'i fēfē kitautolu 'e he Fakamo'uí 'i he taimi 'oku tau kole tokoni ai kiate ia 'i hotau ngaahi faingata'a'ia?
- Ko e hā ha me'a na'e hoko kia Nepukanesa tupu mei he'ene mamata ki he tui na'e ma'u 'e Seteleki, Mēsake, mo 'Apitenikō? (Vakai, Taniela 3:28–30.) 'Oku uesia fēfē 'e he ngaahi me'a 'oku tau fai 'a e vakai mai 'a hotau ngaahi kaungā'apí ki he Siasí?

3. Na'e lotu pē 'a Taniela neongo 'a e lao na'e fokotu'u 'e he tu'í pea 'oku lī ia ki he 'ana 'o e fanga laioné. Na'e fekau mai 'e he 'Eikí ha 'āngelo ke malu'i 'a Taniela.

Ako'i mo alea'i 'a Taniela 6.

Na'e fetongi 'a e Tu'i ko Nepukanesá 'e hono foha ko Pelesasá. 'I he taimi na'e tām-ate'i ai 'a Pelesasá, "na'e fa'ao 'a e pule'angá 'e Talaiasi, ko e Mitiá" (Taniela 5:31), pea na'e 'ohake ai 'a Taniela ki ha tu'unga mā'olunga. (Fakatokanga'i ange ko Talaiasi ko e Mitiá, ko e tu'i kehe pē ia mei he Tu'i ko ia ko Talaiasi na'á ne pule ki he Pule'anga 'o Peasiá hili 'a e tu'i 'a Kōlesi 'a ia na'e kole ki ai 'a e kakai Siú lolotonga 'enau toe langa fo'ou 'a e tempalé. Vakai ki he tohi 'a 'Ēsela 4–6; lēsoní 47.

- Ko e hā hono 'uhinga na'e feinga ai e kau pule 'a e tu'í mo e kau pilinisi ke 'ilo ha kovi 'a Tanielá? (Vakai, Taniela 6:1–5. Na'a nau fua'a 'i he mu'omu'a ange ki he tu'í 'a Taniela 'iate kinautolú, pea na'e hoha'a honau lotó telia na'e hanga 'e tu'í 'o 'oange ha toe mafai 'oku lahi angé kiate ia.) Ko e hā ha lao na'e fakaloto-i 'e he kau tangatá ni e tu'í ke ne fakamo'oni ki aí? (Vakai, Taniela 6:6–9. Na'a nau 'ilo'i na'e lotu ma'u pē 'a Taniela, ko ia na'a nau fakaloto'i e Tu'i ko Talaiasi ke ne fakamo'oni hingoa ki ha lao na'e pehē, 'i he 'aho 'e 30, 'e fai 'a e hū kotoa pē kiate ia 'o 'ikai ki ha toe tangata kehe pe ki he 'Otuá. Ko kinautolu na'e talangata'a ki he laó 'e lí kinautolu ki he 'ana 'o e fanga laioné.)
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Taniela hili 'ene 'ilo'i 'a e lao kuo fokotu'u 'e he tu'í? (Vakai, Taniela 6:10.) Ko e hā ha me'a 'e lava ke tau ako meia Taniela 'o kau ki hono mahu'inga 'o e lotú? (Na'e pehē fau hono mahu'inga 'o e lotú kia Taniela na'á ne kei lotu hokohoko atu pē neongo na'e fakatu'utamaki 'eni ki he'ene mo'uí.) Fakaafe'i e kalasi ke nau fakakaukau loto ange pē ko e hā hono mahu'inga kiate kinautolu 'a 'etau lotu ki he'etau Tamai Hēvaní.
- Ko e hā ha ongo na'e ma'u 'e Talaiasi 'i hono fakahā atu kiate ia 'e he'ene kau tangatá na'a nau mamata kia Taniela 'okú ne lotú? (Vakai, Taniela 6:12–15.) Na'e fakahā fēfē 'e he tu'i 'a 'ene tui ki he 'Otuá? (Vakai, Taniela 6:16, 18.)
- Na'e tāpuekina fēfē 'a Taniela 'e he 'Otuá 'i he 'ana 'o e fanga laioné? (Vakai, Taniela 6:19–23.) Ko e hā ha lelei na'e hoko ki he Tu'i ko Talaiasi mo e kakai 'o hono pule'angá ko e tupu mei he tui mo e loto-to'a na'e ma'u 'e Tanielá? (Vakai, Taniela 6:24–28).

Na'e pehē 'e 'Eletā L. Tomu Peuli: " Na'e 'ikai ngata pē 'i he lelei ki he tu'í 'a e ngāue na'e fai 'e Tanielá, ka koe'uhí ko ko 'ene tui ki he 'Eikí, na'e afuhia ai 'a e fu'u pule'angá kotoa. Na'e 'ave 'e he tu'í ha fanongonongo ke lotu 'a e kakai kotoa 'o e pule'angá ki he 'Otua mo'oni mo mo'ui pē 'e Tahá 'a ia 'oku hū ki ai 'a Tanielá. Hono 'ikai lahi e mālohi 'o e ngāue 'a e tangata anga-mā'oni'oni 'e toko tahá, 'o lava ke afuhia atu ai ha fu'u kakai tokolahi, lolotonga 'a 'ene ngāue 'i he 'māmani' na'á ne mo'ui aí! 'E 'aonga lahi 'a 'etau ngaahi ngāué 'o kapau te tau kei hokohoko ngāue fakafo'ituitui atu ai pē 'i he 'māmani' 'oku tau mo'ui aí!" ('i he Conference Report, Apr. 1988, 16; or *Ensign*, May 1988, 15).

4. Na'e 'ikai manavahē 'a 'Ēseta ke mole 'ene mo'uí kae fakahaofi 'a hono kakai

Ako'i mo alea'i 'a e tohi 'Ēseta 3–5; 7–8.

Ko ha fefine Siu 'a 'Ēseta na'e mo'ui hili ha taimi nounou mei he taimi na'e mo'ui ai 'a Tanielá. 'I he pekia 'a e ongo mātu'a 'a 'Ēsetá, na'e hanga leva 'e he'ene fa'e-tangatá ko Motekiai 'o tauhi ia. Na'e fu'u faka'ofa'ofa 'aupito 'a 'Ēseta pea na'e faka'ofa'ofa'ia 'a 'Ahasivelo, ko e tu'i 'o Peasia mo Mitiá, 'iate ia ko ia na'á ne fakanofa ia ke hoko ko hono kuini.

- Na'e fakanofu 'e he tu'i ko 'Ahasiveló 'a Hāmani ke hoko ko 'ene tangata pule mā'olunga tahá ('Ēseta 3:1). Na'e fakahā fēfē 'e Motekiai 'a 'ene loto-to'á 'i he taimi na'e fekau ai 'e he tu'í ke ne punou mo ha kau tamaio'eiki kehe kia Hāmaní? (Vakai, 'Ēseta 3:2–4.) Ko e hā e me'a na'e fai 'e Hāmaní? (Vakai, 'Ēseta 3:5–14. Na'á ne fu'u 'ita 'aupito pea ne fakaloto'i e tu'í ke ne tu'utu'uni ke tāmata'e'i "'a e kakai 'e taha"—'a e kakai Siu kotoa pē 'i he pule'angá.)
- 'I he fanongo 'a 'Ēseta ki he mamahi 'a e kakai Siú, na'á ne fekau ha talafekau kia Motekiai ke 'ilo'i 'a e me'a na'e hokó ('Ēseta 4:1–6). Ko e hā e me'a na'e kole 'e Motekiai kia 'Ēsetá? (Vakai, 'Ēseta 4:7–9.) Ko e hā hono 'uhinga na'e fakatu'utamaki ai kia 'Ēseta ke ne 'alu 'o lea ki he tu'í? (Vakai, 'Ēseta 4:10–11. 'Oku fakangofua 'e he laó 'a e tu'í ke tāmata'e'i ha taha pē 'e 'alu ki hono 'aó ta'e ma'u ha ngofuá.)
- Ko e hā ha fekau na'e 'ave 'e Motekiai kia 'Ēseta 'i he'ene 'ilo'i 'ene manavahē ke 'alu ki he tu'í? (Vakai, 'Ēseta 4:13–14.) 'Oku mou pehē ko e hā e ongo na'e ma'u 'e 'Ēseta 'i he'ene fakakaukau atu mahalo na'e "hoko ai ka ki he pule'angá koe'uhí ko ha 'uhinga peheni"? ('Ēseta 4:14.) 'E fēfē ha'atau 'ilo'i fakapapau 'oku 'i ai ha taumu'a 'o 'etau mo'uí? 'E tokoni'i fēfē kitautolu 'e he'etau 'ilo ko 'ení?
- Ko e hā ha kole 'a 'Ēseta ki he'ene kau fefiné mo e kakai Siu 'i he fonuá 'i he'ene teuteu ko ia ke 'alu atu ki he tu'í? (Vakai, 'Ēseta 4:16.) 'E tokoni'i fēfē nai kitautolu 'e he 'aukai mo e ngaahi lotu 'oku fai fakataha 'e ha kakai?
- Na'e fakahā 'e 'Ēseta 'a e 'uhinga 'o 'ene 'alu ki he tu'í, pea ne pehē, "Pea kapau te u mate ai, te u mate ai" ('Ēseta 4:16). Na'e tatau fēfē 'a e lea ko 'eni 'a 'Ēsetá mo e lea na'e fai 'e Seteleki, Mēsake mo 'Apitenikō ki mu'a pea toki lī kinautolu ki he afi vela kakahá? (Vakai, Taniela 3:17–18.) Na'e fakahā fēfē 'e he lea ko 'eni 'a 'Ēsetá 'a 'ene 'ofa mateaki 'i hono kakai pea ki he 'Otuá?
- 'I he 'alu atu 'a 'Ēseta ki he tu'í, na'e hōifua kiate ia 'a e tu'í mo ne folofola ange te ne foaki kiate ia ha fa'ahinga me'a pē te ne kole ('Ēseta 5:1–3). Na'á ne fakaafe'i e tu'í mo Hāmani ki ha katoanga te ne teuteu ('Ēseta, 5:4–8). Ko e hā ha me'a na'e kole 'e 'Ēseta ki he tu'í 'i he 'aho hono ua 'o e katoangá? (Vakai, 'Ēseta 7:3–4.) Ko e hā e me'a na'e fai 'e he tu'í 'i he taimi na'á ne 'ilo'i ai ko e kakai Siú na'e fa'ufa'u 'e Hāmani ke faka'auhá? (Vakai, 'Ēseta 7:5–10.)
- Na'e tautau 'a Hāmani, ka kuo 'osi fanongonongo holo foki 'i he pule'angá hono kotoa 'a e lao ko ia ke tāmata'e'i 'a e kakai Siu kotoa pē. Ko e hā ha me'a na'e kole 'e 'Ēseta ki he tu'í ke ne fai? (Vakai, 'Ēseta 8:5–6.) Ko e hā ha ngaahi tāpuaki na'e ma'u 'e he kakai Siú koe'uhí ko e loto-to'a mo e tui 'a 'Ēsetá? Ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuó ke ma'u koe'uhí ko ha loto-to'a mo ha tui 'a ha ni'ihi kehe?
- Ko e hā ha ngaahi faingata'a 'oku tau fehangahangai mo ia he 'ahó ni 'oku fie ma'u ki ai ha tui hangē ko e tui na'e ma'u 'e 'Ēsetá? Ko e hā ha ngaahi tāpuaki te tau ma'u 'i he'etau feinga ke fai e me'a 'oku totonú neongo 'oku tau fehangahangai mo ha ngaahi faingata'a lahi?

Faka'osí

Fai ha'o fakamo'oni 'e tāpuaki'i kitautolu 'e he 'Eiki 'o kapau te tau loto-to'a ke malu'i 'a e mo'oní. Poupou'i e kalasí ke nau muimui ki he ngaahi sīpinga na'e hā meia Taniela, Seteleki, Mēsake, 'Apitenikō, 'Ēseta, pea mo Motekiai.

**Ngaahi Fakakaukau
ke Fakalahi ki hono
Ako'i e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founga fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu‘u atu. ‘E lelei ke ke faka‘aonga‘i ha fakakaukau e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. Ko e tumutumu ‘o e ngaahi tāpuaki ‘o e talangofua ‘i he loto-to‘á

- Ko e hā ha me‘a na‘e tatau ai ‘a Taniela, Seteleki, Mēsake, ‘Apitenikō, ‘Ēseta, pea mo Motekiai? (Na‘a nau loto tō‘a kotoa pē ke fai ‘a ia na‘e totonú, neongo na‘e fakatu‘utamaki ia ki he‘enau ngaahi mo‘uí.) Ko e hā ha ngaahi me‘a na‘e hoko kiate koe ‘o pau ai ke ke fili pe te ke taukapo‘i pe ‘ikai ‘a e me‘a na‘á ke ‘ilo‘i na‘e totonú?

Fai ha‘o fakamo‘oni kapau te tau feinga ke tauhi e ngaahi fekaú, ‘e tāpuaki‘i kitautolu ‘e he ‘Eikí. Ka neongo ia, ‘oku ‘ikai ke tau fa‘a sio ki he ngaahi tāpuaki ‘oku tau ma‘u ‘i he taimi pē ko íá. ‘E lelei ke mou lau ki ha ngaahi faingata‘a na‘e kātaki‘i ‘e he kakai ko ‘ení ke fakatāta‘i ‘aki ‘eni:

- a. Na‘e toki lava pē ke ma‘u ha fānau ‘a Sela ‘i hono ta‘u 90 (Sēnesi 17:15–17; 21:1–2).
  - e. Na‘e fakatau ‘a Siosefa ‘e hono ngaahi ta‘oketé pea tuku pōpula ia kimui mai koe‘uhí ko ha hia na‘e ‘ikai ke ne fai (Sēnesi 37:27–28; 39:7–20).
  - f. Na‘e lavaki‘i e Fakamo‘uí ‘e hono kaume‘a pē, na‘e fakamaau‘i fakalao ia, pea na‘e tutuki ki he ‘akaú (Sione 18–19).
  - h. Na‘e haha ‘e he ongo ta‘okete ‘o Nifai ‘a Nifai peá na ha‘i ‘aki ia ha afo (1 Nifai 3:28; 18:10–11).
  - i. Na‘e fakamālohi‘i a ‘Alamā mo ‘Amuleki ke na sio kae tutu ‘a e kakai fefiné mo e fānau íkí koe‘uhí ko ‘enau tuí (‘Alamā 14:8–11).
  - k. Na‘e tuku pōpula ‘a Siosefa Sāmita pea fakapoongi (T&F 135).
- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na‘e tuku ai pē ‘e he ‘Eikí ke faingata‘a‘-ia peheni ‘a e kakai ko‘ení? ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na‘a nau lava ai ke kātaki‘i ‘a e ngaahi faingata‘a ko ‘ení? Ko e hā ha me‘a ‘oku lava ke tau ako mei he me‘a na‘a nau fai?

2. Ko hono taukapo‘i e mo‘oní

Tuku ki he kalasí ke nau faiva‘i ha fa‘ahinga me‘a ‘a ia ‘e fie ma‘u ai ke nau taukapo‘i ‘a e me‘a oku nau ‘ilo‘i ‘oku totonú. Fakakaukau ki ha fa‘ahinga me‘a ‘e ala hoko ki he kalasí. Mahalo pē ‘e ‘aonga ‘a e ngaahi fokotu‘u ko ‘ení:

- a. ‘Oku lau‘i ‘e hao kaume‘a ha toko taha kehe pea ‘okú ne faka‘ai‘ai koe ke ke fai mo e me‘a tatau.
- e. ‘Oku fokotu‘u atu ‘e ha taha kiate koe ke ke fanongo ki ha fa‘ahinga fasi ‘okú ke ‘ilo ‘oku ta‘e fe‘unga.
- f. ‘Oku kole atu ha taha ke mo ō ki ha falekai totongi he ‘aho Sāpaté hili ‘a e lotú.
- h. ‘Oku ‘oatu ‘e ha taha ha kava mālohi pe ha fa‘ahinga me‘a tatau mo ia ‘oku fepaki mo e Lea ‘o e Potó.

“Ha Pule’anga, ‘a ia ‘e ‘Ikai ‘Auhá ‘o Lauikuonga”

Lēsoni
46

Taniela 2

Taumu’á Ke fakamālohia e ngaahi fakamo’oni ‘a e kalasí fekau’aki mo e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí, mo pou pou’i kinautolu ke nau tokoni ki hono langa hake ‘o e pule’anga ‘o e ‘Otuá ‘i he māmaní.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. Taniela 2:1–23. ‘Oku misi ‘a e Tu’i ko Nepukanesá pea ne fekau ‘ene kau tangata potó ke nau faka’uhinga’i ‘a e misí (2:1–13). ‘Oku lotu ‘a Taniela mo hono ngaahi kaume’á pea ‘oku fakahā kiate ia ‘e he ‘Otuá ‘a e misí mo hono faka’uhingá (2:14–23).
  - e. Taniela 2:24–49. ‘Oku fakahā ‘e Taniela ‘oku tala mai ‘e he misi ‘a e Tu’i ko Nepukanesá, ‘e tu’u pea ‘e tō ‘a e ngaahi pule’anga mālohi ‘o e māmaní, mo e ikuna ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otuá ‘i hono kotoa ‘o e ngaahi pule’anga kehé kotoa pē.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 65.
3. Fakaafe’i ha toko ua pe toko tolu mei he kalasí ke nau teuteu mai ke fai ha’anau ngaahi fakamo’oni ‘o kau ki hono mo’oni ‘o e Siasí.
4. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivitī ke takiaki’i ‘aki e tokangá pea ke tā ‘a e saati ‘i he peesi hoko maí ‘i ha la’ipepa lahi pe ‘i he palakipoé ki mu’a pea toki kamata e kalasí.
5. Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ‘a e fakatātā ‘o e “Misi ‘a Nepukanesá” (vakai, peesi 263), pea ke ke tā ia ‘i ha la’ipepa lahi pe ‘i he palakipoé ki mu’a pea toki kamata ‘a e kalasí. ‘Oua na’á ke tohi’i e hingoa ‘o e ngaahi pule’angá kae ‘oua kuo mou ‘osi alea’i ‘a e fakatātaá ‘i he kalasí.
6. Kapau ‘oku ma’u ‘a e fakatātā Ko Hono Fakamatala’i ‘e Taniela ‘a e Misi ‘a Nepukanesá (62531 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongongoleléi* 115). pea ‘e lava pē ke ke faka’aonga’i ia lolotonga ‘a e lēsoní

**Fokotu’u ki he
Founga Fai ‘o
e Lēsoní**

‘Ekitivitī ke Takiaki’i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka’aonga’i ‘a e ‘ekitivitī ko ‘ení (pe ko ha’o ‘ekitivitī pē ‘a’au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Taki e tokanga ‘a e kalasí ki he saati kuo ‘osi tā ‘i he la’ipepá pe ‘i he palakipoé:

	6 'Epeleli 1830	1880	1930	1980	1995	2000
	6	133,628	670,017	4,639,822	9,340,898	11,000,000 tupu
	1	10	16	44	88	100
	0	23	104	1,218	2,150	2,581
	0	10	30	188	307	334
	0	1	7	19	47	102

- 'Oku mou pehē ko e hā 'oku fakafongā'i 'e he ngaahi mata'ifika ko 'ení?

Tuku ha ngaahi miniti si'i ke fai ai ha tali 'a e kalasí ki he fehu'i ko 'ení. Hili iá pea fakafonu leva 'a e saati 'oku hā atu 'i laló:

	6 'Epeleli 1830	1880	1930	1980	1995	2000
Kāingalotu 'o e Siasí	6	133,628	670,017	4,639,822	9,340,898	11,000,000 tupu
Ngaahi lea kuo paaki ai 'a e Tohi 'a Molomoná	1	10	16	44	88	100
Ngaahi site- ikí	0	23	104	1,218	2,150	2,581
Ngaahi Misioná	0	10	30	188	307	334
Ngaahi temipale 'oku lolo- tonga ngāué	0	1	7	19	47	102

('Oku lava ke ma'u 'a e ngaahi fiká 'i he Lipooti Tohi-kakaí 'i he Tūhulu 'o Siulai 'o e ta'u ní. 'E lava pē ke ke toe tānaki atu ha kolomu 'e taha ki he sātí ke fakakakato ki ai 'a e ngaahi fiká).

Fakaafe'i e kalasí ke nau fakamatala ki he tupu 'a e Siasí. Tala ange 'oku fakamatala 'a e lēsoní ko 'ení kia Taniela, ko ha palōfita he kuonga mu'á na'á ne tomu'a fakahā pē 'a e ikuna 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní—'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Ma'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Alea'i 'o e Folofolá
mo hono Fakahokó

"I ho'o ako'i 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. Na'e ma'u 'e Taniela ha fakahā 'okú ne mamata ai ki he misí 'a e Tu'i ko Nepukanesá mo hono faka'uhinga'i.

Ako'i mo alea'i 'a e tohi 'a Taniela 2:1–23.

Na'e misí 'a e Tu'i ko Nepukanesá he pō 'e taha pea na'á ne loto hoha'a ki ai. Na'á ne sivi'i 'ene kau tangata fale'i 'aki 'ene tala ange kuo ngalo 'a e misí 'iate ia pea ne fekau ke nau fakahā ange pe ko e hā 'ene misí mo nau faka'uhinga'i ia. (Taniela 2:2–5. Na'e tu'utu'uni 'e Nepukanesa ke tāmata'i kotoa 'a e kau tangata poto 'i Pāpiloné, kau ai 'a Taniela mo hono ngaahi kaume'á koe'uhí ko e 'ikai ke nau lava 'o faka'uhinga'i e misí (Taniela 2:10–13).

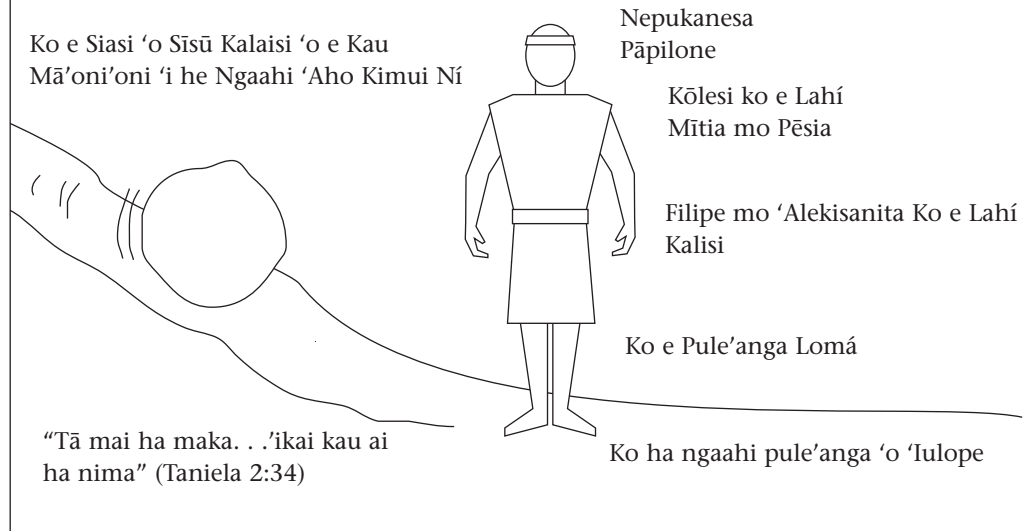
- Na'e teuteu fēfē 'a Taniela ke ne faka'uhinga'i e misí 'a e tu'í? (Vakai, Taniela 2:17–18. Na'á ne kole ki hono ngaahi kaume'á ke nau lotu mo ia.) Kuo tokoni'i fēfē nai koe 'e he ngaahi lotu 'a e kau mēmipa 'o ha fāmilí pe ko hao ngaahi kaume'á?
- Na'e tali fēfē mai 'a e lotu 'a Taniela mo hono ngaahi kaume'á? (Vakai, Taniela 2:19, 27–28.) Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Taniela 'i he taimi pē ko ia na'á ne mamata ai ki he misí 'a e tu'í? (Vakai, Taniela 2:20–23.) Ko e hā ha me'a na'e fakahā mai 'e he ngaahi lea na'á ne lea'akí 'o kau ki he ongo 'okú ne mau ki he 'Otuá? Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau fakahā 'a 'etau fakamālō ki he 'Eikí? Te tau lava fēfē ke fakahā 'a 'etau fakamāloó kiate ia?
- Fakafehoanaki ange 'a e feitu'u na'e kole tokoni ki ai 'a Taniela pea mo Nepukanesá 'i he taimi na'á na fekumi ai ke ma'u ha ngaahi tali ki ha ngaahi fehu'i. (Vakai, Taniela 2:2, 19–23, 28.) Ko e hā ha ngaahi ma'u'anga tokoni ta'e pau 'oku fa'a kumi tokoni mei ai 'a e kakaí he 'ahó ni 'i he taimi 'oku nau fie ma'u ai ha tokoni ki hono tali 'o e ngaahi fehu'i faingata'á" Ko e hā ha me'a 'okú ne ta'ofi ha kakai tokolahi mei he'enu fekumi ki he tokoni 'a e 'Otuá 'i he ngaahi taimi pehení?

2. Na'e fakamatala'i 'e Taniela mo ne faka'uhinga'i e misí 'a Nepukanesá

Ako'i mo alea'i 'a e tohi 'a Taniela 2:24–49.

- Na'e fakamatala'i fēfē 'e Taniela 'a e me'a fakatātā lahi ko ia na'e mamata ki ai 'a e tu'í 'i he'ene misí? (Vakai, Taniela 2:31–33. Mou toe vakai ki he fakatātā Ko Hono Faka'uhinga'i 'e Taniela 'a e Misi 'a Nepukanesá pe ki he fakatātā hangē ko ia 'i laló 'a ia kuó ke 'osi taá.)

Ko e Misi 'a Nepukanesá (Taniela 2:31–45)

- Ko e hā ha ngaahi me'a na'e fakafongga'i 'e he ngaahi konga kehekehe 'o e fakatātaá? (Vakai, Taniela 2:36–43. 'Oku fakafongga'i 'e he ngaahi kongo-kongá ha ngaahi pule'anga kehekehe te nau hoko ko ha ngaahi pule'anga mālohi 'o māmani.)

Hiki 'a e hingoa 'o e ngaahi pule'angá 'i he fakatātaá lolotonga ho'omou fakamanatu 'a e ngaahi faka'uHINGA ko 'eni na'e 'omai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló:

- Na'e fakafongga'i 'e he 'ulu na'e ngaohi mei he palasá 'a Nepukanesa mo hono pule'anga ko Pāpiloné.
  - Na'e fakafongga'i 'e he fatafatá mo e nima 'o e silivá 'a Kōlesi pea mo hono pule'anga ko Mítia mo Peasiá.
  - Na'e fakafongga'i 'e he keté mo e alanga palasá 'a Filipe mo 'Aleksanita pea mo e pule'anga Kalikí pe Mesetōniá.
  - Ko e va'e ukameá na'á ne fakafongga'i 'e ia 'a e Pule'anga Lomá.
  - Ko e va'e 'o e ukamea mo e 'umeá na'á ne fakafongga'i 'e ia 'a e ngaahi pule'anga 'Iulopé. ('i he Conference Report, Apr. 1976, 10; or *Ensign*, May 1976, 8).
- Ko e hā ha me'a na'á ne faka'auha 'a e fakatātā na'á ne fakafongga'i 'a e ngaahi pule'anga 'o māmani 'i he misi 'a Nepukanesá? (Vakai, Taniela 2:34–35.) Ko e hā ha me'a na'e fakafongga'i 'e he "maka. . .na'e tā 'ikai kau ai ha nimá"? (Vakai, Taniela 2:44–45; T&F 65:2.)

Na'e akonaki 'e Palesiteni Kimipolo 'o pehē: "Na'e toe fakafoki mai 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he 1830. . .Ko ha pule'anga 'eni kuo fokotu'u 'e he 'Otua 'o e langí 'a ia 'e 'ikai 'aupito faka'auha pe liliu ia, ko e maka ia na'e tā mei he mo'ungá ta'e kau ai ha nima 'a ia

te ne hoko ko ha mo'unga lahi pea te ne fakafonu 'e ia 'a e māmaní hono kotoa" ('i he Conference Report, Apr. 1976, 10; or *Ensign*, May 1976, 8–9).

- Ko e hā ha kikite 'a Taniela fekau'aki mo e Siasí 'i he ngaahi 'aho faka'osí? (Vakai, Taniela 2:34–35, 44.)

'E lelei ke ke hiki 'a e ngaahi kikite ko 'ení 'i he palakipoé. Na'e kikite 'a Taniela 'o pehē ko e Siasí 'e:

a. "Tā ta'e kau ai ha nima" (Taniela 2:34).

e. Hoko ia "ko e fu'u mo'unga 'o ne fakafonu 'a māmaní kotoa pē" (Taniela 2:35).

f. "'E 'ikai 'auha ia 'o lauikuonga" (Taniela 2:44).

h. "'Ikai tuku [foaki] ki ha kakai kehe" (Taniela 2:44).

i. "Faka'auha ['e ia] 'a e ngaahi pule'angá kotoa pē" (Taniela 2:44).

k. "Tu'u ma'u ia 'o ta'e ngata" (Taniela 2:44).

- Na'e 'uhinga ki he hā 'a e pehē 'e "tā ['a e maká] ta'e kau ai ha nima"? (Vakai, Taniela 2:34. 'E 'ikai ko ha maka ia 'e tā 'e he tangatá.) 'Oku anga fēfē hono fakatatau 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí ki ha maka na'e tā ta'e kau ai ha nimá?

Na'e pehē 'e 'Eletā Siosefa B. Uefilini: "Ko e 'ulu ki he Siasí ko 'ení ko hotau 'Eikí mo hotau Fakamo'uí, pea 'okú ne tataki ia 'o fakafonu 'i he'ene kau tamaio'eikí. Ko e siasí mo'oni 'ení 'o e 'Eikí; 'oku 'ikai ko ha siasí ia 'o ha tangata" ('i he Conference Report, Oct. 1993, 4; *Ensign*, Nov. 1993, 5).

- 'Oku fakahoko fēfē 'i he 'ahó ni 'a e kikite ko ia 'a Taniela 'e hanga 'e he Siasí 'o "fakafonu 'a māmaní kotoa pē" pea "'ikai 'auha 'o lauikuonga?" (Mahalo 'e lelei ke ke toe lave ki he saati hono uá 'i 'ekitivití ke takiaki'i 'aki e tokangá.)

Na'e fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ha'ane fakamo'oni 'o ne pehē: "'Oku mo'oni 'a e Siasí ko 'ení. Te ne matu'uaki 'e ia ha fa'ahinga matangi pē 'oku fa'aki ki aí. 'E tolonga ia 'o fuoloa ange 'i he toko taha kotoa pē 'oku manuki

ki aí. Na'e fokotu'u ia 'e he 'Otuá ko 'etau Tamai Ta'engatá ke tāpuekina ai 'a Hono ngaahi fohá mo Hono ngaahi 'ofefiné 'i he ngaahi to'u tangata kotoa pē. 'Oku fakahuafa 'aki ia 'a e huafa 'o Ia 'oku taki ki aí, 'a e 'Eikí ko Sīsū Kalaisí, ko e Fakamo'ui 'o e māmaní. 'Oku pule'i pea 'oku ngāue ia 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. 'Okú ne 'oatu 'e ia ki he māmaní ha toe fakamo'oni 'e taha ko e 'Eikí ko e 'Otuá ia. 'E hoku ngaahi kaume'a, mou faivelenga. Mou tu'u ma'u. Mou mateaki'i 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'a e 'Otuá 'a ia kuo 'osi fakahā mai 'i he kuonga faka'osí ni" ("Keep The Faith, *Ensign*, Sept. 1985, 6).

- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke tau kau ai 'i hono langa hake 'o e pule'anga 'o e 'Otuá 'i hotau ngaahi 'apí, 'i hotau ngaahi koló, pea 'i he māmaní hono kotoa?

Fakaafe'i 'a kinautolu na'e 'osi vahe ki aí ke fai ha'anau ngaahi fakamo'oni nou-nou pē ki hono mo'oni 'o e Siasí.

Taumu’á

Ke poupou’i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau tokoni ‘i hono langa ‘o Saioné pea ke nau fakahā ‘a e ‘ofa faka-Kalaisí kiate kinautolu ‘oku nau fakafepaki ki he ngāue ‘a e ‘Eikí.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení:
  - a. ‘Ēsela 1–6. Na’e mamata ‘a e Tu’i ko Kōlesí ki he hā hono hingoá ‘i he ngaahi kikite ‘a ‘Isaiá pea na’e fonu ‘a hono lotó ‘i he holi ke fakahoko e finangalo ‘o e ‘Eikí. Na’á ne fakatau’ataina’i ‘a e kakai Siu na’e ‘ave pōpula ki Pāpiloné pea ne fakaafe’i kinautolu ke nau foki ki Selusalema ‘o toe langa fo’ou ‘a e temipalé (‘Ēsela 2–3). Na’e kole ‘e he kakai Samēliá ke nau tokoni ki he ngāue ‘i he temipalé pea ‘oku ‘ikai tali, na’a nau feinga ke ta’ofi ‘a e ngāué; ‘oku tu’u ‘a e langá (‘Ēsela 4). Na’e kole ‘a e palōfita ko Hakeai mo Sākalaia ki he kakai Siú ke faka’osi hono langa ‘o e temipalé; na’e kei hoko atu pē ‘a e fakafepaki ‘a e kakai Samēliá (‘Ēsela 5; vakai foki, Hakeai 1). Na’e fakafo’ou ‘e he Tu’i ko Talaiasi ‘a e lao ‘a Kōlesé ke toe langa fo’ou e temipalé, na’e ‘osi hono langá pea fakatapui ‘i he ta’u 515 B.C. nai (‘Ēsela 6).
  - e. ‘Ēsela 7–8. Hili ha ta’u ‘e nimangofulu tupu mei hono fakatapui ‘o e temipalé na’e ma’u ‘e ‘Ēsela ha ngofua mei he Tu’i ‘o Pēsié, ko ‘Atakisekisi, ke ne toe fakafoki atu ha kakai Siu ki Selusalema. Na’e ‘aukai mo lotu ‘a ‘Ēsela mo hono kakaí, pea na’e malu’i kinautolu ‘e he ‘Eikí ‘i he’enu fonongá.
  - f. Nehemaia 1–2; 4; 6. ‘I he fanongo ‘a Nehemaia “‘oku tu’utāmaki lahi mo ongo kovi lahi” ‘a e kakai Siu na’a nau foki ki Selūsalemá, na’á ne ma’u ha ngofua mei he Tu’i ko ‘Atakisekisi ke ne ‘alu ki Selusalema ‘o toe langa fo’ou hake ‘a hono ngaahi ‘aá (Nehemaia 1–2). Na’e feinga ‘a e ngaahi fili ‘o e kakai Siú ke ta’ofi kinautolu mei hono toe langa ‘o e ‘aá. Na’e malu’i ‘e Nehemaia ‘a e kau tangata ngāué mo tokanga’i hono fai ‘o e ngāué kae ‘oua kuo ‘osi. (Nehemaia 4:6).
  - h. Nehemaia 8. Hili pē hono toe langa fo’ou hake ‘o e ngaahi ‘ā takai ‘o Selūsalemá, na’e lau ‘e ‘Ēsela ‘a e folofolá ki he kakaí. ‘I he fanongo ‘a e kakaí ki he ngaahi lea ‘o e fonó, na’a nau tangi pea nau loto ke talangofua ki ai.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Hakeai 1.
3. ‘E lelei kapau te ke fakaafe’i ha taha he kalasí ke ne teuteu mai ke fakamatala’i fakanounou ‘a e fakamatala fakahisitōlia ‘oku ‘oatu ‘i he kamata’anga ‘o e ‘uluaki fakamatala fakafolofolá.
4. Kapau ‘e ma’u ‘a e fakatātā Ko e Temipale Na’e Ngāue’aki ‘i Ono’ahó pea ke faka’aonga’i he lēsoni (62300 900; *Ngaahi Fakatātā ‘o e Ongongoleléi* 118).

**Fokotu‘u ki he
Founga Fai ‘o
e Lēsoní**

‘Ekitivitī ke Takiaki‘i
‘Aki e Tokangá

“E lelei ke ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivitī ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘ekitivitī pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Fekau ha taha he kalasí ke ne lau ‘a e lea ko ‘eni na‘e fai ‘e ‘Eletā Tāleni H. ‘Oakesí: “Te tau. . .ma‘u ha kupu‘i folofola ‘a ia na‘e lea ‘aki ‘i ha ‘uhinga matu‘aki kehe pea ‘i ha kuonga kehe ‘aupito pē ia, ka ‘oku hanga ‘e he Laumālie Ma‘oni‘oní ‘o fulihi ia pea fakahoko mai ko ha pōpoaki fakafo‘ituitui ma‘atautolu ‘i he ‘ahó ni. . .kapau te tau fekumi ke tau hanga ‘o fakatatau ‘a e folofolá ki he ngaahi me‘a ‘oku hoko kiate kিতautolú, “koe‘uhí ke ‘aonga mo tau poto ai”, ‘e faka‘aonga‘i leva ia ‘e he‘etau Tamai ‘ofa ‘i he langí ke tāpuaki‘i fakafo‘ituitui ‘aki kিতautolu” (*Study The Scriptures*, fakataha lotu na‘e fai ‘i he Tāpanekale ‘i Sōleki Siti, 24 Nov. 1985.)

- Kuo ‘i ai ha taimi kuó ke lau hifo e folofola pea ke ongo‘i ‘oku lea fakahanga-tonu hake pē ‘a e veesi folofola ko iá kiate koe? (Fakaafe‘i e kalasí ke nau fakamatala ki ha me‘a pehē na‘e hoko kiate kিতautolu.) Kuo tokoni‘i fēfē nai koe ‘e he folofolá ke ke ma‘u ha fakahinohino pau ki ho‘o mo‘uí?

Tala ange ko e ngaahi me‘a kotoa ko ia ‘oku lau ki ai e lēsoní na‘e kamata ia ‘e ha tangata na‘á ne ma‘u ha kupu‘i folofola ‘a ia na‘e hiki ia ‘i ha ta‘u ‘e 150 kimu‘a pea toki fānau‘i mai iá—ko hono mo‘oní, na‘e hā pē ‘a hono hingoá ‘i he veesi folofola ko ‘ení.

Alea‘i ‘o e Folofolá
mo hono Fakahokó

“I ho‘o ako‘i ‘o e ngaahi potu folofola ko ‘ení, mou alea‘i ha founga ‘e faka‘aonga‘i ai kিতautolu ‘i he mo‘ui faka‘ahó. Fakalotolahi‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me‘a ne nau a‘usia ‘a ia ne felāve‘i mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni fakafolofolá.

**1. Na‘e fakangofua ‘e he Tu‘i ko Kōlesí ‘a e kakai Siú ke nau foki ki
Selusalema ‘o toe langa fo‘ou e tempalé,**

Ako‘i mo alea‘i ‘a e tohi ‘a ‘Ēsela 1—6.

Hanga ‘o fakamatala‘i fakanounou (pe tuku ke fai ‘e ha taha na‘e ‘osi vahe ki aí) ‘a e fakamatala fakahisitōlia ko ‘ení:

‘I hono ma‘u pōpula ‘o e pule‘anga ‘Isilelí ‘i he 721 B.C. (‘a e Pule‘anga ki he Fakatokelaú pe ko e fa‘ahinga ‘e hongofulú) ‘e he kau ‘Asiliá, na‘e hoko ‘a e pule‘anga ‘Asiliá ko e pule‘anga lahi taha ia ‘i he māmaní. Ka neongo ‘eni, ‘i he 612 B.C. na‘e faka‘auha ‘e he kau Pāpiloné ‘a e pule‘anga ‘Asilia. Na‘e pule‘i ‘e he Tu‘i ko Nepukanesá ha konga lahi ‘o e ngaahi fonua ko ia na‘e ma‘u ‘e he kau ‘Asiliá. Na‘e ma‘u ‘e he kau Pāpiloné ‘a e pule‘anga ‘o Siutá (‘a e Pule‘anga Fakahihifó) ‘o kamata mei he ta‘u 605 B.C., ‘a ia ko e taimi ‘eni na‘a nau ‘ave pōpula ai ha kakai Siu tokolahi, ‘o a‘u mai ki he 587 B.C. ‘a ia ko e taimi ‘eni na‘a nau faka‘auha ai ‘a Selūsalemá.

Hili e pekia ‘a Nepukanesa ‘i he 562 B.C., na‘e hōloa ‘aupito ‘a e mālohi ‘o Pāpiloné. Na‘e taki ‘a Kōlesi ki he kau Mitiá mo e kau Pēsiá ‘o nau ikuna‘i ‘a Pāpilone. Na‘e ‘ikai ke hangē ‘a Kōlesi ia ko Nepukanesá ‘o ne ngaohikovi‘i ‘a

kinautolu na'á ne ma'u pōpulá, he ko ha taki manava'ofa mo'oni ia. Na'e matea-ki'i 'e kinautolu na'e pule ki ai 'a Kōlesí ia koe'uhí ko ene ngaohi lelei'i 'a e kakai na'e ma'u pōpulá mo faka'apa'apa'i 'a e tui fakalotu na'a nau kau ki aí.

Taimi nounou pē mei hono ma'u 'o Pāpiloné, na'e fokotu'u ai 'e Kōlesi ke toe langa fo'ou 'a e tempale 'i Selūsalemá. Na'á ne fakaafe'i 'a e kakai Siu 'i hono pule'angá ke nau foki ki Selusalema 'o langa fo'ou 'a e tempalé, pea na'á ne fakafoki 'a e ngaahi koula mo e siliva na'e kaiha'asi 'e he kau tau 'a Nepukanesá mei he tempalé (Vakai, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 36:22–23; 'Ēsela 1:1–3, 7. Ko e kikite 'a Selemaia 'oku lave ki ai 'i he ngaahi veesi ko 'ení, 'oku uHINGA ia 'e foki 'a e kakai Siu 'i Selūsalemá hili ia ha nofo pōpula 'i Pāpiloné 'i ha ta'u 'e 70; vakai, Selemaia 25:11–12; 29:10.)

- Ko e hā hono 'uhinga na'e paasi ai 'e Kōlesi 'a e lao ke toe langa ha tempale 'i Selūsalemá? (Vakai, 'Ēsela 1:1–2.) Na'e 'ilo'i fēfē 'e Kōlesi na'e finangalo 'a e 'Eikí ke ne fakahoko 'eni? Ko e ngaahi lea 'a Kōlesí 'oku hā 'i he tohi 'Ēsela 1:2 'oku 'uhinga ia ki he kikite 'i he tohi 'Īsaia 44:28 'a ia 'oku fakahā hangatonu mai ai pē 'a e hingoa 'o Kōlesí (vakai foki, 'Īsaia 45:1–5; fakamatala'i ange neongo 'oku ha'u 'a e talanoa 'o Kōlesí ia ki mu'a 'i he tohi 'a 'Īsaia 'i he Fuakava Motu'á, ka na'e mo'ui 'a 'Īsaia 'i ha ta'u 'e 150 ki mu'a pea toki fānau-i 'a Kōlesi.) Na'e pehē 'e he tangata fai hisitōlia Siu ko 'eni ko Feleviasi Sosefasi (Flavius Josephus) na'e lau 'e Kōlesi 'a hono hingoa 'i he ngaahi kikite 'a 'Īsaia, pea na'e ue'i ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí, pea na'á ne ma'u ha loto holi ke fakahoko 'a e me'a kuo tohí (*The Work of Flavius Josephus, Antiquities of the Jews*, trans. William Whiston [n.d.] bk. 11, chap[1, pars. 1–2).
- Ko e hā ho'o ongo kapau te ke lau 'a e folofolá pea ke lau hifo ai ha kikite 'oku hā ai ho hingoa pea fakamatala'i mai ai mo e ngaahi me'a pau ke ke faí?

'I he taki atu 'e Selupēpeli pea mo Sēsua 'a e 'uluaki kau Siu ke foki ki Selūsalemá, na'a nau 'ilo na'e 'i ai 'a e kakai Samēliá. 'E lava pē ke ke fakamatala'i heni ko e kakai Samēliá ko e hako pē kinautolu 'o e kakai 'Isileli na'a nau hola mei he nofo pōpulá 'o nau femali'aki mo e kakai mei he ongo kolo ko 'eni ko 'Asilia mo Pāpiloné, 'a ia na'e fekau'i mai kinautolu 'e he ngaahi tu'í ke nau nofo'i e fonuá.

- Ko e hā ha me'a na'e kole 'e he kakai Samēliá ki he kau Siu na'a nau foki mai mei Pāpiloné? (Vakai, 'Ēsela 4:1–2.) Ko e hā ha tali 'a e kau Siú ki he kole 'a e kau Samēliá? (Vakai, "Ēsela 4:3. Na'e 'ikai tali 'e he kau Siú ke tokoni ange 'a e kau Samēliá 'i hono langa 'o e tempalé koe'uhí na'a nau pehē 'e kinautolu na'e 'ikai ko ha kakai 'Isileli mo'oni 'a e kau Samēliá ia.) Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he kau Samēliá 'i he 'ikai ke tali 'e he kau Siú ke nau tokoní? (Vakai, 'Ēsela 4:4–7, 11–24. Na'a nau feinga ke ta'ofi hono langa 'o e tempalé 'aki 'enau lāunga ki he ngaahi tu'i na'e hoko hake 'ia Kōlesí.)
- Na'e hoko pē mo hono tuku e ngāue 'i he tempalé. Ko e hā ha me'a na'á ne fakatupu 'a e toe hoko atu 'a e ngāue 'a e kau Siú 'i he ngaahi ta'u lahi na'e hoko aí? (Vakai, 'Ēsela 5:1–2; Hakeai 1. Na'e ue'i 'a e ongo palōfita ko ia ko Hakeai mo Sākalaiaá ke na fakahinohino e langá.) Ko e hā ha lea na'e fai 'e he 'Eikí ki he kau Siu 'i Selūsalemá 'o kau ki he tempalé kae fakafou mai 'ia Hakeai? (Vakai, Hakeai 1:3–4, 7–8). Ko e hā ha fa'ahinga 'ulungaanga 'o e kau Siú na'e fakafaingata'a'ia'i ai hono langa 'o e tempalé? (Vakai, Hakeai 1:2.) Ko e hā ha ngaahi 'ulungaanga 'oku nau fa'a ta'ofi kitautolu mei he'etau lotu mo ngāue 'i he tempalé?

- Na'e toe feinga pē 'a e kau Samēliá ke ta'ofi hono toe langa ko 'eni 'o e temipalé 'i he taimi na'e toe hoko atu aí. Ka na'e fakamatala 'e he kau Siú 'a e lao 'a e Tu'i ko Kōlesí pea na'e fakangofua 'e he Tu'i ko Talaiasi ke hoko atu e ngāuē ('Ēsela 5–6). Ko e hā ha me'a na'e fai 'e he Kau Siú 'i he taimi na'e 'osi ai 'a e temipalé? (Vakai, 'Ēsela 6:15–22.)

2. 'Oku taki 'a 'Ēsela mo e kau Siu kehé 'o nau foki ki Selusalema.

Ako'i mo alea'i 'a e tohi 'a 'Ēsela 7–8.d

- Hangē pē ko hono ue'i 'e he 'Eikí 'a e loto 'o e Tu'i ko Kōlesí 'i mu'a ange ke fakatau'ataina'i e kakai Siú, na'e pehē pē 'ene ue'i 'a e loto 'o e tu'i ko 'Atakisekisi ke tukuange 'a e kau Siú ke nau foki mo 'Ēsela ki Selusalema ('Ēsela 7:27–28; vakai foki ki he veesi 11–26). Ko e hā ha ngaahi fakatātā 'o hono hanga 'e he 'Eikí 'o fakamolū 'a e ngaahi loto 'o e kau taki fakapule'angá ki he Siasí 'i he ngaahi 'aho faka'osí? (Hangē ko 'eni, vakai, Tōmasi S. Monisoni, 'i he Conference Report, Apr. 1989, 65–69; pr *Ensign*, May 1989, 50–53.) Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke fakamolū ai 'a e loto 'o e kau taki fakapule'angá ki he Siasí? ('E lava ke kau he ngaahi tali 'e fai atú 'a e talangofua ki he ngaahi lao 'o e fonuá, fai leleí, mateuteu ke malanga'i e ongoongolelei ki māmani kotoa, pea mo lotu ki he 'Eikí ke ne fakamolū 'a e loto 'o e kau takí. Vakai, T&F 58:21, 27; 98:4–6.)
- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e 'Ēsela ke fakapapau'i na'e malu 'a e kau Siu na'á ne 'ave mo ia ki Selūsalemá? (Vakai, 'Ēsela 8:21–23, 31). Kuo tāpuekina fēfē koe, mo ho fāmilí, pea mo kinautolu 'okú ke 'ilo'í, 'e he 'aukai'?

3. Na'e 'alu 'a Nehemaia ki Selusalema peá ne taki 'a e kakaí 'i hono toe langa hake 'o e 'aá ke malu'i e koló.

Ako'i mo alea'i 'a e tohi Nehemaia 1–2; 4; 6. 'E lelei ke ke fakamahino'i ange ko Nehemaia ko ha tangata fua ipu ia 'a e Tu'i ko 'Atakisekisi 'o Peasia. Ko e lakanga ko 'eni na'e fie ma'u 'a e falala'angá ki ai he na'e fiema'u heni 'a Nehemaia ke ne fakapapau'i na'e malu pē 'o 'ikai kona 'a e me'akai mo e me'a inu 'a e tu'í. Neongo na'e ma'u 'e Nehemaia 'a e tu'unga mahu'inga 'i Peasia, ka na'á ne 'ofa mo tokanga ki hono kakai 'i Selūsalemá pea ne feinga ke tokoni'i kinautolu 'i he'ene fanongo ki honau ngaahi faingata'a'ia.

- Ko e hā ha me'a na'e fai 'e Nehemaia 'i he taimi na'á ne fanongo ai ki he ngaahi faingata'a'ia 'a hono kakaí 'i Selūsalemá? (Vakai, Nehemaia 1:4–11; 2:1–5.) Ko e hā ha tali 'a e Tu'i ko 'Atakisekisi ki he kole 'a Nehemaia? (Vakai, Nehemaia 2:6–8. Na'e tali 'e he tu'í ke 'alu 'a Nehemaia 'o ne 'oange ha kau sōtia le'o ke malu'i ia pea ne fakamafai'i foki ia ke ne faka'aonga'i 'a e papa mei he vaotaá ke langa fo'ou hake 'aki e ngaahi 'ā 'o e koló). Ko e hā ha me'a 'e lava ke tau ako meia Nehemaia te ne lava ke fakahinohino kinautolu 'i he taimi 'oku tau mamahi ai koe'uhí ko e faingata'a'ia 'a ha ni'ihiki kehe?
- Na'e fakalotolahi'i fēfē 'e Nehemaia 'a e kakaí ke nau toe langa fo'ou hake 'a e ngaahi 'ā 'o e koló? (Vakai, Nehemaia 2:17–18.) 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku ma'u ai 'e he fakamo'oni'i 'o e mo'oní mo e vahevahe 'o e ngaahi me'a fakalaumālie 'oku hoko kiate kinautolú ko ha mālohi ke ne ue'i 'a e kakai kehé ke nau fai lelei? Kuo tākiekina fēfē koe ki he leleí 'e he ngaahi fakamo'oni mo e ngaahi me'a fakalaumālie na'e a'usia 'e ha ni'ihiki kehe?

- Ko e kōvana ‘o Samēliá ko Sanipalate, pea ko e fili ia mo hono kakaí ki he kakai Siu na’a nau foki mai mo Selupēpelí. Ko e hā ha me’a na’e fai ‘e Sanipalate ki he ngaahi palani ko ‘eni ke toe langa fo’ou ‘a e ngaahi ‘ā ‘o e koló? (Vakai, Nehemaia 2:10, 19; 4:1–3, 7–8, 11.) Na’e fēfē e kau Siú ‘i he ngaahi feinga ko eni na’e fai ke ta’ofi ‘a e langa ‘o e ngaahi ‘aá? (Vakai, Nehemaia 4:9, 13–15.)
- Ko e hā ha me’a na’e fai ‘e Nehemaia ‘i he taimi na’e kole ange ai ‘a Sanipalate ke tuku ‘ene ngāuē ka na fetaulakí. (Vakai, Nehemaia 6:1–4). ‘Oku anga fēfē nai ‘a e feinga ha kakai ‘e ni’ihi he ‘ahó ni ke nau taki e kāingalotu ‘o e Siasí ke nau mama’o mei he ngāue ‘a e ‘Eikí? Ko e hā ha me’a ‘oku totonu ke tau fai he taimi ‘oku hoko mai ai kiate kitautolú?

Na’e akonaki ‘e ‘Eletā Māvini J. ‘Esitoni ‘o pehē: “ ‘Oku ‘i ai ha fa’ahinga kakai mo ha ngaahi kautaha ‘oku nau feinga ke fakatupu ‘iate kitautolu ‘a e loto feke’ike’í ‘aki ‘enau fai ha ngaahi fakamatala loi mo hala ke fakangali kovi’i ai e Siasí. Ka ko e me’a ta’e fakapotopoto mo’oni ia he ‘ahó ni ke tau tuku ‘a e fa’ahingá ni ke nau faka’ita’i kitautolu mo tau lotu mamahi koe’uhí ko e hangē ‘oku ma’u e fiefia ia ‘a ha ni’ihi ‘i hono fai ‘o e ngaahi fakamatala hala mo loi kau kiate kitautolú. ‘E ‘ikai ke toe mā’ulalo ange ‘a e tu’unga ‘ulungaanga ‘oku tau ma’ú ko e tupu mei he ngaahi fakamatala fakatupu kē ko ‘ení. Ko hotau fatongiá ‘otautolu ia ke tau fakamatala pē ‘i he founga fakakaume’a ‘a e ngaahi mo’oni fekau’aki mo hotau tu’ungá. Ko hotau fatongiá ke tau tu’u ‘ali’aliaki ‘i hono tu’uaki ‘o e ngaahi ‘ulungaanga ma’a ‘o e ‘aho ní mo e ngaahi tefito’i mo’oni ta’engata ‘o e ongoongoleléi, ‘o ‘oua pe ‘e fakakikihi mo ha tangata pe ko ha fa’ahinga kautaha. . .Ko hotau fatongiá ke tau akonaki pea ‘ai ke ongo’i hotau le’ó. ‘Oku ‘ikai ko hotau fatongiá pē ke faka’ehi’ehi mei he feke’ike’í ka ke tau sio ‘oku tuku ‘aupito ia” (‘i he Conference Report, Apr. 1978, 10; pe *Ensign*, May 1978, 8).

4. Na’e fiefia ‘a e kakaí ‘i hono lau ‘e ‘Ēsela ‘a e folofolá kiate kinautolú.

Ako’i mo alea’i ‘a e tohi Nehemaia 8.

- Ko e hā ha me’a na’e kole ‘e he kakaí kia ‘Ēsela ‘i he hili ‘enau langa ‘a e ngaahi ‘ā ‘o e koló? (Vakai, Nehemaia 8:1–2. Fakatokanga’i ange na’e tokolahi e kau Siu ia ne fu’u fuoloa ‘enau nofo pōpulá ‘o te’eki ai pē ke nau fanongo kinautolu ‘i he folofolá.)
- Ko e hā e fuoloa hono lau ‘e ‘Ēsela ‘a e folofolá ki he kakaí? (Vakai, Nehemaia 8:3, 17–18.) Na’e tali fēfē ‘eni ‘e he kakaí? (Vakai Nehemaia 8:3, 6, 9, 12.) ‘E lava fēfē ke tau toe tokanga ange ‘i he taimi ‘oku tau lau ai ‘a e folofolá? (Mou alea’i ‘a e founga te mou toe tokanga ange ai ki he folofolá pea ki he ngaahi fanafana ‘a e Laumālié ‘oku ma’u ‘i he taimi ‘oku lau ai e folofolá.) Te tau fakatupulaki fēfē ha fa’ahinga fiefia ke lau e folofola ‘o hangē ko e fiefia na’e ma’u ‘e he kakai ko ‘ení?
- Ko e hā ha me’a na’e fai ‘e ‘Ēsela ke tokoni’i ai hono kakaí ke mahino kiate kinautolu ‘a e folofolá? (Vakai, Nehemaia 8:8.) Ko e hā ha me’a kuó ne tokoni’i koe ‘i ho’o ngaahi feinga ko ia ke mahino kiate koe ‘a e folofolá pea ke mahino foki ki ho fāmilí? (‘E lelei kapau te ke fie fakaafe’i e kalasí ke nau fakamatala ki ha fanga ki’i me’a pau kuo nau fai ke fakalelei’i ange ai ‘ene ako fakafo’ituitui mo fakafāmili e folofolá?

- Ko e hā ha lea ‘a ‘Ēsela mo e kau taki kehé ‘i he taimi na’e kamata ke tangi ai ‘a e kakai ‘i he’enua fanongo ki he folofolá? (Vakai, Nehemaia 8:9–11.) Kuo fakatupu fēfē ‘e he folofolá ha’o fiefia?

Faka’osí

Na’e hanga ‘e he ivi ‘o Nehemaia, mo hono potó, mamahi ‘i fonua ta’e siokitá, pea mo ‘ene anga-tonu fakafo’ituituí ‘o toe ‘omai ha Siuta fo’ou mo fiefia. Kuo kamata ‘a hono toe fokotu’u ‘o Selūsalemá, ‘a ia kuo lava ha senituli ‘e taha mo e kongá ‘ene ‘auhá. Na’e kau mai ‘a e taula’eiki anga-tonu ko ‘eni ko ‘Ēsela mo Nehemaia ki he ngāué, pea na’á na ngāue fakataha ‘o na toe fakafoki mai ‘a e kakai Siú ki Selusalema. (*Old Testament Student Manual; 1 Kings–Malachi* [1982], 314).

Tala ange na’e tatau pē hono fatongia ‘aki ‘e he kakai Siú ‘a hono toe langa ‘o Selūsalemá mo e fatongia’aki ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí ‘a hono langa ‘o Saione ‘i he māmaní hono kotoa. Pea ‘oku fie ma’u ke tau muimui ki he ngaahi akonaki ‘i he folofolá mo tau kau ‘i he ngāue fakatemipalé ka tau toki lava ke fakahoko ‘eni. Fai ha’o fakamo’oni ki hono mo’oni ‘o e folofolá pea mo hono mah-u’inga ‘o e ngāue fakatemipalé.

Fakamanatu’i ki he kalasí ‘e feinga ha kakai ia ‘e ni’ihi ke ta’ofi ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki. ‘Oku totonu ke tau fakahā ‘a e ‘ofa faka-Kalaisí kiate kinautolu kae ‘oua pē na’a tau tuku ke nau fakahoha’asi kitautolu mei he’etau ngaahi feinga ko ia ke langa hake ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otuá.

Ngaahi Fakakaukau ke Fakalahi ki hono Ako’i e Lēsoní

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatata ko ‘ení ki he founga fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu’u atú. ‘E lelei ke ke faka’aonga’i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. “Oku lahi ‘a e ngāué pea laulahi, pea kuo tau māvahevahe” (Nehemaia 4:19)

Lolotonga e ngāue ‘a e kau Siú ki hono langa ‘o e ‘ā ‘o Selūsalemá, na’a nau ngāue māvahevahe koe’uhí ke nau lava ‘o ngāue ‘i he ngaahi kongá kehekehe ‘o e ‘aá (Nehemaia 3; 4:19). Na’e ‘i ai ha taimi ‘e ni’ihi na’a nau fu’u vā mama’o ‘aupito ka na’a nau kei ngāue pē ki he fo’i taumu’a ‘e taha, pea ‘i he’enua ngāue fakatahá, na’a nau lava ke faka’osi ai e ‘aá. Fakamanatu ki he kalasí ‘oku vahevahe ‘a e Siasí ki ha ngaahi ‘iuniti kehekehe (hangē ko e ngaahi fāmilí, ngaahi uōtí, ngaahi koló, ngaahi siteikí, ngaahi vahefonuá, mo e ngaahi kōlomú) ‘i he māmaní hono kotoa. ‘Oku ‘i ai ha taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘asi ngali mama’o ai ha ‘iuniti ‘e taha mei he ngaahi ‘iuniti kehé. Ka ‘oku ngāue fakataha pē ‘a e Kāingalotú ki he ngaahi taumu’a tatau pē, pea kapau ‘e ngāue faivelenga ‘a e toko taha fakafo’ituitui mo e ‘iuniti kotoa pē, ‘e kei hokohoko atu ai pē ‘a e tupu ‘a e Siasí fakakātoa.

2. “Oku ‘i ai e Ngaahi Temipalé Ke Fai ai e Ngaahi Fuakava Ta’engatá”

Te ke lava ke hulu’i ‘a e “Temples Are for Eternal Covenants”, ko ha kongá ‘o e filimi vitiō ko e *Family Home Evening Video Supplement 2*, (53277), ‘a ia ‘oku miniti ‘e ono hono lōloá, ‘o kapau ‘e ma’u.

“‘A e ‘Aho Lahi mo Fakamanavahē ‘o [e ‘Eikí]”

Sākalaia 10–14; Malakai

Taumu‘á

Ke poupu‘i e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau (1) teuteu atu ki he Hā‘ele ‘Anga-Ua mai ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, (2) totongi ha vahehongofulu kakato mo e ngaahi foaki kehé (3) a‘usia ‘a e ngaahi tāpuaki ‘oku ma‘u koe‘uhí ko e mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eikí ke fai fakama‘ú.

Teuteu

1. Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e ngaahi veesi mei he tohi ‘a Sākalaia 10–14 pea mo Malakai ‘a ia ‘oku lau ki ai ‘a e lēsoni ko ‘ení.
2. Ngaahi folofola kehe ke laú: Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45.
3. ‘E lelei ke ke hiki ha ni‘ihi ‘o e ngaahi fakamo‘oni folofolá mei he kongá ‘ulu-aki ‘o e lēsoní ‘i ha ngaahi la‘ipepa makehe pea ke tufa ki he kalasí.
4. Kapau ‘okú ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ke takiaki‘i ‘aki e lēsoní pea ke ha‘u mo e fakatātā Ko e Hā‘ele ‘Anga-ua Maí (62562 900; *Ngaahi fakatātā ‘o e Ongoongoleléi* 238).
5. ‘Omai ha tatau ‘o e *Fuakava Fo‘ou: Tohi Fakahinohino ‘a e Mēmipa ‘o e Kalasí* (31392 900) ke takitaha ho‘o kalasí. (‘Oku totonu ke ‘osi ‘ota mai ‘e he uōtí ‘a e ngaahi tohi fakahinohino ko ‘ení ko ha kongá ‘o e nāunau ‘oku ‘ota fakata‘ú; ‘oku totonu ke ‘ave ia ‘e ha tokoni pīsopé ki he kau palesitenisí ‘o e Lautohi Faka-Sāpaté.)

Fokotu‘u ki he Founga Fai ‘o e Lēsoní

‘Ekitivití ke Takiaki‘i ‘Aki e Tokangá “E lelei ke ke faka‘aonga‘i ‘a e ‘ekitivití ko ‘ení (pe ko ha‘o ‘ekitivití pē ‘a‘au) ke kamata ‘aki e lēsoní.

Faka‘ali‘ali e fakatātā ‘o e Hā‘ele ‘Anga-ua maí. ‘Osi pea fai ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘ení:

- Ko e hā ha ngaahi ongo ‘okú ke ma‘u ‘i he taimi ‘okú ke fanongo ai ki he ngaahi fo‘i lea hangē ko e *Hā‘ele ‘Anga-ua maí, ngaahi ‘aho faka‘osí, pe ko e ngaahi faka‘ilonga ‘o e taimí?* ‘Oku lau ‘a e folofolá ki he Hā‘ele ‘Anga-ua maí ko ha “‘aho lahi mo fakamanavahē” (Malakai 4:5). ‘E lava fēfē ke lahi mo fakamanavahē he taimi tatau pē?

Na‘e pehē ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni, “ ‘E fakatou nāunau‘ia mo fakamanavahē ‘a e hā‘ele mai ‘a e [Fakamo‘uí], ka ‘e fakafalala pē ia ki he tu‘unga fakalaumālie ‘o kinautolu ‘e kei mo‘ui ‘i he māmaní” (“Prepare Yourself for the Great Day of the Lord,” *New Era*, May 1982, 49).

Tala ange ‘oku kau ‘i he lēsoní ko ení ha ngaahi fakamatala ‘o kau ki he (1) ngaahi kikite ‘a Sākalaia mo Malakai ‘o kau ki he ngaahi ‘aho faka‘osí, pea (2) mo ‘etau teuteu atu ki he Hā‘ele ‘Anga-Ua mai ‘a e Fakamo‘uí.

Alea'i 'o e Folofolá mo hono Fakahokó

"I ho'o ako'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení, mou alea'i ha founa 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he mo'ui faka'ahó. Fakalotolahi'i e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'a ia ne felāve'i mo e ngaahi tefito'i mo'oni fakafolofolá.

1. Na'e kikite 'a Sākalaia mo Malakai ki he ngaahi me'a lahi 'e hoko he ngaahi 'aho faka'osí.

Mou alea'i ha ni'ihī 'o e ngaahi kikite ko 'eni 'a Sākalaia mo Malakái 'a ia 'oku fakamatala ai ki he ngaahi me'a 'e hoko 'i he ngaahi 'aho faka'osí. Kapau na'á ke teuteu'i mai ha ngaahi la'ipepa kuo 'osi hiki ai 'a e ngaahi fakamo'oni folofolá pea ke tufa ia ki he kalasí. Fekau e kalasí ke nau lau 'a e pōpoaki taki taha pea nau fakamatala atu pe ko e hā ha me'a 'okú ne ako'i maí. Kapau oku tala mai 'e he folofolá ha fa'ahinga me'a 'e tokoni'i ai kinautolu ke tau teuteu atu ki he Hā'ele 'Anga-ua mai 'a e Fakamo'uí pea mou alea'i ha founa 'e lava ke tau faka'aonga'i ai ia 'i he'etau mo'uí.

Ko e ngaahi kikite kuo 'osi fakahokó ko e teuteu atu ki he Hā'ele 'Anga-Ua mai 'a e Fakamo'uí

- a. Malakai 3:1. Na'e kikite 'a Malakai 'e 'i ai ha toko taha te ne ha'u ke teuteu 'a e hala ki he hā'ele mai 'a e 'Eikí. Na'e teuteu 'e Sione Papitaiso 'a e hala ki he ngāue 'a e 'Eikí 'e fakahoko 'i he māmaní, pea ko Siosefa Sāmita 'a e toko taha na'á ne teuteu'i e hala ki he'ene Hā'ele 'Anga-Ua maí (Vakai, Mātiu 11:10; Joseph Fielding Smith, *Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols [1954–56] 3:10–14).
- e. Malakai 4:5–6. Na'e kikite 'a Malakai 'e toe foki mai 'a e palōfita ko 'Ilaisiā ki mu'a pea toki Hā'ele 'Anga-Ua mai 'a e Fakamo'uí koe'uhí ke ne fakatafoki 'a e loto 'o e ngaahi tamaí ki he fānaú pea mo e loto 'o e fānaú ki he ngaahi tamaí. Na'e fakahoko 'a e kikite ko 'ení 'i he taimi na'e hā ai 'a 'Ilaisiā kia Siosefa Sāmita 'i he Temipale Ketilaní, 'o toe fakafoki mai 'a e ngaahi kī 'o e mālohi ki he fai fakama'ú (T&F 110:13–16). *Ko hono fakahokó*: 'oku totonu ke tau kumi e ngaahi hingoa 'o 'etau ngaahi kuí pea fakahoko 'a e ngaahi ouaú ma'anautolu 'i he temipalé ('oku toki fai e lau ki heni 'a mui ange he lēsoní).

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'aonga ai ke tau 'ilo'i kuo 'osi fakahoko ha ni'ihī 'o e ngaahi kikite fekau'aki mo e Hā'ele 'Anga-Ua maí?

Ngaahi kikite 'e fakahoko ki mu'a pea hā'ele mai 'a e Fakamo'uí

- a. Sākalaia 10:6–8. 'E tānaki fakataha mai 'a e kakai 'o Siuta mo Siosefá, pea 'e hoko 'o mālohi 'a e kakai 'o 'Ifalemí. 'E "ui" 'e he 'Eikí, ki hono kakaí ke tānaki mai kinautolu. *Ko hono fakahokó*: Te tau lava 'o tokoni 'i he tānaki ko 'ení 'aki 'etau vahevahe 'a e ongoongoleléi ke 'inasi ai mo ha ni'ihī kehe.
  - e. Sākalaia 12:2–3, 8–9. 'E fai ha tau lahi 'i Selusalema pea 'i hono ngaahi tafatafa'-akí, ka 'e kau 'a e Eikí 'o ne fakahaofi 'a e kakai 'o Selūsalemá mei he faka'auhá. *Ko hono fakahokó*: 'Oku totonu ke tau falala ki he 'Otuá ke ne malu'i 'a hono kakaí lolotonga 'a e ngaahi faingata'a 'oku hoko 'i he ngaahi 'aho faka'osí.
  - f. Sākalaia 14:8. 'E tafe mai mei he temipale 'i Selūsalemá 'a e vai 'o e mo'uí pea 'e mo'ui ai 'a e Tahi Maté mo e toafa Siuteá (vakai foki, 'Isikeli 47:1, 8–9).
- 'Oku lahi ha ngaahi kikite fekau'aki mo e ngaahi 'aho faka'osí 'oku kau ai ha ngaahi me'a fakamamahi hangē ko e taú, ngaahi fakatamaki fakanatulá, pea mo e faka'au ke lahi ange 'a e faiangahalá. Te tau lava fēfē ke kei ma'u ha

‘amanaki ‘i he taimi ‘oku tau fanongo ai ‘i he ngaahi kikite ko ‘ení mo tau mamata tonu ‘i honau fakahokó? (Vakai, T&F 38:28–30).

Ko e ngaahi kikite ‘e toki fakahoko ‘i he hā’ele mai ‘a e Fakamo’uí

- a. Sākalaia 14:3–4. ‘E tu’u ‘a e Fakamo’uí ‘i he Mo’unga ‘Olivé, pea ‘e mavaeua ‘a e mo’ungá (vakai foki, T&F 45:48).
- e. Sākalaia 12:10; 13:6. ‘E mamata ‘a e kau Siu te nau kei mo’uí kia Sīsū Kalaisi ‘i he taimi ‘e fakatau’ataina’i ai ‘a Selusalema pea te nau mamahi koe’uhí he na’e ‘ikai ke nau tali ia ko e Mísaiá (vakai foki, T&F 45:51–53).
- f. Sākalaia 13:2. ‘E faka’auha ‘a e ngaahi otua tamapuá, ngaahi laumālie ‘ulí, mo e kau palōfita loí.
- h. Sākalaia 14:5. ‘E fakafetaulaki ‘a e kau mā’oni’oni oku nau mo’ui he māmaní ki he Fakamo’uí. ‘E toetu’u ‘a e kakai ma’oni’oni kuo nau pekiá pea te nau fakafetaulaki kiate ia foki (vakai foki, T&F 88:96–98).
- i. Sākalaia 14:9. ‘E hoko ‘a e ‘Eikí ko e tu’i ki he māmaní kotoa pea te ne pule lolotonga ‘a e Nofotu’í.
- k. Sākalaia 14:12–13; Malakai 3:13–18; 4:1–3. ‘E faka’auha ‘a e kakai faiangahalá pea ‘e fakahaofi ‘a e kau mā’oni’oni (vakai foki, 1 Nifai 22:15–17, 19).

- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga kuo fakahā ai ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi kikite ko ‘ení ‘o fekau’aki mo e ngaahi ‘aho faka’osí, ‘a e Hā’ele ‘Anga-Ua mai ‘a e Fakamo’uí, pea mo e Nofotu’í? (Vakai, T&F 45:34–44.) Te tau teuteu fēfē atu ki he Hā’ele ‘Anga-Ua mai ‘a e Fakamo’uí? (Vakai, T&F 45:56–57).

Na’e pehē ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni: “Ko e taimi ‘oku tau tauhi ai ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá, ‘oku lava leva ke tau ‘amanaki fiefia atu ki he Hā’ele ‘Anga-Ua mai ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi pea tau ‘ilo’i ‘i he’etau ngaahi ngāué ‘oku tau taau mo fe’unga, fakataha mo kinautolu ‘oku tau ‘ofa aí, ke tau nofo ‘i Hono ‘Afio’angá ‘o a’u ki he ta’engata. ‘Oku ‘ikai ha me’a ia ‘e fu’u faingata’a ki hono a’usia ‘o e taumu’a ko ‘ení. ‘Oua na’a tau nofo noa ha mōmeniti. Kuo pau ke tau fakamo’oni’i ‘i he ‘aho kotoa pē ‘o ‘etau mo’uí ‘oku tau loto fiemālie ke fakahoko ‘a e finangalo ‘o e ‘Eiki-ke tau fakamafola ‘a e ongoongo-lelei kuo toe fakafoki maí, ke tau fakamo’oni’i ki māmaní hono kotoa, pea ke tau vahevahe ‘a e ongoongolelei mo e ni’ihi kehé” (*The Teachings of Ezra Taft Benson* [1988] 341).

- ‘Oku tokoni’i fēfē koe ‘e ho’o ‘ilo’i ko ia ko e iku’angá ‘e ikuna’i pē ‘e he anga-mā’oni’oni ia ‘a e angahalá?

2. ‘Oku akonaki ‘a Malakai ‘o kau ki he ngaahi tāpuaki ‘oku mau ‘e kinautolu ‘oku totongi ‘enau vahehongofulú mo ‘enau ngaahi foakí.

Ako’i mo alea’i ‘a Malakai 3:8–12.

- ‘Oku “kaiha’a” fēfē ‘a e kakaí mei he ‘Otuá ‘i he ‘ikai ke totongi ‘enau vahehongofulú mo e ngaahi foakí?
- ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e totongi vahehongofulu kakató?

Kuo fakahā mai ‘e he Kau Palesitenisí ‘Uluakí: “Ko e lea faingofua taha ‘oku tau ‘ilo’i ko e lea pē na’e fai ‘e he ‘Eikí, ‘a ‘ene pehē ‘oku totonu ke totongi ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí ‘a e vahe-hongofulu ‘e taha ‘o ‘enau tupú, ‘a ia ko ‘enau pa’anga hū maí. ‘Oku ‘ikai fakatonuhia’i ha taha ‘okú ne toe lea ‘aki ha lea kehe mei heni” (tohi ‘a e Kau Palesitenisí ‘Uluakí, 19 Me, 1970; vakai foki, T&F 119:1–4.)

- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuo tala’ofa mai ‘aki ‘e he ‘Eikí kiate kitautolu ‘o kapau ‘oku tau totongi vahehongofulu? (Vakai, Malakai 3:10–12). Kuo tāpuekina fēfē koe ‘e he ‘Eikí ‘i ho’o totongi ‘a ho’o vahehongofulu mo ho’o ngaahi foakí?
- Ko e hā ha ngaahi taumu’a ‘oku totonu ke tau ma’u ki he’etau totongi vahehongofulu?

Hili pē ‘a e me’a ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ‘o kau ki he ngaahi tāpuaki ‘oku foakí ‘e he ‘Eikí kiate kinautolu ‘oku totongi vahehongofulu pea ne pehē leva:

“‘Oua mu’a na’a mou ma’u hala ‘eku leá. ‘Oku ‘ikai ko ‘eku ‘i hení ke u fakahā atu kapau te ke totongi totonu ‘a ho’o vahehongofulu ‘e ma’u ‘a e fale faka’of-o’ofa ‘okú ke faka’amu ma’u pē ki aí, pe ko ha’o motokā, pe ko hao fale ‘i Hauai’i. *‘E fakaava hake ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi matapā ‘o e langí ‘o fakatatau pē mo ‘etau ngaahi fiema’ú, kae ‘ikai fakatatau mo e me’a ‘oku tau holi ki aí.* Kapau ko ‘etau totongi vahehongofulu ka tau ma’u koloa, ‘oku tau fai ia koe’uhí ko ha ‘uhinga hala. Ko e tefito’i taumu’a ‘o e vahehongofulu ke ma’u ha koloa ‘a e Siasí ke fakahoko ‘aki ‘a ‘Ene ngāué” (‘i he Conference Report, Apr. 1982, 60; or *Ensign*, May 1982, 40).

- Ko e hā nai ‘oku fa’a faingata’a ai he taimi ‘e ni’ihi ke talangofua ki he fono ‘o e vahehongofulu? Ko e hā ha me’a ‘e lava ‘o fai ke ikuna’i ‘aki ‘eni?

3. Na’e kikite ‘a Malakai ki he toe foki mai ‘a ‘Ilaisiā ki he māmaní ke toe fakafoki mai ‘a e ngaahi kī ‘o e mālohi ke fai fakama’ú.

Ako’i mo alea’i ‘a e tohi Malakai 4:5–6.

- Na’e kikite ‘a Malakai ‘e ha’u ‘a e palōfita ko ‘Ilaisiā ki he māmaní ‘i he te’eki ke Hā’ele ‘Anga-Ua mai ‘a e Fakamo’uí (Malakai 4:6). Na’e fēfē hono fakahoko ‘o e kikite ko ‘ení? (Vakai, T&F 110:13–16. Na’e hā mai ‘a ‘Ilaisiā ‘i he Temipale Ketilaní ‘o fakafoki kia Siosefa Sāmita ‘a e ngaahi kī ‘o e mālohi ke fai fakama’ú.) ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e fakatafoki ‘a e loto ‘o e ngaahi tamaí ki he fānaú, pea mo e loto ‘o e fānaú ki he’enua ngaahi tamaí”? (Ko hono ‘uhinga ke fakama’u kitautolu ki he’etau ngaahi kuí kotoa—ki he’etau “ngaahi tamaí”, pea ki hotau hakó kotoa—‘a ia ko ‘etau ngaahi “fānaú” ia—ki he ta’engatá. Pea koe’uhí ko e mālohi ko ia ‘o e lakanga fakataula’eiki ke fai fakama’ú, mo e ngaahi ouau ‘o e temipalé ma’á e kakai mo’uí mo kinautolu kuo pekiá, ‘oku lava ai ke ha’i fakataha ‘a e ngaahi fāmilí ki ‘itāniti.)
- Kuo fēfē nai ha’o ongo’i ‘a e fakatafoki ‘a ho lotó ki ho’o ngaahi kuí ‘i ho’o fai ‘a e hisitōlia fakafāmilí mo e ngāue fakatemipalé ma’anautolu? ‘Oku fakatafoki fēfē ‘e he ngaahi tala’ofa ‘o e ngaahi fuakava ‘i he temipalá ‘a ho lotó ki ho’o ongo mātu’á, hoá, pea mo ho fāmilí?
- ‘Oku ako’i ‘a e pōpoaki ‘oku ‘omi ‘i he tohi Malakai 4:5–6 ‘i he ngaahi Tohi Tapu taki taha ko ia ‘oku faka’aonga’i ‘e he Siasí (Luke 1:17; 3 Nifai 25:5–6; T&F 2:1–3; Siosefa Sāmita, 2:37–39). ‘Okú ke pehē ko e hā nai hono ‘uhinga ‘oku toutou ‘asi ai ‘a e pōpoaki ko ‘ení?

Faka’osí

Fai ha’o fakamo’oni ki he ngaahi me’a kuó ke fili ke mou lau ki ai he lēsoní. ‘E lelei ke ke fakahā ‘a ho’o fakamālō koe’uhí ko e ngaahi akonaki ‘oku ‘omi ‘e he Fuakava Motu’á ke faka’osi ‘aki ‘a e lēsoní ki he ta’u ní.

‘Oange ki he toko taha taki taha he kalasí ha tatau ‘o e *Fuakava Fo’ou’i: Tohi Fakahinohino ‘a e Mēmipa ‘o e Kalasí* (31392 900; vakai, “Teuteu”, peesi 271). Fakamatala’i ange ko e lēsoni ki he ta’u kaha’ú ‘e fai ia mei he Fuakava Fo’ou’i. Poupou’i e kalasí ke nau kamata ngāue ‘aki leva ‘a e tohi fakahinohinó ke nau teuteu ai ki he lēsoni ‘o e uike hoko maí pea ke nau ako fakataha foki ‘a e Fuakava Fo’ou’i mo honau ngaahi fāmīlī.

**Ngaahi Fakalahi
ki hono Ako’i
e Lēsoní**

‘Oku fakalahi mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he founa fai ‘o e lēsoní ‘oku fokotu’u atú. ‘E lelei ke ke faka’aonga’i ha fakakaukau ‘e taha pe toe lahi ange mei heni ke hoko ko ha kongá ‘o e lēsoní.

1. Na’e ‘osi kikite’i pē ‘a e ngaahi hā mai (appearance) ‘a e Fakamo’uí.

- Ko e hā mai tu’o fitu ‘a e Fakamo’uí ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí na’e ‘osi fakahā mai pē ia ‘i he folofolá. Ko ‘ene hā mai ‘e fiha ‘okú ke ‘ilo’i?

‘E tokoni ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ki hono tali ‘o e fehu’i:

- a. Ki he Palōfita ko Siosefa Sāmita ‘i he ‘Uluaki Mata-Me’a-Hā Maí (Ngāue 3:19–21; Siosefa Sāmita 2:15–17).
- e. ‘I he ngaahi temipalé he ngaahi ‘aho kimui ní. (Malakai 3:1; T&F 133:1–2).
- f. ‘I he tele’a ‘o ‘Ātama-Onitai-Āmaní (T&F 116; Taniela 7:13–14; 22; vakai foki, T&F 107:53–56, ‘oku fakamatala ai ki he fakataha ‘i ‘Ātama-Onitai-Āmaní na’e tatau pē mo e fakataha ‘e toe fai aí.)
- h. ‘I Selusalema lolotonga ‘a e tau na’e ui ko e tau ‘i Āmaketoní (‘Isikeli 38–39; Sākalaia 12–14; Fakahā 11; T&F 45:47–53).
- i. ‘I he kolo ko Selusalema Fo’ou’i, ‘i Tau’ataina, Mīsuli (3 Nīfai 21:24–26).
- k. Ki he kakai mā’oni’oni ‘i he taimi ‘e Hā’ele ‘Anga-Ua mai aí (Sākalaia 14:5; 1 Tēsalonika 4:16–17; T&F 88:96–98).
- l. Ki he kakai faiangahalá (T&F 133:42–51).

2. ‘E hoko ‘a fē ‘a e Hā’ele ‘Anga-Ua mai ‘a e Fakamo’uí?

Kuo ‘osi fakamahino’i mai pē ‘e he ‘Eikí, kuo pau ke ne toe hā’ele mai, ka ‘oku ‘ikai ‘ilo’i ‘e ha taha ‘a e taimi ‘e hoko aí (T&F 39:20–21; 49:7).

Na’e pehē ‘e Eletā Lisiate L. ‘Iveni: “Na’e ha’u ha ni’ihi ‘o e kāingá ‘o. . . faka-fehu’i kia [Palesiteni Uilifooti Utalafi]. . .pe na’á ne ongo’i ‘e hokosia mai ‘a fē ‘a e ngata’anga ‘o e māmaní—‘e hā’ele mai ‘a fē ‘a e ‘Eikí? ‘Oku ‘ikai ko ‘ene ngaahi lea totonú ‘eni, ka ko e laumālie pē ia na’e fai ‘aki ‘a ‘ene talí: “Te u mo’ui ‘o hangē pē ka hoko ia ‘apongipongí, ka ‘oku ou kei tō fuamelie pē!’ ‘Oku ou pehē ‘oku totonu ke tau mo’ui’aki ‘a e lea ko ‘ení, ‘o hangē pē ko ‘apongipongi ‘e hā’ele mai aí, ka tau kei tō pē ‘etau fuamelié! ‘I he’etau nofo ko ia ‘o hoha’a ki he ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ha’atau ki’i kaunga ki aí, ‘oku totonu ke ‘oua na’a puli ‘iate kitautolu ‘a e ngaahi faingamālie ‘oku tau ma’u mo hotau ngaahi fāmīlī pea mo hotau ngaahi kaungāme’a; ‘oku totonu ke ‘oua na’a tau ta’e tokanga ki he ngaahi me’a ‘oku fie ma’u ke fakahoko heni he taimi ní koe’uhí ko ‘etau nofo ‘a tautolu ‘o hoha’a ki he ngaahi me’a ko ia ‘e hoko mai ‘i he kaha’ú, he ko e ngaahi me’a ia ‘oku tau lava ‘e kitautolu ‘o faí” (‘i he Conference Report, ‘Apr. 1950, 105–106).

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISI
'O E KAU MĀ'ONI'ONI
'I HE NGAHI 'AHO
KIMUI NĪ

